



A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2023

**A Magyarságkutató Intézet
évkönyve 2023**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 67.

A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET ÉVKÖNYVE 2023

SZERKESZTETTE: RESTÁS ATTILA – VARSÁNYI ORSOLYA



Magyarságkutató Intézet

Budapest, 2024

Szerkesztők: Restás Attila – Varsányi Orsolya

A tanulmányokat lektorálta: Bartók Béla, Bilkei Irén, Bodnár Mónika, Forisek Péter, Kanász Viktor, Kis József, Kovács Kálmán Árpád, Langó Péter, Ligeti Dávid, Magyar Zoltán, Németh Attila, Novák Ádám, Pomozi Péter, Ravasz István, Somfai Kara Dávid, Szabó Károly, Szegedi László, Szili Katalin, Veszprémy László

Magyar nyelvi lektor: Pál Helén, Restás Attila, Varsányi Orsolya

Az MKI szerkesztőbizottsága: Kásler Miklós (elnök), Balogh Andrea Johanna, Bíró Csilla, B. Szabó János, Csornay Boldizsár, Fehér Bence, Hoppál Mihály, Nagy Dóra, Pomozi Péter, Szabados György

A kötet megjelenését támogatta a



EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, Szerkesztők, 2024

A Magyarságkutató Intézet Évkönyve 2023

Szerk.: Restás Attila – Varsányi Orsolya

<https://doi.org/10.53644/MKIE.2023>

ISSN 2732-3269 (A Magyarságkutató Intézet Évkönyve)

ISSN 2677-0261 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai)

TARTALOM

Agócs Gergely: Dunának, Amu-darjának egy a hangja. Magyar népzenei dallamtípusok változatai a karakalpak zenefolklórban	7
Babucs Zoltán: Vezérkari sorsok. Adalékok a magyar királyi honvéd vezérkari testület működéséhez	57
Bagi Zoltán Péter: Ferdinand Graf von Hardegg ideiglenesen megbízott felső-magyarországi <i>Feldobrist</i> mindennapjai	111
Borvendég Zsuzsanna: Az 1956-os megtorlások emlékére: Tumbász Ákos, a névtelen pesti srác	143
Fabó Edit: Magyar polgárosodás a történelmi keretek között	171
Fehér Bence: Egy hellenisztikus korra visszamenő görög hagyomány Belső-Ázsia törzseiről	197
Horváth Ciprián: Abasár–Bolt-tető monostorának temetője – előzetes beszámoló	221
Illik Péter: A Szent Korona-eszme 200 éve a hazai közoktatásban.	249
Kanász Viktor: A népnyúzó főúrtól a nemzet hős lelkű asszonyáig. A Kanizsai család irodalmi emlékezete	273
Köö Artúr: Szuverénként, mégis szövetségben? Adalékok a közép-európai regionális koncepciók 19–20. századi történetéhez . . .	317
Magyar Zoltán: Narratívátípusok és népi emlékezet: egy dél-erdélyi falu mondahagyománya	331
Majorossy Imre Gábor: „ <i>Noszsza, ti bajnok hazafiak!</i> ” Iskoladramák a pécsi Klimó-könyvtárban	369
Nagy Dóra: A pesti egyetem első magyartanára –Vályi András öröksége . . .	399
Sashalmi-Fekete Tamás: A szászöldi Szent László-legendaciklus falképeinek ábrázolásairól	419
B. Szabó János: A Nyugat- és Dél-Dunántúl urai a 10. században: Koppány <i>duxtól</i> Bulcsú <i>karchasig</i>	449

Szuromi Rita: Kultuszközösség egy nemesi faluban. Esettanulmány a rokonság identitásformáló erejéről	467
Tánczos Vilmos: Hogyan halnak meg a népi tárgyak? Egy csíki gazdaság példája	497
Teiszler Éva: I. Károly magyar király és felesége, Erzsébet királyné kettős- és gyűrűspecstjei	543
A kötet szerzői	569

AGÓCS GERGELY

DUNÁNAK, AMU-DARJÁNAK EGY A HANGJA

MAGYAR NÉPZENEI DALLAMTÍPUSOK VÁLTOZATAI A KARAKALPAK ZENEFOLKLÓRBAN

KIVONAT: Tanulmányomban az Üzbegisztán nyugati területein, az Amu-darja delta-vidékén élő karakalpakok településterületén 2021. és 2023. között rögzített népdalok dallamainak, valamint ezek egyes magyar megfelelőinek segítségével ismertetem a magyar népzene és a karakalpak zenefolklór egymással rokonságban álló zenei alakzatait. Az itt közölt karakalpak népdalok egy része az „ugor kori ősréteghez”, vagy akár az „ótörök ősréteg” kisambitusú és nagyívű, ereszkedő tartományához sorolt magyar népzenei dallamtípusok változatainak tekinthető, de zenefolklórunk későbbi keletkezésűnek, belső fejlődés útján létrejöttek tartott dallamtípusaihoz is sorolhatók különféle karakalpak változatok. Kirajzolódni látszik, hogy az általunk feltárt karakalpak zenei anyagban a magyar népzenének nem csak az egyes dallamcsoportjaival korreláló, véletlenszerű zenei alakzatok szerepelnek. Számunkra is meglepő a felismerés, mely szerint az Amu-darja deltájának színes zenei öröksége a magyar népzene dallamrétegeinek sajátos mintázatát is magában hordozza.

KULCSSZAVAK: magyar népzene, karakalpak népzene, összehasonlítás, dallamtípus-változatok, Karakalpaksztáni Köztársaság

GERGELY AGÓCS

**ONE VOICE
OF THE DUNA – AMU-DARYA
VARIATIONS OF HUNGARIAN
FOLK MELODIES IN THE MUSIC
FOLKLORE OF THE KARAKALPAK**

ABSTRACT: In my study, I describe the related musical forms of Hungarian folk music and Karakalpak music folklore based on the melodies of folk songs recorded between 2021 and 2023 in the settlement area of Karakalpak people living in the delta region of Amu-darya in the western regions of Uzbekistan, and their Hungarian equivalents. Some of the Karakalpak folk songs published here can be regarded as variants of Hungarian folk music melody types belonging to the „Ugric ancestral layer” or even to the descending range of the „Old Turkic ancestral layer” with small and large arches, but various karakalpak variants can also be assigned to melody types of later origin, considered to have been created through internal development. It seems to be becoming clear that the karakalpak musical material we have discovered does not only contain random musical forms correlating with the individual melodic groups of Hungarian folk music. We are also surprised by the finding that the colourful musical heritage of the Amu-darja delta also contains the specific patterns of the melodic layers of Hungarian folk music.

KEYWORDS: Hungarian folk music, Karakalpak folk music, comparison, melody type variations, Republic of Karakalpakstan

„...[A] dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek mai maradványainál, melyből egykor a magyarság kiszakadt: nem képzelhető másképp, minthogy már a magyarság kiválása előtt is megvoltak az akkori közösségekben, s a magyarság nyelvvel együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából. A magyarság ma legszélső, idehajlott ága a nagy ázsiai zenekultúra évezredes fájának, mely Kínától Közép-Ázsián át a Fekete-tengerig lakó különböző népek lelkében gyökerezik. S amint nyelve, bármennyire változott, alapjában ugyanaz maradt: úgy népzeneje máig az onnan magával hozott alapokon nyugszik. [...] E zene ugor és török elemeit elválasztani ma még nem tudjuk. Arra majd akkor kerül a sor, ha a szóban forgó népek zenéjét nem néhány véletlenül felmerült, dilettáns kézzel lejegyzett adatból, hanem rendszeres, beható, helyszíni kutatások alapján ismerjük.”

(Kodály Zoltán: A magyar népzene. 1937.)¹

A magyar népzene egyes dallamrétegeinek összehasonlító vizsgálata népzene-kutatásunk immár évszázados múltra visszatekintő vállalkozása. Hagyományos zenei kultúránknak a finnugor nyelvi korrelációkkal párhuzamos irányú formálódását tételező, illetve eredetének e nyelvrokonság mentén történő feltárását remélő irányzatok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.² A magyar népzenei komparatisztika korábban az összehasonlításhoz elegendő dallampéldát tartalmazó gyűjtemények hiányával küzdött, de ezt az állományt nagymértékben gyarapították magyar részről Vikár Béla és Bereczki Gábor, majd később Sipos János gyűjtései.³ Népzeneink összehasonlító vizsgálatának felada-

1 Kodály 1937, 37.

2 Vö. Szomjas–Schiffert 1976 II, 57–61, 98–104.

3 Lásd: Vikár–Bereczki 1971; Vikár–Bereczki 1979; Vikár–Bereczki 1986; Vikár–Bereczki 1989; Vikár–Bereczki 1999; Vikár 1984; Sipos 2012; Sipos 2022. Megjegyzendő, hogy a magyar népzene adatoltságához mérhetően dokumentált és feldolgozott zenefolklorja kevés népnek van a világon. Saját tapasztalatunk is azt mutatja, hogy a vázolt területen élő népek a saját népzenei publikációikban is ritkán adnak közre többet néhány tucat dallamnál, ráadásul ezek jó részéről gyakran derül ki, hogy valójában nem a zenei hagyomány, hanem a

tában jelentős előrelépést hozott a nagy zenei adathalmazok összevetését szolgáló, a vektorfizika elméletére építő számítógépes alkalmazások, illetve az ezek céljaira kidolgozott algoritmusok létrehozása, illetve mindezeknek a magyar zenefolklorisztikai kutatásokat szolgáló alkalmazása.⁴ Ebben az összehasonlító vállalkozásban magam is igyekeztem új adatok feltárásával kiegészíteni, illetve árnyalni hagyományos zenei kultúránk genealógiai kapcsolatainak térképét.⁵ Népzeneink keleti rokonságának felvetése korántsem új gondolat, Kodály Zoltán már 1937-ben közölt olyan cseremisiz (mári), votják (udmurt), csuvas és nogaj dallampéldákat, melyek ezt a kapcsolatrendszert voltak hivatottak felmutatni.⁶ A Kodály és követői által tárgyalt zenei rokonság egyre inkább az eurázsiai füves puszta övezetében, illetve az abból leágazó régiókban élő türk népek településterületén körvonalazódott. Saját gyűjtéseink eredményei az ez irányú kapcsolatrendszert a Kaukázus északi előterében, valamint Közép-Ázsia nyugati régióiban élő kipcsak-türk népek zenefolklorjának irányában a korábbiaknál még hangsúlyosabban, az egyes zenei kultúrák dallamcsoportjainak nagy részét, adott esetekben teljes vertikumát átölelő íven rajzolják ki.

Tanulmányomban a karakalpakok településterületén 2021. és 2023. között, összesen öt, egyenként kilenc-tíznapos népzene kutató expedíció keretében rögzített népdalok felvételeinek, valamint ezek egyes magyar megfelelőinek segítségével szeretném ismertetni a vázolt zenei párhuzamokat.⁷ A kiutazások

helyi népies műzene korpuszának részét képezik.

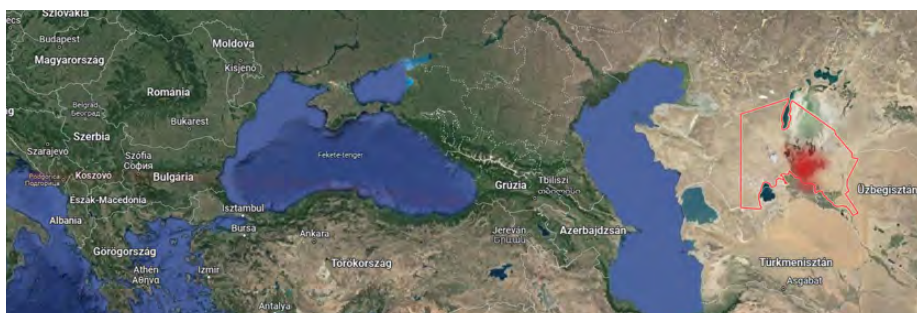
4 Lásd: Juhász 2011; Juhász 2016; Juhász–Sipos 2009.

5 Lásd: Agócs 2016; Agócs 2018; Agócs 2020; Agócs 2022.

6 Lásd: Kodály 2003, 17–38. Megjegyzendő, hogy a hivatkozott helyen a népnév „nogaj-tatár”-ként szerepel. A kelet-európai és közép-ázsiai füves puszta térségének türk népei történeti vizsgálatának területén számolnunk kell azzal, hogy a nyugati és orosz források a különféle türk etnikumok megjelölésére egyfajta gyűjtőnévként használták a „tatár” kifejezést. Gondoljuk csak a mongol hadak 13. századi magyarországi manővereire, melyek a fentiek szellemében a magyar társadalomtudomány nyelvezetében szintén „tatárjárásként” rögzültek.

7 A terepmunkát a Hagyományok Háza „Kaukázusi kutatások” projektje keretében végeztem kollégámmal, Somfai Kara Dáviddal együtt. A 2022. februárjában kialakult, orosz-ukrán fegyveres konfliktus következtében a vizsgálat súlypontját a Kaukázus északi előteréből (mely régió az Oroszországi Föderációhoz tartozik) áthelyeztük olyan, a konfliktusban nem érintett országok területeire, amelyek lakossága szoros etnikus kapcsolatban áll, vagy állt a füves puszta kelet-európai térségében élő türk népekkel. Így jutottunk el gyűjteni a nyugat-kazahsztáni dört-tamgali nogajok, a grúziai szvánok, illetve az üzbeisztáni kongratok

alkalmával, a terepmunka során eddig összesen 935 dallamot sikerült rögzíteni, s emellett a helyi archívumok anyagából is átmásoltunk további, mintegy 250 népdal eredeti felvételét. Az itt közölt karakalpak népdalok szövegeinek lejegyzését, illetve azok fordítását magyar nyelvre Somfai Kara Dávid végezte el, a dallamok lejegyzésében és számítógépes kottagrafikáinak elkészítésében Gelencsér Ágnes segítette a munkánkat.



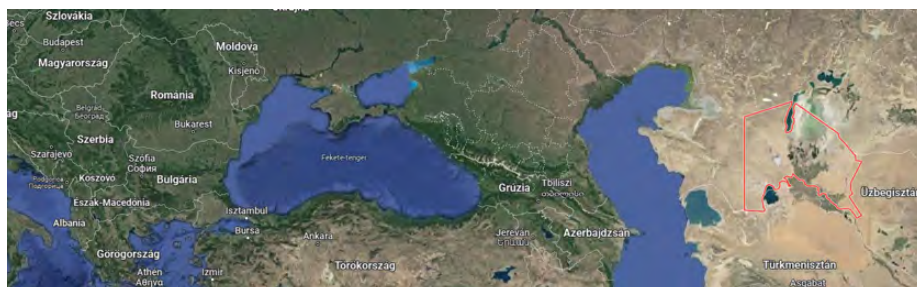
1.térkép. A karakalpakok mai településterülete (forrás: Google Maps, a szerző szerk.)

A karakalpakok ősei a 18. század közepén érkeztek a mai Karakalpakisztáni Köztársaság területére. Az államalakulat Üzbegisztán nyugati felén található, 1993 óta annak szövetségi tagköztársasága, a tartomány az ország területének 38 százalékát teszi ki. A karakalpakok nemzetségei korábban a nogaj törzsszövetség keleti törzseinek szervezetében foglalták el a helyüket. Az 1521-ben kirobbant nogaj-kazak háború következtében a Nogaj Horda keleti törzsei kazak fennhatóság alá kerültek. A Sejbalidák dinasztiájához tartozó buharai Abdulla kán (1583–1598) feljegyzései között a karakalpakokat már egy létező etnikumként említik.⁸ Igaz, az adatsor ekkor még a Szir-darja torkolatvidékére, azaz a mai Kazahsztán Kizil Orda tartományának területeire lokalizálja a szállásterületüket, de a későbbi források már egyre inkább a mai Karakalpakisztán övezetében, az Amu-darja kiterjedt deltájában említik őket. A karakalpak

és karakalpakok településterületeire is.

8 Vö. НУРМУХАМЕДОВ 1986; НУРМУХАМЕДОВ–ЖДАНКО–КАМАЛОВ 1971.

nyelv⁹ az altaji nyelvközösség türk nyelvcsaládja kipcak ágához, ezen belül a nogaj-kipcak alcsoporthoz tartozik, s itt a nyugati kazakok és a kara-nogajok, valamint a karagas-nogajok dialektusaival áll a legközelebbi rokonságban. A karakalpak irodalmi nyelv az özbeg államnyelv¹⁰ mellett a Karakalpak Köztársaság hivatalos nyelve.



2. térkép. Karakalpakisztán mai határai (forrás: Google Maps, a szerző szerk.)

A karakalpakok hagyományos kultúráját az etnikus történetük néhány tényezője erősen karakterizálja. Az egyik ilyen a nomád, majd félnomád múlt, melynek emlékeivel az országot járva máig lépten-nyomon találkozhatunk. Sok helyen ma is látni lehet a kara-üj nevű, nádfalú nemezházaikat, hol reprezentációs célokat szolgálva, az éttermek udvarain, vagy a tehetősebb családok kőházai mellett, hol a határban, ahol igaz, ma már csak a mezőgazdasági idénymunkák

- 9 A karakalpak irodalmi nyelv kialakítása a 19. század végétől ment végbe, a végleges kodifikáció 1925-ben, a kazakhoz legközelebb álló, északkeleti dialektus alapján történt meg. A kezdeti időszakban az egyéb moszlim társadalmak írásbeliségének mintájára az arab betűvetést használták, majd egy rövid, a latin írásjelekre történő váltás kísérlete után (1928–1940), a szovjet hatalom megszilárdulásával együtt (illetve egy, a teljes Szovjetunióra vonatkozó rendelet nyomán) a cirill betűs írásforma honosodott meg. Ma a karakalpak nyelv írott változatait egy érdekes kettősség állapotában találjuk: bár az irodalomban és a hivatalos szövegekben még erősen tartja magát a cirill betű használata, az utcai feliratok felületein, a boltokon, vagy a közigazgatási névtáblákon már minden fel van tüntetve latin írásjelekkel is.
- 10 Az irodalmi özbeget acsagatáj irodalmi nyelv történelmi előzményei, valamint a karluk dialektus-kontinuum élő nyelvi változatai alapján (a Ferganai-völgy, Kaskhadarja vilajet és Szamarkand-környéke özbeg lakosságának anyanyelvi kultúrára építve) alkották meg, így az a türk nyelvek másik, karluk ágához tartozik.

átmeneti szállásaiként, de mégis az életvitel központi helyszínét adó, időszakos hajlék szerepében funkcionálnak. A másik, érdekes mozzanatot a letelepedést megelőző, mondhatni mikroklimatikai sajátosságban láthatjuk, hiszen az Amu-darja deltájában elterülő vízvilág a múltban egy olyan természeti környezetet adott a karakalpakok életvitelének, melyben kézenfekvő volt, hogy – a közép-ázsiai türk népek között egyedülálló módon – megtanulják a halászat és a halgazdálkodás, illetve a hal tartósításának és fogyasztásának különféle módozatait. Szintén a vizek bőségével és az interetnikus kapcsolatok fejlődésével függ össze, hogy a mai karakalpakok ősei az állattartás mellett a 18. század folyamán megismerkedtek az öntözéses mezőgazdasági termelés technológiáival, melynek az idő előrehaladtával egyre nagyobb szerep jutott a nép anyagi kultúrájában.¹¹ Végezetül, de nem utolsó sorban, a hagyományos kultúrát meghatározó tényezők között a karakalpakok esetében is meg kell említenünk az iszlámot. A csatlakozás Mohamed próféta híveihez a 13–14. század fordulójának évtizedeiben történt, amikor a karakalpakok ősei a mongolok fennhatósága alatt éltek és Nogaj kán idejében (1260–1300) az Arany Horda területén is elkezdett terjedni az iszlám, majd Özbeg kán (1314–1341) hivatalosan is államvallássá tette azt. A karakalpakok folklóráját érthető módon átszövik az iszlám vallással (annak szunnita ágával) kapcsolatos mozzanatok, de meg kell említenünk azt is, hogy a vallási életnek ma itt egy mérsékelt, például a nők társadalmi helyzetét tekintve kifejezetten megengedő változata érvényesül.

A karakalpak folklór sok tekintetben szervesen illeszkedik a környező népek szellemi hagyományaiba. Az interetnikus kapcsolatok kiemelten szorosak a türkmének, a kazakok, valamint a horzemi özbegek irányában, de a nogajok és a szurhandarjai¹² kongratok hagyományos szellemi műveltségével is számos rokon vonást lehet felfedezni. A karakalpak folklór talán legsajátosabb jegyei a népzenei hagyomány területén öltönek testet, s itt is abban a dallamrétegben,

11 Az ártéri gazdálkodással kapcsolatos mozzanatokról itt azért szükséges múlt időben beszélni, mert az Aral-tó kiszáradása az Amu-darja deltavidékére is ökológiai katasztrófát hozott, így ott, ahol 60–70 évvel ezelőtt még kiterjedt lápvilág és ártéri erdők uralták a tájat, ma egy roham léptékben elsivatagosodó, összeomló ökoszisztémát találunk.

12 Szurhandarja a mai Üzbegisztán Afganisztánnal és Tádzsikisztánnal határos, délkeleti vilájetje, azaz tartománya.

amelyet a magyar népzeneire is jellemző zenei alakzatok magas arányával tudunk jellemezni. Az általunk eddig dokumentált karakalpak népdalok között ugyanis három, egymástól jól elkülönülő dallamcsoportot látunk.

Az elsőben tulajdonképpen csak mintegy tucatnyi dallamtípussal találkozunk, annál nagyobb viszont a hozzájuk tartozó szövegek tömege, illetve a műfajnak a karakalpak hagyományban betöltött szerepe. Ide ugyanis a *zsirau*-nak nevezett hivatásos énekmondók által (a kelet-északkelet irányában kiterjedt altaji, szibériai, mongol stb. párhuzamokkal rendelkező) torokéneklés technikájával előadott hősénekek, történeti énekek és desztánok (hosszú, balladás dalok, illetve szerelmi lírikus költemények) tartoznak.¹³ Ezek a műfajok fontos pilléreit alkotják a karakalpak nemzeti identitástudatnak, ezért nem ritka, hogy fontosabb családi eseményeken ma is fogadnak énekmondókat, hogy előadásukban meghallgathassák az akár órákig is eltartó énekelt történeteket. Megjegyzendő, hogy a *kobuz* (ölbe támasztható, kéthúrú vonós hangszer) kíséretével előadott hősénekek tanítása ma állami zeneoktatási intézmények talaján is folytatódik. A múltban az egyes *zsirau*-dinasztiák szájhagyomány útján adták át a tudást a felnövekvő nemzedékeknek. A hagyományozódás első sorban családon belül, nemzedékről nemzedékre valósult meg, de a mesterség elsajátítása külső szereplők előtt sem volt elzárva, a mesterek fogadtak tanítványokat is, akik rendszerint ellenszolgáltatás fejében, több éves oktatási folyamat keretében részesültek a felkészítésben.¹⁴ A *kobuz* testét a *dzsingil* nevű, szárazságtűrő fűzfa törzséből faragják ki, majd annak alsó részére tevébőrt feszítenek. Az így keletkezett felületre kerül a fából, vagy csontból faragott húrláb, melybe két, egymástól kvint távolságra hangolt, lófárok szőréből font húrfonat kerül. Ezeket szintén lószőr felhasználásával készült vonóval szólaltatják meg, de a hangszernek nincs fogólapja, így a játékos csak a húrokat érintve muzsikál a hangszeren. A dallamot vagy mindkét húron, párhuzamos kvintben szólaltat-

13 КУРБАХОВ 2007.

14 МАКЦЕТОБ 1983. Megjegyzendő, hogy a *zsirau*-ok tevékenységét máig széleskörű társadalmi megbecsülés övezi. Egyes hagyományörző mesterek a karakalpak nyelvű rádiók és televíziók műsorainak segítségével már az 1960–70-es évek óta országos ismertségre tettek szert, s az énekmondásukról készült felvételek a karakalpak szöveg-, illetve zenefolklór értékes dokumentumainak számítanak.

ják meg, vagy csak a magasabb húrfonaton játsszák, s a mélyebb inkább csak orgonapont-szerű kíséret megvalósítására szolgál, emellett az is előfordul, hogy a dalban elmondott epikus történetek egyes szakaszai alatt csak ez az egy kitarított hang szól a *zsirau* éneke alatt.

A második dallamcsoport a perzsa zenei kultúra erős hatásának jegyeit hordozza magán. Ez a dallamvilág a kis ambitusú zenei témákkal, gyakori motívumismétlő, valamint recitáló betoldások alkalmazásával, ebből kifolyólag hektikusan felépített, szinte követhetetlenül heterometrikus sorszerkezettel, illetve egy-egy feszített, kitarított hang sűrű ornamensekkel ékesített előadásával jellemezhető. A karakalpak népzenebe ennek a dallamrétegnek a dalai valószínűleg a régió déli szomszédságában élő türkmének közvetítéssel érkezhettek,¹⁵ hiszen az északabbra található, akár szomszédos kipcsak népcsoportok: nyugati kazakok, kara nogajok, vagy akár az Amu-darja mellékének keleti tájait lakó kongratok zenei hagyományában ezzel a melodikával nem, vagy csak perifériális jelenséggként találkozhattunk. Hogy ennek a dallamkörnek a típusai a karakalpak népzene melyik történeti rétegéhez tartoznak, arra talán abból is következtethetünk, hogy gyűjtéseink során többnyire ilyen zenei témákra énekelt a fiatalabb korosztály a széles körben elterjedt, kedvelt dallamait, s a rádiók népzenei műsorai is ezek változataival vannak teletűzdelve. Az ország etnikai többségét adó karluk özbegek népzenejének, valamint népies műzenéjének dallamvilágát is ez a meghatározó perzsa hatást tükröző melodika karakterizálja, nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy – amint Magyarországon is a társadalom énekkultúrájára erős befolyást gyakoroltak a „magyar nóta” zenei jellegzetességei és előadásmódja – a karakalpakok hagyományos zenei műveltségében is jelentős arányban találkozhatunk ezekkel az áthallásokkal.¹⁶ A harmadik dallamréteg jellegzetes zenei alakzataival gyakran találkozhattunk a korábbi, egyéb kipcsak türk népek régióiban végzett gyűjtéseink során. Talán nem véletlen, hogy

15 MAKCETOB 1983. Megjegyzendő, hogy a *zsirau*-ok tevékenységét máig széleskörű társadalmi megbecsülés övezi. Egyes hagyományörző mesterek a karakalpak nyelvű rádiók és televíziók műsorainak segítségével már az 1960–70-es évek óta országos ismertségre tettek szert, s az énekmondásukról készült felvételek a karakalpak szöveg-, illetve zenefolklór értékes dokumentumainak számítanak.

16 Vö. Sipos 2022, 250–267.

éppen az ide sorolható dallamtípusoknak a karakalpak változatai rokoníthatók a magyar népzeneben is ismert dallamcsoportokkal. A karakalpakasztáni terepmunkánk során egyes esetekben magyar népdalok olyan közeli párhuzamait sikerült dokumentálnunk, mintha azok népzeneik ismert, akár széles körben elterjedt dallamtípusainak eddig ismeretlen, magyar nyelvű variánsainak dal-lamai lennének. Tekintve, hogy ez a régió a Kárpát-medencétől légvonalban is közel négyezer kilométerre fekszik, úgy véljük, ezeknek az összefüggéseknek a Kodály által is feltételezett, a régmúltban gyökerező, genealógiai kapcsolatban találjuk meg a magyarázatát.

A karakalpak népdalok általam „kipcsak” rétegének nevezett egyes dallamtípusai ismertetése előtt álljon itt néhány általános megállapítás e népcsoport hagyományos zenei kultúrájáról. A régióba az észak-kaukázusi gyűjtési tapasztalatainkkal érkezünk meg, és az itteni terepmunkáknak már az első néhány napja megmutatta, hogy a hagyományos zenei kultúrát itt még sokkal intenzívebben őrzik és ápolják, mint a nyugatabbi rokonnépek régióiban. Ehhez az anyanyelvi kultúra teljes körű ápolására szolgáló sokrétű, állami intézményrendszer működése, például az egyetemi szintig anyanyelvű oktatás mellett¹⁷ valószínűleg nagymértékben hozzájárul az is, hogy nemcsak a főváros, Nöküsz konzervatóriumában, de minden járási székhelyen működő zeneiskolában, illetve a falusi iskolák szakköreiben is tanítják a népzene, illetve a népi hangszerjátékot. A népzene magas társadalmi presztízsét az is jelzi, hogy a *bakhszi*-nak nevezett hivatásos énekmondók és egyéb hagyományőrző muzikusok nem csak a lakodalmak és egyéb közösségi ünnepek megbecsült szereplői, hanem gyakran kapnak meghívást az állami televíziók és rádiók műsoraiba is.¹⁸ Az ő dalkészletük rendszerint eltér a hősének és desztánok előadására szakosodott *zsirau*-repertoártól, nagyrészt tréfás vagy lírai dalokat

17 Az oroszországi nemzetiségek anyanyelvi oktatása területén az ezredforduló óta nagyarányú leépülés tapasztalható. Míg az alsó tagozat tanítási nyelve korábban a nemzetiségi területeken az adott kisebbségek anyanyelve volt, ma már rendelet szabályozza, hogy a diákok mindenütt az orosz tanítási nyelvűvé változtatott iskolákban csak heti egy-két alkalommal, nyelvórák keretében ismerkedhetnek az anyanyelvükkel.

18 Az állam egyéb szinteken is számon tartja a működésüket, külön hivatalt és szakmai szervezetet tart fenn számunkra.

és a desztánok párkapcsolati témákat érintő szakaszait adják elő. A falvak és tanya lakói gyakran énekelnek rövid, 7–8 szótagos számú, izometrikus sorokból álló, jellemzően négysoros dalokat, a *bakhszi*-k dallamai ezzel szemben gyakran hosszabb, 11–12 szótagos, vagy akár ennél is hosszabb sorokból szerveződő, gyakran heterometrikus szerkezetű, négy-ötösoros strófaból állnak. Ha sejthető is a *bakhszi*-k repertoárjában fellelhető, egyik-másik zenei alakzat mögött az alkotói „hozzáadott tartalom”, a dallamívek rendszerint olyan erős korrelációban állnak az egyszerűbb népdalok zeneiségével, hogy azokat a zenefolklor részének tekinthetjük.¹⁹ Szólnunk kell a karakalpak népzene legérdekesebb sajátosságáról is, mégpedig a dalok váltakozó dallampár-szerkezetéről. Elöljáróban álljanak itt Paksa Katalin megállapításai.

„Az ótörök kulturális hatás zenei vonatkozását általánosságban már Kodály felismerte. A népzene tudomány azóta két zenei stílust különített el – egy mély járású és egy magasról ereszkedő ötfokú stílust –, melyek különböző időkből származnak és egymással nem állnak genetikus viszonyban.”²⁰

Nos, a karakalpak népdalban a két zenei stílus olyannyira összefüggésben áll egymással, hogy dallamai a gyűjtés közben dokumentált tételek mintegy felénekedésében egy népdalon belül, váltakozva, mintegy egymást kiegészítve hangzanak el. Az első versszak rendszerint a mély járású változattal indul, majd a második, de néha csak a harmadik strófánál vált egy magasról ereszkedő, a kezdő témát mintegy kiegészítő változatra úgy, hogy a harmadik és a negyedik sor dallamíve általában azonos marad a mély járású változatban jelentkező

19 A *bakhszi*-k dallamainak viszonya a karakalpak zenefolklorhoz a magyar verbunkok esetéhez hasonlítható, bár a mi verbunkjaink népiesműzenei-eredetű dallamainak többségét egyértelműen egy erős folklorizáció folyamata emelte be a népzene korpuszába. A *bakhszi*-dallamok esetében véleményem szerint inkább a karakalpak népzene meglévő dallamainak tudatos „továbbfejlesztésével”, s az így nyert alakzatok múltbéli (akár évszázadokkal ezelőtti) refolklorizációjával számolhatunk. A bonyolultabb strófászerkezet, a hosszabb verssorok használata már a 18. század végétől nyomon követhető Jiyen jiraw Tağay uli (1730–1784), majd a 19. században alkotó költők: Berdimurat Gargabay uli „Berdak” (1827–1900) és Ájiniyaz Qosibay uli „Ziywar” (1824–1878) költészetében is. Utóbbiak verseit népdalok dallamaira ugyanúgy éneklék, mint annak idején a magyar nyelvterületen Petőfi és mások szerzeményeit.

20 Paksa 1999, 105.

szakaszával. Mint a dallampéldáknál láthatjuk majd, ez a sajátosság a karakalpak népdaloknál attól függetlenül jelentkezik, hogy az adott zenei téma ötfokúságot mutat, vagy más hangsorok mentén fogalmazódik meg.

A karakalpakok hagyományos hangszeres zenei kultúrájának legelterjedtebb hangszer a két fémhúrral működő hosszúnyakú türk lantféle, a *dutar*, vagy *alamojnak* [azaz 'tarkanyakú'] *dutar*, mely a *bakhszi*-k jellemző hangszerre, de általánosan látni nem hivatásos hagyományőrzők, köztük sokszor nők kezében is. A pengetős hangszernek egyértelműen a legnépszerűbbek, köztük a *dutar* mellett használják a *ribap*-ot, vagy *kasgari ribap*-ot és az azerbajdzsáni eredetűnek mondott, négy-öt húrral felszerelt *tar*-t is. A *tar* és a *ribap* kísérőhangszereként gyűjtéseink során gyakran került elő a *dep* nevű csörgődob, a *dutar*-hoz viszont rendszerint egy ölbe támasztható vonós hangszer, a *balagerzsek*, társult. A karakalpakisztáni terepmunka során ugyanakkor találkoztunk *dutar-balaman* kettőssel is. A *balaman* a magyar regőssípokhoz hasonló, az alján tölcészerűen kiszélesedő fúvós hangszer, melynek a magyar dudák sípszáraiban is látható, nádból készült, egyszerű, szimpla rezgőnyelves síp adja a hangkeltés forrását.²¹ Idősebb adatközlőink emlékeztek még a *szibizghi* nevű, peremfúvós, fából készült, dugó nélküli furulyafélére, de tényleges használatban már csak agyagsípokat, illetve a szinte mindenhol fellelhető, itt *sinkobuz*-nak nevezett, acélból készült dorombokat találtunk.

A karakalpak népzene bővelkedik az olyan dallamtípusokban, melyeket a magyar népzene kutatás zenefolklórunk törzsanyagának jellemző alakzatai között tart számon. Megtaláljuk itt a Paksa Katalin által az „ugorkori ősréteghez” sorolt magyar siratók jellemző dallamszerkezeteit, s azokat az 5 (4) x 1 sorzáró-képlettel jellemezhető dallamokat is, amelyekről etnomuzikológiánk úgy tartja, hogy azok a magyar anyagban belső fejlődés útján, a siratók strófikus továbbfejlődéseként keletkeztek.²²

21 A balamanon játszó adatközlőnk szerint Karakalpakisztánban ő az utolsó, aki ezt a hangszeret használja.

22 A karakalpak népdalok vonatkozó típusainál legtöbbször az 5 (4) b3 1 képlettel találkozhatunk, vö PAKSA 1999, 64–92.

\flat 3 (5)
 \flat 3 (\flat 3) \flat 3

Alla, Alla, Allam ijar

gy.: Agócs Gergely
 Somfai Kara Dávid
 lej.: Gelencsér Ágnes

Gusto

1) Al - la, Al - la, Al - lam ijar

2) Hár a - ta - ny ár - man - lar

3) Or - nyn ta - bar ö - mir - de

4) Šöl - ge ku - lak sal - gan - lar

5) A - za - mat bop je - ti - lip

Reff: A - ta a - ky - lyn al - gan - lar ij

Haj, haj ba - la, haj ba - la

6) A - ta - sy - na taj ba - la

Haj, haj ba - la, haj ba - la

7) Al - la ber - gen aj ba - la ij

var.) 1) 2) 2a) 2b) 3) 3)

2. vsz. 2. vsz. 3. vsz. 3. vsz.

4) 3. vsz.

5a) 5b) 6) 7)

2. vsz. 3. vsz. 2., 3. vsz. 3. vsz.

1. Alla, Alla, Allam ijar
Här atany ärmanlar
Ornyntabar ömirde
Şölgelik salganlar
Azamat bop jetilip
Ata aklyntal ganlar ij

Refr.

Haj, haj bala, haj bala
Atasyna taj bala
Haj, haj bala, haj bala
Alla bergen aj bala

2. Kara da kara tawlardan
Kargalar uşar karajyp
Şüjri-Şüjri tawlardan
Şüjler uşar şümpijip
Ajyna kelgen waktynnda
At semirip kuntyjyp

Refr.

Haj, haj bala, haj bala
Atasyna taj bala
Haj, haj bala, haj bala
Alla bergen aj bala

3. Alla berdi alsyn dep
Alsa koly talsyn dep
Şüjsemiri kansyn dep
Xudaj berdi kumalap
Şuwda jip penen şyrmalap
Kyz bolajyn degende
Ulga karap burmalap

Refr.

Haj, haj, gyerek, haj gyerek
Atyádnak a csikója
Haj, haj, gyerek, haj gyerek
Isten adta szép gyerek

1. Allah, Allah, édes Istenem
Minden atyának vágya, hogy
Életben helyét megtalálják
Az ő hőbortos gyerekei
Komolyodva felnőjenek
Atyák szavát fogadják

Refr.

Haj, haj, gyerek, haj gyerek
Atyádnak a csikója
Haj, haj, gyerek, haj gyerek
Isten adta szép gyerek

2. A fekete hegyekről
Fekete varjak szállnak
A csúcsos hegyekről
Ijedt vadludak repülnek
Amikor eljön az ideje
A ló meghízik lassacskán

Refr.

Haj, haj bala, haj bala
Atasyna taj bala
Haj, haj bala, haj bala
Alla bergen aj bala

3. Allah adta, hogy elvegyék (lányt)
Ha elveszik, akkor legyen dolgos
Hogy vágya teljesüljön
Isten adta őt megóvva
Teveször kötéllel kötözve
Amikor a lány felnő
A legény után fordul

Refr.

Haj, haj, gyerek, haj gyerek
Atyádnak a csikója
Haj, haj, gyerek, haj gyerek
Isten adta szép gyerek

2023. január 18.

Kongrat

Übegiszján

Karakalpak Köztársaság, Kongrat rajon

AG_20230118_0182

Barlikov Urumbaj, Jakhşimurat-uwly
(a Kongrat törzs Kyjykşi-Kandekly nemzetiségéből),
sz. Süwenişan awyl, Bozataw rajon, 1952.

b3 (b3) b3

Az én házam talpa

gy.: Bartók Béla
1912. I.

Az én ha - zám tal - pa
Meg kez - dett ro - had - ni,
Az u - ram a desz - kán,
A tö - ke a pad - kán.

4 1 (4) \flat 3
4 (b3) \flat 3**Kelmeske belingdi bajlapsang aj**gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Rubato

Kel-mes-ke be-ling-di baj-lap-sang aj

Keng sa - ra - jyng - dy saj - lap - sang aj

Sa - ra - jyn - ga aj ba - ra - jyn aj

Ka - ra - jyn de - sem te - sik jok aj

Ki - re - jin de - sem e - sik jok aj

Ha - lyng - dy kaj - tip so - ra - jyn

As - pan - nan us - kan ak sung - kar aj

Ka - na - ty me - nen suw syj - par aj

Kej - ning - de kal - gan bal - lar - dyng aj

Ba - syng - nan en - di aw kim syj - par aj

Yj - ma - nyng bol - syn jol - da - syng aj

Pe - ri - ning ky - zy bol - syn kur - da - syng aj
 Sa - ra - jyn - ga aj ba - ra - jyn aj
 Ha - lyng - dy se - ning so - ra - jyn aj
 Ti - lek - les bo - lyp ja - ta kör aj
 Yj - ma - nyng bol - ga - j jol - da - syng aj!

Kelmeske belingdi bajlapsang aj
 Keng sarajyngdy sajlapsang aj
 Sarajynga aj barajyn aj
 Karajyn desem tesik jok aj
 Kirejin desem esik jok aj
 Halyngdy kaj-tip sorajyn aj

Aspannan uskan ak sungkar aj
 Kanaty menen suw syjpar aj
 Kejningde kalgan ballardyng aj
 Basyngnan endi aw kim syjpar aj

Yjmanyng bolsyn joldasyng aj
 Perining kyzy bolsyn kurdasyng aj
 Sarajynga aj barajyn aj
 Halyngdy sening sorajyn aj
 Tilekles bolyp jata kör aj
 Yjmanyng bolgaj joldasyng aj!

Te a nemléte elindultál, jaj
 Ott egy nagy palotát keresel, jaj
 Had jöjjeek a te palotádba, jaj
 Hiába keresem, nincsen ajtaja
 Hogy tudom meg állapotod, jaj

Az égen repül egy fehér sólyom
 Szárnyával a vizet érinti, jaj
 Utánad maradt gyermekek, jaj
 Fejét ki fogja simogatni, jaj

Isten nyugoszaljon kedvesem
 Tündérlány legyen a társad
 Elmegyek a palotádba, jaj
 Megkérdzem állapotod
 Csak jót kívánok neked, jaj
 Isten nyugoszaljon kedvesem!

2021. november 5.
 Kongrat
 Übegisztán
 Karakalpak Köztársaság, Kongrat rajon
 AG_SKD_20211105a_0284
 00'051"-46l

Jangabajeva Kansulyw, Jangabaj-kyzy
 (a Khytaj törzs Šeriwši nemzetségéből),
 sz. Kangly-köl, 1953.

1 (1) 2
5 (4) 2

Kara közli karyndasym

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Ka-ra köz-li ka-ryn-da-sym

Ija gül me-seng ija gü-la-jym

Ke-tip jür sa-gan yx-la-sym

A-wy-lyn-ga kel-gen sa-jyn

Ke-tip jür sa-gan yx-la-sym

A-wy-lyn-ga kel-gen sa-jyn

E-si-ging-ning al-dy pax-tyn-ga

Is-ke šyk-šang sä-her wak-tyn-ga

Dem al-gyng kel-se aw-lak-ta

Sa-ja-bag-lyk tal bo-la-jyn

Dem al-gyng kel-se aw-lak-ta



Sa - ja - bag - lyk tal bo - la - jyn

Kara közli karyndasym
Ija gül meseng ija gülajym
Ketip jür sagan yxlasym
Awlynga kelgen sajyn
Ketip jür sagan yxlasym
Awlynga kelgen sajyn

Feketeszemű hűgom,
Virág vagy-e, gülájim
Érzéseim áradnak feléd,
Ha a faludba jövök
Érzéseim áradnak feléd,
Ha a faludba jövök

Esigingning aldy paxtynga
Iske şykşang säher waktynğa
Dem algyng kelse awlakta
Sajabaglyk tal bolajyn
Dem algyng kelse awlakta
Sajabaglyk tal bolajyn

Az ajtód előtt van gyapotfölded
Korán reggel méysz dolgozni
Ha a mezőn pihenni akarsz
Én leszek árnyákos kerted
Ha a mezőn pihenni akarsz
Én leszek árnyákos kerted

2021. november 6.

Şomanaj

Übegisztán

Karakalpak Köztársaság, Şomanaj rajjon

AG_SKD_20211106_0326

01'04"-i6l

Awezmuratov Jumabaj, Telewmurat-uwly

(a Kongyrat törzsből),

sz. Dyjkanabat awyl, 1954.

Bazarov Towbanar, Jumabaj-uwly

(a Kongyrat törzs Jawyngyr ágának Şomak nemzetségéből),

sz. Şomanaj, 1972.

4 (b3) b3

Në hol kerekëdik

1938. V. 27-28.

lej.: Bartók Béla

300

ë He - gyi ve - lem Mó - nár An - na,

ë He - gyi ve - lem Mó - nár An - na

ë Hosz - szu jut - ra szé - tál - gat - ni,

ë Hosz - szu jut - ra szé - tál - gat - ni.

MR-F 47A/a

Trunk (Moldva)

Benedek Péterné, Kózsa Magdó (40)

A karakalpak népdalok dallamai között találunk olyan zenei alakzatokat, melyek az adott típusokat egyes magyar gyermekjáték-dallamok, illetve szokásdalok zenei rokonságába sorolják. Az egyik ilyen az *ajtisz*, azaz a lakodalmi rítusrend csipkelődő szövegű, versszakonként egymásnak felelgető formában kialakult énekes szokás részeként előadott *bilezik*, azaz karperec dala. Egy másik érdekes, magyar vonatkozású szokásdal szintén a lakodalmi rítusrendhez kapcsolódik. A *hauzsar*, azaz a menyasszonybúcsúztató karakalpak változatának dallama a magyar „Megfogtam egy szúnyogot...”-típus rokonságába sorolható. Első ránézésre talán távoli párhuzamnak tekinthető, s csak a harmadik-negyedik sor árulkodó, de ha a szokásdalt a kipcsak-türk rokonnépek azonos funkcióban használatos rítusénekeinek (a kara-nogaj *dijar*, a karagas-nogaj és a kongrat *jar-jar / jor-jor*, valamint a kazak *zsar-zsar*), kontextusában vizsgáljuk, akkor a téma zenei rokonsága egyértelművé válik.

4 (4) 4

Suw bojyna bargan jigít

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelenesér Agnes

Giusto

Suw bo - jy - na bar - gan ji - git

Suw - ga ná - zer sal - gan ji - git

Bi - le - zi - gim - di al - gan ji - git

Al - sang ber - gin aw bi - le - zi - gim - di

Bi - le - zi - gim - di al - gan ji - git

Al - sang ber - gin aw bi - le - zi - gim - di

var.)

1) 2) 3a) 3b)

3., 4., 5., 6., 7. vsz. 2., 4., 6., 7. vsz. 3., 4., 5., 7. vsz. 6. vsz.

- | | |
|---|--|
| <p>1. Suw bojna bargan jigit
Suwga nazer salgan jigit
Bilezigimdi algan jigit
Alsang bergin aw bilezigimdi
Bilezigimdi algan jigit
Alsang bergin aw bilezigimdi</p> <p>2. Suw bojna barganym jok
Suwga nazer salganym jok
Bilezingimdi alganym jok
Alganlar bersin bilezingimni
Bilezingimdi alganym jok
Alganlar bersin bilezingimni</p> <p>3. Atama ajtyp bildirtemen
Tabanyngdy tildirtemen
Üš-agaška ildirtemen
Alsang bergin aw bilezigimdi
Üš-agaška ildirtemen
Alsang bergin aw bilezigimdi</p> <p>4. Atanga ajtyp bildirseng de
Tabanyngdy tildirseng de
Üš-agaška ildirseng de
Alganym jo-ok bilezigimdi
Üš-agaška ildirseng de
Alganym jo-ok bilezigimdi</p> <p>5. Kušak toly gül berejin
Kaltang toly pul berejin
Janma-jannan jan berejin
Alsang bergin aw bilezigimdi
Janma-jannan jan berejin
Alsang bergin aw bilezigimdi</p> <p>6. Kušak toly gül berseng de
Kaltang toly pul berseng de
Jan kaltangnan jan berejin
Alganym jok bilezingimni
Jan kaltamnan jan berejin
Alganym jok bilezingimni</p> <p>7. Jüzingizge kal bolajyn
Šijrin šeker pal boljany
Özing süjgen jar bolajyn
Alsang bergin aw bilezigimdi
Özing süjgen jar bolajyn
Alsang bergin aw bilezigimdi</p> | <p>1. Folyó partjára mentél legény
Folyóra vetted tekinteted
Karpercemet elvetted, legény
Most add vissza karpercemet
Karpercemet elvetted, legény
Most add vissza karpercemet</p> <p>2. Folyó partjára nem mentem
Folyóra nem vettem tekinteted
Karpercedet nem vettem el
Aki elvette, adja vissza karperced
Karpercedet nem vettem el
Aki elvette, adja vissza karperced</p> <p>3. Atyámnak ezt elmondom
A talpadból szíjat vág
Téged köcsögfára akaszt
Add már ide a karpercem
Téged köcsögfára akaszt
Add már ide a karpercem</p> <p>4. Atyádnak ha el is mondom
Ha talpamból szíjat is vág
Ha köcsögfára is akaszt
Nem vettem el karperced
Ha köcsögfára is akaszt
Nem vettem el karperced</p> <p>5. Nagy csokor virágot adok
A zsebedet pénzzel töltöm
A lelketem teljesen odaadom
Add már ide a karpercem
A lelketem teljesen odaadom
Add már ide a karpercem</p> <p>6. Nagy csokor virágot ha adsz
És zsebedet pénzzel töltöd
Lelketem én neked adom
Nem vettem el karperced
Lelketem én neked adom
Nem vettem el karperced</p> <p>7. Arcodon anyajegy leszek
Édes méz leszek én neked
Hón szeretett kedvesed leszek
Add már ide a karpercem
Hón szeretett kedvesed leszek
Add már ide a karpercem</p> |
|---|--|

2021. november 6.
Šomanaj
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Šomanaj rajon
AG_SKD_20211106_0313

Asszonyok, férfiak
Előénekes: Orazbajeva Bazarkhan,
sz. Šomanaj, 1971.

5 (1)

Haw-jar*

Uzatkanda kyz jylar öksip-öksip haw-jar

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

U - zat - kan - da kyz jy - lar ök - sip - ök - sip haw - jar

Ka - ne me - ning kyz - da - gy na - zym aw dep haw - jar

Ka - ne me - ning kyz - da - gy na - zym aw dep haw - jar

1. Uzatkanda kyz jylar öksip-öksip haw-jar
Kane mening kyzdagy nazym aw dep haw-jar
Kane mening kyzdagy nazym aw dep haw-jar

2. Sildir-sildir kamyska syrgang tüsti, haw-jar
Syrlyspagan jat jerge šeging tüsti, haw-jar
Syrlyspagan jat jerge šeging tüsti, haw-jar

3. Öz äkemning esigi jypar esik, haw-jar
Kirseme šyksam šašymdy syjpar esik, haw-jar
Kirseme šyksam šašymdy syjpar esik, haw-jar

4. Kajyn-atomnyng esigi kutly esik, haw-jar
Termeledi törimde altyn besik, haw-jar
Termeledi törimde altyn besik, haw-jar

5. Jylama kyz, jylama, toj seniki, haw-jar
Bosagasy altynnan új seniki, haw-jar
Bosagasy altynnan új seniki, haw-jar

1. Búcsúzaskor a lány sir szipogva, hau-zsar
Hova lett leánykori életem - mondja, hau-zsar
Hova lett leánykori életem - mondja, hau-zsar

2. Susogó nádas közé esett a fülbevalód, hau-zsar
Barátságatlan idegen helyre visznek, hau-zsar
Barátságatlan idegen helyre visznek, hau-zsar

3. Édesapád ajtaja illatos (gyopár) ajtó, hau-zsar
Ha azon belépsz, hajadat simogatja, hau-zsar
Ha azon belépsz, hajadat simogatja, hau-zsar

4. Apósod ajtaja áldott ajtó, hau-zsar
A ház fő helyén ring majd a bölcső, hau-zsar
A ház fő helyén ring majd a bölcső, hau-zsar

5. Ne sirj leány, ne sirj, tied a lakodalom, hau-zsar
Arany küszöbje a te háznak, hau-zsar
Arany a küszöbje a háznak, hau-zsar

2021. november 3.
Ak-Manggyt
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Ak-Manggyt rajon
AG_SKD_20211103a_0166

* leánybúcsúztató

Mamutova Mírgül, Alymbaj-kyzy
(a Keneges törzsből),
sz. Kuran-taw, Nökis rajon, 1967.
Šükirbajeva Baxyt,
(kazak nemzetiségű, a Tabyn törzs Ažym nemzetiségéből),
sz. Kutan-köl, Nökis rajon, 1964.
Ajtymbetova Mynajym
(a Kangly törzs Yrgakly nemzetiségéből),
sz. Uzdán-szovhoz, Nökis rajon, 1963.
Uzakova Almagül, Dosbergen-kyzy
(a Beksyk törzsből),
sz. Nökis rajonban, 1994.
Kulnybetova Mírgül, Sársenbaj-kyzy
(a Beksyk törzsből)
sz. Ak-Manggyt, 1978.
Elmuratova Gülšaxra, Xožabaj-kyzy
(a Teris törzs Tamgaly nemzetiségéből)
sz. Nökis rajon, 1981.
Kurbanbajeva Šijrin Tölewbaj-kyzy
(a Keneges törzs Ómir nemzetiségéből),
sz. Engels-sovhoz, Kegejli rajon, 1982.

A pentaton fordulatokban bővelkedő, kisambitusú, valamint nagyívű, ereszkedő, kvintváltó dallamok, amint már említettük, gyakran egyazon népdal dallampárját alkotják, de köztük felbukkantak olyanok is, amelyek a dal összes strófájában egyazon dallamváltozattal lettek dokumentálva. A dallamcsoport egyes változatai a magyar Páva-dallamtípus zenei rokonságába sorolhatók, mások a Paksa Katalin által az „ótörök ősréteghez” sorolt egyéb magyar népdaltípusok karakalpak párhuzamait alkotják.

5 (1) 5

Suwga šašym tarajman aj

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Agnes

Gusto

Suw - ga ša - šym ta - raj - man aj,
Basy - ma ji - pek o - raj - man aj
Sűj - ge - nim - ning jo - ly - na
Ke - še - ktün - diz men ka - raj - man aj
Ak ka - rang - lap kö - ring - gen,
Tol - kyn me - ken taw me - ken aj
Ma - tor ka - jyk aj - da - gan
Bi - zing sä - wir ijar me - ken aj

- I. ||: Suwga šašym tarajman aj,
Basy ma jipek orajman aj :||
||: Sűjgenimning joly na
Keše-ktündiz men karajman aj :||
||: Ak karanglap köringgen. :||
Tolkyn meken taw meken aj :||
||: Mator kajyk ajdagan
Bizing säwir ijar meken aj :||

- I. ||: Vízrel fésülöm a hajam,
Selyem kendőt kötök rá :||
||: Kedvesemnek az útját
Éjjel nappal fürkészem :||
||: Fehéren felvillant. :||
Hullám az vagy hegy? :||
||: Motorcsónakot vezető
Én kedvesem szeret-e engem? :||

2. ||: Sattlanaman ojnajman aj,
 Jagada gil jajnajman aj :||
 ||: Kökten uskan turnadan
 Ijarga sälem men jollajman aj :||
 ||: Ak karanglap köringgen. :||
 Toklyn meken taw meken aj :||
 ||: Mator kajyk ajdagan
 Bizing säwir ijar meken aj :||
Az utolsó 2 sor dallamára:
 ||: Mator kajyk ajdagan
 Bizing säwir ijar meken aj :||

2. ||: Örvendek és vigadok,
 parton mint a virág pompázok :||
 ||: Égen repülő daruval
 Kedvesemet üdvözlöm :||
 ||: Fehéren felvillant. :||
 Hullám az vagy hegy? :||
 ||: Motorcsónakot vezető
 Én kedvesem szeret-e engem? :||
Az utolsó 2 sor dallamára:
 ||: Motorcsónakot vezető
 Én kedvesem szeret-e engem? :||

2021. november 3.
 Ak-Manggyt
 Übegiszján
 Karakalpak Köztársaság, Ak-Manggyt rajon
 AG_SKD_20211105a_0165

Mamutova Mirgül, Alymbaj-kyzy
 (a Keneges törzsből),
 sz. Kuran-taw, Nökis rajon, 1967.
 Šukirbajeva Baxyt,
 (kazak nemzetiségű, a Tabyn törzs Ažym nemzetiségéből),
 sz. Kutan-köl, Nökis rajon, 1964.
 Ajtymbetova Mynajym
 (a Kangly törzs Yrgakly nemzetiségéből),
 sz. Uzdán-szovhoz, Nökis rajon, 1963.
 Uzakova Almagül, Dosbergen-kyzy
 (a Beksyk törzsből),
 sz. Nökis rajonban, 1994.
 Kulnybetova Mirgül, Särsenbaj-kyzy
 (a Beksyk törzsből)
 sz. Ak-Manggyt, 1978.
 Elmuratova Gülšaxra, Xožabaj-kyzy
 (a Teris törzs Tamgaly nemzetiségéből)
 sz. Nökis rajon, 1981.
 Kurbanbajeva Šjirm Tolesbaj-kyzy
 (a Keneges törzs Ömir nemzetiségéből),
 sz. Engels-sovhoz, Kegejli rajon, 1982.

8 (5) 5

Hej, Ala-taw, Ala-taw kyrmyzy bar

gy.: Agócs Gergely
 Somfai Kara Dávid
 lej.: Gelencsér Ágnes

Gusto

Hej! Hej, A - la-taw, A - la-taw kyr-my - zy bar

Kyr-my - zy bar kyr - gyz-dyng bir ky - zy bar

Hej, A - la - taw, A - la - taw kyr - my - zy bar

Kyr-my - zy bar kyr - gyz-dyng bir ky - zy bar

Öt - ken ket - ken ji - git - le - ding kö - zi son - da aw

Mang-la-jyn-da šar-ky-ra-gan jul-dy-zy bar

Öt-ken ket-ken ji-git-le-ding kö-zi son-da aw

Mang-la-jyn-da šar-ky-ra-gan jul-dy-zy bar

var.) 1) 2) 3a) 3b) 3c)
2. vsz. 3. vsz. 2. vsz. 3. vsz. 3. vsz. a végén

1. Hej, Ala-taw, Ala-taw kырмыз бар
Kырмыз бар кыргыздын бир кызы бар
Hej, Ala-taw, Ala-taw kырмыз бар
Kырмыз бар кыргыздын бир кызы бар
Ötken ketken jigitleding közi sonda aw
Manglajynda šarkyragan juldyzy bar
Ötken ketken jigitleding közi sonda aw
Manglajynda šarkyragan juldyzy bar

1. Hej, Ala-tau, Ala-tau vöröslö fénje van
Vöröslö Kirgizföldön van egy kirgiz lány
Hej, Ala-tau, Ala-tau vöröslö fénje van
Vöröslö Kirgizföldön van egy kirgiz lány
Arra járó legényeknek a szeme rajta
Homlokáról egy csillag fénje világít
Arra járó legényeknek a szeme rajta
Homlokáról egy csillag fénje világít

2. Karanggy tünde jark etken aj dejdiler
Kыргыз кызы муhabbatka baj dejdiler
Karanggy tünde jark etken aj dejdiler
Kыргыз кызы муhabbatka baj dejdiler
Keše toly šimirseм kымызынан
Kыргыз агам бермес peken бир кызынан
Keše toly šimirseм kымызынан
Kыргыз агам бермес peken бир кызынан

2. Sötét éjben világít a Hold, úgy mondják
A kirgiz lány szerelemet ébreszt, mondják
Sötét éjben világít a Hold, úgy mondják
A kirgiz lány szerelemet ébreszt, mondják
Tegnap sokat ittam a kumiszból
Kirgiz bátyóm nem adja-e nekem lányát?
Tegnap sokat ittam a kumiszból
Kirgiz bátyóm nem adja-e nekem lányát?

3. Ala-taw bette koj-kozy mangyrasady
Mertik etken sulyw kyz jarasady
Ala-taw bette koj-kozy mangyrasady
Mertik etken sulyw kyz jarasady
Sulyw kызы bojtikilep karaj kojsa
Janyм menen жүрекке daw saldy
Sulyw kызы bojtikilep karaj kojsa
Janyм menen жүрекке dak saldy

3. Ala-tau vidékén a juhok bégetnek
Igéző szép lány elkápráztat
Ala-tau vidékén a juhok bégetnek
Igéző szép lány elkápráztat
Ha a szép lány kacéran rám néz
Lelkemet és szívemet elrabolja
Ha a szép lány kacéran rám néz
Lelkemet és szívemet elrabolja

Utolsó sor dallamára:

Janyм menen жүрекке dak saldy

Utolsó sor dallamára:

Lelkemet és szívemet elrabolja

2023. március 23.
Nöküsz – Konekala Kudut
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Nöküsz rajon
AG_SKD_20230323_0343

Seilkhanov Azat, Esbolsun-uwly
(a Kongyrat törzs Barghaly-Karatalşy nemzetségéből),
sz. Porlitaw, Mojnak rajon, 1960.

7 (5) 1

Kyz benen jigitke ajtar bir söz bar

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lejt.: Gelencsér Agnes

Giusto

Kyz be - nen ji - git - ke aj - tar bir söz bar

E - ger kew - ling bol - sa ör - te - me, köz sal

Men - de kew - ling bol - sa ör - te - me, köz sal

Men jür - gen jol - lar - dan jür - me - seng me - di aw

E - ger kew - ling bol - sa ör - te - me, köz sal

Men jür - gen jol - lar - dan jür - me - seng me - di aw

Kel ija - rym, kel ja - nym,

Men jür - gen jol - lar - dan jür - me - seng me - di aw

Kyz benen jigitke ajtar bir söz bar
Eger kewling bolsa örteme, köz sal
Mende kewling bolsa örteme, köz sal
Men jürgen jollardan jürmeseng medi aw
Eger kewling bolsa örteme, köz sal
Men jürgen jollardan jürmeseng medi aw
Kel ijarym, kel janym,
Men jürgen jollardan jürmeseng medi aw

Lánynak, mint legény egy dolgot mondok
Ha tetszem neked, ne kinozz, nézz rám
Ha tetszem neked, nem kinozz, nézz rám
Nem jársz-e azon az úton, amin én járok
Ha tetszem neked, nem kinozz, nézz rám
Nem jársz-e azon az úton, amin én járok?
Gyere, szerelmem, gyere, kedvesem
Nem jársz-e azon az úton, amin én járok?

2023. március 23.
Nöküsz – Kőnekala Kudut
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Nöküsz rajon
AG_SKD_20230323_0344

Seilkhanov Azat, Esbolsun-uwly
(a Kongyrat törzs Barghaly-Karatalsy nemzetségéből),
sz. Porlitaw, Mojnak rajon, 1960.

Karakalpak gyűjtéseink során olyan magyar népdaltípusok meglepően közeli dallampárhuzamait is megtaláltuk, amelyek megjelenését a zenefolklorunkban a magyar népzene kutatás a kereszténység felvételéhez köti, s a közép-kor folyamán kialakult nyugati kulturális hatás lenyomatainak tekinti. Egyik ilyen dallamunk a moldvai csángó magyarok körében fennmaradt, „*En felkelék jó regvel hajnalba...*” kezdetű karácsonyi köszöntő ének, melynek karakalpak párhuzamait több változatban is sikerült dokumentálnunk. Egyes egyházi népénekeink hangulatát idézi a Kökšijel falujában rögzített karakalpak népdal is, melynek dallamát dallampéldáink között a 17.1 sz. kotta mutatja.²³

♭ 3 (1) ♭ 3

Ajdaj jüzlerime äzim ense de

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelenesér Agnes

1)
Gusto
Aj - daj jüz - le - ri - me ä - žim en - se de
Jas - lyk kaj - typ kel - mes - li - gin bil - sem de
Ka - ry - lyk saw - la - ty boj - ga en - se de
2)
Jaj - nap ka - na tur - gan jas - ly - gym bar ö - zim - de
Jaj - nap ka - na tur - gan jas - ly - gym bar ö - zim - de
var.)
1a) 1b) 2)
2. vsz. 3. vsz. 2., 4. vsz.

1. Ajdaj jüzlerime äzim ense de
Jaslyk kajtyp kelmesligin bilsem de
Karylyk sawlaty bojga ense de
Jajnap kana turgan jaslygym bar özimde
Jajnap kana turgan sawlatym bar özimde

1. Holdszerü arcomon ráncok jelennek meg
És tudom, hogy a fiatalság nem tér vissza
De az öregség testem hiába járja át
A fiatalság folyton sugárzik belőlem
A tettvágy folyton sugárzik belőlem

23 Vö. Paksa 1999, 139–155.

2. Kara šašlaryma aklar ense de
Alpys jastan jetpis jaska kelsem de
Aklyk süjer kejwanyga jetsem de
Jajnap kana turgan sawlatym bar özimde
Jajnap kana turgan jaslygym bar özimde

3. Bul künlerge jetken de bar jetpegen
Bul dünijaga kimler kelip ketpegen
Den-sawlykta bul künlending kadirin bil
Jajnap kana turgan jaslygym bar özimde
Jajnap kana turgan sawlatym bar özimde
Ötödik sor dallamára:
Kajnap kana turgan jaslygym bar özimde

2. Fekete hajamon ösz hajszálak vannak
Hatvan év után a hetvenet is elértem
Unokáit szerető nagyanyó lettem
A tettvágy folyton sugárzik belőlem
A fiataltság folyton sugárzik belőlem

3. Van, aki megéri ezt a kort és van, aki nem
Sokan éltek ezen a mulandó világon
Amíg egészséges vagy, élvezd napjaid
A fiataltság folyton sugárzik belőlem
A tettvágy folyton sugárzik belőlem
Ötödik sor dallamára:
A fiatalság folyton forrong bennem

2023. március 25.
Tik Özek – Aral awyl
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Mojnak rajon
AG_SKD_20230325_VID170435

Bubekova Khaljama, Bekdulla-kyzy
(a Khytaj törzs Bes-sary nemzetségéből),
sz. Keneges awyl, Šimbaj rajon, 1947.

(b)

Jantak jaktym jantagymnyng šogy jok

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Jan - tak jak - tym jan - ta-gym-nying šo - gy jok

Häm - me - ning ija - ry bar me - ning ija - rym jok

var.) 1) 2a) 2b)
2., 3. vsz. 2. vsz. 3. vsz.

1. Jantak jaktym jantagymnyng šogy jok
Hämmening ijary bar mening ijarym jok

2. Ijary jok dep ajta körmeng doslarym
Uzak jolga ketip edi kelgen jok

3. Ijary jok dep ajta körme doslarym
Uzak jolga ketip edi kelgen jok

1. Rőzsét gyűjtök, a rőzsémnek nincs tüze
Mindenkinek van kedvese, nekem nincs

2. „Nincs kedvesed” - ne mondjátok, barátok
Messzi útra elment, nem jött vissza

3. „Nincs kedvesed” ne mondjátok barátok
Messzi útra elment, nem jött vissza

2023. október 4.
Kamys Arik
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Šimbaj rajon
AG_SKD_20231004_C1560

Murzametov Alimbaj, Tolubaj-uwly
(a Mangit törzs Žalik nemzetségéből),
sz. Kamys Arik, 1979.

(b3)

Jantak jaktym jantagymnyng šogy jok

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Jan - tak jak - tym jan - ta-gym -nyng šo - jok

Häm - me-ning ija - ry bar me - ning ija - rym jok

var.)

2. vsz. 2. vsz.

1. Jantak jaktym jantagymnyng šogy jok
Hämning ijary bar mening ijarym jok

2. Ijary jok dep ajta körmeng doslarym
Xalkabatka ketip edi aw kelgen jok

*Megisméli a 2. versszakot
az első két ütem dallamévesztés:*

2. Ijary jok dep ajta körme doslarym
Xalkabatka ketip edi aw kelgen jok

1. Rözsét gyűjtök, a rözsémnek nincs tüze
Mindenkinek van kedvese, nekem nincs

2. „Nincs kedvesed” - ne mondjátok, barátok
Halkábádba elment, nem jött vissza.

*Megisméli a 2. versszakot
az első két ütem dallamévesztés:*

2. „Nincs kedvesed” - ne mondjátok barátok
Halkábádba elment, nem jött vissza.

2023. október 4.
Šimbaj
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Šimbaj rajon
AG_SKD_20231004_C1571

Nurumbetov Turdumurat, Nurumbet-uwly
(a Khytaj törzs Kazajakly nemzetiségéből),
sz. Kóksékala awyl, 1950.

2 (1) \flat_3 **Jüweri ektim kendir menen aralas**gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Jü-wer(i) ek - tim ken-dir me-nen a - ra - las

Bir ijar tut - tym or - ta boj - ly ka - lem kas

Bi-rew-lar aj - ta-dy i-ja - ryng ka - ra dep

Ka-ra bol - sa da hin - ži mar-žan a - ra - las

Bi-rew-lar aj - ta-dy i-ja - ryng ka - ra dep

Ka-ra bol - sa da hin - ži mar-žan a - ra - las

Jüweri ektim kendir menen aralas
Bir ijar tutty m orta bojly kalem kas
Birewlar ajtady ijar yng kara dep
Kara bolsa da hinži maržan aralas
Birewlar ajtady ijar yng kara dep
Kara bolsa da hinži maržan aralas

Kölest vettem kenderrel kervere
Kedvesem közép ternet, íves szemöldök
Egyesek azt mondják kedvesed fekete
Talán fekete, de nekem gyöngyszem
Egyesek azt mondják kedvesed fekete
Talán fekete, de nekem gyöngyszem

2023. október 5.
Kökşijel
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Bozataw rajon
AG_SKD_20231005_C1590

Nieturlajew Tengelatdın, Sejdulla-uwly
(a Keneges törzs Kara-ojmaut nemzetségéből),
sz. Kökşijel, 1949.

Szintén a moldvai csángók hagyományos zenei kultúrájának egyik dallamát idézi a türkmén határ mellett, Monşakly településen gyűjtött, de Karakalpaksztánban széles körben ismert *bakhszi*-dal második szakasza.

1 (5) 4
5 (5) 4

Bag işinde kyzyl ej güldej dolanyp

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Bag i - şin-de ky - zyl ej gül-dej do-la - nyp

Sal - la - na mäs - ta - na kel - gen säw - di - gim

Än - war şa - şyng nä - zik aw bel - ge şo - la - syp

Sal - la - na mäs - ta - na kel - gen säw - di - gim

Än - war şa - şyng nä - zik aw bel - ge şo - la - syp

Sal - la - na mäs - ta - na kel - gen säw - di - gim

Taw üs - ki - de jyl - wa bi - len ba - ka - san

A - şy - klar - dyng jü - rek - le - rin ja - ga - san

Til - lä häj - kel aw kök - sin - ge ta - ka - san

El kaw - sy - ryp ku - şa - gy aş - kan säw - di - gim

Til - lä häj - kel aw kök - sin - ge ta - ka - san

1. Bag işinde kyzyl ej güldej dolanyp
Sallana mästana kelgen säwdigim
Änwar şaşyng näzik aw belge şolasyp
Sallana mästana kelgen säwdigim
Änwar şaşyng näzik aw belge şolasyp
Sallana mästana kelgen säwdigim

Taw üskide jylwa bilen bakasan
Aşyklardyng jürekerin jagasan
Tillä häjkel aw köksinge takasan
El kawsyryp kuşagy aşkan säwdigim
Tille häjkel aw köksinge takasan
El kawsyryp kuşagy aşkan säwdigim

2. Tang samaly jelpip-jelpip eskende
Kewil bantın aşyp ej kewil öskende
Än salysyp juwap aw bergil desem de
Bagyrlap här jakka bakkän säwdigim
Än salysyp juwap aw bergil desem de
Bagyrlap här jakka bakkän säwdigim

Äli tarkanywly ngej näzik myjanyng
Xoš bährim xoş kewlim istep bakkanda
Ziwaraj tur sensen mening kuşkajym
Sallana mästana kelgen säwdigim
Ziwar aj tur sensen mening kuşkajym
Sallana mästana kelgen säwdigim

Ah, ha, aw
Sallana mästana kelgen säwdigim
Sallana mästana kelgen säwdigim

1. A kertben vörös virágként pompázik
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem
Fényes hajad kecesesen ér a derekadig
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem
Fényes hajad kecesesen ér a derekadig
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem

Hegy tetején ígésző tekintettel nézel
A kedvesed szívét lángra gyűjtöd
Arany nyakláncot teszel nyakadra
Kezedet kitarva megölelsz, kedvesem
Arany nyakláncot teszel nyakadra
Kezedet kitarva megölelsz, kedvesem

2. Hajnali szél mikor lágyan fujdogál
Szívemet kitarva szívem megtelik
Énekelek, kérlek adjál már választ
Büszkén ide-oda tekingető kedvesem
Énekelek, kérlek adjál már választ
Büszkén ide-oda tekingető kedvesem

Megfogott engem gyengéd alakod
A lelke és szívem ujjong, ha látlak
Ziwar, te vagy az én kis madaram
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem
Ziwar, te vagy az én kis madaram
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem

Ah, ha, au
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem
Érzelmekkel hevülten jön a kedvesem

2021. november 6.
Šomanaj
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Šomanaj rajon
AG_SKD_20211106_0350

Xożanijazov Kuwanyşbaj, Ötenijaz-uwly
(a Kypşak törzs Kanžygaly nemzetiségéből),
sz. Xalqabat, Kegejli rajon, 1966.

b3 (5) b3

Új guzsalyam mellett

gy.: Kallós Zoltán

1965. VI. 17.

lej.: Paksa Katalin

Giusto, ♩ = cca 88

ə Új gu - zsa - lyam mel - lett

Fegy - ver rop - pa - ná - so,

Po - gán viér - vel fes - tett

Ho - gyan vil - lám - lá - sa.

)
(644...)

Egy másik, Moldvában gyűjtött magyar népdal párhuzama egy karakalpak táncdal dallamában köszön vissza.

1 (1) 2
5 (5) 4

Altakloma tataklama

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Al - tak - la - ma ta - tak - la - ma

Bi - rew ört - li dep jy - la - ma

Aš bo - la - man dep oj - la - ma

Ji - ger - li bol jas - tan ba - lam

Aš bo - la - man dep oj - la - ma

Ji - ger - li bol jas - tan ba - lam

Men - men bol - ma, pi - rim baj - daj

Xu - da - jym et - pe - sin on - daj

Sen - sen bo - lyp sen - seng son - daj

Sy - by - ra - bang jür - me, ba - lam

Sen - sen bo - lyp sen - seng son - daj



Sy - by - ra - bang jür - me, ba - lam

Altaklama tataklama
Birew örtli dep jylama
Aş bolaman dep ojlama
Jigerli bol jastan balam
Aş bolaman dep ojlama
Jigerli bol jastan balam

Altaklama tataklama
Ne sírj, ha valaki mérges
Ne félj, hogy éhes lesz
Fiatalon is legyél bátor
Ne félj, hogy éhes lesz
Fiatalon is legyél bátor

Men-men bolma, pirim bajdaj
Xudajym etpesin ondaj
Sen-sen bolyp senseng sondaj
Sybyrabang jürme, balam
Sen-sen bolyp senseng sondaj
Sybyrabang jürme, balam

Ne légy kevély, mint a gazdagok
Az isten óvjon meg attól
Legyél szerény, olyan legyél
Ne járjál sebbel-lobbal
Legyél szerény, olyan legyél
Ne járjál sebbel-lobbal

2022. március. 31.
Šimbaj
Übegisztán
Karakalpak Köztársaság, Šimbaj rajon
AG_SKD_20220331_0823

Nurumbetov Turdumurat, Nurumbet-uwly
(a Khytaj törzs Kazajakly nemzetségéből),
sz. Kókšekala awyl, Šimbaj rajon, 1950.

5 (5) 4

Kimenék a hegyre

gy.: Veres Sándor
1930. VIII.
lej.: Bartók Béla

Tempo giusto

Ki - me - nék a hegy - re

Bé - ne - zék az lüt - re*,

Ott va - gyon egy kis ház,

Ar - gye - lus a ne - ve.

Népzene kutatásunk külön fejezetekben tárgyalja a 16–17. század magyar népzenejét. Az ebben a dallamrétegben megjelenő zenei alakzatokat a kurucor és történelmi előzményeihez kapcsolódó kulturális folyamatok eredmé-

nyeként értelmezi. Karakalpakisztáni gyűjtéseink során az ebbe a dallamkörbe sorolt magyar népdalok párhuzamai is előkerültek.

2 (1) 5
8 (5) 5

Tangda salkyn űykka űomylgan gűller

gy.: Agűcs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsűr Agnes

Rubato

1. Tang-da sal-kyn űyk - ka űo-myl-gan gűl - ler
Ku-jaű-tyng űy - gy - wyng a - sy-gyp kű - ter
Kű - lem-de kus - la - ryn sa - gy-nar kűn - ler
Me-ning se - ni sa - gyng - ga - nym sy-jak-ly
Kű - lem-de kus - la - ryn sa - gy-nar kűn - ler
Me-ning se - ni sa-gyng - ga - nym sy-jak-ly
Gű - den gű-lge u - űyp kong-gan gű - we - lek
Sű-wir - ding jang - by - ry űt - se se-be-lep
Japy - rak-ka ja - ny-nar bas - pa - na bol dep
Me-ning sa-gan ja - lyng - ga - nym sy-jak-ly
Japy - rak-ka ja - ny-nar bas - pa - na bol dep

Me-ning sa-gan ja-lyng - ga - nym sy-jak-ly

2. Ö-mir - de här kim - ning or - ny bar e - ken

Bi-rew stuj-me - gen - ge bi - rew zar ek - en

Bül-bül häm ar - na - jy gül tang - lar e - ken

Me-ning se - ni tang - la - ga - nym sy-jak-ly

Bül-bül häm ar - na - jy gül tang - lar e - ken

Me-ning se - ni tang - la - ga - nym sy-jak-ly

Kyz-ga-nyš kyj - naj - dy jü - rek - ti e - zip

Ü - šin - ši bir - ew - ding bar - ly-gyn se - zip

Maž-lüm - dej ke - ter - men üs - tirt - ti ge - zip

Kal - bim-de men u - šyn ej jaj jok sy-jak-ly

Maž-lüm - dej ke - ter - men üs - tirt - ti ge - zip

Kal - bim-de men u - šyn ej jaj jok sy - jak-ly

Me-ning se-ni sa - gyn - ga - nym sy - jak-ly

Kal - bim-de men u - šyn ej jaj jok sy - jak - ly

1. Tangda salkyn šykka šomylgan güller
Kujaštyng šygywyng asygypp küter
Köklemde kuslaryn sagynar künler
Mening seni sagyngganyam syjakly
Köklemde kuslaryn sagynar künler
Mening seni sagyngganyam syjakly

Gülden güolge ušyp konggan güwelek
Säwirding jangbyry ötse sebelep
Japyrakka janynar baspana bol dep
Mening sagan jalyngganyam syjakly
Japyrakka janynar baspana bol dep
Mening sagan jalyngganyam syjakly

2. Ömirde här kimning omy bar eken
Birew stüjmegege birew zar eken
Bülbül häm arnajy gül tanglar eken
Mening seni tanglaganyam syjakly
Bülbül häm arnajy gül tanglar eken
Mening seni tanglaganyam syjakly

Kyzganyš kyjnajdy jürekti ezip
Üšinši birewding barlygyn sezip
Mažlümdej ketermen üstirtti gezip
Kalbimde men ušyn ej jaj jok syjakly
Mažlümdej ketermen kyrlardy gezip
Kalbimde men ušyn ej jaj jok syjakly
Mening seni sagynganyam syjakly
Kalbimde men ušyn ej jaj jok syjakly

1. Hajnali hüs harmatban fűrdő virágok
A napfelkétét türelmetlenül várják
Tavaszi is várja a madarakat
Úgy ahogy én várlak tégedet
Tavaszi is várja a madarakat
Úgy ahogy én várlak tégedet

Virágról virágra röpdös a lepke
Áprilisi zivatar gyakran permetez
A levelektől kérnek menedéket
Ahogy én is hozzád fohászokodok
A levelektől kérnek menedéket
Ahogy én is hozzád fohászokodok

2. Az életben mindekinek helye van
Ha nem szeretik viszon, szomorkodik
Fülemüle is virágot választ magának
Ahogy én téged választottalak
Fülemüle is virágot választ magának
Ahogy én téged választottalak

4. Féltékenység marja az én szívemet
Érzem, hogy van egy harmadik
Mint az örtlüt madzsnün elkőborlok
Az én szívemben nincsen nyugalom
Mint az örtlüt madzsnün elkőborlok
Az én szívemben nincsen nyugalom

Az én szívemben nincsen nyugalom

2021. november 6.

Šomanaj

Übegisztán

Karakalpak Köztársaság, Šomanaj rajon

AG_SKD_20211106_0324

Awezmuratov Jumabaj, Telewmurat-uwly

(a Kongyrat törzsből),

sz. Dyjkanabat awyl, 1954.

Bazarov Towbanar, Jumabaj-uwly

(a Kongyrat törzsi Jawyngyr ágának Šomak nemzetiségéből),

sz. Šomanaj, 1972.

4 (1) 5
8 (5) 5

Esikting aldynda ösedi ak tal

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

1. E - si - gíng al - dyn - da ö - se - di ak tal,

Tal - ga ko - syk aj - typ ja - ny - na sa - mal

Sol ak tal - dy ek - ken su - lyw Aj - Ja - mal

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syn - da

Sol ak tal - dy ek - ken su - lyw Aj - Ja - mal

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syn - da

Ej, när - wan - när - wan bol - dy ak tal ša - ka - sy

Mis - li bir gül däs - ti ijar - dyng tul - ga - sy

Men - dej a - šyk baj e - ken a - dam ba - la - sy

Bir ä - diw - let syr bar köz ka - ra - syn - da

Men - dej a - šyk baj e - ken a - dam ba - la - sy

Bir ä - diw - let syr bar köz ka - ra - syn - da

2. Ajt - šy dost - lar me - ning so - ra - ga - nym - dy

Koj - maj köz as - ty - na ka - ra - ga - nym - dy

Bij - lep jü - re - gim - di al - dy ja - nym - dy

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syn - da

Bij - lep jü - re - gim - di al - dy ja - nym - dy

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syn - da

Ej, när - wan - när - wan bol - dy ak tal ša - ka - sy

Mis - li bir gül bak - ty jar - dyng syr - ga - sy

Men - dej a - šyk pa e - ken a - dam ba - la - sy

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syng - da

Men - dej a - šyk pa e - ken a - dam ba - la - sy

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syng - da

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syng - da

Bir ä - diw - li syr bar köz ka - ra - syng - da

1. Esiging aldynda ösedi ak tal,
Talga kosyk ajtyp janyna samal
Sol ak taldy ekken sulyw Aj-Jamal
Bir ädiwli syr bar köz karasynda
Sol ak taldy ekken sulyw Aj-Jamal
Bir ädiwli syr bar köz karasynda

Ej, närwan-närwan boldy ak tal šakasy
Misli bir gül дәsti ijardыng tulgasy
Mendej ашык baj eken adam balasy
Bir ädiwlet syr bar köz karasynda
Mendej ашык baj eken adam balasy
Bir ädiwlet syr bar köz karasynda

2. Ajtšy dostlar mening soraganymdy
Kojmaj köz astyna karaganymdy
Bijlep жүregimdi aldy janymdy
Bir ädiwlet syr bar köz karasynda
Bijlep жүregimdi aldy janymdy
Bir ädiwlet syr bar köz karasynda

Ej, närwan-närwan boldy ak tal šakasy
Misli bir gül baktы jardyng syrgasy
Mendej ашык pa eken adam balasy
Bir ädiwli syr bar köz karasynda
Mendej ашык pa eken adam balasy
Bir ädiwli syr bar köz karasynda
Bir ädiwli syr bar köz karasynda
Bir ädiwli syr bar köz karasynda

1. Ajtód előtt nő egy fehér fűzfa
A fűzfának énekelek, mint a szellő
Azt a fűzfát ültette szép Aj-Dzsamal
Valami réjtély van az ő szemében
Fehér fűzfát ültett szép Aj-Dzsamal
Valami réjtély van az ő szemében

Hej, magásra nyúlik fehér fűz koronája
Csokor virág szerű kedvesem termete
Nálam szerelmesebb egy ember sincs
Valami réjtély van az ő szemében
Nálam szerelmesebb egy ember sincs
Valami réjtély van az ő szemében

2. Mondjátok meg barátaim, mit tegyek
Folyvást csak az ő tekintetét lesem
Szívemet és lelkemet rabul ejtette
Valami réjtély van az ő szemében
Szívemet és lelkemet rabul ejtette
Valami réjtély van az ő szemében

Hej, magásra nyúlik fehér fűz koronája
Csokor virág szerű kedvesem termete
Nálam szerelmesebb egy ember sincs
Valami réjtély van az ő szemében
Nálam szerelmesebb egy ember sincs
Valami réjtély van az ő szemében
Valami réjtély van az ő szemében
Valami réjtély van az ő szemében

2021. november 6.
Šomanaj
Übegiszтán
Karakalpak Köztársaság, Šomanaj rajon
AG_SKD_20211106_0345

Awezmuratov Jumabaj, Telewmurat-uwly
(a Kongyrat törzsből),
sz. Dyjkanabat awyl, 1954.
Bazarov Towbanar, Jumabaj-uwly
(a Kongyrat törzs Jawyngyr ágának Šomak nemzetségéből),
sz. Šomanaj, 1972.

Már a fenti dallampéldák is illusztrálják, hogy a karakalpak zenefolklorban a magyar népzenenek nem csak az „ótörök” történeti rétegeihez, hanem a későbbi keletkezésűnek tekintett dallamcsoportjaihoz is találunk párhuzamokat. A karakalpakok településterületén végzett terepmunkánk során viszont

a legnagyobb meglepetést számomra az okozta, amikor a magyar népzene „új stílusának” megfelelő, kupolás, nem egyszer visszatérő szerkezetű, vagy egy másik, e dallamcsoportra jellemző, AABA sorszerkezetű strófákba rendeződő dallam-alakzatok is előkerültek. Ezek az ismérvek azért is számítanak izgalmas jelenségeknek, mert népzene kutatóink egybehangzó véleménye szerint a magyar népzenei „új stílus” dallamvilága belső fejlődés útján jött létre, s jelenlétét csak a 19. század óta lehet kimutatni.²⁴ Az alábbi dallampéldák közé olyan karakalpak népdalok kottaképeit soroltam, amelyek rendelkeznek a magyar népdal „új stílusának” valamely jellemzőivel.

1 (1) \flat 3**Elpip esken kešting aj salkyn samaly**

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

El - pip es - ken keš - ting aj sal - kyn sa - ma - ly

Jyl - wa me - nen ter - bel - te - di gi - ja - ny

I - jar jo - lyn - da Aj - se - nem - ning ky - ja - ly

Kü - tip tur - man bir kel - seng - ši aj Ä - we - zim

I - jar jo - lyn - da Aj - se - nem - ning ky - ja - ly

Kü - tip tur - man bir kel - seng - ši aj Ä - we - zim

24 Lásd: Bartók 1924, XXXV–XLVI.; Vargyas 1981, 254–343; Paksa 1999, 197–217. A téma legújabb, négykötetes összefoglalását Bereczky János monográfiájában találjuk. Itt szintén a dallamréteg 19. században történt keletkezésének elméletével találkozhatunk Bereczky 2013 I, 10–15.

1. Elpip esken keštng aj salkyn samaly
 Jylwa menen terbeltedi gijany
 Ijar jolynda Ajsenemning kyjaly
 Kütüp turman bir kelsengši aj Āwezim
 Ijar jolynda Ajsenemning kyjaly
 Kütüp turman bir kelsengši aj Āwezim

2. Āwez desem kewlim tolyp tasady
 Bakšaj kalyp magan nama kosady
 Ākem kelse sagan ynkar kylady
 Ākem jokta bir kelsengši aj Āwezim
 Ākem kelse sagan ynkar kylady
 Ākem jokta bir kelsengši aj Āwezim

3. Ānekej kün batty asman šanglajdy
 Jundyz külip jymnglasyp ojnajdy
 Ijaryngyz ajsenem kolyň bulgajdy
 Awlagymda bir kelsengši ej Āwezim
 Ākem kelse sagan ynkar kylady
 Awlagymda bir kelsengši ej Āwezim
Az utolsó sor dallamára:
 Awlagymda bir kelsengši ej Āwezim

1. A házam előtt árnyékadó olajfűz
 A darabig nem marad velünk együtt
 Nem szomorkodj, hogy megöregedtünk
 Inkább egy kicsit énekelgessünk
 Nem szomorkodj, hogy megöregedtünk
 Inkább egy kicsit énekelgessünk

2. Avezre gondolva szívem ujjong
 A kertbe érve nekem dalt dalol
 Míg nincs itt atyám, gyere Avezom
 Ha apám megjön, eltílt téged
 Míg nincs itt atyám, gyere Avezom
 Ha apám megjön, eltílt téged

3. A nap lenyugodott, az ég sötétül
 A csillagok vidáman pislognak
 Kedvesed ajszenem kezével int
 A kertem végébe gyere avezim
 Ha apám megjön, eltílt téged
 A kertem végébe gyere Avezom
Az utolsó sor dallamára:
 A kertem végébe gyere Avezom

2022. november 5.
 Kongrat
 Übegisztán
 Karakalpak Köztársaság, Kongrat rajon
 AG_SKD_20221105a_0270

Baltabajeva Gülbahar, Törebaj-kyzy
 (a Kongrat törzs Ašamaj-Özbek nemzetiségéből),
 sz. Kongrat, 1961.

1 (1) 5

Jüring kyzlar suw bojyna barajyk

gy.: Agócs Gergely
 Somfai Kara Dávid
 lej.: Gelencsér Ágnes

Jü-ring kyz - lar suw bo - jy - na ba - ra - jyk
 Öt-ken ket - ken ke-me-ler - di kö - re - jik
 Jak-sy bol - sa ber-man tar - typ a - la - jyk
 Ja-man-la - ryn suwg(a) ij - te - rip sa - la - jyk
 Jak-sy bol - sa ber-man tar - typ a - la - jyk



Jüring kyzlar suw bojyna barajyk
 Ötken ketken kemelderdi körejik
 Jaksy bolsa ber-man tartyp alajyk
 Jamanlaryn suwg(a) ijterip salajyk
 Jaksy bolsa ber-man tartyp alajyk
 Jamanlaryn suwg(a) ijterip salajyk

Gyertek lányok, menjünk a folyóhoz
 Az arra járó-keelő hajókat nézzük
 A szépeket a partra kihúzzuk
 A rosszakat a folyóba lökjük
 A szépeket a partra kihúzzuk
 A rosszakat a folyóba lökjük

2023. március 25.
 Kongrat – Könekala
 Übegisztán
 Karakalpak Köztársaság, Kongrat rajon
 AG_SKD_20230325_0410

Turumbetova Saghida, Abdullah-kyzy
 (a Mújten törzs Kengtanaw nemzetségéből),
 sz. Kazakdarja, Mojnak rajon, 1952.

2 (1) 3
 5 (5) 4

Kulak salyp esit mening arzymdy

gy.: Agócs Gergely
 Somfai Kara Dávid
 lej.: Gelencsér Ágnes

Giusto

Ku - lak sa - lyp e - sit me - ning ar - zym - dy
 Kün - nen küng - ge be - ter bol - dym dār - ding - nen
 Ne - ler šek - tim a - jy - ry - wlyk - tyng hi - ži - rin - de
 Kan - lar jyg - lap ö - ter bol - dym dār - ding - nen
 Ne - ler šek - tim a - jy - ry - wlyk - tyng hi - ži - rin - de
 * Kān - lar jyg - lap ö - ter bol - dym dār - ding - nen

Ga - rij - plik - ten eš kim kel - mes kasy - ma
 Ka - ra - ma - dy köz - den ak - kan jasy - ma
 Ka - ra - ma - dy köz - den ak - kan jasy - ma
 Ä - žel das - ty - gy - ny ko - jyp basy - ma
 Kün - nen küng - ge be - ter bol - dym där - ding - nen
 Ä - žel das - ty - gy - ny ko - jyp basy - ma
 Kün - nen küng - ge be - ter bol - dym där - ding - nen
 var.) 1) 2) 3) 4)
 2. vsz. 2. vsz. 2. vsz. 2. vsz.

1. Kulak salyp esit mening arzymdy
 Künnen künge beter boldym därdingnen
 Neler šektim ajrywlyktyng hižirinde
 Kanlar jyglap öter boldym därdingnen
 Neler šektim ajrywlyktyng hižirinde
 Kanlar jyglap öter boldym därdingnen

Garijplikten eš kim kelmese kasy
 Karamady közden akkan jasy
 Karamady közden akkan ijašy
 Äzel dastygyny kojyp basy
 Künnen künge beter boldym därdingnen
 Äzel dastygyny kojyp basy
 Künnen künge beter boldym därdingnen

1. Figyelmesen hallgasd meg panasom
 Napról napra jobban szenvedek miattad
 Sokat szenvedek, mert elváltam tőled
 Véres könnyeket ejtek én miattad
 Sokat szenvedek, mert elváltam tőled
 Véres könnyeket ejtek én miattad

Szenvedésemben senki sem jön hozzám
 Senki sem veszi észre hulló könnyeim
 Senki sem veszi észre hulló könnyeim
 Halál párnáját sem teszi fejem alá
 Napról napra jobban szenvedek miattad
 Halál párnáját sem teszi fejem alá
 Napról napra jobban szenvedek miattad

A dallam hetedik sorától:

2. Garjplikten kul kojdylar atymdy
Heš kim bilmes mening hasly-zatymdy
Heš kim bilmes mening hasly-zatymdy
Sagan ajtpaj kimgе ajtajym dertimdi
Künnen künge betеr boldym därdingnen
Sagan ajtpaj kimgе ajtajym dertimdi
Künnen künge betеr boldym därdingnen

A dallam utolsó két sorára:

Därdingnen aw därdingnen aw därdingnen
Künnen künge betеr boldym därdingnen

A dallam hetedik sorától:

2. Szenvedésemben szolgának neveztek
Senki sem ismeri igazi származásom
Senki sem ismeri igazi származásom
Kinek panaszkodjak, ha nem tenéked
Napról napra jobban szenvedek miattad
Te miattad hej, bizony te miattad hej

A dallam utolsó két sorára:

Napról napra jobban szenvedek miattad
Te miattad hej, bizony te miattad hej

2021. november 7.

Nöküsz

Übegisztán

Karakalpak Köztársaság, Nöküsz rajon

AG_SKD_20211107_0357

Sejtekov Älimbaj, Ajtbaj-uly
(a Kangly törzs Yrgakly nemzetségéből),
sz. Xalqabat (Ijšankala) Kegejli rajon, 1957.

* a második verszak dallam imen kezdődik

1 (5) 8

Karlygaš kara bola orylaj

gy.: Agócs Gergely
Somfai Kara Dávid
lej.: Gelencsér Ágnes

Rubato

Kar - ly - gaš ka - ra bo - la o - ry - laj,
Ka - na - ty ka - ra bo - lar
Ijar - ga ber - gen ke - wi - l aj
Aj - ryl - mas pä - le bo - lar

Karlygaš kara bola orylaj,
Kanaty kara bolar
Ijarga bergен kewil aj
Ajrylmas päle bolar

A fecske fekete madár orilaj
A szárnya is fekete
Ha kedvesednek adod szíved
Folyvást csak szenvedsz

2023. január 16.

Nöküsz – Majkolhoz

Übegisztán

Karakalpak Köztársaság, Nöküsz rajon

AG_20230116_0125

Jusupova Abadan, Ämet-kyzy
(az Aralbai törzsből),
sz. Turtkul, 1941.

I (5) 8

Mikor Bandi betyár lett

gy.: Deák Ferenc

1930. VIII.

lej.: Deutsch Jenő

Mi - ko - rə Ban - di bē-tyár lett,
 Pa-tyo-la - tə-ből ə ga-tyá - tə vett;
 Cif-ra szür - be, ga-tyá - ban,
 For-dult be a csá - rə-dá - ba.

1. 1554 a)

berény (Jász-Kun-Szolnok m.)

ész Károly

I (6) 3

A kert fenekibe egy körtefa alatt

gy.: Kallós Zoltán

1977. X. 15.

A kert fe - ne - ki - be egy kör - te - fa a - latt,
 Györ-gyi I - lo - ná - va sír - nak mind a ket - ten,
 Györ-gyi I - lo - ná - va sír - nak mind a ket - ten.

Lészped (Moldva)

Márton Ferencné Erzsi (58)

Márton Erzsi (17)

Gyűjtéseink jelen írásomban közreadott fragmentumai talán arra is rávilágítanak, hogy milyen összetett folyamatok vezettek ahhoz, hogy a karakalpak zenefolklórban a magyar népzenenek nem csak az egyes dallamcsoportjaival korreláló zenei alakzatokat találunk, hanem arra is, hogy az Amu-darja deltájának színes zenei öröksége a magyar népzene dallamrétegeinek sajátos mintázatát is magában hordozza.

IRODALOMJEGYZÉK

- Agócs 2016.** Agócs Gergely: Bijnöger hős éneke. *Magyar Művészet*, 3. (2016) 2. sz. 128–135.
- Agócs 2018.** Agócs Gergely: Népzenei gyűjtőmunka az észak-kaukázusi türk népek körében. In: *Néprajzi Hírek*, 47. (2018) 4. sz. 46–50.
- Agócs 2020.** Agócs Gergely: A Kaukázus szérűjében. Az észak-kaukázusi türk népek zenefolklórjának magyar őstörténeti vonatkozásairól. In: Neparáczi Endre (szerk.): *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés*. MKI, Budapest, 81–105.
- Agócs 2022.** Agócs Gergely: Magyar népzenei dallamtípusok változatai a no-gaj zenefolklórban. In: Hoppál Bulcsu – Szabados György (szerk.): *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára*. I. 369–416.
- Bartók 1924.** Bartók Béla: *A magyar népdal*. Rózsavölgyi, Budapest, 1924.
- Bereczky 2013.** Bereczky János: *A magyar népdal új stílusa*, I-IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013.
- Juhász 2011.** Juhász Zoltán: Low dimensional visualisation of folk music systems using the self organising cloud. In: Klapuri, Anssi – Leider, Colby (eds.): *Proceedings of the 12th International Society for Music Information Retrieval October 24–28, 2011, Miami, Florida (USA)*, 2011, 299–304.
- Juhász 2016.** Juhász Zoltán: *A népzene kultúrkörei. Népzenei kultúrák összefüggéseinek vizsgálata öntanuló rendszerekkel*. Magyar Kultúra Kiadó, Budapest, 2016.
- Juhász–Sipos 2010.** Juhász Zoltán – Sipos János: A comparative analysis of Eurasian folksong corpora, using self organising maps. *Journal of Interdisciplinary Music Studies*, 4 (2010), 1. sz. 1–16. doi: 10.4407/jims.2009.11.05.
- Kodály 1937.** Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937.
- Kodály 2003.** Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. A példatárát szerkesztette Vargyas Lajos. Tizenötödik kiadás. Editio Musica, Budapest, 2003.

- Курбанов 2007.** Курбанов К.: Исторические традиции искусства каракалпакских жырау. Материалы международной научно-практической конференции „Традиционная музыка тюркских народов: настоящее и будущее” 21-22 сентября 2006 года. Ташкент, 2007.
- Максетов 1983.** Максетов, К.: Каракалпакские жырау и бахси. Нукус, 1983.
- Нурмухамедов 1986.** Нурмухамедов, М. К. (szerk.): История Каракалпакской АССР. С древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1986.
- Нурмухамедов–Жданко–Камалов 1971.** Нурмухамедов, М. К. – Жданко, Т. А. – Камалов, С. К.: Каракалпаки. Ташкент, 1971.
- Paksa 1999.** Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Sipos 2012.** Sipos János: *A régi magyar népzene nyomában. A kaukázusi karacsájok népzeneje*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.
- Sipos 2022.** Sipos János: *A magyar népzene keleti kapcsolatai*. Balassi Kiadó, Budapest, 2022.
- Szomjas-Schiffert 1976.** Szomjas-Schiffert György: *A finnugor zene vitája*. I-II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Vargyas 1981.** Vargyas Lajos: *A magyarság népzeneje*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1981.
- Vikár 1984.** Vikár László (gyűjtötte és közreadja): *Folk Music of Finno-Ugrian & Turkic peoples. Finnugor és török népek zenéje*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1984.
- Vikár–Bereczki 1971.** Vikár László – Bereczki Gábor: *Cheremis folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Vikár–Bereczki 1979.** Vikár László – Bereczki Gábor: *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Vikár–Bereczki 1986.** Vikár László – Bereczki Gábor: *Volga-Káma-Bjelaja vidéki finnugor és török népzene-gyűjtés 1958-1979*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1986.

Vikár–Bereczki 1989. Vikár László – Bereczki Gábor: *Votyak folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

Vikár–Bereczki 1993. Vikár László – Bereczki Gábor: *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1993.

Vikár–Bereczki 1999. Vikár László – Bereczki Gábor: *Tatar folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.

BABUCS ZOLTÁN

VEZÉRKARI SORSOK

ADALÉKOK A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉD VEZÉRKARI TESTÜLET MŰKÖDÉSÉHEZ

KIVONAT: Mivel a trianoni békediktátum katonai határozványai megtiltották a vezérkari tisztképzést, így az 1938-ig rejtett módon folyt, 1924-től 30 havi időtartammal, majd az 1938-tól hivatalosan működő Magyar Királyi Hadiakadémián a tanulmányi idő 1940-ben két évre csökkent.

Növendékei közé azok nyerhettek felvételt, akik 28 évesnél fiatalabbak és nőtlenek voltak, legalább négy éve szolgáltak hivatásos tisztként, éves minősítéseikben „igen jó” vagy „kiváló” bejegyzés szerepelt, jó lovasok voltak, s jól teljesítették a több tárgyból álló felvételi elő- és fővizsgát.

A magas fokú elméleti oktatás mellett a hallgatókat a sajátjuktól eltérő fegyvernemű csapattestekhez osztották be egy esztendőre. Az 1939-ben és 1940-ben végzetek számára külföldi csapatszolgálatra is lehetőség nyílt. Záróvizsgájukon az általuk tervezett magasabb szintű gyakorlatot vizsgabizottság előtt kellett megvédeni, ezt követően minősítésük függvényében kerülhettek a vezérkari testületbe.

A Hadiakadémia 1944 őszén Balatonfüredre, Kőszegre, majd Szombathelyre települt, amelyet feloszlattak és a hallgatók hadibeosztásba kerültek. 1945 elején kiképzésük a német hadiakadémiai képzésen belül folyt és a második világháború vége Lenggriesben érte őket.

Ma is tartja magát az a tévhit, miszerint a vezérkari tisztek – a tisztí kasztrendszer kiváltságosaiként – az arcvonaltól biztonságos távolságban osztogatták a küzdő csapatoknak a parancsokat, holott a valóságban osztottak a hadrakelt hadsereg sorsában és amikor a helyzet megkívánta, maguk is fegyvert ragadtak.

A tanulmány három tiszt – lovag Kern Károly vezérkari őrnagy, Létz József vezérkari százados, Korsós József vezérkari százados – életútjának ismertetésével ad képet a vezérkari tisztek második világháborús helytállásáról és 1945 utáni sorsáról.

KULCSSZAVAK: Hadiakadémia, katonatiszti elit, önfeláldozás, rátermettség, vezérkari tiszt

ZOLTÁN BABUCS

FATES OF THE GENERAL STAFF CONTRIBUTIONS TO THE FUNCTIONING OF THE ROYAL HUNGARIAN HONVÉD GENERAL STAFF CORPS

ABSTRACT: Since the Trianon Peace Treaty prohibited the training of general staff officers, it was conducted covertly until 1938, and then from 1938 onwards at the officially functioning Royal Hungarian Military Academy.

Those were eligible for admission who were under 28 years of age, unmarried, had served as professional officers for at least four years, had a 'very good' or 'excellent' entry in their annual marks, were good cavalymen and passed the preliminary and main entrance examinations, which consisted of several subjects.

In addition to a high level of theoretical training, students were assigned to different weapons teams for a year. Graduates in 1939 and 1940 also had the opportunity to serve abroad. At their final examination, they had to defend the higher-level exercise they had planned in front of a board of examiners, after which they could be appointed to the General Staff Corps depending on their qualifications.

In the autumn of 1944, the Military Academy was moved to Balatonfüred, Kőszeg and then Szombathely, which was disbanded and the students were assigned to military service. At the beginning of 1945, they were trained at the German Military Academy and they were stationed in Lenggries at the end of the Second World War.

Even today, the misconception persists that general staff officers, as privileged members of the officer caste system, handed out orders to fighting troops at a safe distance from the front line, when in reality they shared the fate of the fighting army and when the situation called for it, they too seized arms.

KEYWORDS: Military Academy, military officer elite, self-sacrifice, competence, general staff officer

Mivel a trianoni békediktátum katonai határozványai megtiltották a vezérkari tisztképzést, így az az 1920-as évek elejétől 1938-ig rejtett módon folyt (1927-ig Ludovika Akadémia Tiszti Továbbképző Tanfolyama, 1927–1930 között Hungária Körúti Tiszti Szálló, majd 1931-től Budapesti Tiszti Szabályzatismertető Tanfolyam¹ néven),² 1924-től 30 havi időtartammal, majd az 1939 januárjától hivatalosan működő Magyar Királyi Hadiakadémián (Budapest, Hungária körúti gróf Pálffy János lovas tüzér laktanya) a tanulmányi idő 1940-ben két évre csökkent.

A Hadiakadémia növendékei közé azok nyerhettek felvételt, akik 28 évesnél fiatalabbak és nőtlenek voltak (ez 1940-től már nem volt kritérium), legalább négy éve szolgáltak hivatásos tisztként, éves minősítéseikben „igen jó” vagy „kiváló” bejegyzés szerepelt, jó lovasok voltak, s jól teljesítették a több tárgyból álló felvételi elő- és fővizsgát.

A magas fokú elméleti oktatás mellett a hallgatókat a sajátjuktól eltérő fegyvernemű csapattestekhez osztották be egy esztendőre. Az 1939-ben és 1940-ben végzetek számára külföldi csapatszolgálatra is lehetőség nyílt, pl. a Harmadik Birodalomban, Olaszországban vagy Franciaországban. Záróvizsgájukon az általuk tervezett magasabb szintű gyakorlatot vizsgabizottság előtt kellett megvédeni, ezt követően kaphattak „vezérkari szolgálatra igen

1 Korabeli rövidítése: SZIT.

2 Mivel 1938-ig nem létezett hivatalosan a vezérkar, a testület tagjai nem vezérkari, hanem vezérkari szolgálatot teljesítő tisztek voltak.

alkalmas”, „vezérkari szolgálatra alkalmas” vagy „vezérkari szolgálatra nem alkalmas” minősítést. A sikeres vizsgát követően a vezérkari próbaszolgálatra alkalmas, legalább „jó” eredményt elért akadémikusokat a Hadiakadémia parancsnokának javaslatára a Honvéd Vezérkar főnöke jelölte ki, a többiek csapattiszti állományban maradtak. E próbaszolgálat – századosi rendfokozatban – egy-két évet jelentett valamelyik seregtest-parancsnokság törzsében, ezután kellett egyhetes vezérkari törzstiszti vizsgát tenni, amelyre a Honvéd Vezérkar főnökének engedélyével a csapattiszti szolgálathoz visszakérültek is beadhatták jelentkezésüket. Írásban, szóban és terepen hadtörténelemből, hadászathoz, általános műveltségéből, katonapolitikából, hadosztály-, hadtest- és hadseregvezetésből, hadművelési vezérkari vezetésből kellett vizsgát tenniük és adott idegen nyelvből. Eredményüktől függően a jelentkezők az alábbi minősítéseket kaphatták: „vezető vezérkari állásra alkalmas”, „beosztott vezérkari állásra alkalmas”, „beosztott vezérkari állásra szükségképpen alkalmas”, „nem felelt meg”. A sikeresen abszolválók bekerültek a vezérkari testületbe, a második világháború idején a vezérkari vizsgák elmaradtak, a jelöltek harctéri minősítésük alapján kerülhettek vezérkari századosként e testületbe.

1944 őszén a Hadiakadémia Balatonfüredre települt, ahol a Honvéd Vezérkar főnöke 1944. október 13-án feloszlatta és a hallgatókat hadibeosztásba vezényelte. 1944 végén a hallgatók képzése Kőszegen és Szombathelyen mégis folytatódott, végül 1945 februárjában a Harmadik Birodalomba kerülve bekapcsolódtak a német hadiakadémiai képzésbe, s a második világháború vége a Harmadik Birodalom területén, Bad Tölztől délre, Lenggries-ben érte őket.

Napjainkban is tartja magát azon pártállami tévhit, miszerint a vezérkari tisztek – a tiszti kasztrendszer kiváltságosaiként – dőzsölve, jól fűtött házakban, térkép felé hajolva, az arcvonaltól biztonságos távolságban osztozottak a küzdő csapatoknak a parancsokat, holott a valóságban osztoztak a hadrakelt hadsereg sorsában, és amikor a helyzet megkívánta, maguk is fegyvert ragadtak.³

3 Bús János: Hadiakadémia. In: Sipos–Ravasz 1997, 138.; Bonhardt Attila – Szabó Péter: Vezérkari testület. In: Sipos–Ravasz 1997, 470–471.

A dandár-, hadosztály-, hadtest- és hadsereg-parancsnokságok „agytrösztjét” a parancsnok mellé rendelt vezérkari főnök – aki a parancsnok távollétében intézkedési joggal bírt – alárendeltségbe tartozó három vezérkari osztály (összefoglaló néven vezérkari főnökség), az I.a. (hadműveleti), az I.b. (hírszerzés) és az I.c. (anyagi) alkotta. Az I.a. osztály vezetője a vezérkari főnök helyettese, az I.c. osztály vezetője az anyagi vezérkari főnök vagy más néven szállásmester volt, s mindhárom osztály a parancsnokság törzsébe tartozott. A *Harcászati szabályzat* szerint: „A magasabb parancsnokságok törzsének magva a vezérkar. A vezérkari tisztek, a segédtisztok, az összekötő- és parancsközvetítő tisztek kötelessége, hogy azoknak a parancsnokoknak, akiknek parancsokat személyesen közvetítenek, a harchelyzetről előljárójuk felfogásának megfelelően felvilágosítást adjanak; azonban soha sem szabad parancsnokuk nevében olyan meghagyást adniok, amelyre felhatalmazásuk nincsen. [...] A vezérkari főnök nemcsak parancsnokával szemben, hanem általában is felelős mindazért, amit parancsnokának javasolt, vagy javasolni elmulasztott. Eltérő felfogását köteles parancsnokának mindenkor előadni; ha a parancsnok ezt nem fogadja el, a vezérkari főnök a kapott parancsot teljesíteni tartozik.

Fontos esetekben a vezérkari főnök az általa előadott, de el nem fogadott javaslat írásbeli igazolását kérheti. Ilyen kérésnek a parancsnok mindenkor eleget tenni köteles.

A vezérkari főnök joga, ha pedig fontos észleleteket tesz, kötelessége, hogy minden alparancsnoknak is, intézkedések kiadására javaslatokat tegyen. Az ilyen javaslatok elfogadása vagy elvetése azonban mindig az alparancsnok dolga.

Sürgős, halaszthatatlan esetekben – parancsnoka ideiglenes távollétében – intézkedési joga van. [...]

A vezérkari főnök – a katonai igazságszolgáltatás kivételével – az összes szolgálati ágakat irányítja az anyagi vezérkari tiszt útján. Azok vezetői – tekintet nélkül rendfokozatukra és rangjukra – neki vannak alárendelve [...]”⁴

A vezérkari testület szellemiségére – évtizedekkel később – nemes eszenyi Eszenyi László vezérkari százados így emlékezett vissza: „A vezérkar a

4 Harcászati szabályzat 1939, I. 12–13.

bizonyos tekintetben privilegizált tisztikarnak is »kiemelt« rétege volt, amint azt manapság mondanák. Vezérkari tisztnek lenni nem bármikor megváltoztatható állást jelentett, amint az ma is fennáll az angolszász haderőknél, hanem egy elit testülethez való tartozást, amelynek a honvédségen belül éppúgy, mint a polgári társadalomban, komoly tekintélye volt. Vezérkari tiszt csak ezredesi rangban lévő csapattisztnek lehetett alárendelve, viszont törzstiszti rangban (őrnagy, alezredes, olykor ezredes) levő csapattisztek szolgáltak vezérkari őrnagyok alá beosztva. [...] A nyakunkon viselt piros-fekete bársonyparolit tisztelettel fogadták minden társaságban. A kiválasztottság a testület létszámában is kifejezésre jutott. A kereken 10 000 magyar hivatásos tisztból 1944. február 1-jén – az utolsó »sematizmus« kiadásakor – összesen 222 mondhatta magát a vezérkar tagjának. Valamennyien éreztük, hogy kiváltságos helyzetünk fenntartásának alapja az egység és az egymás iránti szolidaritás.”⁵

A teljesség igénye nélkül álljon néhány példa arra vonatkozóan, milyen veszteségek érték a vezérkari tisztek csoportját a második világháborúban és mi várt rájuk 1945 után.

Az 1941. évi hadjárat idején 1941. augusztus 10-én Kőrösmező térségében Tanos Béla vezérkari ezredes (HM 3.b., osztályvezető) a hadműveleti területről való hazaúton repülőbaleset következtében vesztette életét.

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg – vagyis a magyar 2. hadsereg – 1942/1943. évi hadműveleti tevékenysége során a nyári hídfőharcok idején, 1942. augusztus 15-én Korotojak mellett kapott halálos aknaszilánk találatot Ferch Ödön vezérkari százados (kaposvári 10. könnyűhadosztály, parancsnokság), 1942. október 3-án Sztorozsevojenál vitéz Nagy Géza II. – korábban vezérkari szolgálatot teljesítő – ezredes (egri 20. könnyűhadosztály, parancsnok) aknatalálat következtében esett el. Tolnay Lajos vezérkari szolgálatra beosztott százados (esztergom-tábori 1. páncélos hadosztály, parancsnokság) 1942. augusztus 11-én sebesült meg, Németh János vezérkari alezredes (budapesti 1. repülőcsoport, vezérkari főnök) 1942. augusztus 14-én Uriv nyugati részén, kilőtt bombázó gépe lezuhanásakor ejtőernyős ugrás következtében sé-

5 Eszenyi é. n., 248.

rült meg. Az 1943. januári visszavonulás időszakában nemes zetényi Czukás Kálmán vezérkari alezredes (budapesti 2. repülődandár, vezérkari főnök) és Létz József vezérkari százados (soproni 7. könnyűhadosztály, vezérkari főnök) 1943. január 19-én, harc közben esett el Ilovszkoje körvédelmében. Akadt, aki öngyilkosságot követett el, így 1943. február 3-án Ivanovka térségben föbe lőtte magát vitéz nemes ilenczfalvi Sárkány Jenő vezérkari ezredes (szombathelyi III. hadtest, vezérkari főnök). A III. hadtest I.a. (hadműveleti) osztály vezetője, nemes csatószegei Csató Ernő vezérkari őrnagy hadtestparancsnokával, gróf Stomm Marcel altábornaggyal együtt 1943. február 3-án esett szovjet hadifogságba, míg a III. hadtest I.b. (hírszerző és kémelhárító) osztály vezetője, Dárdai Ernő vezérkari százados ezen a napon tűnt el.

A Magyar Megszálló Erők Parancsnokságának vezérkari tisztjei közül 1943. szeptember 20-án Mihalovkánál Kiss-Bank Ferenc vezérkari őrnagy (Magyar Megszálló Erők Parancsnoksága, anyagi vezérkari tiszt) partizántámadás során kapott halálos fejlövést, 1944. július 19-én Leplokván Czékus Endre vezérkari százados (12. tartalékhadosztály, vezérkari főnök) és Rásky Jenő vezérkari százados (12. tartalékhadosztály, parancsnokság) aknarobbanás által halt hősi halált. Vitéz Sónyi Kurt vezérkari százados (19. könnyűhadosztály, parancsnokság) 1943. október 14-én megsebesült, Balkay Ferenc vezérkari őrnagy (1. könnyűhadosztály, parancsnokság) pedig 1943. szeptember 19-én eltűnt.

A magyar 1. hadsereg 1944.⁶ évi galíciai harctevékenysége alatt vitéz bazédi és körpényesi Kontz Sándor vezérkari őrnagy (kolozsvári IX. hadtest, parancsnokság) 1944. április 30-án Kolomeánál haslövés következtében esett el, vitéz Fraknóváry Géza vezérkari százados (budapesti 102. repülődandár, parancsnokság) július 19-én Mezsomkovice mellett szenvedett halálos repülőbalesetet. Megsebesültek vagy sérültek: április 28-án nemes Nagy Pál vezérkari százados (besztercei 1. hegyidandár, I.c. osztályvezető), május 23-án Levalt-Jeziński László vezérkari őrnagy (kecskeméti 2. páncélosadosztály, vezérkari főnök), július 6-án Mikuliczyn mellett aknaszilánktól bal combján

6 Ebben az esztendőben a vezérkari testület állománya 248 tiszt volt. Rendfokozat szerint: 42 vezérkari ezredes, 40 vezérkari alezredes, 62 vezérkari őrnagy, 84 vezérkari százados, valamint 20, vezérkarhoz beosztott százados. Rangsor 1944, 78–98.

vitéz Hadváry Pál vezérkari őrnagy (munkácsi 2. hegyidandár, vezérkari főnök) és július 27-én Varga Tibor vezérkari százados (egri 20. gyaloghadosztály, I.a. osztályvezető).

A magyarországi hadszíntéren 1944. szeptember 22-én Komjátszeg mellett nyakán szenvedett aknaszilánk-sérülést Fiáth György vezérkari őrnagy (miskolci 7. gyalog tábori póthadosztály, vezérkari főnök), amelybe szeptember 29-én belehalt; vitéz ruszkini Lorx Vidor vezérkari százados (3. hadsereg, parancsnokság) november 18-án Ecséd mellett kapott halálos lövést, míg 1945. január 11-én Bakonysárkányban Simon László III. vezérkari őrnagy (nyíregyházi 1. huszárhadosztály, vezérkari főnök) máig tisztázatlan körülmények között pisztolyát önmaga ellen fordította, és 1945. április 5-én Grafenwöhrben bombatámadásban vesztette életét csáfordi Tóth Miklós II. vezérkari szolgálatra beosztott százados (székesfehérvári 2. gyalog tábori póthadosztály, I.a. osztályvezető).⁷

A Magyar Királyi Honvédség állománya mellett a vezérkari tisztek döntő többsége is valamelyik győztes nagyhatalom hadifogságába esett, és akadt olyan, akit szovjet hadbíróóság ítelt kényszermunkára (pl. Hatz [Hátszegi] Ottó vezérkari ezredes, nemes nyárad-gálfalvi Kádár Gyula vezérkari ezredes, Szőke Endre vezérkari alezredes, Zachár Sándor vezérkari ezredes) vagy halálbüntetésre (pl. Bartha Endre vezérkari ezredes). A hazatértek egy része szolgálatot vállalt az új magyar hadseregben, többségüket azonban az 1950-es évek elejére eltávolították a katonai vezetésből és koncepciók perек sorában halálra (pl. nemes csatószegi Csató Ernő vezérkari őrnagy, vitéz Hadváry Pál vezérkari őrnagy) vagy börtönbüntetésre (pl. András Sándor vezérkari ezredes, Kéri Kálmán vezérkari ezredes, vitéz báti Berkó István vezérkari alezredes, Király Béla I. vezérkari százados, vitéz Kuthy László vezérkari ezredes, nemes szentmáriai Lajtos Árpád vezérkari őrnagy, nemes Szávay Sándor vezérkari ezredes) ítélték, másokat munkatáborba küldtek (pl. Kéri Kálmán vezérkari ezredes, Lipcsey-Magyar Sándor vezérkari őrnagy) vagy internálták (pl. ujlaki Utassy Loránd vezérkari ezredes), és szinte valamennyiüket lefokozták.⁸

7 Béke poraikra I–III.; Maruzs 2009; Maruzs 2013, 73, 108, 109, 113, 179, 184, 221, 294, 351.; Szabó 2019a; Szakály 2003; Szakály 2015.

8 Fehérvári 1990, Okváth 2001.

A Nyugatra távozottak bekapcsolódtak a magyar katonai emigráció tevékenységébe, az itthon maradtak pedig másodrangú állampolgárként folyamatos megfigyelés alatt álltak – volt, aki az öngyilkosságba menekült, mint pl. vitéz Kuthy László vezérkari ezredes – és akadtak, akiket az állambiztonság beszervezett (pl. Hátszegi Ottó, Kádár Gyula, Kéri Kálmán).

A rendszerváltoztatás időszakában a még élő vezérkari tiszteket is rehabilitálták, s bár második világháborús memoárirodalmunk egyre gyarapodik, megállapítható, hogy azok közül igen kevés származik vezérkari tisztek tollából. A 1970-es évek végén jelent meg Kádár Gyula munkája,⁹ amely a rendszer szája íze szerint íródott, az emigrációban Koltai Jenő vezérkari őrnagy vallott 1945 előtti élményeiről,¹⁰ de megemlíthetjük Eszenyi László,¹¹ Király Béla¹² és Palotás Pál vezérkari százados¹³ visszaemlékezéseit, és nemrég jelent meg nyomtatásban Korsós József vezérkari százados 1944–1945-ös hadinaplója,¹⁴ amelyet jelen sorok írója rendezett sajtó alá. Résztermékben is születtek vezérkari tiszti munkák, ezek közül a magyar 2. hadsereg doni harctevékenységevel foglalkozó Lajtos Árpád és Zsigmondi László vezérkari ezredes könyveit érdemes megemlíteni.¹⁵

Jómagam 2019 óta foglalkozom behatóan a vezérkari tisztek életútjával, így e tanulmányban három tiszt pályafutásának ismertetésével kívánom szemléltetni, milyen sors jutott osztályrészül a honvéd tisztikar elitjének.¹⁶

9 Kádár 1978.

10 Koltai 1985.

11 Eszenyi é. n.

12 Király 2004.

13 Palotás 1998.

14 Korsós 2024.

15 Lajtos 1989, Zsigmondy 1995.

16 A tanulmány elkészítéséhez nélkülözhetetlen segítséget kaptam a három vezérkari tiszt hozzátartozóitól, így lovag Kern Károly gyermekeitől, dr. Sándor Istvánné Kern Mária Antóniától és lovag Kern Györgytől, Létz József vezérkari százados húgának unokájától, Madaras Botondtól, valamint Korsós József vezérkari százados fiától, dr. Korsós Zoltántól. Munkámat segítették a HM HIM Központi Irattár munkatársai, Gál Attila Péter és Szigetvári Gyula osztályvezetők, Kása Csaba történész és idősebb fiam, Babucs Ádám Kristóf történelem szakos egyetemi hallgató, valamint a tanulmány szakmai lektora, dr. Ravasz István nyugállományú alezredes, hadtörténész-muzeológus (HM HIM). Önzetlenségüket ezúton is köszönöm!

Kern Károly, lovag, vezérkari őrnagy

A római katolikus vallású, „k. u. k. családból” származó lovag Kern Károly 1907. szeptember 17-én született a Veszprém vármegyei Hántán (szülei: Skublics Karolina, lovag Kern Rezső, a kisbéri állami ménesebirtok gazdatisztje). A lovagi címet nagyapja, Karl Kern kapta, aki Wilhelm von Tegethoff császári-királyi ellentengernagy mellett vett részt az 1866. július 20-i győztes lissai tengeri csatában.

Az elemi iskolát szülőfalujában végezte, a gimnáziumot Székesfehérvárott és Tatán. Élethivatásul a katonatiszti pályát választotta, azonban a Ludovika Akadémia akkori szigorú felvételi követelményei közé tartozott, hogy a jelentkezők nem viselhetek szemüveget. Rövidlátó lévén, a szemészeti vizsgálatok során használatos tábla betű- és számsorait kívülről megtanulta, így az orvosi vizsgálaton is megfelelt és sikerrel nyert felvételt.

1930. május 21-én az intézmény sportegyesülete, a LASE¹⁷ lovasszakosztálya által rendezett lovasmérkőzésen a IV. évfolyambeli akadémikusok számára kiírt díjugratási versenyszámban lovag Kern Károly Apollónia nevű lova nyergében I. helyezést ért el.¹⁸

Kern Károly – becenevén: Gazsó – 1930-ban végezte el a Ludovika Akadémiát, de ezen esztendőben a hagyományoktól eltérően nem augusztus 20-án, hanem I. Ferenc József emléke előtt tisztelgve, az uralkodó születésének centenáriumán, augusztus 18-án történt a hadnagyavatás.

Csapatszolgálatát a budapesti „József Nádor” 2. honvéd gyalogezrednél kezdte meg mint a 2/9. puskásszázad szakaszparancsnoka. 1933. november 1-jén lépett elő főhadnaggyá, s később a 2. honvéd gyalogezred ezredközvetlen géppuskás századához helyezték át alantostiszti¹⁹ beosztásba. Több sportversenyen is részt vett, így az 1931. június 6-án, az ezrede budapesti részei számára rendezett lőversenyen a puska lőverseny (tiszték) 5., az 1933. május 29. és júni-

17 LASE = Ludovika Akadémia Sport Egylet.

18 A LASE lovas szakosztálya által 1930. május hó 21-én rendezett lovasmérkőzés programja. Dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye.

19 Beosztott tiszt.

us 3. közötti 1. vegyesdandár helyőrségi versenyen kisöbű puska kategóriában a 4., az 1936. június 3-i ezred löversenyen pedig a tiszti ismétlő pisztoly számban a 3. helyezést érte el.²⁰

Jelentkezett a budapesti Hadiakadémiára, s felvételét megelőzően 1936–1937 folyamán az osztrák hadsereg hegyivadászaival teljesített szolgálatot Innsbruckban, ahol remek sítudását is fejleszteni tudta. Fényképeinek tanúsága szerint hadiakadémiai évfolyamtársaival több tanulmányút részese volt, így járt a visszatért Felvidéken és Kárpátalján. 1940. május 20-án abszolválta a Hadiakadémiát – miközben 1940. május 1-jén megkapta századosi rendfokozatát –, és vezérkari próbaszolgálatát az egri állomásparancsnokságon töltötte az I. c. (anyag) osztály vezetőjeként.

Az erdélyi országgyarapításban az egri 20. gyalogdandár vezérkari főnökeként tevékenykedett, majd a vezérkari testületbe 1941. április 1-jén került.

1941. június 18-án megkapta az Erdélyi Emlékérmét, továbbá eredményes vezérkari munkájáért 1942. március 31-én a Kormányzói Dicsérő Elismerés látható jelét képező Magyar Koronás Bronz Érdemérmét – közismertebb nevén: Bronz *Signum Laudis* – nemzetiszín szegélyes, sötét smaragdzöld szalagon.

1941. december 29-én vette feleségül modrai Kovách Erzsébetet, házasságukból két gyermek született.

1942. június 29-én kapott hadibeosztást, mint a 20. könnyűhadosztály vezérkari főnöke vonult el Egerből a magyar királyi 2. honvéd hadsereg hadműveleti területére. 1942. október 30-án lépett elő őrnaggyá.

1943. március 5-ig volt az egri seregtestnél, ezen időszakban érdemelte ki a Magyar Érdemrend lovagkeresztjét hadiszalagon a kardokkal (1943. május 20.), a Bronz *Signum Laudis* hadiszalagon a kardokkal (1943. január 28.), a Tűzkereszt 1. fokozatát, valamint a német Vaskereszt II. osztályát (1942. december 28.).

Az egri seregtest eredetileg a magyar 2. hadsereg miskolci VII. hadtestének alárendeltségébe tartozott, és a hadsereg harmadik kiszállítási lépcsőjében került ki a Donhoz. Részt vett az urív–sztorozsevojei szovjet hídfő felszámolását célzó támadásokban (1942. augusztus 10., szeptember 9–16.), amelyek során

20 HL II. 1497. M. Kir. „József nádor” 2. honvéd gyalogezred 1919–1942. 1931, 1933, 1936.

a 20. könnyűhadosztály jelentős veszteségeket szenvedett. Az 1943. január 12-i urivi szovjet betörést követően Sztorozsevojénál két napon keresztül próbálta állásait megtartani, majd osztozott a magyar expedíciós hadsereg zömétől elszakított III. hadtest sorsában és elképesztő veszteségek árán tört magának utat a szovjet bekerítésből. (Doni hadműveleti tevékenysége során példának okáért az egri 14. honvéd gyalogezred 4300 fős állományából véres vesztesége 1933 fő volt, vagyis létszámának 45 százaléka!)

Egy, a második világháborút követően készült feljegyzése az 1943. január 29. és február 18. közötti eseményeket rögzítette és tudósított megpróbáltatásairól. Lovag Kern vezérkari őrnagy csoportja Vjasznovatkáról indult el, január 29-én Novaja Olsanka és Krutovaja Gora falvaknál repülő alacsony támadást kaptak, s február 2-án részesei voltak a Sztaro Rogovoje mellett sikerrel végrehajtott kitörésnek. Harckocsitámadás két ízben érte őket – január 31-én és február 9-én –, február 5–7. között pedig több alkalommal kerültek ellenséges tüzéségi tűzbe. Január 30–31-én és február 5–7. között nem jutott számukra szálláshely, amiért kénytelenek voltak a farkasordító hidegben a szabad ég alatt éjszakázni. 387 km kimerítő gyalogmenet után, partizánveszély közepette, február 18-án érkeztek meg a számukra kijelölt gyülekezőhelyre, Szumiba.²¹

Helytállását vitéz Vasváry Frigyes vezérőrnagy, a 20. könnyűhadosztály parancsnoka külön kiemelte: „a./ lovag Kern Károly vk. [vezérkari] őrnagy áthelyezése folytán a ho. [hadosztály] kötelékéből kivált.

Mint a ho. vezérkari főnöke 1940. júniusától kezdve teljesített a ho-nál szolgálatot. A mozgósítást megelőző két esztendő alatt végzett áldozatos munkájának nagy része van abban, hogy a 20.k.ho. [könnyűhadosztály – BZ] teljes harckészséggel lépett a hadműveleti területre.

A mozgósítás, a felvonulás és a Don-ra való előremenet alatt minden nehézséggel dacolva a számára is ujszerű orosz viszonyokhoz alkalmazkodva kezdeményezően vette ki részét a ho. vezetésében és parancsnokának már ekkor nélkülözhetetlen támasza, munkatársa volt.

21 Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy utólagos feljegyzése, h. n. é. n. Kern György családi gyűjteménye.

A ho. első bevetése alkalmával az augusztus 10.-i ütközet alatt kezdeményező javaslatokat tett beteg hadosztályparancsnokának, melyekkel bebizonyította, hogy a mindenkori helyzeteket mindenkor helyesen ismerte fel és helyesen ítélte meg.

Az első bevetés után következő védelmi harcok idején új hadosztályparancsnoka oldalán kemény, fanatikus elszántsággal igyekezett a megújuló orosz támadások elhárításában elért sikereket a csapatok támadó szellemének megerősítésére, fokozására kihasználni és a ho. harckészségét erkölcsileg minden rendelkezésre álló eszközzel az elérhető legmagasabbra fokozni.

1942.IX.9-16.-i sikeres támadás alatt bizakodó és kezdeményező magatartásával az új ho.parancsnokának is nélkülözhetetlen támasza volt.

A téli védelmi vonal kialakításának pillanatától kezdve éjt nappallá tevő munkával az első vonalakban is személyes jelenlétével támogatta nehéz munkájában a hadosztály csapatait.

1942. október 3.-án, midőn előljáró német hadtestparancsnoka, hadosztályparancsnoka és a 14.gy.e. [gyalopezred – BZ] parancsnoka [Willibald Freiherr von Langermann und Erlencamp páncélos tábornok, a német XXIV. páncéloshadtest parancsnoka, vitéz Nagy Géza II. ezredes, a 20. könnyűhadosztály parancsnoka és vitéz Mike József ezredes, az egri „Dobó István” 14. honvéd gyalopezred parancsnoka – BZ] szeme előtt estek el és életét maga is csak a Gondviselésnek köszönhette, e sulyos csapás, amely őt személy szerint is érintve, szeretett előljáróitól fosztotta meg, – sem tántoríthatta meg őt lelkes és áldozatos munkájában; sőt megerősítette elszántságát és kitartását.

Lelkes, buzgó munkássága is hozzájárult, hogy az előljáró német páncélos hadtestparancsnokság a ho-nak nemcsak hősi teljesítményeit, hanem vezetését is elismerte és méltányolta.

A januári orosz tél elhárító harcaiban éppugy, mint annak előkészítésében, elszánt nyugalomával, mindenre kiterjedő, részleteiben is megfontolt tevékenységével parancsnokának és az egész vezetésnek támasza, pillére volt. Az, hogy a ho. csapatai állásait tartották az igen erős és állandóan megismétlődő orosz tömegtámadásokkal szemben, nagyrészt a ho. vkf. [vezérkar főnöki – BZ] tevékenységének is köszönhető. De Kern vk. őrnagy később is, mikor az ellenség oldal és hátbatámadása a ho-t kényszerítette, hogy állásait feladja, dacos,

kemény elszántsággal és személyének fentartásnélküli [sic!] latbavetésével igyekezett a védelemnek újabb és újabb szervezésével az orosz térnyerést lassítani.

I.25-30-ig, mint a Deseő csoport [azaz a dr. nemes Deseő László vezérőrnagy, a szombathelyi III. hadtest tüzérparancsnokának alárendeltségébe tartozó magyar és német alakulatok – BZ] vezérkari főnöke igen nehéz körülmények között, nagy területen elszort, vegyes csapatkötelékekből álló körvédelmek széttagolt harcainak, vezetésének harcaiban tünt ki és feladatát nagy tulerejű elg. [ellenséges – BZ] támadások ellenére meg is oldotta.

E csoport feloszlása után törzsével és egy szétszórt részekből²² alakított csoporttal [vagyis a Kern-csoport élén – BZ], fegyverrel a kezében tört ki az orosz gyűrüből.

Lovag Kern Károly vk. őrnagy előljáróinak és munkatársainak, valamint a ho. minden tagjának megbecsülését, szeretetét és tiszteletét nyerte el. Fanatikus, lelkes magyarnak, nagy tudású, de elszánt harcos katonának, erélyes, de megértő, igazságos előljárónak, nyílt szívű, önzetlen bajtársnak tanulta őt mindenki ismerni, a legnehezebb körülmények között.

Most, midőn áthelyezése alkalmából bucsut vesz a ho-tól, a szolgálat nevében teljes elismerésemet nyilvánítva mint első és közvetlen munkatársamnak pedig köszönetemet fejezem ki hosszú időn át, nehéz körülmények között kifejtett eredményes munkájáért.

Kísérje továbbra is felfelé ivelő pályáján a katona szerencse és legyen osztályrésze mindama siker, elismerés és megbecsülés, mint amelyet a 20. k.hadosztálynál magának kiérdemelt.”²³

Teljesítménye elismeréseként hadosztályparancsnoki dicséretet is kapott: „A Szovjet ellen 1942/43. évben vívott hadjáratban lovag Kern Károly vk. őrnagyot ki, mint a ho. vezérkari főnöke minden alkalommal, a vk.szolgálat minden terén fáradságot nem ismerő szorgalommal a ho. ütőképességének fenntartása érdekében

22 Pl. az egri 20. könnyűhadosztály-közvetlen híradószázad részei, valamint hozzá csatlakozott tisztek és azok honvédei.

23 Kivonat az 1943. évi április hó 16.-án kelt 21. számú hadosztályparancsból. Koroszttyen, 1943. április 22. Dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye.; Az egri seregtest doni harcairól bővebben: Babucs–Maruzs 2007, 35–134.; A tanulmányban szereplő korabeli idézetek betűhívek.

lankadatlan kitartással munkálkodott s amikor a helyzet azt kívánta, az ellenséggel szembeállva, halált megvető vitéz és bátor magatartásával szép és jó példát mutatott [- BZ] hadosztályparancsnoki okirati dicsérő elismerésben részesítem.”²⁴

Miután Kern vezérkari őrnagy hazatért,²⁵ 1943. április 13-án a Honvédelmi Minisztériumban kapott beosztást, a VKF-2. (katonai hírszerzés) „D” (Defenzív) csoportjának vezetőjeként. A doni visszavonulás során szerzett traumák azonban nála sem múltak el nyomtalanul. Lánya elbeszéléséből ismeretes, hogy édesapja sokáig nem tudott paplanos ágyban aludni, hanem a konyhaasztalon vagy az ajtófélfának dőlve.

Nem sokkal a német megszállást követően, 1944. április 18-án letartóztatták, amelyről így írt egy későbbi önéletrajzában: „[...] a németek bevonulása után a Gestapo kiemelt és több, mint egy félévig különböző helyeken tartott fogva, mert a Kállay kormány különbéke kísérletéről tudomással bírtam.”²⁶ Ugyanitt olvashatjuk: „Jó tiszti igyekeztem lenni úgy szolgálatban, mind szolgálaton kívül. – Tulkapásokra sosem ragadtattam magam [...]”²⁷ 1944. október 13-án szabadult. Előbb Budapesten, Vépen, majd Szombathelyen tevékenykedett a Vezérkari Főnökség 5. (kiképzési) osztályának állományában. 1945. április 26-án²⁸ – másutt május 3-án – német területen esett amerikai hadifogságba. Több hadifogolytáborot megjárva, került a franciaországi Maily-le-Camp-ba, ahol *cage* (körlet) parancsnokként is működött. Az első magyar tiszt szállításával, 1945. október 26-án került a kaposvári szűrőtáborba, onnan pedig haza.

1946. április 5-én a HM igazolta politikai magatartását, de „nélkülözhetőként” 1946. október 26-án B-listára került. Egerben fuvarosként és kerti munkásként kereste kenyerét, azután 1946. augusztus 1-jétől a szilvásváradai Áltá-

24 Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy hadosztályparancsnoki okirati dicsérő elismerése. Tábori posta 230/01, 1943. évi április hó 27n. Vitéz Vasváry vörög. 20. k. ho. pk. Dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye.

25 Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy *Kiegészítések [a] Deseő-csoport harctudósításához c.*, 1943. június 8-i felterjesztésének részletei: Horváth 1959, 218–233.

26 Kern Károly önéletrajza. Budapest, 1951. június 28. HIM KI Kern Károly 313/211. számú tiszti okmánygyűjtő (a továbbiakban: sz. ti. ogy.).

27 Kern Károly önéletrajza. Budapest, 1951. június 28. HIM KI Kern Károly 313/211. sz. ti. ogy.

28 Másutt: 1945. május 3-án.

lános Fakitermelő Vállalatnál működött tisztviselőként, majd 1948. március 1-jétől a hárosi Falemezműveknél dolgozott fizikai munkásként, raktári beosztottként, idővel technikusként.

1948. április 6-án a Honvédelmi Minisztérium nyugállományba helyezte, azonban 1949. június 9-én²⁹ a Hadiakadémia parancsnokságára behívták három havi próbaszolgálatra, ahol harcászatot oktatott. 1949. december 1-jével³⁰ visszavették tényleges szolgálatba, 1950. január 25-én – másutt: január 17-én – B-lista véghatározatát megsemmisítették, de 1950. november 1-jén újra nyugállományba helyezték. A civil életbe visszatérve, 1950. november 13-ától régi munkahelyének műszaki osztályán dolgozott tovább, miközben esti tagozaton gépipari technikumot végzett. Az ÁVH megfigyelte, folyamatosan vegzálta, és nem egy alkalommal több napig tartották őrizetben. A Donnál alatta szolgált munkaszolgálatosok azonban nem felejtették el emberségét, rendre kiálltak mellette és igazolták emberiségét, így visszanyerte szabadságát.

1957. november 28-án felvett felülvizsgálati lapja szerint „[...] az ellenforr. [adalmi] események alatt semmiben részt nem vett. [...] szívvvel-lélelkel harcolt a német fasizmussal együttműködve a győzelemért. Semmi köze a népi államunkhoz. Annak ellenére, hogy munkahelyéről kifogást nem emelnek magatartása ellen, ezt [sic!] csak azért van, mert nevezett megélhetése érdekében igyekezik tőlle [sic! – BZ] telhetően meghuzódni és alkalmazkodni. A multban elfoglalt társadalmi helyzetére tekintettel semmilyen körülmények között nem tartom megbizhatónak arra hogy embereket és technikai eszközöket bizzunk rá. Osztályidegen elem, javasлом lefokozását.”³¹

A megszégényítést megelőzendő, 1958. február 6-án korára és egészségi állapotára hivatkozva önként lemondott rendfokozatáról,³² amelyet egy hivatalos feljegyzés is nyugtázott: „Kern Károly 1907 Skublics Karolni [sic! – BZ] t.”³³ őrgy. 1930-ban végezte a Ludovika Akadémiát. –

29 Másutt: 1949. június 19-én.

30 Másutt: 1949. június 3-ával.

31 Felülvizsgálati lap. 1957. november 28. HIM KI Kern Károly 313/211. sz. ti. egy.

32 Nyilatkozat. Budapest, 1958. február 6. HIM KI Kern Károly 313/211. sz. ti. egy.

33 T. = tartalékos.

Apja gazdatiszt volt, – Amerikai fogságban volt.
 A multban vezérkari tiszt volt. VKF2.-nél teljesített szolgálatot, mint vezető. –
 Pol. képzésével jelenleg nem foglalkozik.
 Rendfokozatáról önként lemondott.”³⁴

Habár lemondását tudomásul vették, ugyanazon év március 31-én „mint ludovikás tisztet” lefokozták.

Amikor Nyugat-Németországban élő édesanyja állapota válságosra fordult, 1963 novemberében engedélyt kapott a kiutazásra. A Belügyminisztérium hírszerző tevékenységet várt cserébe tőle, az útlevéért arra akarták rávenni, hogy a Szabad Európa Rádióról szerezzen bizalmas értesüléseket. Ezt nem teljesítette, kint maradt Münchenben, hazájába már nem tért vissza. A Siemens alkalmazásába került, ahol a minőségellenőrzési osztály egyik laboratóriumában dolgozott technikusként. Bekapcsolódott a magyar katonai emigráció tevékenységébe, tagja volt a müncheni Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének és a Svájcban élő Gosztonyi Péter hadtörténész kutatásait is segítette.

Lovag Kern Károly a doni hadműveletek során szerzett szívbaja következtében 1975. november 23-án, Münchenben halt meg.

Létz József vezérkari százados

Létz József 1910. július 26-án Tiszabogdányban született (édesanyja: Szigeti Szöllősy Katalin). Életútjáról és tiszt pályafutásáról viszonylag kevés információ áll rendelkezésre.³⁵

1932. augusztus 20-án avatták műszaki hadnaggyá a Ludovika II-n.³⁶ 1935. november 1-jén lépett elő főhadnaggyá, 1937-ben nyert felvételt a Hadiakadémiára, amelyet 1940. április 10-én „jó” eredménnyel végzett. Húga³⁷ – aki Létay

34 Feljegyzés. Budapest, 1958. február 6. HIM KI Kern Károly 313/211. sz. ti. ogy.

35 HIM KI Létz József 823/2251. sz. ti. ogy.; Babucs 2023.

36 1931-től a Ludovika II. főcsoport állományába tartoztak a műszaki, a híradó, a gépkocsizó, a vonat, a folyamőr és a repülő akadémikusok. 1939-ben a Ludovika II. a Bolyai János Műszaki Akadémia elnevezést vette fel.

37 Létay Klári (Budapest, 1923. augusztus 4. – n. a.) színművész, előadóművész, 1946-ban

Klári néven vált ismert színésznővé – visszaemlékezése szerint bátyja hadiakadémiai hallgatóként Bolognában szolgált egy évig, ahol tökéletesítette olasz nyelvtudását.³⁸

A „Kárpátalján végrehajtott téli hegyi kiképzés alatt tanúsított példás és önfeláldozó magatartásáért” 1940. június 22-én – már századosként – megkapta a Bronz *Signum Laudis* nemzetiszín szegélyes, sötét smaragdzöld szalagon,³⁹ 1941. június 18-án pedig az Erdélyi Emlékérmét.

1942. április 17-én a soproni 7. könnyűhadosztály leventeparancsnokságának állományából került a soproni 7. könnyűhadosztály I.a. osztálya élére és seregtestével a magyar 2. hadsereg első kiszállítási lépcsőjébe osztották be, így jutott ki a keleti hadművelleti területre. A soproniak a szombathelyi III. hadtest alárendeltségében vettek részt az 1942. évi nyári offenzívában, így jutottak ki a Don partjára és szenvedtek komoly veszteségeket az urivi hídfőcsatákban, ahol Létz vezérkari százados is jól megállta helyét.⁴⁰

1942. október 18-i levelében édesanyját és Klára húgát a következőkről tájékoztatta:

„Kedves jó Édesanyám és Klárika!

Kettő lapot kaptam ma Tőletek. Kérded Édesanyám, hogy beleegyezem-e Klárika pályaválasztásába? De mennyire! Adja a jó Isten, hogy kedve, ereje és passziója megmaradjon és boldog legyen hivatásával.

Az igazi hivatás az, amit az ember szívvel-lélekkel csinál és nem kényszerből.

Amikor az amivel foglalkozni kell szórakozást jelent egyben. Minden művészi pályában sok a lélek és ezért én magasabbrendűnek tartom a hivatalnoki, gépírói, könyvelői stb. foglalkozásnál.

Értékesebb, szebb, sokoldalúbb, többet nyújt és az egyéniség jobban kibontakozhatik.

végezte el a Színművészeti Akadémiát.

38 Létay é. n. Madaras Botond családi gyűjteménye.

39 Honvédségi Közlöny, 1940. 21. sz. (július 15.) 157.

40 A soproni seregtest doni harcairól bővebben: Ifj. Sarkady-Szabó 2001.

Csak egyet ajánlok, hogy ha már választott Klárrika, akkor ne csak úgy félig-meddig haladjon ezen a pályán, hanem szívvel-lélekkel. A felmerülő nehézségeket erős akarattal küzdje le. A fény és árnyék, szép és csúnya, öröm és bánat együtt járnak az életben mindenhol, itt is. Nem lesz fenékgig tejfel, csak mosoly és könnyű dolog a színészi pálya sem, Erre is fel kell készülni és akkor bátran neki mehet az életnek.

Megkaptam ma a könyvet is. Hálásan köszönöm Klárrika fáradozását. Aranyos kis hűgocska. Pont jókor jött, ma egész nap esett az eső. Vajon a »*Schlammperiode*«⁴¹ következik? Ha igen akkor jobban a szobába, irodába leszünk kényeszerítve és jó lesz ezt a szép regényt olvasni. Örömmel tudatom azt is, hogy előljáromim túlzott és kitüntetető jóindulata folytán gyönyörű szép kitüntetést kaptam: a »Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét a hadiszalagon a kardokkal«⁴² Büszke is vagyok rá!

Így hát jól megvagyok, egészségesen hál' Istennek kifogástalan. Kedvem hangulatom nagyszerű. És most nyugodt napjaink vannak, kényelemre is többet adhatunk. Lehet tervezni, fúrni faragni. Most fürdöm a fürdőszobámban a benzines hordóban. Kötésből kis ablakdísz lehet csináltatni, szép függönyöcskét. Olyan lakást rendeztem be, hogy Magyarországon bármikor elfogadnám. Nagy szó!

Egy parasztház, két szobáját felpadlóztam, van belépő, egy előszoba és fürdőszoba, óvóhely lejárattal. Asztal, szék, dívány, szekrény, polc, virág az ablakban, képeslapokból kivágott képek a falon. Kár hogy nem látogattok meg. Majd végül csak én fogok hazamenni.

A viszontlátásig sok kézcsók és csók Józsitól.⁴³

41 *Schlammperiode* (ném.) = esős-saras időszak.

42 Az adományozás ideje: 1942. október 5. Honvédségi Közlöny, 1942. 16. sz. (október 20.) 948.; 1943. január 14-én adományozta számára a német hadvezetőség a Vaskereszt II. osztályát. Honvédségi Közlöny, 1943. 4. sz. (január 19.) 46.; A Tűzkereszt első fokozatát 1943. június 9-én kapta meg. M. kir. 7. k. ho. pság. Sopron. 915/56. – Kt. 1943 ny. t. szám. Igazolvány a „Tűzkereszt” viselésének jogosultságáról Létz József vk. százados részére. Sopron, 1943. június 9. Madaras Botond családi gyűjteménye.; Felterjesztették a Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremre, de ügye elintézetlen maradt. HL Kitüntetési javaslatok 115/a. (1944. március 15.).

43 Létz József vezérkari százados édesanyjához és húgához írott levele, 1942. október 18. Madaras Botond családi gyűjteménye.

Tapody Lajos törzsőrmester (soproni 7. önálló huszárszázad) visszaemlékezésében Létz vezérkari századosról is említést tett. December 8-án, a hajnali órákban, mínusz 35 fokos hidegben, derékig érő hóban indult el a fenegyerek pár huszárral az állásaik előtti terepszakaszk felderítésére. Kiderült, hogy az elenség három – addig felderítetlen – bunkert is kiépített nem messze a magyar vonaltól. Sikerült foglyokat ejteniük. „A hadosztályparancsnokságon igen örültek a két orosznak. De azt, hogy három olyan bunker volna a két drót között, amiről eddig nem tudtak, azt kétségbe vonták. Sőt, a vezérkari főnök azzal szúrta oldalba századparancsnokomat, hogy: »Mi az, már Tapody is valótlant jelent?« Századparancsnokom annak tudatában, hogy én szavamat mindig alá is tudom támasztani, meghívta őt nevében és ígérte neki, hogy estére Tapody személyesen be fogja mutatni, amit reggel jelentett.”⁴⁴

December 9-én „Este 22 órakor hívtak a fővédelmi vonalba. Ott Létz József vezérkari százados, a hadosztály vezérkari főnöke várt rám. Mint afféle vezérkari tiszt szokta, meglehetősen fölényesen fogadott és minden bevezetés nélkül arra kérdezett rá, hogy a múlt éjjel mit csináltam, mit tapasztaltam stb. Amit tapasztaltam – mondtam neki – azt már írásban jelentettem, állításaimról való tanúskodásul pedig parancsnokom ma délelőtt két eleven oroszot vitt be a hadosztály-parancsnokságra. Ezután kért, hogy saját szavaimmal tájékoztassam tapasztalataimról. Miután elmondottam neki az éjjeli eseményeket, még azon óhaját juttatta kifejezésre, hogy saját szemével szeretné látni azt az újonnan felderített három bunkert. »Éjfél után 3 órakor hét főből álló járőrrel átfogok menni, hogy az orosz vonalban széjjel nézzünk. Szakaszomat és magamat is megtisztelve érezném, hogyha ezt a járőrmenetet százados úr jelenlétével ki-tüntetné.« – volt a válaszom.”⁴⁵

A december 10-én hajnali 3 óra 10 perckor indított vállalkozás során felderítették a három bunkert és a kibontakozott tűzharc során 11 szovjet katonát ejtettek hadfogságba. „Létz századosnak szava nem volt, annyira meg volt illetődve. A fővédelmi vonalba megérkezve századparancsnokom előtt kért bocsá-

44 Illéfalvi–Szabó 2007, 279.

45 Illéfalvi–Szabó 2007, 280.

natot tegnapi kétkedéséért. Századparancsnokomnak pedig ezt mondta: »Tapody Lajos úgy megmászott a hóban, hogy ezentúl inkább mindent elhiszek neki, de ilyen kirándulásra vele többet nem megyek.« Ez a járőrmenet híressé lett az egész 2. hadseregnél, mert Létz vezérkari százados fennen hirdette élményét, de ismert volt a hadosztályunkkal kapcsolatot tartó német csapatoknál is.⁴⁶ – olvashatjuk a később Magyar Arany Vitézségi Éremmel is kitüntetett, hadnaggyá előlépett Tapody visszaemlékezésében.

1943. január 5-én az urivi hídfőben lévő soproni seregtest már érzékelte a szovjetek fokozódó tevékenységét: „Összbenyomás: az ellenség arcvonalainkra mindenütt belőtte magát és ahol lehetett, kitapogatta arcvonalunkat. Részei támadáshoz előretolva. Ezek és egyéb jelek arra mutatnak, hogy támadásra készül.”⁴⁷

Egy hét múlva, 1943. január 12-én 9 óra 45 perckor itt indult meg a szovjet 40. hadsereg támadása két hadosztály erővel és harcokosi-támogatással. A soproniak egy napig tartottak ki állásaikban, majd kénytelenek voltak visszavonulni Sztarij Oszkol felé, így jutott el Létz vezérkari százados Ilovszkojéra.

A település körvédelmét a reptér földi személyzete adta, a budapesti 2. repülődandár vezérkari főnöke, nemes zetényi Csukás Kálmán vezérkari alezredes parancsnoksága alatt. A repülőtér evakuálása csak részben járt sikerrel, a mínusz 40 fokos hidegben csupán 4 Héja vadászgép tudott elstartolni, míg a többit a felszerelés javával együtt megsemmisítették. Csukás vezérkari alezredes január 14. óta sikerrel verte vissza a szovjet támadásokat, miközben az Alekszejevka felé vezető út nyitva állt a menekülők számára. E küzdelemben volt segítségére Létz vezérkari százados, aki puskával a kézben biztatta embereit, de lőszerük erősen fogytán volt. Január 19-i, alkonyatkor végrehajtott első kitörési próbálkozásuk nem járt sikerrel, Csukás vezérkari alezredes elesett – erről számolt be a IV. sízászlóalj egyik tisztje, Darvas László százados, akinek jelentése szerint „szintén hősi halált halt Létz József vezérkari százados.”⁴⁸ Másutt az

46 Illésfalvi–Szabó 2007, 280.

47 Szabó 2019b, 386.

48 Sőregi Zoltán: Ilovszkoje, 1943. január. Kitörés a gyűrűből. Csukás Kálmán vezérkari alezredes hősi halála. https://www.archivnet.hu/hadtortenet/kitores_a_gyurubol.html?oldal=2 Letöltés ideje: 2024. július 5.

olvasható, hogy egy „akna becsapódása következtében Csukás alezredes hősi halált halt, ugyanúgy Létz József repülő [sic! – BZ] vezérkari százados /L.A. II. 1932/ is.”⁴⁹ Heppes Aladár repülő százados vette át a parancsnokságot, január 21-én végül sikerrel kitörtek és Novij Oszkol felé hátráltak: „Útközben rábukantak a 19-i kitöréskor eltűnt Csukás alezredes holttestére, a törzséhez tartozó és őt védő, ugyancsak halott katonáktól körülvéve. Mellén keresztülkötve megtalálták a 2. repülődandár hadizászlaját, és a közelben Létz József vk. százados /L.A. II. 1932/ tetemét is, aki a 7. könnyű hadosztály vezérkari főnöke volt.”⁵⁰

Veszteségi kartonja szerint azonban 1943. január 15-én (!) „Ilovskoje mellett eltűnt”⁵¹ Ennek tényéről Pestszentlőrincen élő édesanyját 1943. október 19-én értesítette a Magyar Vöröskereszt Tudósító Iroda.⁵²

Önfeláldozó hősiességét vitéz Heszlényi József altábornagy, a pécsi IV. hadtest parancsnokának 1943. március 24-i jelentése is megörökítette: „Létz József vezérkari százados a 7. könnyű hadosztály vezérkari főnöke a januári Uryw-i orosz áttörés után a hadosztály visszavonult egységeit I. 13–14-én Kolbino-nál nagy eréllyel rendezte és a Kolbino-i fontos Potudan-hidat személyének latba vetésével kimagasló vitézséggel védte a nagy túlerejű orosz támadással szemben. A hídfő kiürítése után utolsó emberként hagyta el a községet, miután a hidat felrobbantatta.

I.15-én Affanossowka-n gyűjtött századdal [egy] ellenséges sízászlóalj támadását verte vissza és csak I.16-án hajnalban vonult be Ilovskoje védőihéz, hol lelke volt a védelemnek. Ezt is parancsomra tette.

I.16-tól az Ilovskoje-i repülőter csapatahoz osztották be, ahol napokig nagy kitartással szervezte a védelmet, több felderítő járőrt személyesen vezetett, minden egyes alkalommal a személyes bátorság ragyogó példáját állítva alárendeltjei elé. A repülőteret védő csoport kitörése alkalmával önfeláldozó küzdelemben hősi halált halt.”⁵³

49 Rada 1998–2002, II. 461–462.

50 Rada 1998–2002, II. 687.

51 HIM KI Létz József vezérkari százados veszteségi kartonja.

52 Magyar Vöröskereszt Tudósító Iroda. 20/1943. Budapest, 1943. október 19. Madaras Botond családi gyűjteménye.

53 Másolat. IV. hadtest parancsnokság. Kimagasló tisztí fegyvertény. Tábori posta 254/01.,

Hősi halálról az MTI *A téli csata magyar hősei* című, 1943. április 24-én közölt írása is tudósított: „A magasabb parancsnoksághoz beosztott vezérkari tisztek közül különösen kitüntette magát Lécz [sic! – BZ] József vezérkari százados, az egyik honvéd könnyű hadosztály vezérkari főnöke. Lécz [sic! – BZ] százados az ellenség hatalmas erejű betörése után a hadosztály visszavonuló egységeit két napon át rendkívüli eréllyel ujracsoportosította a Potudán folyó mentén s a hadműveletek szempontjából kiemelkedő fontosságú kolbinoi hidat személyének önfeláldozó latba vetésével, valamint kimagasló vitézséggel védelmezte a nagy tulerővel támadó bolsevista tömegek rohamaival szemben.

A hidfő elrendelt kiürítése után is csak akkor hagyta el utolsó emberként a községe, amikor a hidat már felrobbantotta.

Január 15-én különböző segélyalakulatokból összegyűjtött századdal egy szovjet zászlóalj támadását verte vissza elkeseredett harcban és csak másnap hajnalban vonult be az ilovszkojei repülőtéren hevenyészett körvédő állásba. Itt is lelke volt a védelemnek. Az említett sünállás⁵⁴ védelme során napokig nagy kitartással szervezte az ellenállást, több felderítő járórt vezetett személyesen, hogy a védők bepillantást nyerhessenek az ellenség erőviszonyaiba. Minden egyes alkalommal a személyes bátorság ragyogó példáját nyújtotta alárendeltjeinek.

Végül a repülőteret védelmező csoport kitörése során a csapatok élén önfeláldozó küzdelemben hősi halált halt.”⁵⁵

A Honvéd Vezérkar főnökének 1943. március 29-i levele is a hősi halál tényét erősítette meg: „Igen Tisztelt Nagyságos Asszony!

Mély fájdalommal közlöm, hogy a bolsevizmus elleni harcban Fia hősi halált halt. Mint igazi katona, fegyverrel a kezében vezette ellentámadásra megtizedelt katonáit és így esett el.

[19]43. III. 24. vitéz Heszlényi altbgy. IV. hadtest parancsnok. Madaras Botond családi gyűjteménye.

54 Sündisznóállásnak nevezik a körvédőképes állást, amelyek többnyire települések körül húzódtak.

55 https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1943_04_2/?pg=346&layout=s&query=a%20t%C3%A9li%20csata; A letöltés ideje: 2024. július 5.; Másutt is olvasható hősi halála: Hollósy-Kuthy 1992, 55.

Amidőn Nagyságos Asszonynak a honvéd vezérkar nevében mély részvétemet fejezem ki, biztosíthatom, hogy Fia emlékét híven fogjuk őrizni. Magam pedig reá – mindig, mint egy hősi magyar lélekre fogok visszagondolni, aki nem győzte sürgetni nálam, hogy mielőbb a harctérre kerülhessen.

Részvétem újjólagos kifejezése mellett maradtam Nagyságos Asszonynak híve: vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes.”⁵⁶

Édesanyja és húga nem tudta elfogadni halálát, aki az ezredforduló tájékán erről így vallott: „A bátyám a fronton teljesített szolgálatot, s váratlanul hazajött Karácsonyra. Nem tudom leírni azt a boldogságot! S a természet is mintha velünk örült volna! Gyönyörű Karácsony volt! Frissen hullott a hó, minden csupa zúzvara, az egész világ hófehér, kinyitottuk az ablakot, úgy gyönyörködtük. De ki csengethet ilyenkor? Ki? Hát az édes bátyám! Sírva-nevetve borultunk mind a ketten a nyakába! Itthon maradsz? – kérdeztük aggódva. Csak rövid időre kaptam szabadságot. Vissza kell mennem a frontra. A hó reggelre elolvadt, minden csupa latyak lett, s nagy boldogságunk keserűséggé változott. Sosem felejtetem el azt a pillanatot, ahogy integettünk bátyámnak, aki már fent volt a villamoson, s mi csak néztünk utána, már őt se láttuk, s a villamost se, de mi csak néztünk, néztünk... De a bátyám még aznap visszajött, mert nem indult a hóvihár miatt a repülőgép a Szovjetunióba. De másnap újra kiment a bátyám a katonai repülőtérré. Még egyszer elbúcsúztunk tőle, s mikor újra integettünk utána, megéreztem, hogy utoljára látom egyetlen édes testvéretem... Iszonyú szívszorítást éreztem... aztán megkaptuk az utolsó tábori lapját, s azon írta, hogy az utolsó repülővel elindultak, de olyan hófúvásba keveredtek, hogy a máramarosi havasokról visszafordultak, s visszaérkeztek a budaörsi repülőtérré. Bátyám ekkor kiment a Keleti Pályaudvarra, s felszállt egy frontra induló vonatra. S hogy mikor ért ki az állomáshelyére, azt már nem tudjuk, s hogy mi történt vele, azt is csak az újságcikkekből, a vezérkari főnökének édesanyámhoz írt részvétleveléből tudtuk meg jóval később... Akkor én csodálatos meg szállottsággal el tudtam hitetni édesanyámmal, hogy nem igazak a hírek, nem

56 M. Kir. Honvéd Vezérkar főnöke. Vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, 1943. március 29. Madaras Botond családi gyűjteménye.

lehet igaz, hogy a bátyám meghalt, hiszen a Nemzetközi Vöröskereszt is csak az eltűntek között tartja számon őt. Aztán kijött Lőrincre egy kiskatona, s megköszönte édesanyámnak, hogy ő azért maradt életben, azért nem fagyott meg, mert a bátyó az utolsó kenyér- és szalonna adagját neki adta. S elmesélte, hogy milyen iszonyatos hidegben, hófúvásban vonszolták magukat kilométerről-kilométerre, s hányan és hányan fagytak meg az orosz földön. Iszonyatosan nagy volt a veszteségünk...

Ma már tudom, hogy bátyám Ilovskojénál a repülőtér védelmében esett el, 43 januárjában. Egyetlen emberrel találkoztam, aki látta, hogy elesett, tüdő-lövessel. Lajtos Árpád vezérkari őrnagy, Dajka Margit férje, bátyám közvetlen fölöttese...

Sokszor eszembe jutott bátyám váteszi jövendölése, mikor megszülettem: »Milyen jó, hogy kislány, legalább, ha elmegyek a háborúba, édesanyám nem marad egyedül...«

[...] De mi édesanyámmal mindezek az írások kézhezvétele után is csak vártuk, vártuk bátyámat, nem hittünk el semmit, nem is gyászoltuk meg, nem sirattuk el, s talán ezért is maradt mindkettőnkben valami szorító fájdalom, mely nem múlt el éveken keresztül, s éppen úgy fáj most is, hogy emlékezem.⁵⁷

Korsós József vezérkari százados

Korsós József 1913. január 20-án született Budapesten. Polgári családból származott, édesapja dr. Korsós József postai főtanácsos, édesanyja Purman Mária. Édesapja után reformátusnak keresztelték.

Az elemi iskola négy osztályát Baracskán végezte el 1919–1923 között. Egyik családi ismerősük, a baracskai birtokkal rendelkező, volt kormányzói szárnységéd, vitéz német–római szentbirodalmi nemes Magasházy László ösztönzésére választotta a katonatiszti hivatást, így a katonai alreál („Rákóczi Ferenc” Reáliskolai Nevelőintézet, Sopron, 1923–1927), majd a katonai főreál

57 Létay é. n.; Létay József vezérkari százados *post mortem* kapta meg a vitézi címet a rendszer-
változtatást követően. Vitézi Rend posthumus igazolvány. 805. sz. néhai vitéz Létay József
nemzetes úr részére. Budapest, 1993. augusztus 30. Madaras Botond családi gyűjteménye.

iskolát („Zrínyi Miklós” Reáliskolai Nevelőintézet, Pécs, 1927–1931) elvégezve – ahol 1927. március 16-án „bajtársai eredményes támogatásáért” igazgatói dicséretben részesült⁵⁸ –, jeles érettségít téve, felvételt nyert a Ludovika Akadémiára, díjmentes államköltségesként.⁵⁹

A Zrínyi főreal elvégzését követően 1931. július 10. és 1932. október 1. között a soproni „Szent László” 4. honvéd gyalogezred veszprémi III. zászlóaljához került az akadémia előtti egyéves csapatszolgálatra, karpaszomány viselésére jogosult akadémikus-jelöltként. Itt abszolválta a tartalékos tiszti iskolát, előlépve karpaszomány viselésére jogosult címzetes őrmesterré (1932. június 25.), majd tartósan szabadságolták és akadémikusként vonult be a Ludovikára, ahol a LASE tornászcsapatában sportolt és az akadémia szimfonikus zenekarában hegedült.

„Igen jó” eredménnyel, évfolyamán belül 13. rangszámmal végezve, a „gyalogos csapattiszti szolgálat minden ágára” képesítve, 1935. augusztus 20-án avatták hadnaggyá a Ludovika épülete mögötti Nagyréten, egyúttal „példaadó magatartásért, kimagasló szorgalomért és kiváló szolgálatteljesítésért” főcsoportparancsnoki dicséretet kapott.⁶⁰

Csapatszolgálatát a budapesti „József nádor” 2. honvéd gyalogezred budapesti II. zászlóaljának 6. puskásszázadában kezdte meg mint újonc szakasz-, majd századparancsnok.⁶¹

Több írásbeli dicséretben részesült, így 1937. május 12-én „a csapatkiképzés terén elért kiváló eredményei elismeréséül” az 1. gyalogsági parancsnoktól

58 „Rákóczi Ferenc” m. kir. reálisk. nev. int. Sopron. 830. szám. t. 1926/27. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

59 M. kir. honvéd Ludovika Akadémia I. főcsoport parancsnokság. 278[.] szám kt. -1932. Államköltséges helyek adományozása a m. kir. honvéd Ludovika Akadémián az 1931/32. tanévre. A Budapesten, 1932. április 16-án kelt irat szerint a kormányzó Korsós József akadémikus részére „[...] 1931. évi július hó 19-től kezdődőleg az akadémián folytatandó tanulmánya idejére egy teljesen díjmentes államköltséges helyet adományozni méltóztatott.” Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

60 M. kir. honvéd Ludovika Akadémia, I. főcsoport. Főcsoportparancsnoki dicséret. Budapest, 1935. augusztus 20. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

61 Budapesten 1937. szeptember 20. és 1937. december 22. között abszolválta a Magyar Külügyi Társaság külügyi szemináriumát. Törzskönyvi szám: 76/937. Budapest, 1938. január 9. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

dicsérő elismerést,⁶² 1938. május 25-én „a csapatkiképzés terén elért igen eredményes és hasznos teljesítményekért” kapott dandárparancsnoki elismerést.⁶³

Ezrede kötelékében 1937 folyamán két, nagyszabású díszelgésen is részt vett Budapesten: 1937. május 4-én Wilhelm Miklas osztrák köztársasági elnök, 1937. május 20-án pedig az olasz királyi pár – III. Viktor Emánuel és felesége – látogatása során. 1938. június 26-án ő is jelen volt a budapesti 29. honvéd gyalogezred hősi emlékművének avatásán, a budai Károly laktanyában.⁶⁴

A budapesti 2/II. gyalogzászlóalj 6. puskásszázadának parancsnokaként – a budapesti I. hadtest budapesti 2. gyalogdandárának állományában – vett részt az 1938. november 5–10. közötti felvidéki bevonulásban. „Kedves Szüleim! Örömmel telt szívvel lépem át holnap, vasárnap 11h-kor a párkányi hídon a hártárt. Rátok gondolok. Holnap újból írok. Kézcsók: Jóska”⁶⁵ – tájékoztatta szüleit. Az 1938. november 6-i párkányi bevonulás során róla és századáról számos fénykép készült, amelyek a felvidéki országgyarapítás legismertebb felvételei közé tartoznak. Élményeiről így írt haza: „Könnyekig megható fogadtatás után számtalan kézcsókot és csókot küld a felszabadított Párkányból szerető fiatok: Jóska.”⁶⁶ Nagysallón és Hölvényben is szívszorító fogadtatásban részesültek, 1938. november 12-i nagysallói levelezőlapjának sorai is megindultságát tükrözik: „Kedves Szüleim! [...] Felejthetetlen szép napokat éltünk át, majd élőszoval sokat mesélek róla. Kézcsók: Jóska”⁶⁷

1939. január 20-án a galántai 8. határ vadász-zászlóaljhoz helyezték át puskásszázad-parancsnokként, ezen év folyamán kapta meg a Felvidéki Emlékér-

62 M. kir. budapesti 1. h. vdd. 1. gyalogsági parancsnok. 285. szám Eln. – 1937. Korsós József hdgy. dicsérete. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

63 M. kir. budapesti 1. honvéd vegyesdandár 2. gyalogsági parancsnok. 670. szám. Kt. 2. gypk. – 1938. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

64 Babucs–Szabó 2013, 14, 25–26.; Az 1913-ban épült budai katonai komplexum neve 1945 után Petőfi laktanya volt, s 2023-tól viseli Mária Terézia nevét.

65 Korsós József gyalogos hadnagy szüleinek küldött, Esztergomot ábrázoló levelezőlapja (Esztergom, 1938. november 5.). Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

66 Korsós József gyalogos hadnagy szüleinek küldött, Párkányt ábrázoló levelezőlapja (Párkány, 1938. november 7.). Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

67 Korsós József gyalogos hadnagy szüleinek küldött, Nagysallót ábrázoló levelezőlapja (Nagysalló, 1938. november 12.). Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye

met. 1939. október 1. és 1940. május 15. között a soproni 7. táborigaznőztályhoz került mint űteg alantostiszt, s 1939. november 1-jén főhadnaggyá lépett elő. 1940. május 15-én visszakerűlt Galántára géppuskás századparancsnoki beosztásba, munkálkodott a 8. határvadász-zászlóalj zászlóaljsegédtisztjeként, majd a komáromi 2. határvadászdandár hadműveleti segédtisztjeként volt jelen az 1940. szeptember 5–13. közötti erdélyi bevonulásban. A komáromi határvadászdandár 1940 júliusában került Kárpátaljára és a magyar 3. hadsereg parancsnoksága alatt jutott el a Székelyföldre. A hazatért országrész biztosítására – ideiglenes jelleggel – több seregtest visszamaradt, így a miskolci VII. hadtest alárendeltségében a 2. határvadászdandár is.

„Kelet-Magyarország és Erdély egy részének visszacsatolása alkalmával kifejtett kiváló szolgálatokért” Korsós József főhadnagy 1940. október 31-én a Honvéd Vezérkar főnökének okirati dicsérő elismerését kapta meg,⁶⁸ 1941. június 18-án pedig az Erdélyi Emlékérmét.

1940. december 1-jén nyert felvételt a Hadiakadémiára, amelynek állományában több tanulmányúton is részt vett, először 1940 végén. Borszékrol 1940. december 28-án írt szűleinek: „Kedves jó Szűleim! Hosszadalmas űt után végre megérkeztűnk. Nagyszerű elhelyezés, jó sítrep. Az űton a hazai nagyon jól esett. Minden nap délelőtt, délután síelűnk. Már egész jól megy. [...] Mindenkit szeretettel csókol: Jóska. B.ű.ű.k.!!!”⁶⁹ 1941-ben még két ízben, májusban és júliusban voltak a visszatért Erdélyben és Székelyföldön.⁷⁰ Vezérkari képzését 1942. október 31-én abszolválta „jó” végeredménnyel⁷¹ – miközben 1942. február 28-án Budapesten „kiváló” eredménnyel tette le a gépjárművezetői vizsgát⁷² –, s 1942. október 15-én vették fel vezérkari próbaszolgálatra. Időközben – 1942.

68 M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke. 65.819. szám. eln. 8. vkf. 1940. Dr. Korsós Zoltán családgyűjteménye.

69 Korsós József gyalogos főhadnagy szűleihez írt, Borszékét ábrázoló levelezőlapja (Borszék, 1940. december 28.). Dr. Korsós Zoltán családgyűjteménye.

70 Korsós József gyalogos főhadnagy szűleihez írt képes levelezőlapjai. Dr. Korsós Zoltán családgyűjteménye.

71 M. kir. honvéd Hadiakadémia. 1055./Kt: 1940. szám. Budapest, 1943. október 15. Dr. Korsós Zoltán családgyűjteménye.

72 10.094. szám. 1942. év. Bizonyítvány az Állami Gépjárművezetői Tanfolyam elvégzéséről. Dr. Korsós Zoltán családgyűjteménye.

március 31-én kapta meg századosi rendfokozatát, amelyet rangjavítás folytán 1941. november 1-jei hatályra módosítottak.

Hadiakadémiai hallgatóként vett részt az 1941 áprilisi délvidéki hadműveletekben és volt kint első ízben a keleti hadműveleti területen. 1942. június 20. és szeptember 15. között a Kijev–Kurszk vasútvonal mentén és a Brjanszki-erdő térségében a partizánok ellen bevetett, megszálló 102. könnyűhadosztály anyagi vezérkari tisztjeként, majd a Donnál küzdő magyar 2. hadsereg alárendeltségében lévő szombathelyi III. hadtestparancsnokság hadműveleti segéd tisztjeként szolgált. 1942. augusztus 29-én az expedíciós hadsereg állományában harctéri szolgálatot teljesítő hadiakadémiai tanárok és hallgatók összessége – így Korsós József gyalogos százados is – kiérdemelte vitéz Jány Gusztáv vezérezredes dicséretét.⁷³

1942. október 31-én (másutt: november 4-én) a székesfehérvári II. hadtestparancsnokság anyagi osztályára (I.c.) helyezték, osztályvezetői⁷⁴ (szállásmesteri) beosztásba. Téli szabadságát tisztársai körében, Erdélyben töltötte.⁷⁵ 1943. május 1-jén került a vezérkari tisztek csoportjába. Ebből az időszakból maradt fent az a rendelkezés, amelynek alapján a Doba nevű, 5250/1943. avatási számú kincstári hátszlovat tiszti szolgálati lóul kiutalták számára.⁷⁶

1943. július 20. és 1944. június 13. között a 12. tartalékhadosztály anyagi vezérkari tisztjeként volt a megszállt nyugat-ukrán területeken és Fehéroroszországban – ahol három hétig seregtete vezérkari főnökét helyettesítette –, közben adományozták számára a Délvidéki Emlékérmét, a Tűzkereszt 1. fokozatát, valamint 1944. április 4-én a Bronz *Signum Laudis* hadiszalagon.⁷⁷

73 M. kir. 2. honvéd hadsereg parancsnokság. 8. számú Hadseregparancsnoksági tiszti parancs. Táborig posta 202/01., 1942. évi augusztus hó 29-én. 1. A Hakad tanárainak és hallgatóinak dicsérete. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

74 Az I.c. osztályvezető hivatalos megnevezése az anyagi vezérkari tiszt volt. A dandár-, a hadosztály- és a hadtestparancsnokságon tevékenykedő anyagi vezérkari tisztet szállásmesternek is hívták, míg a hadsereg-parancsnokság I.c. tisztjét főszállásmesternek.

75 Korsós József vezérkari próbaszolgálatos százados szüleihez írt képes levelezőlapjai. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

76 M. kir. II. honvéd hadtest parancsnokság. Másolat. F. évi június hó 8-án kelt 75. számú háziparancs 4. pont. 6987/ko. III.a. ló – 1943. sz. Székesfehérvár, 1943. június 21. A székesfehérvári 4. tábori tüzérosztály állományában lévő hátszó továbbra is a csapattest istállójában kapott elhelyezést és élelmezést. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

77 HL Kitüntetési javaslatok 201/a. (1944. március 15.); Honvédségi Közlöny, 1944. 16. sz.

1944. augusztus 26-án újabb hadibeosztást kapott, így vonult el a székesfehérvári 2. gyalog táborig póthadosztály parancsnokságának anyagi osztályvezetőjeként Erdélybe, a székelyföldi hadműveleti területre, részt vett a magyar 2. hadsereg székelyföldi, észak-erdélyi, majd a magyar 1. hadsereg észak-magyarországi harcaiban, amelyek során seregtete kombattáns állományának zömét elveszítette.

A magyarországi harcokban tanúsított magatartásáért több hadikitüntetésre is felterjesztették, ám azok adományozását a háború vége elmosta. 1945. február 12-én a *DVK 131. (Deutsche Verbindungskommando 131.)*⁷⁸ terjesztette fel a Német Sas Rend lovagkeresztjére a kardokkal, majd „1945. március 10-én az ellenség előtt tanúsított magatartásáért a hadiékítményes Magyar Érdemrend lovagkeresztjére a kardokkal lett felterjesztve a 2. póthadosztály parancsnok által.”⁷⁹

A Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal fokozatára történt hadosztályparancsnoki felterjesztésében olvashatjuk az alábbi indoklást: „[19]44. augusztus 26. – [19 – BZ]45. január 25-ig tartó harcok alatt és az ezt követő menetek alatt és átszervezés alatt a hadosztály valamennyi harccsoportjának és részlegének anyagi ellátását kivétel nélkül, kihagyások nélkül kiválóan és legszebb eredménnyel vezette. Dacára a gyakori és közismert nehézségeknek, az ütőképességet mindig biztosította. A küzdő csapatok érdekeit fáradságot nem ismerve és nem tűrve szolgálta, velük együtt érezve, feladataikat tökéletesen alátámasztotta, velük a kapcsolatot a harc színhelyén, amikor csak tehette, személyesen fenntartotta. Ilyen alkalommal véletlenül adódó kritikus pillanatokban bajtársiasan velük együtt küzdött. Így [1944. – BZ] november 21-én Mezőzombor-délnyugaton, [1944. – BZ] december 2-án Szerencs-délen és [1945. – BZ] január 15-én Kisidától délnyugatra, Ferenc-tanyánál jelen volt az ellenség

(április 18.) 347.

78 *Deutsche Verbindungskommando 131.* (ném.) = német 131. összekötő parancsnokság.

79 Feljegyzés Korsós József vezérkari százados zsoldkönyvének 19. oldalán. Aláírói: Dobák Dénes ezredes, hadosztályparancsnok, Keményffy József őrnagy, hadosztály vezérkari főnök, Harkay László ezredes, hadosztályparancsnok-helyettes, Szitányi Vilmos alezredes, számadótest parancsnok (1945. május 25.). (a továbbiakban: Korsós József vezérkari százados zsoldkönyve). Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

betörésekor és annak elhárításában fegyverrel a kézben részt vett és személyes bátorságával példát adott.”⁸⁰

A 2. gyalog tábori póthadosztály leharcolt részeit 1945. január 26-án vonták ki az arcvonalból és Morvaországon keresztül a bajorországi Grafenwöhrbe szállították, ahol 1945 márciusában maradékából állították fel az 5. „Kossuth” hungarista honvéd gyaloghadosztály keretét, de a hadiesemények folytán bevetésük elmaradt.

„[...] Korsós József vezérkari százados 1945. április 23-án 8 óra 30-kor [a – BZ] Kleinwinklarn környékén levő erdőben (Bajorország, Neunburg mellett) a német előjáró szerv (*XIII. Wehrkreis, Aufstellungstab Ung. N° 1.*)⁸¹ által még 1945. április 4-én lefegyverzett hadosztály-parancsnoksággal harc nélkül került amerikai hadifogságba.”⁸²

Több hadifogolytábort (Grafenwöhr, Bad Kreuznach, Romilly-sur-Seine, Mailly-le-Camp) megjárva, 1945. október 23-án tért vissza Magyarországra. 1945. október 27-én Kaposvárott állították ki igazolványt⁸³ részére és utazási igazolvánnyal is ellátták.⁸⁴ 1945. november 10-én jelentkezett a székesfehérvári 2. kerületi parancsnokságon. 1946. január 20-án igazolták azon meghagyással, hogy „az előléptetésből 3 évre kizárva”⁸⁵ 1946. szeptember 1-jén elbocsátották a tényleges szolgálatból, azaz B-listázták.

80 M. kir. 2. gy. táb. pótho. pság. 99. sz. 945. Korsós József vk. szds. Az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért. 1945. március 7. Felterjesztve: 83/2. gy. táb. pótho. IV. d. kit. biz. 45. III.10-i 1. hds. pság-nak. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

81 *XIII. Wehrkreis, Aufstellungstab Ungarische N° 1.* (ném.) = XIII. katonai kerület 1. magyar felállítási törzs.

82 Korsós József vezérkari százados zsoldkönyve. 19.; A székesfehérvári pótseregtest részei 1945. április 22–23-án estek az amerikai 7. hadsereg hadifogságába.

83 Magyar Honvédelmi Minisztérium. 2193. szám. Igazolvány. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

84 Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának kaposvári kirendeltsége. 26062 1945 szám. Kaposvár, 1945. október 27. Utazási igazolvány. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

85 Honvédelmi miniszter állandó igazoló bizottsága. 6063. szám. ig. biz. – 1945. A határozaton téves dátum szerepel: 1945. január 20. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

A civil életben a Közúti Gépellátó Vállalatnál helyezkedett el mint hengergépész. 1951. február 23-án Budapesten vette feleségül Tóth Piroskát, házasságukból két fiúgyermek született.

Munkahelye, a Budapest V. kerületi Közúti Gépellátó Vállalat 1957. szeptember 25-én a következőket jelentette személyéről: „Nevezett 1955. október 1-e óta dolgozik a vállalatnál, mint hengergépész. Munkáját jól látta el. Munkája ellen semmi kifogás nem merült felt. Tudomásunk szerint horthysta tiszt volt és az a véleményünk, hogy ennek folytán a tiszt rankot nem érdemli meg, mivel úgy látjuk, hogy a Néphadsereget személye nem erősítené, hanem gyengítené.” 1958. április 25-én „régii hortista [sic! – BZ] tiszt” indoklással tartalékos honvéddá fokozták le.

Egykori katonái nem felelték el emberséges bánásmódját. Erről tanúskodik az az igazolás, amelyet Steiner Lajos rendőr főhadnagy írt 1963 januárjában: „Korsós József Budapest, XIV. Columbus u. 14. sz. alatti lakost 1935 óta ismerem. Katonai szolgálatom alatt oktató tiszt volt. Nevezett a legénység iránt mindig jó szívvel volt és vallási különbség nélkül mindenkivel igazságsan bánt. A legénység ügyes-bajos dolgainak elintézését szíven viselte, bárki bizalommal fordulhatott hozzá tanácsért vagy segítségért. Ezért becsültük és ragaszkodtunk hozzá.

Nevezett 13 esztendő óta mint fizikai dolgozó becsületes munkával helytállt és bebizonyította, hogy népi demokratikus államunknak hasznos polgára. Politikai szempontból teljesen megbízhatónak tartom.”⁸⁶

Katonai múltja szinte lehetetlenné tette szolgálati előrelépését. Felettesei azonban lassan megismerték kitartó és lelkiismeretes munkáját, kiváló munkateljesítményéért több kitüntetést és oklevelet kapott: „Korsós József II. hengergépész a szocializmus építésében elért kiváló munkateljesítményéért a Sztahanovista oklevelet nyerte el” (1954), „Útígépjavító Vállalat kiváló dolgozója” (1955), „Útfenntartó iparág szakma kiváló dolgozója” (1956. január 11.).⁸⁷

86 Nyilatkozat. Csatolandó Korsós József életrajzához. Budapest, 1963. január 23. Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteményéből.

87 Dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye.

Idővel mégis irodai beosztást kapott a Közúti és Postaügyi Minisztérium Budapesti Közúti Igazgatóságán. Előbb utókalkulátor, majd gépügyi előadó lett, de ehhez műszaki végzettség volt szükséges, így beiratkozott a Felsőfokú Gépipari Technikumba, ahol esti tanfolyamon 1968. március 14-én megszerezte a közlekedésgépész-technikusi oklevelet. Ezt követően még négy félévet hallgatott a jogutód Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola közlekedésgépészeti szakán, ahol 1973-ban – 60 évesen – gépész üzemmérnöki képesítést szerzett. Német nyelvből középfokú (1972), franciából felsőfokú (1973) nyelvvizsgát tett. 1977-ben történt nyugdíjazásáig a Közúti Közlekedési Tudományos Kutatóintézet tudományos munkatársaként tevékenykedett. Később még a jogutód Transinnov Közlekedési Műszaki Fejlesztő Leányvállalatnál is alkalmazták aktív, 1983-ig külső munkatársként, francia és német nyelvű szakmai folyóiratok cikkeinek tömörített összefoglalóit fordította.

A rendszerváltoztatás idején rehabilitálták, végül 1991. március 15-én tartalékos őrnaggyá léptették elő.⁸⁸ Hosszú, küzdelmes, de teljesnek mondható élete az utolsó öt év nehéz betegsége után (*Alzheimer*-kór) 1998. január 19-én ért véget. A farkasréti temetőben felravatalozott koporsójánál bajtársai nevében vitéz Hajdu Lajos búcsúzott tőle: „Az 1935-ös, mindösszesen 271 létszámú Ludovikás évfolyam 234. tagjaként előre lovagolt Csaba királyfi csillagösvényén, hogy szállást csináljon mindannyiunknak.”⁸⁹ A hamvait tartalmazó urna Baracsán, a családi kriptában került végső nyughelyére.⁹⁰

A fenti három vezérkari tiszt esetében is megállapítható, hogy esküjükhöz híven, legjobb tudásuk szerint végezték szolgálatukat a második világháborúban. Komolyan vették esküjük azon mondatát, miszerint alárendeltjeik előtt „példaadásunkkal és minden erőnkkel rajta leszünk, hogy kötelességüket min-

88 HIM KI Korsós József 55491. sz. ti. egy.

89 Az egykori ludovikás évfolyamtársat, Hajdu (Rösler) Lajos vezérkari századost megcsalhatta emlékezete, ugyanis 1935. augusztus 20-án 163 főt avattak hadnaggyá a Ludovikán (111 gyalogos, 16 huszár, 36 tüzér), a Ludovika II-n (Bolyai Akadémia) pedig 61 főt (22 repülő, 17 műszaki, 6 folyamőr, 10 híradó, 6 vonat). Ez kevesebb (224 fő), mint a gázsbeszédben említett létszám. Rada1998–2002, II. 312–313., 315.

90 Jelen fejezet Babucs Zoltán: Egy ígéretes tiszt karrier. Korsós József vezérkari százados és naplója (Korsós 2024, 15–49.) c. tanulmányának átdolgozott változata.

den körülmények között becsületesen teljesítsék.” Sorsuk kiválóan jellemzi tetteiket is, hiszen Létz József vezérkari százados harc közben esett el a doni visszavonulás során, lovag Kern Károly vezérkari őrnagy és Korsós József vezérkari százados túlélve a második világháborút és hazatérve a fogságból, új életet kezdett másodrangú állampolgárként szülőhazájában, előbbi, miután egzisztenciálisan tették tönkre, a nyugati emigrációba került, utóbbi pedig – habár mellőzöttek – itthon maradt Magyarországon.

Életük és tetteik révén a magyar királyi honvéd vezérkari tiszt mintaképeinek tekinthetők és követendő példaként szolgálnak a mai Magyar Honvédség tisztjei számára.

IRODALOMJEGYZÉK ÉS FORRÁSOK

Levéltári források:

HL. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM) Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

Horthy-kori csapatanyag,

Kitüntetési javaslatok.

HIM KI. HM HIM Központi Irattár (Budapest)

Személyi okmánygyűjtők,

Veszteségi kartonok.

Honvédségi Közlöny. *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1942–1944.

Rangsor 1944. *A M. Kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonállásúaknak 1944. évi rangsorolása.* M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1944.

Lexikonok, adattárak, kézikönyvek:

Béke poraikra I. Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról.* Varietas '93 KFT, Budapest, 1999.

Béke poraikra II. Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra... II. Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról.* Varietas '93 KFT, Budapest, 2001.

Béke poraikra III. Bús János – Szabó Péter: *Béke poraikra... III. Dokumentum-émlékkönyv a második világháború nyugati hadműveleti területén és a nyugati hadifogságban meghalt magyar katonákról.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.

- Maruzs 2009.** Maruzs Roland: *Vitéz és önfeláldozó magatartásért. Hősi halált halt és posztumusz kitüntetett katonáink adattára 1939–1945.* Püldo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2009.
- Maruzs 2013.** Maruzs Roland: *Középkereszt, tisztikereszt, lovagkereszt. A Magyar Érdemrend hősi halottainak emlékkönyve.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013.
- Sipos–Ravasz 1997.** Sipos Péter – Ravasz István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Petit Real, Budapest, 1997.
- Szakály 2003.** Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945.* Ister Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadói Kft., Budapest, 2003.
- Szakály 2015.** Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945.* Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest, 2015.

Szabályzatok:

- Harcászati szabályzat 1939.** *Harcászati szabályzat.* I–III. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, Budapest, 1939.

Feldolgozások:

- Babucs 2023.** Babucs Zoltán: Egy hős vezérkari tiszt. In: *Magyar7 hetilap*, 6. (2023) 2. sz. (január 11.) 29–31.
- Babucs 2004.** Babucs Zoltán: A m. kir. 2. póthadosztály a magyarországi harcokban (1944. VIII. 26–1945. I. 12.). In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 6. sz. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2004. 113–154.
- Babucs–Maruzs 2007.** Babucs Zoltán – Maruzs Roland: „Ahol a hősök születnek”. *Az egri magyar királyi „Dobó István” 14. honvéd gyalogezred története (1922–1945).* Második, bővített kiadás. Püldo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2007.
- Babucs–Szabó 2013.** Babucs Zoltán – Szabó Péter: „Legyetek eskütökhöz hívek mindhalálig!” *A budapesti magyar királyi „József Nádor” 2. honvéd gyalogezred a második világháborúban.* Püldo Kiadó, Budapest–Nagykovácsi, 2013.

- Fehérváry 1990.** Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon*. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 1990.
- Ifj. Sarkady–Szabó 2001.** Ifj. Sarkady Sándor – Szabó Péter: *Soproniak a Don-kanyarban*. Edutech Kiadó, Sopron, (2000) 2001.
- Okváth 2001.** Okváth Imre (szerk.): *Katonai perek 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Történeti Hivatal, Budapest, 2001.
- Rada 1998–2002.** Rada Tibor (szerk.): *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek története. I–II*. Vitéz Bánkuty Géza és a Gállos-Nyomdász Kft. kiadása, Calgary–Budapest, 1998 és 2002.
- Szabó 2019a.** Szabó Péter: *Keleti front, nyugati hadifogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.
- Szabó 2019b.** Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.

Visszaemlékezések, forrásközlések:

- Eszenyi é. n.** Eszenyi László: *Trianoni nemzedék*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, é. n.
- Hollósy-Kuthy 1992.** Hollósy-Kuthy László: *Élményeim a második világháború alatt 1939–1945*. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 14. Szerkesztette Erdős Ferenc. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szabó Péter. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1992.
- Horváth 1959.** Horváth Miklós, dr. (szerk.): *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*. Második, bővített kiadás. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1959.
- Illésfalvi–Szabó 2007.** Illésfalvi Péter – Szabó Péter: *A soproni 7. önálló huszárszászad harctéri naplói, 1942–1943*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007.) 1. sz. 247–314.
- Kádár 1978.** Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978.

- Király 2004.** Király Béla: *Amire nincs ige. Visszaemlékezések 1912–2004.* HVG Kiadói Rt., Budapest, 2004.
- Koltai 1985.** Koltai Jenő: *Egy honvédtiszt visszaemlékezései. Korkép a XX. századból.* Szerzői kiadás, Széchenyi Society, Incorporated, Kanada, 1985.
- Korsós 2024.** *Székelyföldről az amerikai hadifogságig. Korsós József vezérkari százados hadinaplója 1944–1945.* A bevezető tanulmányt írta, a hadinaplót sajtó alá rendezte és lábjegyzetekkel ellátta, a fényképeket és dokumentumokat válogatta: Babucs Zoltán hadtörténész, Magyarorsághoz tartozó Intézet, Történelmi Kutatóközpont Trianon Munkacsoport. A hadinaplót elektronikusan rögzítette, a fényképeket, dokumentumokat, tárgyi emlékeket családi gyűjteményéből digitalizálta és az utószót írta: dr. Korsós Zoltán muzeológus, ny. egyetemi docens. Erdélyi Szalon Könyvkiadó, Szentendre, 2024.
- Lajtos 1989.** Lajtos Árpád: *Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942–1943.* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szabó Péter és Szakály Sándor. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989.
- Palotás 1998.** Palotás Pál: *Szól a kakas már majd megvirrad már.* Magyar Kapu Alapítvány, Budapest, 1998.
- Zsigmondy 1995.** Zsigmondy László: *A 2. magyar hadsereg a Szovjetunió elleni háborúban 1942–1943.* Szerkesztette: Erdős Ferenc. Fejér Megyei Levéltári Közlemények 18. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1995.

Képmelléklet



1. kép. A Hadiakadémia főépülete (Babucs Zoltán gyűjteménye)



2. kép. A Hadiakadémia jelvénye Korsós József vezérkari százados fényképalbumában (Babucs Zoltán gyűjteménye)



3. kép. Lovag Kern Károly vezérkari próbaszolgálatos százados, 1940 nyara (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



4. kép. Lovag Kern Károly vezérkari százados névjegye (Babucs Zoltán gyűjteménye, dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



5. kép. Búcsú az egri vasútállomáson, 1942. június 29-én. A tisztii vagon ablakában: uzoni Kovács Károly vezérőrnagy, könnyűhadosztály-parancsnok és lovag Kern Károly vezérkari százados (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



6. kép. Lovag Kern Károly vezérkari százados (Bocskai-sapkában) harcálláspontján, 1942. szeptemberének elején. Mellette dr. runyai 'Sóldos Béla tartalékos huszár főhadnagy, a rimaszombati 20. önálló huszárszázad II. szakaszának parancsnoka (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



7. kép. Lovag Kern Károly vezérkari százados tiszti legényével, 1942 szeptembere
(dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



8. kép. Az 1943. évi januári visszavonulás közben. A lovas szán előtt lovag Kern Károly vezérkari őrnagy (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



9. kép. Lovag Kern Károly vezérkari százados tisztársaival, 1942 szeptembere (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



10. kép. A 20. könnyűhadosztály fogadása Egerben, 1943. május 6-án. Az egri főszékesegyház lépcsőjén balról jobbra: dr. Hedry Lőrinc, Heves vármegye főispánja és hitvese, vitéz Vasváry Frigyes vezérőrnagy, a 20. könnyűhadosztály parancsnoka, lovag Kern Károly vezérkari őrnagy, hadosztály vezérkari főnök és nemes nikelsbergi Nickl Károly ezredes, az egri 14. honvéd gyalogezred parancsnoka (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



11. kép. Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy feleségével és kislányával. Eger, 1944. május (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



12. kép. Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy feleségével és kislányával. Felnémet, 1944 szeptembere (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



13. kép. Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy, 1943 (dr. Sándor Istvánné Kern Mária családi gyűjteménye)



14. kép. Létz József főhadnagyi fényképe az 1930-as évek második feléből (Babucs Zoltán gyűjteménye)



15. kép. Létz József vezérkari százados. A felvétel 1941–1942 folyamán készült (Babucs Zoltán gyűjteménye)



16. kép. A soproni 7. könnyű hadosztály parancsnoksága 1942 őszén a Donnál. Az első sorban jobbról a második: Létz József vezérkari százados (Babucs Ádám Kristóf gyűjteménye)



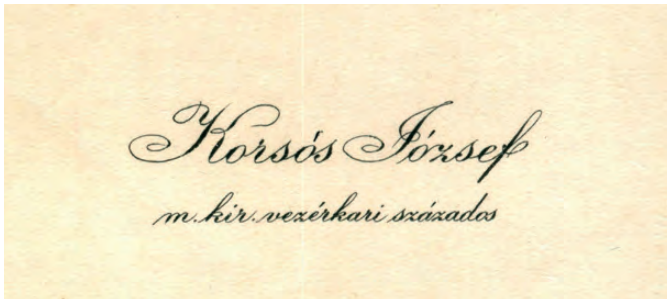
17. kép. Korszós József vezérkari százados zsoldkönyv képe, 1943 (dr. Korszós Zoltán családi gyűjteménye)



18. kép. Korsós József százados hadiakadémiai végzettségét igazoló oklevele. Budapest, 1942. október 13. (dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye)



19. kép. Korsós József vezérkari százados zsávolyzubbonyban. Székesfehérvár, 1943 (dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye)



20. kép. Korsós József vezérkari százados névjegye (Babucs Zoltán gyűjteménye, dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye)



21. kép. Korsós József vezérkari százados térkép segítségével eligazítást tart egy tisztársának. Mögöttük egy Fiesler Fi-156C-2 Storch (Gólya) futárrepülőgép. Keleti megszállt területek, 1943 nyara (dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye)



22. kép. Korsós József 78 évesen, régi vezérkari századosi köpenyében. Budapest, 1981 (dr. Korsós Zoltán családi gyűjteménye)

BAGI ZOLTÁN PÉTER

FERDINAND GRAF VON HARDEGG IDEIGLENESEN MEGBÍZOTT FELSŐ-MAGYARORSZÁGI *FELDOBRIST* MINDENNAPJAI

KIVONAT: Pálffy Géza munkásságának köszönhetően a 16. és 17. századi Magyar Királyság végvidékeinek kialakulásáról, a magyar rendi és a Habsburg Birodalom más tartományai által finanszírozott hadak szervezetéről, ezek egymás melletti működéséről igen átfogó képet kaphattak a téma iránt érdeklődők. Pálffy Győr és a hozzá tartozó végházak kapcsán részletesen bemutatta azt, hogyan vették át lépésről-lépésre az alsó-ausztriai rendek a Bécset és egész tartományt védelmező végvidék finanszírozását és egyúttal irányítását is. Ezzel párhuzamosan kijelölte a további kutatások lehetséges irányát is. Ennek megfelelően a rendelkezésünkre álló források Ferdinand Graf von Hardegg ideiglenesen megbízott felső-magyarországi Feldobrist/Generalobrist példáján keresztül lehetővé teszik, hogy betekintést nyerjünk a végvidékek mindennapjaiba, és azok irányításának nehézségeibe. Mind a kutató, mind az olvasó szembesülhet azzal a ténnyel, hogy a tisztség betöltője elsősorban adminisztratív feladatot látott el és kevésbé katonait. Mindennapjainak legfőbb problémáit ugyanis a had zsoldjának és élelmezésének biztosítása, zsoldosai fegyelmének fenntartása, az Erdély, Moldva és az Oszmán Birodalom felé történő kémkedés és diplomácia intézése, valamint a végházak megerősítésével kapcsolatos (építés és hadszertárak feltöltése) ügyek rendezése kötötte le.

KULCSSZAVAK: Ferdinand Graf von Hardegg, felső-magyarországi Generalobrist/Feldobrist, Kassa, Erdély, Oszmán Birodalim, Moldva, zsoldfizetés, élelmezés

ZOLTÁN PÉTER BAGI

THE DAILY LIFE OF FERDINAND GRAF VON HARDEGG, TEMPORARILY ACTING *FELDOBRIST* OF UPPER HUNGARY¹

ABSTRACT: Thanks to Géza Pálffy's work, those interested in the subject could get a very comprehensive overview of the development of the border regions of the Kingdom of Hungary in the 16th and 17th centuries, the organisation of the Hungarian estates of the realm and the armies financed by other provinces of the Habsburg Empire, and their parallel functioning. Pálffy described in detail how, step by step, the Lower Austrian orders took over the financing and at the same time the control of the borderland defending Vienna and the whole province. He also indicated possible directions for further research. Accordingly, the sources available to us allow us to gain an insight into the everyday life of the borderlands and the difficulties of their management through the example of Ferdinand Graf von Hardegg, temporarily commissioned Feldobrist/Generalobrist in Upper Hungary. Both the researcher and the reader will be faced with the fact that the occupant of the post was primarily an administrator rather than a soldier. The main problems of his daily life were in fact ensuring the pay and rations of the army, maintaining the discipline of his mercenaries, conducting espionage and diplomacy with Transylvania, Moldavia and the Ottoman Empire, and settling

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00013/19/2.

matters relating to the fortification of the border-quarters (construction and the replenishment of the war stores).

KEYWORDS: Ferdinand Graf von Hardegg, Generalobrist/Feldobrist of Upper Hungary, Kassa, Transylvania, Ottoman Empire, Moldavia, mercenary, catering

Pálffy Géza munkásságának köszönhetően a Magyar Királyság végvidékeinek kialakulásáról, a magyar rendi és a Habsburg Birodalom más tartományai által finanszírozott egységek szervezetéről, ezek egymás melletti működéséről igen átfogó képet kaptak a téma iránt érdeklődők. Pálffy Győr és a hozzá tartozó végházak kapcsán működésük egyes aspektusait is felvillantotta, mintegy kijelölve a további kutatások egyik lehetséges irányát. Ezt szem előtt tartva dolgozatomban a felső-magyarországi *Feldobrist/Generalobrist* mindennapi feladatait szeretném bemutatni Ferdinand Graf von Hardegg szolgálatán keresztül, melyek segítségével némi betekintést nyerhetünk az alatta szolgálók életébe is. Ezek taglalása előtt azonban ki kell térni egyrészt a *Feldobrist/Generalobrist* szó jelentésére, illetve használatára. Másrészt arra, hogyan lett a gróf – ha csak ideiglenesen is – e tisztség betöltője.

Feldobrist/Generalobrist

Mindkét, egymás szinonimáinak számító kifejezéssel kapcsolatban megállapítható, hogy nem létezik pontos magyar megfelelője a korszakban, így csak feladataik és jogköreik körülírásával lehet bemutatni tevékenységüket és posztjukat. A magyar történetírás azonban ugyanúgy a főkapitány szóval fordítja, mint a győri, érsekújvári, komáromi vagy kanizsai *Obristot*. A *Generalobrist* tisztség viselője valójában a legfőbb hadúr, maga az uralkodó lehetett. Ennek megfelelően az 1566. évi hadjáratban a személyesen jelenlévő II. Miksa császár és magyar, valamint cseh király töltötte be. Fia és utódja, II. Rudolf a tizenöt éves háborúban dacolva a rendek és a pápa többszöri kérésével és sürgetésével

vel, nem vonult hadba.² Ezért ezen tisztség viselését és az ezekkel járó jogköröket az uralkodóház különböző tagjaira ruházta. Megfelelő személyt találni a posztra azonban igen nehéz volt. 1594 tavaszán az udvar élénk tárgyalásban állt a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceggel, hogy vállalja el a tisztséget. Rudolf nagybátyja azonban többszöri levélváltás és felkérés ellenére sem kívánt főparancsnok lenni, romló egészségi állapotát és tartományával szembeni kötelezettségét hozva fel indokul. Tette ezt mindannak ellenére, hogy a császár megígérte, hogy az egész hadügy irányítását átadja neki, és tájékoztatta a következő hadiév főbb paramétereiről is.³ Így a tisztséget időről időre Mátyás és Miksa főhercegek töltötték be. Az is előfordult azonban, hogy az uralkodóház tagjai is – távollétükben és meghatározott időre – korlátozott jogkörrel „továbbadták” a tisztséget. Hardegg 1593 őszén néhány hétre lehetett *Feldobrist* vagy *Feldherr*, azaz olyan tisztségviselő, akinek a parancsnoksága alá más végvidékek *Obrist*jait rendelték.⁴

A felső-magyarországi hadak parancsnokai ellentétben más végvidékek vezetőivel, szintén *Generalobrist*/*Feldobrist*ként halálukig vagy felfogadásuk időtartamának végéig királyképeként szolgáltak. Erre azért volt szükség, mivel ezen a vidéken a határvédelem igen speciálisan alakult. Egyrészt a Felső-Magyarországon a speyeri szerződés megkötéséig (1570. augusztus 16.) az Oszmán Birodalom vazallusával, I. János Zsigmond választott magyar királlyal és híveivel fennálló állandó háborúskodás megkövetelte az ide rendelt és a vármegyei hadak közös irányítását. Ez a helyzet pedig a megegyezés ratifikálásával sem változott. Másrészt Felső-Magyarország olyan messzeségben feküdt Bécs-től, amely hatékony, mindennapi irányítását szinte lehetetlenné tette. Az itteni *Generalobrist*ok királyképeként irányították a helyi hadügyet, kiépítve ennek teljes adminisztratív hátterét. Ennek egyik legfontosabb lépésének tekinthetjük, hogy Lazarus von Schwendi ösztönzésére Kassán létrehozták a Szepesi Kamarát, amely a végvidék hatékony finanszírozásáért felelt.⁵ A határterület nagy

2 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Hofkriegsrat Akten (HKRA) Prag. No. 5.

3 ÖStA KA HKRA Prag. No. 1.

4 Ezzel részletesebben az 1593. esztendő őszén lezajlott hadjárat eseményeit bemutató alfejezetben foglalkozom.

5 Pálffy 1995a, 183–221.; Pálffy 1996, 198.

kiterjedése és a helyi szintű irányítás hatékonyságának szavatolása megkövetelte, hogy egy-egy stratégiai fontosságú kulcserősség élére – mint Eger, Szendrő és Szatmár – külön *Obristokat* nevezzenek ki.

A hadügyigazgatás szervezésében a következő fontos lépésre 1577-ben és 1578-ban került sor. Ernő főherceg elnöklete alatt 1577 augusztusának közepén Bécsben egy haditanácskozást (*Wiener Hauptgrenzberatung*) hívtak össze. A másfél hónapig tartó tárgyalást követően a résztvevők Lazarus von Schwendi előterjesztése alapján egy, a természeti viszonyokat a lehető leginkább kihasználó zárt és szigorúan ellenőrzött védelmi övezet kialakítását támogatták.⁶

E koncepció mentén haladva az irányításon belül is „munkamegosztás” alakult ki. A haditanácskozást követő évben, 1578-ban életre hívták a grazi székhelyű Belső-Ausztria Haditanácsot, amely Károly főherceg irányítása alatt a horvát és a szlavón végeket igazgatta. Így Ernő főherceg a Bécsben maradt Udvari Haditanács segítségével a magyarországi ügyek irányítására koncentrálnak.⁷ A magyar rendek az 1578. évi gyűlésükön el is fogadták ezt a „munkamegosztást”. Határozatuk 15. cikkelyében foglaltak szerint „a hadi meg a véghelyek védelmét illető dolgokban magukhoz a főherceg urakhoz forduljanak és ezeknek engedelmesséjének”. Emellett „a karok és rendek a fenséges fejedelmeket; azt Szlavóniában, emezt pedig Magyarországon, a hadi dolgokban, Ő császári felségének, úgy jelenlétében, mint távollétében, Ő császári felsége általános helyetteseiként elfogadják”.⁸ A magyar rendek csak azt kérték, hogy „a magyar ügyekben, még ha azok a had körébe tartozók is, a tanácsban az ügyek minőségéhez képest magyarokat is alkalmazzanak. És a fenséges Károly főherceg is, a horvátországi és szlavóniai bán úrral egyetértsen; nehogy valami alkalmatlanság és az ország szabadságaiba ütköző dolog következék”.⁹ Az is felmerült, hogy az uralkodócsalád egy harmadik tagja is részt vállal a hadügyek mindennapi irányításában. Egy 1582. szeptember 9-én Bécsből írt jelentés szerint tervbe volt véve az is, hogy az uralko-

6 Pálffy 1996, 200–201.; Kelenik 2005, 969–1009.

7 Pálffy 1996, 201.

8 CJH II. 1899, 677.

9 CJH II. 1899, 677.

dó másik öccse, Mátyás főherceg a felső-magyarországi végvidék irányítását mint *Generalobrist* veszi át, ám erre végül nem került sor.¹⁰ Ezért ezt a feladatot olyan megbízható és hű személyekre bízták, akik a hadakozásban is jártasnak számítottak. Munkájukat az Udvari Haditanáccsal együttműködve, annak alárendeltségében végezték.

Út az ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *feldobristi* kinevezésig

Az alsó-ausztriai főhercegség *Herrenstandjába*¹¹ tartozó Ferdinand Graf von Hardegg, mire ideglenes felső-magyarországi *Feldobristtá* nevezték ki, már komoly hadi, és legfőképpen igazgatási tapasztalatokkal rendelkezett. Az uralkodó első alkalommal 1580. szeptember 13-i dátummal nevezte ki két zászló német lovas¹² *Obristjává*,¹³ ám az egyenként 250–250 fős hadat hamarosan elbocsátották a szolgálatból.¹⁴ A gróf azonban hamarosan újabb *Bestallungot* kapott. Az 1582. február 1-jei kinevezési iratban az uralkodó ismét két zászló német lovas kiállítására adott számára megbízást. Még ugyanezen a napon Hardegg Pozsonyban aláírta a szolgálatához szükséges reverzálist.¹⁵ A kinevezés értelmében az Udvari Kamara február 19-én tájékoztatta a hadifizetőmestert arról, hogy Ernő főherceg akaratából a gróf 600 forint éves fizetést kapjon.¹⁶ A két zászló további sorsa egyelőre ismeretlen.

Az uralkodó 1584. október 14-én az Udvari Haditanácsnak küldött levelében megüzente, hogy tárgyaljanak a gróffal a haditanácsosi szolgálatáról.¹⁷

10 Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Fuggerzeitung Cod. 8955. fol.: 423r-v

11 Az alsó-ausztriai tartományban az urak rendje.

12 Kelenik 1991, 107–110.

13 ÖStA KA Bestellungen (Best.) 319/1580; Hausmann 1983, 185.; Pálffy 1999, 247.

14 Hausmann 1983, 185.

15 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) Alte Hoffinanz (AHF) Prot. Exp. B. 371. fol.: 99v; ÖStA FHKA AHF Prot. Registratur (Reg.) B. 375. fol.: 54r; ÖStA KA Best. 341/1580; Hausmann 1983, 185.; Pálffy 1999, 248.

16 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 375. fol.: 45r

17 ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) Prot. Exp. B. 175. fol.: 5r No. 55.; Hausmann 1983, 186.

A Habsburg Birodalom hadügyeit irányító testület protokollumkönyvéből az derül ki, hogy a tisztséget Hardegg 1585. december 17-től töltötte be.

A haditanácsossá történt kinevezését követően 1587-ben és 1588-ban részt vett Miksa főhercegnek a lengyel trónért folytatott hadjáratában.¹⁸ Azt sem zárhatjuk ki, hogy az általa felfogadottakkal részt vett az 1588. január 24-i sorsdöntő byczynai csatában. Ekkor III., avagy Wasa Zsigmond csapatai Jan Zamoyski kancellár és a korona nagyhetmanjának vezetése alatt vereséget mértek a főherceg német, magyar, morva és sziléziai hadaira. A csatát követően maga Miksa is fogságba esett, ahonnan csak az 1589. március 9-én megkötött bytom-będzini szerződés aláírásával, a lengyel trónigényéről való lemondásával szabadulhatott meg. A gróf lengyelországi szolgálatáért járó fizetése és a haditanácsosi tisztségéért 1589. augusztus 31-ig őt megillető 2700 forint ügyében az 1589. és 1590. évben is több alkalommal fordult mind az Udvari Haditanácshoz, mind pedig az Udvari Kamarához.¹⁹

Miksa főherceg sikertelen lengyelországi hadjáratából visszatérve részt vett annak a bizottságnak a munkájában, amit az Udvari Haditanács a végvidék vizitációjára küldött ki.²⁰ Hardeggét a vizsgálat ideje alatt, augusztus 4-én arra utasították Bécsből, hogy elismervény ellenében Túri Mártontól²¹ követelje a Palota építésére szánt 200 tallért, amit a bányavárosi végházak kifizetésre fordítson.²²

A gróf tehát már éghetett a vágtyól, hogy a harctéren és a vizitációk alatt szerzett tudását és tapasztalatait egy végvidék irányításánál megmutathassa. Hardegg nem véletlenül 1588. április 23-án fordult kérelmével az Udvari Haditanácshoz. Joggal feltételezhetjük, hogy a gróf a nagy presztízű és jövedelmező

18 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 443. fol.: 16r

19 ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 428. fol.: 233v; ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 428. fol.: 458v; ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 437. fol.: 33v; ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 439. fol.: 4r; ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 439. fol.: 330r; ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 443. fol.: 16r; ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 443. fol.: 23v; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 184. fol.: 44r; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 184. fol.: 48r-v; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 184. fol.: 290v

20 Rajta kívül az említett bizottság tagjai voltak: Niklas von Puchhaim, Erasm Praun, Johann Ambrosius Bräsitan és Christof von Rappach. ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 424. fol.: 261r; Pálffy 1999, 248.

21 Pálffy 1997, 271., 281.

22 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 262v No. 15.

szatmári *Obristság*ot nézte ki magának, amely éppen parancsnok nélkül maradt, hiszen a korábbi *Obrist*ot, Fernando Nogarol grófot április 6-án iktatták be új pozíciójába, a győri végvidék parancsnokságába.²³

A gróf kérelmének beküldése és annak teljesítése között azonban még majdnem másfél esztendő telt el. Az uralkodó 1589. május 9-én érkezett leiratában rendelkezett arról, hogy Hardegg foglalja el a megüresedett szatmári *Obristság*ot. II. Rudolf ekkor kijelölte a haditanácsosi posztját betöltő személyt is Paul von Eitzing személyében.²⁴ A kinevezéséről szóló irat kiállítására azonban 1589 kora őszeig kellett várnia. Az Udvari Haditanács augusztus 31-én kelt levelében kérte a bécsi kamarai tanácsosokat, hogy Hardeggnek a szatmári *Obristság*ba történő beiktatásához szükséges hatalmi jelvényeket, azaz a főzászlót és az üstdobot szerezzék be. Az Udvari Kamara pedig a következő napon továbbította az említett iratot Michael Pernauer felső-magyarországi hadi fizetőmesternek és utasította, hogy intézkedjen az ügyben.²⁵ Felfogadó iratának piszkozatát a Habsburg Birodalom hadügyeit irányító kormány szerv kancelláriája 1589 szeptemberének első napjaiban állította össze.²⁶ A haditanácsosok szeptember 8-án utasították Andreas Kielman von Kielmansegg²⁷ ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *Feldobrist*ot,²⁸ hogy a grófot a szatmári *Obristság*ba iktassa be és hirdesse ki.²⁹ Ennek megtörténtéről Ulrich Franz Rothüt felső-magyarországi mustramester jelentése 1589. november 21-én érkezett meg a császárvárosba.³⁰

Hardegg beiktatását követően hamarosan, 1590. február 11-én meghalt Nogarol.³¹ Az így megüresedett győri *obristi* tisztséget ugyanakkor – költséghatékonysági szempontokat figyelembe véve – az Udvari Haditanács nem sietett be-

23 Pálffy 1999, 235.

24 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 184. fol.: 4r No. 31.

25 ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 428. fol.: 451v; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 185-1. fol.: 41r No. 107.

26 ÖStA KA Best. 403/1589; ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1589-9-1; ÖStA KA AFA 1589-9-ad1; Hardegg 2022, 62–71.

27 Pálffy 1997, passim; Pálffy 1999, passim.

28 Pálffy 1997, 273.

29 ÖStA KA Best. 403/1589; Hardegg 2022, 70.

30 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 184. fol.: 77r

31 Pálffy 1999, 236.

tölteni. A posztra elsőként az alsó-ausztriai rendek jelölése alapján a már említett Kielmant, a gróf közvetlen „felettesét” választotta ki az uralkodó. A tárgyalások végleges lezárulta előtt – 1590 decemberében – azonban a felső-magyarországi *feldobristi* feladatokat ideiglenesen ellátó hadfi szintén elhalálozott.³² Így az Udvari Haditanácsnak immáron egyszerre két tisztség betöltéséről kellett gondoskodnia. A haditanácsosok 1591. január 15-én kelt levelükben a szatmári *Obristot*, azaz Hardegg kérték fel arra, hogy eddig betöltött pozíciója mellett vállalja el ideiglenesen a felső-magyarországi *Feldobristságot* is.³³ A következő napon pedig az uralkodót is tájékoztatták a grófnak küldött ajánlatról.³⁴ Hardegg pozitív válasza február 5-én érkezett meg Bécsbe.³⁵ Még ugyanezen a napon megkapta a tisztségét és kiállították az alárendeltjei számára az engedelmességre intő leveleket.³⁶ Hardegg az új pozíciót február 22-én vette át, leváltva ezzel az addig az ügyeket intéző Pernauert és Rothütöt.³⁷

Az ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *Feldobrist* mindennapjai

Az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara protokollumkönyveinek bejegyzései alapján betekintést nyerhetünk Hardegg működésének mindennapjaiba. A feladatokat vagy megoldandó problémákat, amelyekkel nap mint nap foglalkoznia kellett, öt nagyobb csoportba osztottam: zsoldfizetés, ellátás és megélhetés; kinevezés; bíraskodás; diplomácia, hírszerzés és portyák; az erősségek építéseinek és a hadianyag ellátásának ügyei. A továbbiakban mindezeket esettanulmányokon keresztül mutatom be.

32 ÖStA KA AFA 1591-1-ad1a; ÖStA KA AFA 1591-1-ad1b; ÖStA KA AFA 1591-1-ad1c; ÖStA KA AFA 1591-1-ad1d; ÖStA KA AFA 1591-1-ad1e; ÖStA KA AFA 1591-1-ad1g

33 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 59r No. 54.; Pálffy 1999, 248.

34 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 1v No. 61.; Pálffy 1999, 248.

35 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 69v No. 13.; Pálffy 1999, 248.

36 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 43v No. 24.; Pálffy 1999, 248.

37 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 45r No. 35.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 43r No. 40.; Pálffy 1999, 248.

Zsoldfizetés, ellátás és megélhetés

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist* kötelességei közé tartozott, hogy a felfogadó iratban foglaltak szerinti számú és megfelelő fegyverzettel ellátott tisztségviselő és zsoldos szolgáljon a végvidéken. Felelősséggel tartozott azért is, hogy elegendő mennyiségű (lehetőség szerint fél évnyi készlet) élelem álljon rendelkezésre az erősségekben, amit részrehajlás nélkül osszanak ki a felfogadottak között. Ugyanígy gondja kellett legyen arra is, hogy a zsoldot pártoskodás nélkül fizessék meg a hadaknak. Saját hatáskörében – az uralkodó és az Udvari Haditanács engedélye nélkül – pedig sem a felfogadottak számát, sem hópénzüket nem emelhetette meg.³⁸

A felső-magyarországi hadak ellátását és finanszírozását két forrásból igyekeztek megoldani. Egyrészt a Habsburg Birodalom más országainak rendjei távol tartandó az Oszmán Birodalom haderejét saját területeiktől, azaz jól felfogott érdekeiket szem előtt tartva évről évre jelentős segélyekkel járultak hozzá a magyar és a horvát-szlavón végvidékek költségeihez; a földrajzi viszonyokat figyelembe véve felosztották egymás között a finanszírozást. Ennek megfelelően Karintia, Krajna és Stájerország a horvát-szlavón, Alsó- és Felső-Ausztria a győri és kanizsai, Csehország a bányavárosi, míg Szilézia a felső-magyarországi végházak és az oda rendelt zsoldosok finanszírozását kellett, hogy átvállalja nagyobb részben.³⁹ Emellett a már említett, Schwendi által létrehozott Szepeesi Kamara a helyi forrásokból igyekezett a felmerülő költségeket a vármegyei és városi adókból, vámokból, kamara hasznából, dézsmából, valamint a vártartományok jövedelmeiből fedezni. Ez utóbbiak jövedelmeit és azok alakulását, egészen pontosan csökkenését Eger példáján keresztül lehet a legszemléletesebben bemutatni. A püspöki vár és a hozzá tartozó jószág bevételeit Verancsics Antal püspök 1563-ban teljes egészében átengedte az uralkodónak. Így a mindenkori egri *Obrist* rendelkezett a püspöki birtokok mindennemű jövedelme és javadalma felett, és abból kellett gazdálkodnia.⁴⁰ Egy 1576. december 3-án

38 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 269–272.

39 ÖStA KA AFA 1592-2-1

40 Spáczay 1968, 344.; Sugár 1991, 100.

készült javaslat szerint a tartomány éves bevétele elérte a 100 000 forintot.⁴¹ Ezzel szemben ugyanekkor az ott szolgáló 400 német gyalogos, 500 huszár és 200 darabont havi zsoldja 8235 forintra rúgott.⁴² Azaz a vártartomány jövedelmei szinte teljes egészében fedezték volna az ottani had éves költségeit.

A helyzet azonban közel sem volt ilyen rózsás. Egyrészt a bevételek egészét nyilvánvalóan nem fordíthatták a zsoldosok hópénzének finanszírozására. Másrészt a püspökség birtokainak egy jó része a hódoltságban feküdt, így ezek jövedelmeinek a behajtása „nehézségekbe” ütközött. A vártartomány bevételeinek apadása miatt mind a zsold összegét, mind az élelmet alig tudták előteremteni. Ezért az egri *Obristok* egyrészt rákényszerültek arra, hogy kölcsönt adjanak a had finanszírozására, másrészt a vártartomány falvainak elzalogosításával igyekeztek pénzhez jutni. Christoph Ungnad von Sonnegg az 1577 és 1587 között időszakban Solymost, Szénást, Püspököt, Szentmáriát és Sajóhidvéget „tette pénzzé” ilyen módon.⁴³ Rákóczi Zsigmond a kamara azon ígéretével, hogy legkésőbb a tisztségéből való távozásakor visszatéríti azt az összeget, amelyet a három falu visszaváltásáért a saját pénzéből állt. Az egri *Obrist* csak azt kérte, hogy Szentmáriáért, Sajóhidvéért és Szénásért kifizetett összesen 5000 forintot a munkácsi vár és tartománya zálogösszegébe számítsák bele. Eger katasztrófális pénzügyi helyzetén, a zsoldosok fizetetlenségén azonban ez sem változtatott.⁴⁴

Rákóczi egri távozása idején még tett egy gesztust az ide rendelt had tagjainak. Hardegg augusztus 11-én Bécsbe érkezett jelentéséből tudjuk, hogy a későbbi erdélyi fejedelem néhány malmot és más bevételt a vitézeknek adott.⁴⁵ Rákóczi tette azonban az Udvari Haditanács azonnali ellenkezését váltotta ki. A grófnak még aznap kelt utasításukban megparancsolták, hogy minden uralkodói bevételt és birtokot, amit Rákóczi elajándékozott, régi állapotába helyezzen, azaz szerezzen vissza.⁴⁶

41 ÖStA KA AFA 1576-12-1

42 ÖStA KA AFA 1576-12-ad1

43 Spáczay 1968, 344–345.; Hangay 1987, 90.

44 Hangay 1987, 90.

45 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 55v No. 28.

46 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 67v No. 53.

A zsold tehát igen rendszertelenül, több hónapos késéssel érkezett meg és még akkor sem a teljes összeget vehették át a felfogadottak. A hópénz osztását ugyanis meg kellett előznie egy újabb mustrának. Először is a kirendelt mustramester az előző szemléltől eltelt időszakhoz képest kiszámolta a vitézeknek járó járandóságot. Az elmaradt összegből aztán levonták a következő zsoldokra előlegként felvett pénzeket, illetve az elfogyasztott javak (élelem, bor, tűzifa és esetleg abrak) értékét, árát. Az így fennmaradt zsoldhátralékot fizette csak ki a mustramester mellé kirendelt hadi fizetési biztos az egység parancsnokával közösen a mustrajegyzékben lévőknek.

Emellett a mustramester külön feljegyezte, kik estek fogságba, haltak meg vagy szöktek el a szolgálatból. A számukra már kifizetett összegekről szintén pontos kimutatást vezetett, ugyanúgy, mint a két mustra között újonnan felfogadottakról.

Hardegg ideiglenes felső-magyarországi *feldobristi* megbízatása idején már tarthatatlanná vált a felfogadottak helyzete. A végvidéken szolgálók a sziléziai rendek által megszavazott 40 000 tallérnyi töröksegély (*Türkenhilfe*) megérkezésére vártak.⁴⁷ Ez az összeg azonban nem fedezhette a több hónappal elmaradt zsoldot. A gróf 1591. szeptember 4-én azt jelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy a kállói és a szendrői zsoldosok a fizetlenség miatt már azt kiabálták, hogy még egy hónapig szolgálnak, aztán elhagyják. Mindkét erősségben a felfogadottak elégedetlenek voltak a legutóbb a hadi fizetési biztos által kifizetett járandóság mértékével. A kállóik ugyanis másfél hónapot pénzben, míg két hónapot posztóban kaptak. Az összeget kevésnek, míg a posztót túlárazottnak (azaz magasabb összegben határozták meg az értékét, mint amennyit valójában ért) tartották, így becsapva érezték magukat. A szendrőiek még rosszabbul jártak, hiszen a több havi zsoldhátralékukból csupán egyet kaptak kézhez.⁴⁸

A helyzet 1591 őszére még tarthatatlanná vált. Hardegg november 12-én azt írta a haditanácsosoknak, hogy a kállói lovasok és darabontok⁴⁹ annyira elszegényedtek, hogy a falvakra mennek, hogy az ott élőkől erőszakkal elvegyék a megél-

47 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 51r No. 60.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 54r No. 36.

48 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 56v-57r

49 Kállón 1582-ben 100-100 magyar lovas és darabont állomásozott. Pálffy 1995b, 161.

hetésükhöz szükséges javakat. A német gyalogosok⁵⁰ pedig az inség elől szökösnek az erősségből. Az Udvari Haditanács az Udvari Kamara tanácsosait arra kérte, hogy nemcsak Kállóra, hanem a többi felső-magyarországi végházba rendelt hadnak is még a tél beállta előtt osszanak zsoldot pénzben és posztóban is.⁵¹

Az, hogy a fizetetlen zsoldosok (elsősorban a lovasok) a környező vidék kifosztásából próbálták magukat fenntartani, természetesen állandó konfliktusforrássá vált a mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist* és a vármegyék hatóságai között. A felső-magyarországi rendek 1591 elején részleges gyűlést hívtak össze, ahol maguk közül követeket választottak, akiket Prágába küldtek, hogy panaszukat az idegen hadak ellen és kérelmeiket a végvárak megerősítése végett előterjesszék.⁵² Hardegget ezért az Udvari Haditanács 1591. március 12-én kelt levelében arra figyelmeztette, hogy az uralkodónál járt vármegyei követek panaszt tettek a hadinép garázdálkodása miatt.⁵³ A haditanácsosok április 17-én II. Rudolf ez ügyben hozott határozatát is átküldték a grófnak.⁵⁴ Az ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *Feldobrist* július 6-án Bécsbe ért jelentéséből tudjuk, hogy megegyezett a vármegyékkel a lovasok beszállásolása és a hadianyagok szállításához szükséges szekerek kiállítása (*forspont*) ügyében.⁵⁵

Kinevezés

A 16. század folyamán az egy-egy hadjáratban résztvevő hadak élére kinevezett *Obristok* és *Feldobristok* regimentjük felfogadottjaival szemben patriarchális szerepet töltek be. Már a zászlók szervezésekor saját embereiket tették meg tisztségviselőkké, akik végrehajtották a toborzást. A végvidéki parancsnokok esetében ez a jog csak korlátozottan élt. Hardeggnak ideiglenesen megbízott

50 Kállón 1582-ben 150 német gyalogos, közöttük 25 duplazzsoldos és 125 lövész állomásozott. Pálffy 1995b, 161.

51 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 59v-60r

52 MOE 1883, 4–5.

53 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 45r No. 48.

54 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 47r No. 78.

55 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 54r No. 24.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 50v No. 19.

felső-magyarországi *Feldobrist*ként már szembesülnie kellett a gyakorlattal, amely szerint egy-egy, különböző okok miatt megüresedett tisztségekre ajánlhatott ugyan egy számára megfelelő, hadakozásban járatos személyt, ám a végső döntést az Udvari Haditanács hozta meg. Azaz jóváhagyták az ideiglenesen megbízott *Feldobrist* személyi döntését.⁵⁶

Hardegg a mintegy másfél esztendőnyi szolgálati ideje alatt több alkalommal is kénytelen volt különböző szintű „káderkérdésekkel” foglalkozni. Ezek közül a legfontosabbnak az egri *Obristság* megüresedett helyének betöltését tekinthetjük. Még hivatalába sem lépett, amikor az Udvari Haditanács 1591. február 5-én arról tájékoztatta az uralkodót, hogy Rákóczi kéri elengedését az egri szolgálatból.⁵⁷ Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a rábizott erősség és a hozzá tartozó vártartomány – minden igyekezete ellenére is – katasztrofális pénzügyi helyzetben volt. Már 1590. január 2-án kérte, hogy jövedelmeivel hadd számolhasson el, és amennyiben ez kevesebb lesz, mint ami szükséges, akkor a különbözetet a kamara utalja ki a számára. Feladata tehát egyre terhesebbé vált, hiszen sem az alatta szolgálók zsoldját nem tudta fizetni, sem az egyéb (hadiposta, kempénz és az építkezések költségei) kiadásokat nem tudta finanszírozni.⁵⁸ Erdély későbbi választott fejedelmének távozási szándéka egyelőre azonban nem talált támogatásra. A haditanácsosok március 19-ei dátummal Hardeggnek küldött levelükben arra utasították, hogy Rákóczit figyelmeztesse tisztsége további ellátására.⁵⁹ Magát a későbbi erdélyi fejedelmet pedig öt nappal később intette arra az Udvari Haditanács, hogy várja meg az uralkodó döntését az ügyében.⁶⁰

Ezzel párhuzamosan pedig megkezdődött egy új, alkalmas személy keresése is, amely szintén a gróf feladata lett. Az új *Obrist*nak azonban még az eddigiekhez képest is nehezebb feltételek között kellett volna a munkáját végeznie. Az Udvari Haditanács ugyanis április 2-án arra utasította Hardegget, hogy adjon szakvéleményt az egri *obristi* stáb létszámának és így költségeinek lehetséges

56 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 276.

57 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 2v No. 12.

58 Hangay 1987, 90.

59 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 45v No. 69.

60 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 67v No. 96.

csökkentéséről.⁶¹ A haditanácsosok a grófot április 12-én arra az esetre is ellátták instrukcióval, amennyiben Rákóczi hamarabb hagyná el szolgálatát, mint ahogyan a tisztség betöltésére alkalmas személy megtalálnák. Utasításuk értelmében ekkor az egri *Obristleutnant*nak, azaz Rákóczi helyettesének, Balázsdeák Istvánnak⁶² kellett – ha csak ideiglenesen is – átvennie a parancsnokságot.⁶³

A bécsi Udvari Haditanácshoz április 23-án a gróf három levele is megérkezett. Első írásában az után érdeklődött, hogy Prépostvári Bálinttal⁶⁴ tárgyalhat-e az egri *Obristság* átvételéről.⁶⁵ Másodikban jelezte, hogy a haditanácsosok által elvárt költségcsökkentést nem javasolja.⁶⁶ A harmadikban pedig – mivel a haditanácsosok április 12-én küldött levelének tartalmát akkor még nem ismerhette – megírta, hogy Rákóczi semmiképpen sem kíván tovább szolgálni, így utasítást kért a kialakult helyzet kezelésére vonatkozóan.⁶⁷ Mindezekre válaszul az Udvari Haditanács még aznap Hardeggnek azt a parancsot adta, hogy Prépostvárral kezdjen tárgyalásokat a tisztség betöltéséről.⁶⁸

A gróf az utasítás kézhezvételét követően hozzá is kezdett ehhez.⁶⁹ Az Udvari Haditanács május 10-én kelt levelében a tárgyalások folytatására utasította. Emellett meghagyta Hardeggnek, hogy a tisztség újabb betöltéséig szükség szerint az egri ügyeket intézze.⁷⁰ A haditanácsosok tették mindezt úgy, hogy az uralkodó azidáig nem egyezett bele Rákóczi távozásába és egy új *Obrist* kinevezésébe. Sőt II. Rudolf ragaszkodott ahhoz, hogy a későbbi erdélyi fejedelem maradjon tisztségében. Ennek köszönhetően az Udvari Haditanács május 18-án utasította Hardegget, hogy az uralkodó levelét küldje tovább az egri *Obrist*nak.⁷¹ A haditanácsosok június 8-án jelentették II. Rudolfnak, hogy Rákóczi

61 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 46r No. 14.

62 Takáts é. n., 221–222.; Hangay 1987, passim

63 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 46v–47r No. 62.

64 Életéről lásd: Takáts é. n., 339–376.

65 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 47r No. 49.

66 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 47v No. 57.

67 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 47v No. 71.

68 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 48r No. 102.

69 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 47v No. 71.

70 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 48v No. 33.

71 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 49r No. 65.

– a tiltás és figyelmeztetés ellenére – már el is hagyta posztját.⁷² A gróf pedig június folyamán eljuttatta Bécsbe a későbbi erdélyi fejedelemnek az uralkodói levélre adott válaszát, amelyben a levélíró kifejtette mindazon körülményeket, amelyek döntése meghozatalához vezettek.⁷³

A haditanácsosok június 22-én kérték az uralkodó beleegyezését és támogatását ahhoz, hogy Prépostvári átvegye a megüresedett pozíciót.⁷⁴ II. Rudolf ebbe bele is egyezett, amiről az Udvari Haditanács Hardegget július 5-én tájékoztatta.⁷⁵ Három nappal később pedig jelezték Prépostvári számára is, hogy a gróf megkapta a teljes felhatalmazást az ügy intézéséhez.⁷⁶

Közben Hardegg – igaz, engedély nélkül, ám – folyamatosan tárgyalt és egyeztetett az akkor már évek óta köszvénnel betegeskedő Prépostvárival a tisztség betöltéséről.⁷⁷ A felek a főbb pontokban megegyeztek, ahogyan erről a gróf július 24-én kelt és hat nappal később Bécsbe érkezett levelében beszámolt.⁷⁸ Még ugyanezen a napon az Udvari Kamara utasította a Szepesi Kamarát, hogy rendelje el az egrí udvarbírónak, hogy Prépostvárinak az ottani bevételekről számoljon be.⁷⁹

Természetesen Hardeggnek és az Udvari Haditanácsnak is az volt az érdeke, hogy Prépostvári minél hamarabb töltsen be a stratégiai fontosságú erősség parancsnoki tisztségét. A grófnak ezért Bécsből az egrí *Obrist* instrukcióját augusztus 11-én meg is küldték.⁸⁰ Másnap pedig a Szepesi Kamarát is értesítette erről az Udvari Kamara.⁸¹

72 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 8r No. 22.

73 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 50v No. 49.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 8v No. 57.

74 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 8v No. 68.

75 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 3v No. 21.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 50v No. 20.

76 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 212r No. 48.

77 Takáts é. n., 355.

78 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 51v No. 113.; ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 446. fol.: 362v

79 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 230v

80 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 55v No. 28.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 67v No. 53.

81 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 240v

Prépostvári beiktatására azonban csak október 16-án került sor.⁸² Felmerül a kérdés, miért nem történt meg a hivatalos ceremónia két hónapig? Erre több magyarázat lehet. Nem kizárható, hogy a beiktatás alkalmával szokásos mustrához és zsoldfizetéshez nem állt rendelkezésre a szükséges mennyiségű pénz. Ráadásul továbbra sem mondtak le az Udvari Kamaránál a költségek lefaragásáról. A Szepesi Kamara augusztus 8-án Bécsbe ért levelében arról adott tájékoztatást, hogy a Prépostvárival kiküldött biztosoknak kell ebben az ügyben eljárnia.⁸³

Valószínűleg az is hozzájárult a beiktatás halogatásához, hogy nem rendeződött Prépostvári huszonöt lovasból álló szerének a sorsa. Ezt a leendő egri *Obrist* Károlyi Mihálynak szerette volna átadni.⁸⁴ A haditanácsosok szeptember 7-én tájékoztatták Hardegget, hogy elutasították Prépostvári kérelmét lovas szerének átadásával kapcsolatban.⁸⁵ Károlyi ez ügyben egyébként szeptember közepén újra az Udvari Haditanácshoz fordult.⁸⁶ Mindezek ellenére a haditanácsosok szeptember 11-én kelt levelükben arra utasították Hardegget, hogy Kátai Mihály egri lovas zászlójának negyvenről hatvan főre emelését Prépostvárival tárgyalja meg.⁸⁷

Végül szeptember végén vagy október elején elhárult minden akadály az új *Obrist* beiktatása elől. Az Udvari Kamarához november 4-én érkezett meg a Szepesi Kamara jelentése az eseményről. A kassai tanácsosok arról is beszámoltak, hogy Prépostvári betegsége miatt hivatalát csupán két esztendeig kívánja vállalni.⁸⁸ Kéréséhez híven 1593-ban kérte felmentését tisztségéből, ám Mátyás főherceg közbenjárására mégis maradt Egerben. A tizenöt éves háború kitörését követően több alkalommal is helyettesítette a felső-magyarországi *Feldobristot*, Christof von Teuffenbachot. Végül hivatalát 1596 márciusában adta át Nyári Pálnak.⁸⁹

82 Takáts é. n., 355.

83 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 446. fol.: 377r

84 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 51v No. 113.

85 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 54v No. 15.

86 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 186. fol.: 58v No. 22.

87 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 54v No. 30.

88 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 510r

89 Takáts é. n., 359–360., 372–373.; Pálffy 1997, 273–274.

Bíraskodás

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist* a felfogadottak felett a legfőbb bírói jogkörrel is rendelkezett. A német had esetében ítélőszéke munkáját a segítésére egy külön bírói stáb működött, amelyen az általuk kinevezett, jogban jártas soltész (*Schultheiß*) elnökölt. A Felső-Magyarországon szolgáló magyar felfogadottak részére pedig az 1569. évi pozsonyi rendi országgyűlésen tett királyi előterjesztés (propozíció) alapján állítottak fel immáron állandó jelleggel működő hadiszéket.⁹⁰ A főbenjáró vétkek, úgymint lopás, emberölés vagy parázsnaság esetén csak és kizárólag a *Feldobrist* vagy az ideiglenesen megbízott *Feldobrist* bírósága járhatott el. Emellett egyben fellebbviteli fórumként is működött, hiszen a saját, egy-egy véghelyen működött kapitányi széken meghozott ítélet esetén a valamely fél által benyújtott apellációk is ide kerültek.⁹¹

Hardegg szolgálati idején bíróságának ítélkeznie kellett egy, a német hadon belül elkövetett gyilkossági ügyben. A Szendrőn szolgáló Hans Deggen meggyilkolta Karl Ludwig von Schönkirchent 1591 telén. Az eset miatt az Udvari Haditanács 1591. március 2-án a gróftól jelentést kért.⁹² Hardegg a március 20-án Bécsbe érkezett jelentésében beszámolt a bírósága által meghozott halálos ítéletről.⁹³ A haditanácsosok még aznap megfogalmazott válaszukban engedélyt adtak a kivégzés végrehajtására.⁹⁴ Az ítéletvégrehajtás valamikor április elején meg is történt. Hardegg 1591. április 23-án Bécsbe megérkezett jelentésből kiderül, hogy a Deggent karddal fejezték le (*nomen est omen*). A gróf emellett kérte, hogy az apával, az öreg von Schönkirchennel közöljék ennek a tényét.⁹⁵

Hardeggnek más típusú ügyekben is ítélkeznie kellett. Ezek közül az egyik legismertebb a Ungnad özvegye, Losonczy Anna és az egri vitézek közötti 1591. évi per volt. A felek konfliktusa ekkorra már több éves múltra tekintett vissza. Ungnad egri *Obrist*ként a vártartomány jövedelmeit árendában birtokolta,

90 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 267–268.; Pálffy 1995c, 84–85.

91 Pálffy 1995c, 87–88.

92 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 44v No. 8.

93 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 45v No. 44.

94 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 45v No. 70.

95 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 47v

melyért cserében köteles volt az oda rendelt had zsoldjáról és ellátásáról gondoskodni. Ungnad 1587-ben bekövetkezett halálát⁹⁶ követően özvegye, Losonci Anna meg akarta tartani a jövedelmeket, amibe a magyarországi ügyeket intéző Ernő főherceg hajlandó is lett volna belemenni, amennyiben vállalja a felfogadottak fizetésének teljesítését Szent György napjáig. Losonci Anna azonban az árendából származó összegeket jogos járandóságának tekintette, míg a terheket vonakodott vállalni.⁹⁷ A fizetetlen egri had 1588 tavaszának a végére elveszítette a türelmét. Bár az Udvari Haditanács már áprilisban Rothütön keresztül intette Losonci Annát, hogy egyezzen meg a kifizetésről a felfogadottakkal,⁹⁸ ez nem történt meg. Az egri had tagjai így hozzáfogtak elmaradt járandóságuk „alternatív” módon történő behajtásához. Emiatt az Udvari Haditanács 1588. június 3-án utasította Nogarolt, hogy állíttassa le a zsoldosok betöréseit a Losonci birtokokra.⁹⁹ A haditanácsosok július folyamán az országbíró, ecsedi Bátori Istvánt is tájékoztatták az özvegy azon panaszáról, hogy az egriek zaklatják alattvalóit.¹⁰⁰

Úgy tűnik azonban, hogy Nogarolnak sem sikerült jobb belátásra térítenie az egri zsoldosokat, akik továbbra is folytatták elmaradt zsoldjuk „behajtását”. Az Udvari Haditanács szeptember 17-én mind Rákóczit, mind a német gyalogosokat, mind a magyar hadat arra intette, hogy legyenek türelemmel, amíg az özvegy rendezi a kifizetésüket, addig se zaklassák birtokait.¹⁰¹

A felek egyikének sem teljesült még 1591 októberében sem a vágya. Az Udvari Haditanács Bagossi Zsigmondot utasította arra, hogy védje meg a Losonci birtokokat az egri had garázdálkodásaitól,¹⁰² míg az özvegynél a kifizetést sürgették.¹⁰³

96 ÖStA KA AFA 1578-11-4

97 Spáczay–Gottreich 1966, 428., 436.; Spáczay 1968, 347.

98 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 243r No. 11.

99 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 253r No. 3.

100 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 85r No. 76.

101 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 85v No. 45.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 85v No. 47.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 85v No. 48.

102 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 85v No. 156.

103 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 182. fol.: 168v No. 58. A Losonci Anna és az egri had közötti vitáról lásd: Spáczay–Gottreich 1966, 425–437., 436.; Spáczay 1968, 341–363.; Szentmártoni Szabó 2014, 63–82.

Hardegg felső-magyarországi *Feldobrist*ként töltött időszakában újabb „front nyílt” Losonci és az egri zsoldosok között. Sajnos a megmaradt protokollum bejegyzésekből nem derül ki, miért is pereskedtek pontosan a felek,¹⁰⁴ bár joggal feltételezhető, hogy az elmaradt kifizetés, illetve a rablások miatt. Azt azonban tudjuk, hogy az Udvari Haditanács 1591. február 16-án arra utasította a gróft, hogy folytassa a pert Losonci és az egri vitézek között.¹⁰⁵ Hardegg a Bécsbe április 8-án megérkezett levelében pedig azt jelentette, hogy ez ügyben a bírósági napot megtartotta.¹⁰⁶ Azt azonban egyelőre nem tudjuk, milyen eredménnyel zárult az.

Diplomácia, hírszerzés és portyák

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist*nak a szorosán vett igazgatási feladatokon túl még a diplomáciai ügyekkel is foglalkoznia kellett. Egyrészt az általa irányított végvidék sajátosságai miatt folyamatosan figyelemmel kísérte az Erdélyi Fejedelemségben zajló eseményeket; ez Hardegg esetében sem volt másként. A gróf 1591. augusztus 5-én Bécsbe érkezett levelében megküldte Melith Pál jelentését, aki Bátori Zsigmondnál járt néhány vitás ügy elintézése végett. Az irat mellékletében még az is szerepelt, hogy a felek szeptember 1-jén Váradon ülnek össze újra, ahová biztosokat kell rendelni.¹⁰⁷

A következő év áprilisában a gróf újra az erdélyi eseményekről tájékoztatta az Udvari Haditanácsot. Jelentésében beszámolt arról az üzenetről, amit egy portai csusz hozott a fejedelemnek.¹⁰⁸ A gróf a május 15-én és 16-án kelt leve-

104 Losonczy Anna 1591-ben Heves és Külső Szolnok alispánja, Széki Pál és bírótársai előtt perbe hívta Pásztói Gergelyt, Bódi Menyhértet és Ketzler Zsuzsannát azzal a váddal, hogy az Egerben lévő házát erőszakkal elfoglalták. A bíróság végül az özvegy keresetét elutasította. Széll 1889, 11–12., Szentmártoni Szabó 2014, 76.

105 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 44r No. 67.

106 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 47r No. 23.

107 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 55r

108 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 188. fol.: 42r No. 64.

leiben újra az erdélyi eseményekről számolt be,¹⁰⁹ majd átküldte az erdélyi országgyűlés végzéseit.¹¹⁰

Másrészt a drinápolyi béke megkötését követő ügynevezett „háborús békeévekben”¹¹¹ a felső-magyarországi *Feldobristok*knak, így Hardeggnek is folyamatosan kapcsolatot kellett tartaniuk a budai beglerbéggel és a környező szandzsákbéggel különféle ügyekben, mint például várfoglalások, nagyobb portyák, tekintélyesebb rabok körül kirobbant viták, vagy egy-egy bajvívás engedélyezése.¹¹² A Garam folyó bal partján élőknek és Hardeggnek 1591 júniusában meggyűlt a baja a füleki béggel. Az Udvari Haditanácshoz Zólyomról és Besztercebányáról is 1591. június 8-án panaszos levél érkezett. Az előbbi város közössége arról írt, hogy a füleki bég a meghódolásukat követeli, ezért segítséget és ellátást kérnek.¹¹³ Ugyanezen a napon a besztercebányai bíró és a magisztrátus is tizenöt vagy húsz darabontot kértek. Ezt azzal indokolták, hogy a török betört a Garam folyó bal partján elterülő vidékre és az ottani összes falut meg akarja hódoltatni. Azért pedig, hogy ennek ellenállhassanak, gyalogosokra volna szükségük.¹¹⁴ A gróf június 26-án írt levelében arról számolt be, hogy a füleki bég Korpona és Apátfalva (Losoncapátfalva) vidékét dúlta.¹¹⁵

A Garam vidéki török betöréseknek azonban nem az említett települések voltak a legnagyobb kárvallottjai. Hardegg június 24-én Bécsbe érkezett jelentésében ugyanis beszámolt arról, hogy a füleki bég a Murány melletti meghódolt Hizsnyót teljesen elpusztította, lakóit pedig elhurcolta magával.¹¹⁶ Az ügy annyira példanélkülinek számított, hogy Szofi Szinán budai beglerbég¹¹⁷ még jóvátételt – azaz a rabláncra fűzöttek szabadon bocsátását – is megígért a Hardeggnek kül-

109 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 188. fol.: 44r No. 61.

110 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 188. fol.: 45r No. 18.

111 Pálffy 1996, 192.

112 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 275–276.

113 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 227v No. 7.

114 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 228r No. 13.

115 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 50v No. 13.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 51r No. 41.

116 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 50v No. 54.

117 Gévy 1841, 15.

dött levelében.¹¹⁸ Ez azonban nem ment olyan gyorsan, mint a falu elpusztítása. Az Udvari Haditanács július 10-én kelt levelében rá is kérdezett a grófnál, vajon a beglerbég állta-e már a szavát és szabadon engedte-e a hizsnyóiakat, valamint megbüntette-e a béget.¹¹⁹ Ám ez sem segített, hiszen még augusztus 31-én is az elhurcoltak közül huszonegyen fogságban voltak.¹²⁰ Sajnos egyelőre nem áll további információ a rendelkezésünkre arról, mi történt a hizsnyóiakkal.

Az erdélyi események szemmel tartása, valamint a budai beglerbéggel és a környező bégekkel való kapcsolattartás mellett Hardegg 1591 őszen egy másik típusú „nagypolitikai” ügy részesévé is vált. A Fuggereknek 1591. szeptember 1-jén Isztambulból küldött hír szerint V. vagy Sánta Péter moldvai vajda István nevű fiával és legértékesebb javaival elmenekült országából. A jelentést megszövegező ekkor még nem tudta, milyen irányba indult el az uralkodó.¹²¹ A menekülése okára a kortársak két magyarázatot adtak. A szeptember 1-jei jelentés írója szerint a szultán, III. Murád azt tervezte, hogy a három vazallus fejedelemségbe egy-egy beglerbéget ültet be.¹²² Ezzel szemben egy október 14-én Prágából küldött hír szerint a szultán törökké, azaz muszlimmá akarta tenni V. Pétert.¹²³ Akár az egyik, akár a másik szultáni szándék miatt döntött a vajda a menekülés mellett, az bizonyos, hogy Bécsben szeptember 7-én értesültek az elindulásáról. Ekkor kapták a haditanácsosok kézhez a gróf erről beszámoló levelét.¹²⁴ Hardegg azt is tudatta a haditanácsosokkal, hogy V. Péter a Magyar Királyságba készül menekülni. Erre enged következtetni ugyanis az, hogy a hadügyeket irányító kormány-szerv szeptember 7-i utasítása szerint az ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *Feldobrist*nak kellett tárgyalnia a menekülő vajdával.¹²⁵ V. Péter hamarosan Husztra érkezett, ahogyan erről Hardegg beszámolt.¹²⁶ Még ugyanezen a napon

118 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 50v No. 13.

119 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 51r No. 58.

120 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 53v No. 158.

121 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 367r-370v

122 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 367r-370v

123 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 199r-v

124 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 57v No. 16.

125 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 54v No. 13.

126 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 57v No. 41.

a haditanácsosok értesítették II. Rudolfot is a fejleményekről.¹²⁷ A grófnak pedig azt válaszolták, hogy az uralkodó rendelkezése értelmében ne tartóztassa fel V. Pétert és kíséretét.¹²⁸ Az események megelőzték a parancs kiadását. Ha hihetünk ugyanis egy, a Fuggereknek küldött szeptember 19-i jelentésnek, akkor a menekülő vajda szeptember 13-án vonult be kíséretével Kassára. A rövid jelentésben már az is szerepelt, hogy Péter és István nevű fia II. Rudolf védelme alá kívánta magát helyezni.¹²⁹ Nem tekinthetjük azt sem véletlennek, hogy a menekülő uralkodó Hardegghez fordult, amennyiben hitelt adunk egy 1592. január 22-én Prágából a Fuggereknek küldött levélnek. Eszerint ugyanis a vajda az akkor még szatmári *Obrist*tal néhány éve baráti és bizalmas levelezésben állt.¹³⁰ Érdekességgként meg kell jegyezni, hogy V. Péter menekülésének az iránya a Porta előtt még október közepén is ismeretlen maradt. Legalábbis erről számolt be a Fuggerek egy levélírója október 19-én Isztambulban keltezett jelentésében.¹³¹ Úgy tűnik, hogy a Porta az éves ajándékkal érkezett erdélyi követségtől értesült V. Péter hollétéről. Erre enged következtetni az Isztambulból november 16-án küldött jelentés.¹³²

Feltételezhetően a vajda a Kassára történt megérkezését követően tudatta Hardeggel azon szándékát, miszerint Rómába kíván utazni és át akar térni a katolikus hitre.¹³³ Az utazás megszervezése és a megfelelő útiokmányok beszerzése azonban időt vett igénybe, amellyel kapcsolatban a gróf, a haditanácsosok és az uralkodó élénk levelezésbe kezdett.¹³⁴ Emellett maga V. Péter is személye-

127 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 13r No. 14.

128 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 55r No. 48.

129 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 311v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 259v-260r; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 103r-104v; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 89r-v; Hardegg 2022, 86.

130 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8965. fol.: 42r-v; Hardegg 2022, 86.

131 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 176r-177v

132 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 103r-104v

133 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 61r No. 15.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 21v No. 67.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 56v No. 80.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 234r No. 54.; ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8965. fol.: 42r-v; Hardegg 2022, 86.

134 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 58v No. 5.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 58v No. 6.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 58v No. 16.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 59r No. 55.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 21v No. 1.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 22r No. 17.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 55v No. 115.

sen fordult az Udvari Haditanácshoz kérelmével.¹³⁵ Sőt – Hardeggen keresztül – egy meg nem nevezett velencei hölgy számára is útiokmányokat igényelt.¹³⁶

Mindeközben a tárgyalásokba be kellett vonni a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceget is, mivel az általa igazgatott területen lehetett eljutni Itáliába. A gróftól október 3-án kelt levelében értesítette az Udvari Haditanács a főherceg beleegyezéséről.¹³⁷

Az utazáshoz a szükséges előkészületek november első felében történtek meg. Valószínűleg a gróf javaslatára a haditanácsosok november 22-én kelt levelükben megbízták Sebastian Kugler kassai *Hauptmann*t¹³⁸ és Sennyei Jánost,¹³⁹ hogy kísérik a menekült vajdát a Magyar Királyságból Alsó-Ausztriába.¹⁴⁰ Az uralkodót az Udvari Haditanács december 30-án tájékoztatta, hogy V. Péter és kísérete megérkezett Wolkersdorfba, ahol az Ernő főherceg által tartott audiencián elő is adta menekülésének okát.¹⁴¹ A vajda Eggenburgban szeretett volna áttelelni,¹⁴² ám a már említett 1592. január 22-én kelt prágai jelentés szerint ekkor már Tullnban volt, várva a jó időt, hogy tovább utazhasson Itáliába.¹⁴³ Végül 1594. július 1-jén halt meg Bolzanóban.

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist*nak állandóan ébernek kellett lennie azzal kapcsolatban, mi történik a végvidéken, az ellenség hol tervez portyát vagy nagyobb támadó hadműveletet, vagy a drinápolyi béke pontjait megszegve hol épít palánkot. A hírszerzők és kémek felfogadásához „éves költségvetésében” külön soron szerepelt a kempénz is.¹⁴⁴ Hardegg szintén információkat igyekezett gyűjteni az ellenség tevékenységéről. Az Udvari Haditanácsnak 1591 augusztusának az elején azt jelentette, hogy a török Felső-Ma-

135 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 231r No. 74.

136 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 59r No. 66.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 57r No. 86.

137 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 56r No. 16.

138 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 56r No. 13.

139 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 189. fol.: 40r No. 41.

140 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 235r No. 77.

141 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 23v No. 56.

142 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 22r No. 36.

143 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8965. fol.: 42r-v; Hardegg 2022, 86.

144 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909. 267., 277.

gyarország ellen szándékozik támadni.¹⁴⁵ Emellett a gróf három alkalommal is jelezte a haditanácsosoknak, hogy az ellenség palánkot kíván építeni, hogy azt bázisként használva portyázzon a Magyar Királyságnak a Habsburg uralkodók kezén maradt területei ellen.¹⁴⁶

A mindenkori *Feldobrist* ezek elhárítására, megelőzésére vagy további információszerzés (felderítés vagy nyelvfogás), fogolyszerzés (akiért aztán borsos váltságpénzt kérhettek), esetleg valamely kisebb palánk, vagy összegyűlt ellenséges had elleni rajtaütésére vezethette mind a végvidéki zsoldosokat, mind pedig a Felső-Magyarországhoz tartozó vármegyék¹⁴⁷ hadinépét.

Hardegg ideiglenesen megbízott felső-magyarországi *feldobristi* időszakából két olyan információval is rendelkezünk, amely szerint személyesen vezette harcba alárendeltjeit. Egy Kassáról 1591. május 18-i dátummal a Fuggereknek küldött jelentés egyik részében az olvasható, hogy Egerből a lovasságával egészen Szolnokig előre nyomult, ám egyetlen törököt sem láttak. Mikor újra visszatértek kiderült, hogy Dobó Ferenc mintegy negyven főnyi lovasa nagyobb sikerrel járt. Ők összecsaptak egy török csapattal és egy előkelő béget el is fogtak és magukkal hoztak.¹⁴⁸ Nem tudhatjuk pontosan, mi lehetett a célja a gróf portyájának, ám joggal feltételezhetjük, hogy foglyokat és információt kívánt szerezni.

A másik hírt 1591. augusztus 17-én küldték Bécsből. Írója arról számolt be, hogy egy kémjelentés alapján Hardegg arról értesült, hogy egy török csapat Felső-Magyarország ellen tervez támadást. Ezért a rendelkezésre álló végvidéki és vármegyei erőket összegyűjtötte.¹⁴⁹ Nagy valószínűséggel a jelentés összeállítója a gróf augusztus 9-én kelt levelének a tartalmát ismerhette meg és küldhette tovább a Fuggereknek, amiben arról írt, hogy a temesvári beglerbég készül támadással Felső-Magyarország ellen.¹⁵⁰ Végül az összecsapás elmaradt, ám Hardegg

145 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 55v No. 40.

146 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 50v No. 52.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 49v No. 19.; ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 50r No. 70.

147 A vármegyei hadinép feletti rendelkezéséről lásd: ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 54v No. 14.; ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 268.

148 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 578r; Hardegg 2022, 85–86.

149 ÖNB Fuggerzeitung Cod. 8964. fol.: 410r-v; Hardegg 2022, 86.

150 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 53v No. 62.

további instrukciókat kért arra vonatkozóan az Udvari Haditanácstól, mit tegyen, illetve mit tehet a török hasonló akcióival szemben. A haditanácsosok válaszukban a vármegyei hadak megmustrálását és állandó készenlétben tartását javasolták.¹⁵¹

Az erősségek építéseinak és a hadianyag ellátásának ügyei

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist*nak kötelességei közé tartozott, hogy a lehető legnagyobb szorgalommal és figyelemmel felügyelje az erődítési munkálatokat, vagy hogy egyéb, a had számára fontos épületek elkészítése mindenhol a meghatározott terv (*Modell*) és az uralkodó, az Udvari Haditanács, illetve az építési biztos utasítása szerint történjen. Ehhez felhasználhatta a környező vármegyék segítségét és támogatását. Emellett, amennyiben további költségek merültek volna fel, amit már a helyi forrásokból nem lehetett finanszírozni vagy teljesíteni, úgy ezt tudatnia kellett az uralkodóval, a haditanács tagjaival és az építési biztossal, hogy az adott ügyben döntést hozhassanak. Természetesen azt is felügyelnie kellett, hogy az építésre szánt pénzeket (*Baugeld*) és a vármegyék által jóváhagyott robotmegváltás összegét mindenkor csak és kizárólag a különböző erődítési és egyéb szükséges munkálatokra fordítsák. Erről rendszeresen jelentést is kellett adnia az udvarnak, az Udvari Kamarának, az Udvari Haditanácsnak vagy az építési biztosnak.¹⁵²

Rövid megbízatása alatt Hardegg is felügyelte a különböző felső-magyarországi építkezéseket. Az Udvari Haditanácshoz 1591. június 13-án küldte meg a Bódva folyó völgyét, így az Alföldről Kassára vezető egyik legfontosabb természetes utat ellenőrző és védelmező erősség, Szendrő terveit.¹⁵³ A Bécsbe október 4-én érkezett jelentéséből azonban kiderül, hogy a kijelölt Abaúj és Sáros vármegyék az építésre jóváhagyott robotmegváltási pénzt nem fizették még ki. Így Szendrő építése megakadt.¹⁵⁴ Az Udvari Haditanács október 25-én kelt leve-

151 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 54v No. 14.

152 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 270–271.

153 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 51v No. 69.

154 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 59r No. 33.

leben Hardegget arra utasította, hogy az elmaradt összeg miatti figyelmeztetést küldje tovább a két vármegyének.¹⁵⁵

A szendrői építés ügye így a következő évre is áthúzódott. A haditanácsosok 1592. április 22-i dátummal küldték meg a gróf számára Teuffenbach szakvéleményét a munkálatok továbbfolytatásáról, kérve, hogy fontolja meg az ebben leírtakat.¹⁵⁶

A grófnak egy másik stratégiai fontosságú erősség, a Sajó folyó völgyét védelmező és ellenőrző Ónod megerősítésével is foglalkoznia kellett 1591 nyarán. Az Udvari Haditanács július 6-án kelt levelében arra utasította, hogy adjon szakvéleményt Forgách Zsigmond azon javaslatára, miszerint 2000 tallér lenne szükséges az ónodi végházban elvégzendő legfontosabb munkák kivitelezésére.¹⁵⁷ A gróf válasza az ügyben október 16-án érkezett meg Bécsbe. Eszerint az ónodi építkezéseket megtekintette és úgy vélte, hogy az általa tapasztalt hiányok megszüntetésére 1000 forintot kellene fordítani. Az Udvari Haditanács ezt azonnal jelezte is az Udvari Kamarának.¹⁵⁸

Hardegg 1591 augusztusának az elején jelentést tett az egri város megerősítéséről,¹⁵⁹ majd kinevezését követően az ezzel kapcsolatos ügyek intézését Prépostvári vette át. Mégis úgy vélem, hogy röviden érdemes erre az időszakra is kitékintenünk, hiszen igen plasztikus képet ad az erődítési munkálatok finansziális kérdéseire, illetve problémáira. A stratégiai fontosságú erősség átépítése már az 1560-as évek végén kezdetét vette.¹⁶⁰ Prépostvári egri szolgálata alatt igyekezett kijavítani és megerősíteni a védműveket. Ehhez azonban a vártartomány jövedelmei már elégtelenek voltak.¹⁶¹ Az Udvari Haditanács által a Szepesi Kamarának 1591. szeptember 27-én küldött levélből tudjuk, hogy Prépostvári még a beiktatását megelőzően kérte az építkezések költségeinek a fedezéséhez az éppen betöltetlen váci püspöki tisztség bevételeit.¹⁶² A bécsi kamarások a Magyar Kamara részére november 4-én jelezték, hogy egy

155 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 57r No. 84.

156 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 189. fol.: 43r No. 65.

157 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 51r No. 37.

158 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 58v; ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 446. fol.: 488r

159 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 55v No. 18.

160 Domokos 2000, passim.

161 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 349r

162 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 286r

parancsot (*Mandata*) küldtek Prépostváriának és Horváth Gáspárnak arról, hagyják háborítatlanul a váci püspök alattvalóit.¹⁶³ Az új egri *Obrist* azonban nem hagyta ennyiben a dolgot. A Szepesi Kamara december 7-én Bécsbe érkezett jelentésében Prépostvári újra felvetette a váci püspökség jövedelmeinek a kérdését.¹⁶⁴ Az Udvari Kamara még aznap kelt válaszában jelezte, hogy a megüresedett püspöki szék bevételeit meg kívánja tartani saját kezelésében.¹⁶⁵

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist*nak a kötelességei közé tartozott még felügyelni, hogy egyrészt az erősségekben megfelelő számban és mennyiségben áll-e rendelkezésre löveg hadianyag. Másrészt, hogy ezeket megfelelő módon, azaz mindig harcra kész állapotban tárolják, emellett gondoskodnia kellett arról, hogy a felfogadott had duplazsoldosai (*Doppelsoldner*) és lövészei (*Schütze*) megfelelő fegyverzettel és felszereléssel legyenek ellátva.¹⁶⁶

Rövid megbízatása alatt Hardegg is foglalkozott ilyen kérdésekkel. Az Udvari Haditanács 1591. szeptember 30-án kelt levelében jelezte, hogy Forgách Ónodra kért muníciót.¹⁶⁷ A gróf – mint már említettem – október 16-án Bécsbe érkezett válaszában foglalkozott az erősség állapotával, valamint az ottani lövegekkel és hadszerek állapotával is.¹⁶⁸

Összegzés

Mindezekből jól látható, hogy a győri *Obrist* különböző feladatokat látott el és koordinált nap mint nap. Ezek döntő része adminisztratív volt. Ahogyan Robert Kersaw fogalmazott: „A háború 98 százalék unalom és 2 százalék cselekvés.”¹⁶⁹ A felsorolt példák alapján megmutatkozik, milyen nehéz helyzetbe került a gróf a zsoldfizetési, az élelmezési és az ellátási gondok miatt a tizenöt éves háború kitö-

163 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 329r

164 ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 446. fol.: 565v

165 ÖStA FHKA AHF Prot. Reg. B. 451. fol.: 360v

166 ÖStA KA AFA 1599-9-2; Veress 1909, 271–273.

167 ÖStA KA HKR Prot. Reg. B. 187. fol.: 55r No. 100.

168 ÖStA KA HKR Prot. Exp. B. 186. fol.: 58v; ÖStA FHKA AHF Prot. Exp. B. 446. fol.: 488r

169 Kersaw 2014, 551.

rését közvetlenül megelőző időben. Kálló esetében fennállt annak veszélye, hogy a legnagyobb vesz előestéjén hagyják el a számukra kijelölt végházat.

A hadak ellátása és a beszállásolása miatt állandóan konfliktushelyzet alakult ki Kassa város magisztrátusával és a környező vármegyékkel. Utóbbiak követői még az uralkodóhoz is elmentek felpanaszolni a kialakult helyzetet.

A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist* feladatai közé tartozott, hogy javaslatot tegyen egy-egy megüresedett hely betöltésére a megfelelő tisztségviselővel, illetve az alkalmatlan vagy méltatlan személyeket eltávolítsa. Prépostvári egri kinevezése egyrészt rávilágít arra, milyen nehézségekbe ütközött ez a feladat. Másrészt az is kiderül, hogy a *Feldobrist* csupán javaslatot tehetett, a végső szót az Udvari Haditanács mondta ki.

Emellett a felfogadottak felett bírói jogokat is gyakorolt. Törvényszékén a jogban járatos német soltészek és a magyar hadbírók egyrészt a főbenjáró bűnesetekben, másrészt fellebbviteli fórumként egyéb ügyekben ítéleztek.

A grófnak az igazgatási feladatok mellett diplomáciai és kémkedéssel kapcsolatos feladatai is voltak. A mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist* egyszerre figyelte az erdélyi és a hódoltsági eseményeket, folyamatosan tárgyalva a fejedelmeket képviselőkkel, illetve a budai beglerbégekkel vitás kérdésekről. Igyekezett elejét venni a törökök rablásainak, dúlásainak. Ahhoz azonban, hogy tudja, hol fog lecsapni a füleki vagy a szolnoki bég, információkra volt szüksége. Ezért egyrészt fizetett kémhálózatot tartott fenn a hódoltságban. Másrészt a portyák során elfogottak kikérdezésével juthatott új hírekhez.

A hadszertár és az építési ügyek ugyan külön szakszemélyzetet kívántak meg, ám a mindenkori felső-magyarországi *Feldobrist*oknak, így Hardeggnek is folyamatosan felügyelnie és támogatni kellett tevékenységüket. Rövid szolgálati ideje alatt tovább folyt Szendrő, Ónod és Eger építése, valamint gondot kellett viselnie arra is, hogy az erősségek és az ott szolgáló zsoldosok el legyenek látva megfelelő mennyiségű hadszerral.

Mindezeket figyelembe véve elmondhatjuk tehát, hogy a felső-magyarországi *feldobristi* hivatalt betöltő személynek nem csupán hadászati feladatai voltak – azaz irányítani és vezetni az ide rendelt hadat –, hanem sokkal inkább (és elsődlegesen) adminisztratív teendőket látott el.

IRODALOMJEGYZÉK

- CJH II. 1899.** *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvény-cikkek.* Fordították és utalásokkal ellátták: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. 2. kötet. Budapest, 1899.
- Domokos 2000.** Domokos György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon.* Budapest, 2000.
- Gévay 1841.** Gévay Antal: *A budai pasák.* Bécs, 1841.
- Hangay 1987.** Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme: Rákóczi Zsigmond.* Budapest, 1987.
- Hardegg 2022.** *Ferdinand Graf von Hardegg I.* A bevezető tanulmányt írta: Bagi Zoltán Péter. A forrásokat válogatta, a jegyzeteket és a mutatókat készítette: Vajk Borbála, Kovács László, Bagi Zoltán Péter. Győr, 2022.
- Hausmann 1983.** Hausmann, Friedrich: Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab. In: *Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag.* Hrsg.: Höflechner, Walter – Mezler-Andelberg, Helmut J. – Pickl, Othmar. Graz, 1983. 184–209.
- Kelenik 1991.** Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991) 3. sz. 80–122.
- Kelenik 2005.** Kelenik József: Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). *Századok* 139. (2005) 4. sz. 969–1009.
- Kersaw 2014.** Kersaw, Robert: *Harckocsizók. A páncélos-hadviselés emberi története.* Budapest, 2014.
- MOE 1883.** Fraknói Vilmos (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek 1588–1597. Monumenta Comititalia regni Hungariae* 8. Budapest, 1883. (Monumenta Hungariae Historica 3.)

- Pálffy 1995a.** Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végvár és környezete*. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.) 183–221.
- Pálffy 1995b.** Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 1. sz. 114–185.
- Pálffy 1995c.** Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995.
- Pálffy 1996.** Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 2–3. sz. 163–217.
- Pálffy 1997.** Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 2. sz. 257–288.
- Pálffy 1999.** Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999.
- Spáczay–Gottreich 1966.** Spáczay Hedvig – Gottreich László: Losonczy Anna ismeretlen levelei. *Hadtörténelmi Közlemények* 13. (1966) 2. sz. 425–437.
- Spáczay 1968.** Spáczay Hedvig: Újabb adatok az egri vitézek és Losonczy Anna közötti viszályhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 15. (1968) 2. sz. 341–363.
- Sugár 1991.** Sugár István: *Az egri vár históriája*. Budapest, 1991.
- Szentmártoni Szabó 2014.** Szentmártoni Szabó Géza: Losonczy Anna a források tükrében. In: Sallai József (szerk.): *Tiszaszentmárton*. Tiszaszentmárton, 2014. 63–82.
- Széll 1889.** Széll Farkas: A Nagybesenyői Bessenyei család. *Turul* 7. (1889) 1–21.
- Takáts é. n.** Takáts Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*.
- Veress 1909.** Veress Endre: *Basta György levelezése és iratai. I. (1597–1602)*. Budapest, 1909.

BORVENDÉG ZSUZSANNA

AZ 1956-OS MEGTORLÁSOK EMLÉKÉRE: TUMBÁSZ ÁKOS, A NÉVTELEN PESTI SRÁC

KIVONAT: Az 1956-os forradalom és szabadságharc igazi története nem a politikai vezetés játszmáiban, a kommunista párt színeváltozásaiban ragadható meg, hanem a szabadságvágyó és az igazságért végsőkig küzdő hétköznapi emberek tragikus sorsában. Tumbász Ákos egy volt a névtelen hősök közül, aki a börtönfalak között vált felnőtt férfivá, és a szabadságharc vérbe fojtásának letargiájában találta meg a szerelmet. A két fiatal sorsát azonban megpecsételte a régi-új hatalom bosszúszomja, és váratlanul egy kémhálózatban találták magukat, amelyet a politikai rendőrség kíméletlen hálója font köréjük. Az állambiztonság pokoli játszmájába vétlenül és tudatlanul belekeveredett fiatalok jelleme, hite és tisztasága feddhetetlen maradt mindvégig. Példát mutattak becsületből, kitartásból és a síron túl is hű szerelemből.

KULCSSZAVAK: 1956, megtorlás, Kádár János, állambiztonság, kémkedés

ZSUZSANNA BORVENDÉG

TO THE MEMORY OF THE RETALIATIONS AFTER 1956: ÁKOS TUMBÁSZ, A NAMELESS 'KID OF PEST'?

ABSTRACT: The real story of the 1956 Revolution and Freedom Fight is not to be found in the games of the political leadership and of the Communist Party but in the tragic fate of ordinary people yearning for freedom and fighting for justice to the end. Ákos Tumbász was one of the anonymous heroes who became a grown man within the prison walls and found love in the lethargy of the bloodshed of the freedom fight. But the fate of the two young persons was sealed by the old-new power's thirst for revenge and they found themselves caught in a spy network, a ruthless web of political police. Innocently and unwittingly caught up in the infernal game of state security, the character, faith and purity of these young persons remained unimpeachable to the end. They set an example of honour, perseverance and love beyond the grave.

KEYWORDS: 1956, retaliation, János Kádár, state security, espionage

„Bűnük csupán az volt, hogy fegyvert ragadtak
És vallották magukat igaz, hű magyarnak.”¹

„A fegyverek sötét torkából az elmúlás ugat. A levegő száguldó acéllal van teli. Süvölt, sziszeg az ÁVH-s géppisztolyok magja; míg monoton kattog, vijjogva freccsen a hódító tankjainak kurta sorozata.”² – Budapesti életkép 1956 novemberéből. E háborús borzalmat idéző sorok írója egy – az események idején – 21 éves fiatalember, Tumbász Ákos. Fiatal kora ellenére több életre elég szenvedés állt ekkor már mögötte. A húszas éveinek küszöbén járó férfi a forradalom napjaiban, háromévnyi raboskodás után szabadult Vácról és nem habozott azonnal a szabadságharc mellé állni. Bár a fegyveres összecsapásokban tevékenyen nem vett részt, jobbára csak őrséget látott el, mégis kivégezték. Nem tartozott a forradalom egyik csoportjának irányítói vagy hangadói közé sem, mégsem került el az akasztófát. Mit tett e vézna, börtönökben meggyötört fiú, ami miatt a hatalom bitorlói jobbnak látták kioltani az életét? Egyáltalán: mit követhetett el egy tizenéves gyerek, amiért már 1953-ban tíz év fegyházbüntetést mértek rá? Valójában nem sokat. Szerette a hazáját és hitt a szabadság eszméjében, ennyi akkoriban éppen elég volt ahhoz, hogy a hatalom veszélyes ellenségévé váljon. Egy lánglelkű ifjú, költői vénával megáldva. Egy világmegváltó álmokat dédelgető kamasz. Ez volt Tumbász Ákos. Az ő rövid és nyílegyenes életútjáról szól ez a tanulmány, az útról, amely kitérő nélkül tartott a veszthely felé...

„Bízzatok a magyar föld legyőzhetetlenségében!”

1953. július 4-e történelmi fordulatot ígért a korábbi évek során totális terrort elszenvedő Magyarországnak: megkezdte regnálását az első Nagy Imre kormány. Az ország sztalinizálása és Rákosi rémuralma által megkínzott magyar társadalom egy pillanatig reménykedhetett abban, hogy végre megszabadul

1 Tumbász Ákos: *Karácsonyi gondolatok egy sírnál*. Tumbász Ákos verseinek kéziratát Forró Mariannától kaptam meg. Hálás köszönet érte!

2 Tumbász Ákos: *Aratás*

a mérhetetlen terror okozta szenvedéstől. Az új miniszterelnök hangulatjavító intézkedései ugyanis valóban a legfájóbb sebeket, a legégetőbb problémákat igyekeztek orvosolni. Felfüggesztették a kényszerkollektivizálást, áthelyezték a súlypontokat a nehézipari termelésben, előtérbe helyezték a lakosság ellátásának javítását, de talán a legfontosabb intézkedés a politikai elitétek büntetésének felülvizsgálata, illetve annak ígérete volt.³ A börtönökből valójában csak a kommunisták és néhány baloldali szociáldemokrata szabadult, vagyis a politikai foglyok nagy többségével nem foglalkoztak, és az internálótáborok bezárását sem követte a rabok tömeges hazatérése. A kívánt cezúra elmaradása nemcsak a felemásra sikeredett reformokban mutatkozott meg, hanem a büntetési gyakorlat, vagyis a terror és a megfélemlítés kontinuitásában is. A rettegett Államvédelmi Hatóság (ÁVH) felszámolásáról nem pusztán azért nem értesült a társadalom, mert nem hozták nyilvánosságra a politikai rendőrség önállóságának megszüntetését, hanem azért sem, mert a működése gyakorlatilag változatlan maradt.⁴ Tumbász Ákos sorsának alakulása a legszimbolikusabb igazolása ennek a folyamatosságnak: Nagy Imre kormányra lépésének napján, 1953. július 4-én őrizetbe vették az alig 18 éves fiatalembert azzal a váddal, hogy országos összeesküvést szervezett és terrorcselekményt készített elő a népi demokrácia megdöntésének szándékával.

Tumbász Ákos 1935. április 9-én született. Születése előtt édesapja gimnáziumi magyartanárként dolgozott, 1935-től tisztségviselő lett különböző minisztériumokban, majd az államosítások után nagyvállalatoknál helyezkedett el adminisztrátorként. Nem sokkal fia letartóztatása előtt, 1953 januárjában, idegösszeomlást kapott és ideggyógyintézetbe került.⁵ Nem derül ki az iratokból, hogy Tumbász Ákos édesapjának betegsége mennyiben volt köthető a rettegés uralta hétköznaphoz. Nem tudhatjuk, de a korabeli viszonyokat ismerve joggal feltételezhetjük, hogy munkahelyén folyamatos atrocitások-

3 Az első Nagy Imre kormány tevékenységéről és annak értékeléséről számtalan tudományos munka született már. A teljesség igénye nélkül lásd: Rainer 1999.; M. Kiss 2006.; Gyarmati 2011, 328–357.

4 A „megszüntetve megőrzött” ÁVH működéséről lásd: Gyarmati–Palasik 2013.

5 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-111796. Feljegyzés, 1953. július 9. 26.

nak lehetett kitéve polgári-keresztény értékrendje és humán műveltsége miatt. A vizsgálati jegyzőkönyvek nem hagytak nyomot arra vonatkozóan sem, hogy mekkora szerepe volt az apa betegségének fia későbbi tevékenységében, rendszerellenességében, de biztos nyomot hagyott Tumbász Ákos személyiségének alakulásában. A fiú a kommunista párt hatalmát idegenkedve szemlélte, a szovjet hadseregre megszállóként tekintett, és meggyőződését csak erősítette, hogy értelmiségi származása miatt már gyermekfejjel megbélyegezték. Középsiskolai tanulmányait kénytelen volt félbeszakítani, nem tehetette le az érettségit. Segédmunkásként próbálta kiegészíteni a család jövedelmét, 1951 januárjától letartóztatásáig több munkahelyen is megfordult, alkalmi munkákat is elvállalt. Rövid ideig dolgozott a Ganz Hajógyárban, majd a Földkotró Vállalathoz került. Ezután az Autó- és Traktoralkatrész Gyárban helyezkedett el, majd 1952. október 28-án kerek két napra a Honvéd Hadtáp Tiszti Iskola növendéke lett, azonban környezettanulmánya elkészülte, vagyis a kötelező „káderezés” után származása miatt elbocsátották a honvédség kötelékéből. Három hónapig munka nélkül tengődött, majd 1953. február 27-én sikerült állást kapnia a Mechanikai Műveknél mint segédmunkás, letartóztatásáig ott dolgozott. A gyár hadiüzemként is funkcionált, civil profilja mellett tüzérségi lőszereket, taposóaknákat szereltek itt össze,⁶ ennek a Tumbász elleni vádak felépítésénél kiemelt jelentősége lett, hiszen az államvédelem nyomozati eredményei szerint könnyűszerrel hozzá tudott férni a selejtezésre szánt alapanyagokhoz.

Adott volt tehát egy fiatal fiú, akinek lehetséges karrierjét derékba törték még azelőtt, hogy megindulhatott volna a – tehetsége és képessége által – számára kijelölt úton. Édesapját gyakorlatilag elvesztette, édesanyja gyámolításának gondja – aki gyors- és gépiróként dolgozott a Dunakeszi Vagongyárban – az ő vállára nehezedett. A nála sokkal idősebb féltestvérei külföldön éltek, nem volt senki, aki felkarolhatta, józanságra inthette volna, és visszatarthatta volna a hangos véleménynyilvánításoktól. A bolsevik típusú hatalom egyetlen legitímációja a folytonos harc volt az „imperialista ellenséggel” szemben, és Tumbász ennek a mesterségesen szított háborúnak a tökéletes célpontjává vált.

6 A Mechanikai Művek hadiipari jelentőségéről lásd: Germuska 2014.

Vitathatatlan, hogy Tumbász szemben állt a kommunista párt vezetete államhatalommal, és ennek hangot is adott, ellenállása azonban jelentéktelennek tűnő diákcsínyekben nyilvánult meg. Már középiskolás korában rendszerellenes verseket írt a füzetébe, a *Szabad Népből* megjelenő propaganda-rigmusokat átfordította ellentétes értelmű versikékké és cetlikre, csokoládépapírokra firkálgatta le őket.⁷ Az iskola kényszerű elhagyása után kicsit komolyabbá vált ellenzéki magatartása: barátaival röpcédula-szövegeket fogalmazott, amelyeknek terjesztésére már nem kerülhetett sor. Magukat Magyar Nemzeti Ellenállási Mozgalomnak nevezték – legalábbis a kihallgatási jegyzőkönyvek szerint, amelyekből nem derül ki egyértelműen, hogy az elnevezés valóban tőlük származik, vagy az államvédelem adta a szájukba a kihallgatások során. A lefoglalt röpcédula szövege a következő volt:

„Magyar Értelmiség!

Szeretett hazánk közel egy évtizedes elnyomatásban sínylődik. Ne legyetek tekintettel saját érdekeitekre, egyéni jólétekre. Felekezeti és világnézeti különbség nélkül teremtsétek meg a nemzeti egységet! Szövetkezzetek a parasztsággal és a munkásosztállyal! Közel van már az az idő, hogy lerázzuk a népünkre nehezedő rabláncot. Bízatok a magyar föld legyőzhetetlenségében, a magyar ember forró hazaszeretetében!”⁸ Ez volt az a kiáltvány, amely kiváltotta a rendszer haragját, de önmagában kevés volt egy megtorló per lefolytatásához. Nagyobb méretű, lehetőleg nemzetközi szintű szervezkedést igyekeztek kovácsolni az ügyből, és a vizsgálati jegyzőkönyvből egy fegyveres összeesküvés képe bontakozik ki előttünk.

1953. július 1-jén egy ügynök jelentette az államvédelem számára, hogy a Mechanikai Műveknél egy fiatalokból álló csoport rendszerellenes kijelentéseket tett, vagyis a szerv olvasatában: szervezkedik.⁹ A hálózati jelentés szerint Tumbász és barátai július 4-re egy terrorcselekményt készítettek elő: megakarták rongálni a Kerepesi úton lévő vasúti hidat. Az eredeti irat sajnos nem

7 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 129. Jegyzőkönyv Tumbász Ákos 16. kihallgatásáról, 1953. augusztus 11.

8 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 133. A röpcédula másolata.

9 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 8. Őrizetbe vételi javaslat, 1953. július 7.

maradt fenn, csak az arról készített összefoglaló jelentés, így nem tudhatjuk pontosan, hogy a fiatalokat feljelentő ügynök, Valkai Dénes¹⁰ valóban megfogalmazta-e ezeket a vádakot, vagy csupán a röpcédulák megszövegezéséről tett bejelentést, és a terrorcselekmény előkészülete pusztán az ÁVH fikciója volt. Ez utóbbi variációt tartom esélyesebbnek. Mindenesetre az adott nap estéjén valóban a Kerepesi úton, a vasúti híd környékén tartóztatták le Tumbász Ákost, Szabó Istvánt és Kotmanovczky Istvánt, de ahhoz képest, hogy állítólag a híd felrobbantására készültek, nem volt náluk robbanóanyag.¹¹ A szocializmus éber őreinek nem okozott hosszú fejtörést az ellentmondások feloldása: Tumbász csak tervezte, hogy munkahelyén beszerzi a szükséges alapanyagokat a híd felrobbantásához, de ezt a megbeszélte időre nem tudta végrehajtani, így tervüket módosították, és pusztán a hidat biztosító rendőrt szándékoztak meggyilkolni, fegyverét és egyenruháját megszerezni. Az államvédelem szerint céljuk ezzel az volt, hogy bizonyítsák az őket támogató amerikaiaknak, az elhatározásuk komoly. Mi sem volt a szerv számára természetesebb, hogy a három suhanc mögött az Amerikai Egyesült Államok titkosszolgálat, illetve hadserege állt, amelyeknek döntéshozói nyilván keresve sem találtak volna alkalmasabb csoportot a belső ellenállás megszervezésére és a kommunista blokk meggyengítésére. A vád hihetőbbé tétele érdekében további személyeket is belekevertek az ügybe. Varga Györgyöt már néhány órával Tumbászek letartóztatása után őrizetbe vették, ő kapta az összekötő szerepét a csoport és az amerikai követség között. A középkorú férfi több nyelven beszélt és az ÁVH információi szerint a háború után a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai küldöttségének dolgozott, majd 1948-ban internálták.¹² Rajta kívül kapcsolatba hozták még a fi-

10 Valkai Dénes jelentései feltehetően megsemmisültek, a levéltárban a jelenlegi feldolgozottság mellett csak annyi információt találhatunk róla, amennyit a Tumbász elleni nyomozás során rögzítettek. Tumbász a letartóztatása előtt néhány hónappal ismerkedett meg az öt feljelentő ügynökkel, aki saját bevallása szerint 1945 előtt a Gestapónak dolgozott és megismerkedésük idején öccse a Honvédelmi Minisztériumban őrnagyi rendfokozatban szolgált. Valkai Dénes kivonását az ügyből állítólagos szökésével legalizálták. ÁBTL 3.1.9. V-111796. 41. Feljegyzés, 1953. július 10.; ÁBTL 3.1.9. V-111796. 147. Jelentés, 1953. augusztus 19.

11 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 9. Őrizetbe vételi javaslat, 1953. július 7.

12 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 52. Feljegyzés, 1953. július 16.

atalokkal néhány olyan embert, akiket foglalkozásuk vagy származásuk miatt eredendően ellenségesnek nyilvánítottak, az ő tudásuk és tapasztalatuk volt hivatva helyettesíteni azokat az elengedhetetlen feltételeket, amelyek nélkül egy nemzetközi fegyveres összeesküvésnek még a terve is gyenge lábakon állt volna, nemhogy maga az összeesküvés megvalósítása. A koncepció szerint a Nemzeti Ellenállási Mozgalomnak elkeresztelt csoport az Amerikai Egyesült Államokat hívta segítségül a kormány és a párt megdöntésére, ezért a Hősök terét és az akkori Sztálin teret tervezték elfoglalni, ahol az amerikai vadászgépek leszállhattak volna, és a rajtuk érkezett katonák segítségével átvették volna a hatalmat.¹³

Tumbász a kihallgatások során elismerte az összeesküvés szervezésének vádját, bár eleinte igyekezett azokat a pontokat tagadni, amelyek jelentős mértékben súlyosbíthatták az ítéletet. Mivel a letartóztatásukkor fegyvert vagy robbanószeret nem találtak náluk, eleinte kitartott amellett, hogy egyáltalán nem volt ilyesmi a csoport birtokában, később azonban már aláírásával látta el azt a gépelt vallomást, miszerint „1 darab revolverrel és némi ciánnal, valamint kevés trikettővel rendelkezünk.”¹⁴ A vizsgálati jegyzőkönyvekből nem tudjuk rekonstruálni, hogy alkalmaztak-e a kihallgatások során fizikai erőszakot a fiúval szemben vagy sem, de azt tudjuk, hogy édesanyjának további sorsával megszarolták.¹⁵ Vallomásaiban nyomon lehet követni a fokozatos megtörést, ahogy szépen sorban mindent beismert, amit a szájába kívántak adni. Egyetlen állítása mellett tartott ki végig: a szervezkedésre utasítást nem kapott, azt saját elhatározásából végezte, vagyis nem adta meg a lehetőséget arra, hogy egy felső kapcsolat megnevezésével egy nagyobb ívű összeesküvésbe tudják őt és társait bevonni.¹⁶ Talán az életét mentette meg ez a határozottság, azonban a büntetése így is jelentős volt.

1954. március 24-én tárgyalták ügyüket a Fővárosi Bíróságon, Olti Vilmos vezetésével. Tumbász Ákost a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezéséért és vezetéséért 10 év börtönre és teljes

13 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 76. Feljegyzés, 1953. július 23.

14 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 54. Feljegyzés, 1953. július 16.

15 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 37. Kihallgatási terv, 1953. július 10.

16 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 70. Kihallgatási terv, 1953. július 21.

vagyoneklobzásra ítélték.¹⁷ A másik öt vádlottra¹⁸ 1–4 évig terjedő szabadságvesztést mértek, illetve Varga György ítéletét másodfokon súlyosbították: öt év letöltendő börtönbüntetést szabtak ki rá.¹⁹

Tumbász Ákos az elkövetkező éveket az államvédelem börtöneiben töltötte, férfitvé válása tehát rendkívül szélsőséges környezetben következett be. Várpalotán és Vácán teltek rabsága napjai, rabtársainak többsége a Grósz József kalocsai érsek ellen lefolytatott koncepciós eljárás, illetve az egyházi méltóság meghurcoltatásához köthető holdperek áldozatai voltak. Míg nem 1956. október 27-én megnyílt a váci börtön kapuja...

„Szabadság, szerelem...”

Budapestre érkezése után Tumbásznak a legsürgetőbb gondja az volt, hogy hivatalos okmányokat szerezzen magának. Október 30-án jelentkezett a VIII. kerületi rendőrségen, ahonnan továbbirányították a helyi tanácshoz. Itt azt javasolták neki, hogy csatlakozzon a szervezés alatt álló Nemzetőrséghez, és akkor egyből kiállítanak neki egy nemzetőr-igazolványt.²⁰ November 1-jétől osztották be nemzetőrként járőrszolgálatra, illetve élelmiszer-beszerzésre, ettől az időponttól kezdve rendelkezett fegyverrel is. Vallomása szerint komolyabb fegyverhasználatra nem került sor, csak őrséget látott el, és november 4-e után sem került tűzpárbajba – ezt egyébként a nyomozók sem kérdőjelezték meg.²¹ A második szovjet katonai intervenció után még két napig a Vajdahunyad utcai

17 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 265. Ítélet, 1954. március 24.

18 A Tumbász Ákos és társai ellen indított perben a következő személyeket ítélték el: Szabó István, Kotmanovczky István, ifj. Bánáti György, ifj. Stánfeld Aladár és Varga György.

19 ÁBTL 3.1.9. V-111796. 277. Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1954. augusztus 10. Varga György neve a Péch Géza és társai ellen indított forradalom utáni megtorló per tanúvallomásaiban is sokszor előkerül, ugyanis a Péterfy Sándor utcai kórház gondnokaként dolgozott 1956 nyarán történt rehabilitációja után. Ő maga bíróság elé újra már nem került, mert a szovjet intervenció után elhagyta az országot.

20 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 175. Jegyzőkönyv Tumbász Ákos kihallgatásáról, 1958. április 29.

21 A közelmúltban megkeresett egy úr, aki abban a házban élt 1956-ban, ahol Tumbász Ákos. Állítása szerint a szovjet támadás idején Ákos maga mesélte el, hogyan vett részt a fegyveres védelemben.

központban volt néhány nemzetőr társával együtt, majd tetőkön át menekülve jutott el a Jázmin utcai iskola épületéhez, ahol László Béla, egykori rabtársa irányítása alatt álló, néhány fős ellenálló csoporthoz csatlakozott. November 9-én tették le a fegyvert.²²

A szabad elvonulás után Tumbász Ákos igyekezett normális kerékvágásba terelni életét. A forradalom napjaiban feltámadt remény elvesztése keserű ürességet hagyott ugyan maga után – amely érzést igyekezett is papírra vetni –, de a személyes szabadsága megmaradt. Tumbász három év raboskodás után végre szabadlábbon volt, és igyekezett mindent megtenni azért, hogy ez így is maradjon. Felkeresett egy ügyvédet, aki ígéretet tett arra, hogy elrendezi függőben lévő ügyeit, és nem kell visszamennie a börtönbe, de lépéseket mégsem tett ennek érdekében. Tumbász végül maga jelentkezett a Fővárosi Bíróságnál, ahol kapott egy ideiglenes szabadlábra helyezési igazolást, és 1957 januárjában törvényességi óvást adott be korábbi ítélete ellen a Legfelsőbb Bírósághoz.²³

A normális élet biztosításához állásra és jövedelemre is szüksége volt, így a bíróságtól kapott papír birtokában munka után nézett. 1956. december 14-én sikerült elhelyezkednie a Belkereskedelmi Minisztérium Gépkocsijavító Vállalatánál segédmunkásként.²⁴ Félbehagyott gimnáziumi tanulmányait is folytatni kívánta, szeretett volna leérettségizni, ezért keresett valakit, aki magánúton felkészíti a záróvizsgára. A börtönből ismert Lakos Endre²⁵ lelkészhez fordult tanácsért, aki beajánlotta Forró Mariannának, egy fiatal vegyész mérnök lánynak.

22 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 176.

23 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 152. Jegyzőkönyv Tumbász Ákos kihallgatásáról, 1958. február 25.

24 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 116. Feljegyzés, 1957. szeptember 6.

25 Lakos Endre (1919–1969) a szegedi piarista gimnázium tanulója volt, majd Esztergomban teológiát hallgatott. 1942-ben szentelték pappá. Szegedre került, középiskolai hitoktatóként. 1952-ben a Bulányi György és társai elleni perben – az úgynevezett piarista perben – 10 év szabadságvesztésre ítélték. Két éven keresztül kényszermunkát végzett a várpalotai szénbányában, innen ismerte Tumbász Ákost. A forradalom alatt szabadult a börtönből, 1956 novemberében Ausztriába menekült, ahonnan nem tért vissza. Hátralévő éveit is fiatalok között töltötte. Az állambiztonság megfigyelés alatt tartotta, rá akarták venni, hogy térjen haza és vállalja, hogy közvetítő lesz a Belügyminisztérium és az Ausztriában élő emigráció között. Lakos Endre nem volt hajlandó az együttműködésre.

Forró Marianna néhány évvel idősebb volt Tumbásznál, 1928-ban született. Édesapja a csepeli Weiss Manfréd Acél- és Fémműveknél dolgozott cégvezetőként 1944-ig, amikor zsidó származása miatt elbocsátották a vállalattól. A háború után rövid időre visszakapta állását, azonban hamarosan újra távozni kényszerült, és a továbbiakban egy téglagyárban látott el revizori feladatot. Marianna 1950-ben szerezte meg vegyészmérnöki diplomáját, és a MÁVAG laboratóriumában kapott munkát.²⁶ Katolikus, mélyen hívő és vallását rendszeresen gyakorló ember volt, akit az ötvenes évek elején szintén elért a Rákosi-terror. Polgári származása és megingathatatlan Isten-hite miatt a rendszer számára eredendően ellenségnek minősült. A Bulányi György²⁷ által szervezett bázisközösségek elleni nyomozás során Forró Marianna is az ÁVH kezére került, miután lelki atyját és gyóntatóját, Juhász Miklós piarista szerzetest letartóztatták. A huszonéves fiatal lány csak úgy tudott megmenekülni az ÁVH börtöneinek poklától, hogy aláírt. Aláírt egy szervezési nyilatkozatot, amelyben arra vállalkozott, hogy „Asztalos Ilona” fedőnéven jelentéseket fog adni a – politikai rendőrség nyelvezetén – „klerikális reakcióban” szerepet vállaló ismerőseiről, vagyis a különböző egyházi és vallási közösségekbe járó barátairól. A Forró Mariannától kizsartolt aláírás azonban értéktelenné vált a szerv számára. A lány szabaddlábra kerülése után azonnal elmondta mindenkinek, hogy szervezték, és ezentúl jelentéseket kell írnia környezetéről. Később a forradalom során szabadult egyházi ismerősei előtt is már az első találkozásuk alkalmával dekonspirálta magát. Azt, hogy valaha írt-e egyáltalán bármit is az államvédelem számára, nem tudjuk, ugyanis szervezési anyaga megsemmisült a forradalom alatt, de ha írt is, az tökéletesen használhatatlan volt a hatalom számára. A forradalom kitörése előtt már megfogalmaztak egy javaslatot, hogy mint áruló ügynö-

26 ÁBT L V-146247/1. 12. Jegyzőkönyv Forró Marianna kihallgatásáról, 1958. február 25.

27 Bulányi György (1919–2010) piarista szerzetes volt, aki 1945-től a debreceni piarista gimnázium tanáraként kezdett hozzá a Bokor nevezetű katolikus bázisközösségek megszervezéséhez. Tevékenységéért 1952-ben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. A forradalom napjaiban átmenetileg szabadlábra került, de nem menekült el az országból, így újra börtönbe hurcolták. 1960-ban amnesztiával szabadult, azonban a rendszer továbbra is üldözte, megbélyegezte. 1982-ben állami nyomásra még a magyarországi püspöki kar is elítélte tanait, eltiltotta a nyilvános misézéstől.

köt és mint egy illegálisan működő egyházi csoport tagját felelősségre vonják.²⁸ Az események azonban új forgatókönyvet adtak a politikai rendőrség kezébe. Forró Marianna hamarosan kémkedés vádjával találta magát újra vizsgálati fogságban, amelyből semmit sem értett, hiszen semmiféle kémcsoportnak tagja nem volt, senki nem kérte fel adatgyűjtésre, nem is állt kapcsolatban külföldi szervezettel, amelynek információkat szolgáltatott volna ki, mindössze anynyi történt vele, hogy megismerte élete egyetlen szerelmét.

1956 novemberében Forró Marianna oktatni kezdett egy börtönviselt fiút kémiára, fizikára és algebrára, és a közös tanulásokból nagyon hamar gyengéd szerelem bontakozott ki: 1957. február 27-én Tumbász Ákos eljegyezte Mariannát.²⁹ A jövő közös tervezetése helyett azonban a bujkálás várt rájuk. Dacára a beadott törvényességi óvásnak, 1957. március 1-jén Tumbász Ákost kereste a rendőrség édesanyja lakásán, hogy hátralevő büntetése kitöltésére visszaszállítsák a börtönbe. A fiú illegálisba vonult.³⁰

„Ökölboszorított kézzel hallgatunk és várunk...”³¹

A következő egy év a menekülésé, az állandó rettegésé lett. Tumbász Ákos azt gondolta, hogy korábbi ítéletének akarnak érvényt szerezni, pusztán ezért üldözi őt a rendőrség, pedig a háttérben sötét erők mozgatták az események szálait.

Az állambiztonsági anyagokból kiderül, hogy Tumbászt könnyűszerrel letartóztathatták volna, hiszen ügynökjelentések útján többnyire nyomon tudták követni, éppen hol tartózkodik, mit csinál. A cél azonban az volt, hogy újabb bűncselekményt bizonyíthassanak rá, mintegy igazolásául annak, hogy a „sajnálatos októberi eseményekből” lassan „ellenforradalom” váló szabadságharc résztvevői között nagy számban voltak illegálisan szabadult fegyencek, „deklasszált” elemek. Igyekeztek köztörvényes bűncselekményeket a forradalmárok nyakába

28 ÁBTL 3.1.1. B-77876. 2. Jelentés, 1957. november 11.

29 ÁBTL 3.1.9. V-146247/1. 22. Jegyzőkönyv Forró Marianna kihallgatásáról, 1958. március 4.

30 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 154. Jegyzőkönyv Tumbász Ákos első kihallgatásáról, 1958. február 25.

31 Tumbász Ákos: *Nyílt levél egy Nyugatra menekült magyarhoz*

varrni, és nem politikai okokból elítélni őket. Tumbász Ákos forradalom alatti cselekményéből nehéz lett volna komoly törvényi tényállást faragni, hiszen még tűzharcba sem keveredett. Legfeljebb tiltott fegyverviselést lehetett volna a terhére felróni, a legitimációt kereső hatalom számára azonban ez kevés volt. A fennmaradt dokumentumokból kirajzolódó történet a sztálini koncepciók perek egy egészen kifinomult változatát tárja elénk: a fikció és a valóság hátborzongatóan bizarr ötvözetét, amelyben nem egyszerűen megtörtént eseményeket értékeltek hamisan – mint a megtorlás pereinek többségében –, hanem következetesen hozzáigazították a valóságot az általuk kívánt eredményhez. Mindezt nem utólag tették, hanem a történések folyamatában, ügynökök segítségével.

Tumbász Ákos naivan hitt abban, hogy nem kell visszamennie a börtönbe, így eszébe sem jutott, hogy külföldre meneküljön. Még akkor sem kért segítséget a szökéshez, amikor Nyugatról illegálisan hazaérkezett régi rabtársa, Bartakovics József azzal a megbízatással, hogy egykori politikai elítélteket cikkek írására buzdítson. Bartakovics még Tumbásznál is fiatalabb volt, de már 1954. február 1-jén életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték kémkedésért, miután sikeres Nyugatra szökése után visszatért Ausztriából, állítólag a Magyar Harcosok Bajtársi Közossége (MHBK)³² ügynökeként.³³ Akárcsak Tumbász, Bartakovics is a forradalom napjaiban szabadult, majd újra Nyugatra szökött. 1957 februárjában azonban visszatért és felkereste Budapesten a fiatal író, hogy cikkeket kérjen tőle a *Nemzetőr*³⁴ számára. Bartakovics kivitte Ausztriába Tumbász néhány írását, amelyek Tinódi álnéven meg is jelentek az emigráns lapban. Sőt a BM információi szerint Bartakovics volt az, aki kicsempészte Tollas Tiborhoz az általa összegyűjtött és a *Füveskert* című antológiában később megjelent börtönverseket is.³⁵

32 Az MHBK-t 1949. január 1-jén alapították Nyugatra távozott egykori magyar királyi honvédtisztek Zákó András vezetésével, aki a Magyar Királyi Honvédség hírszerzésének és kémelhárításának utolsó vezetője volt. Céljukul Magyarország szovjet megszállás alóli felszabadítását tűzték ki, bármiféle politikai rendszer örökségének felvállalása nélkül.

33 ÁBTL 3.1.9. V-116925. 105. A Budapesti Hadbíróóság ítélete, 1954. február 1.

34 A *Nemzetőr* című emigráns irodalmi lapot Kecskési Tollas Tibor régi váci rabtársaival együtt alapította Ausztriában 1956 decemberében. Az újság 1957-től Münchenben jelent meg.

35 ÁBTL 3.1.5. O-15551/2. 201. Jelentés, 1969. április 14.

Bartakovics Czermann Lajoson keresztül vette fel a kapcsolatot Tumbász Ákossal, aki szintén rabtársuk volt Várpalotán és Vácott. Czermann a Grósz per egyik holdperében, a Papp Ervin és társai ellen indított eljárásban ítélték 15 év börtönbüntetésre 1951-ben, nem sokkal azután, hogy kizárták a jogi karról. A forradalom alatt hagyta el a börtönt. A fegyveres harcokban nem vett ugyan részt, azonban november 3-án rabtársaival megalakították a Keresztény Világnézetű Volt Politikai Foglyok Szövetségét. A párt bejegyzésére, vagy bármilyen más cselekményre már nem jutott idő. A szovjet intervenció derékba törte terveiket. Czermann 1956 novemberében kapott egy hivatalos igazolást arról, hogy további intézkedésig szabadlábban maradhat, így megpróbált visszailleszkedni a civil életbe.³⁶ Munkát vállalt és megnősült, a családi életet azonban csak néhány röpké hónapig élvezhette. 1957. július 5-én őrizetbe vették hátralevő büntetésének kitöltésére. Letartóztatása előtt azonban még akaratán kívül elindított egy lavinát, amely többedmagával végül a bitófára juttatta.

A forradalom alatt az államvédelmi állomány nagy része ugyan szétszéledt, miután Nagy Imre október 28-án hivatalosan bejelentette az ÁVH felszámolását, de a politikai rendőrség újjászervezése gőzerővel kezdődött meg november 4-e után.³⁷ Bármennyire is demoralizálódott a szervezet, arról gondoskodtak, hogy a szovjet intervenciót követő időszak menekültáradatába csempészve Nyugatra juttassák saját ügynökeiket. Ezeknek az embereknek elsődleges feladata a kint élő magyar emigrációba való beépülés volt, de az első időszakban nemcsak információszerezésre és bomlasztásra használták őket, hanem fontos szerepet kaptak a megtorlások lebonyolításában is. F. Nagy Csaba 1956. november 23-án hagyta el az országot.³⁸ Egykori rabtársai úgy tudták, embercsempészéssel foglalkozik, és ennek megfelelően gyakran lépi át a magyar–osztrák határt, így üzeneteket is bíztak rá. Nem mozoghatott volna oly könnyen a nyugati gyepűn, ha a hivatalos szervek nem biztosítják számára a szabad közlekedést.

36 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 94. Jegyzőkönyv Czermann Lajos kihallgatásáról, 1958. március 21.

37 A politikai rendőrséget, vagyis az egykori ÁVH-t a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya néven szervezték újjá a forradalom után. Erről lásd: Cseh–Okváth 2013.

38 ÁBTL 3.1.2. M-23445. 18. „Szilvási” jelentése, 1957. május 29.

F. Nagy Csaba közvetlenül a háború után a politikai rendőrség kötelékébe került, először a szegedi majd a debreceni és a gyulai államvédelmi szervezetnél talált magának megélhetést. 1947-ben elbocsájtották, mert többször ittasan randalírozott, hivatali hatalmával visszaélt, csempészárúkkal kereskedett.³⁹ Öccse, F. Nagy Zsolt a debreceni katonapolitikai osztály beosztottja volt, különböző szabálytalanságokért őt is eltávolították,⁴⁰ később zsarolásért, jogosulatlan fegyvertartásért elítélték.⁴¹ 1953 januárjában várpalotai fogságából testvére, F. Nagy Csaba megszöktette. Így került végül az egykori államvédelmi alhadnagy maga is az ÁVH börtöneibe: fogolyszöktetésért hét és fél év szabadságvesztésre ítélték.⁴² A börtönben „kiváló munkát végzett”,⁴³ bár őrei szerint kissé túl is teljesítette feladatát, ugyanis miután 1955. április 10-én hivatalosan is beszervezték a fogdaügynöki hálózatba, hajlamos volt arra, hogy a cellatársait rábírija a „vallomástételre még akkor is, ha az a vallomás nem fedti a valóságot.”⁴⁴ Érdemei elismeréséül 1956 nyarán kegyelemben részesítették, de a kapcsolat az ügynök és a belügy között nem szakadt meg.

A forradalom után F. Nagy Csabát „Szilvási” fedőnévvel dobták át Ausztriába, ahol a nyugati magyar emigráció megfigyelése volt a feladata. 1957 áprilisában megkereste őt Bécsben Lengyel Alfonz,⁴⁵ és felkérte arra, hogy Magyarországra érkezése alkalmával szervezze be régi barátait, elsősorban Czermann Lajost, olyan információk gyűjtésére, amelyekre az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) magyar ügyet tárgyaló bizottságának szüksége lehet.⁴⁶ F. Nagy

39 ÁBTL 3.1.9. V-53273. 42. Jelentés, 1947. május 23.

40 Uo.

41 ÁBTL 2.2.1. I/9. 1./1087.

42 ÁBTL 3.1.9. V-11975. 8. F. Nagy Csaba jellemzése, 1956. július 6.

43 Uo.

44 ÁBTL 3.1.9. V-53273. Jelentés, 1956. január 10.

45 Lengyel Alfonz 1921-ben született. Ludovikát végzett katonatisztként szolgált a világháborúban, majd elvégezte a jogi egyetemet is, de nem engedték doktorálni. 1948-tól a Válás- és Közoktatási Minisztérium alkalmazottjaként falumúzeumokat szervezett, 1950-ben letartóztatták és nyolc évi börtönre ítélték. 1956 szeptemberében szabadult, ekkor Kardos László segítségével a Néprajzi Múzeumban helyezkedett el. A forradalom után Nyugatra menekült. Az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, régészként és néprajzusként világhírnévre tett szert.

46 ÁBTL 3.1.2. M-23445. 20. „Szilvási” jelentése, 1957. május 29.

megbízataa kiváló alkalmat nyújtott a Belügyminisztériumnak arra, hogy egy nemzetközi összeesküvést leplezzen le, így a politikai rendőrség hamar az események élére állt.

Czermann felismerte Lengyel Alfonz kézírását a „Szilvási” által átadott levélen, így nem kételkedett az ügynök megbízhatóságában, azonban alig egy hónappal később visszavitték a börtönbe, hátralévő büntetése kitöltésére. Feltehetően az állambiztonság osztályai közötti rossz kommunikáció volt ennek az oka, hiszen a letartóztatással megnehezítették a tervezett akció megvalósulását. Az ügynöknek új célszemélyt kellett keresnie. F. Nagy végül Lukács Lászlót, szintén Lengyel Alfonz egy korábbi várpalotai rabtársát kérte fel az adatgyűjtés megszervezésére. Lukács László a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának egyik meghatározó vezetője volt a forradalom után, így a hatalomnak minden oka megvolt arra, hogy ellenségként tekintsen rá. F. Naggyal még Czermann lakásán ismerkedett össze, ahol egyáltalán nem zárkózott el annak lehetősége elől, hogy adatokat küldjön az ENSZ számára. Lukács László tudott arról, hogy Tumbász szökésben van, és már a Nyugatra való menekülés mellett döntene, ha újra lehetősége lenne rá. F. Nagy embercsempész hírében állt, így Lukács joggal gondolhatta, hogy segítségére lehet a fiatal fiúnak, összehozta hát őket 1957 júliusában.⁴⁷ F. Nagy határozottan elhárította Tumbász kérését, nem ez volt ugyanis a feladata. A BM egyre sürgetőbben követelte tőle, hogy megszervezze a kémhálózatot, így az ügynök inkább adatgyűjtésre szólította fel a fiút. Tumbász nem vállalkozott erre, viszont néhány írását átadta F. Nagy Csabának, hogy juttassa el azokat Tollas Tiborhoz.⁴⁸

Tumbász 1957 tavaszától elsősorban menyasszonyánál húzta meg magát, de alkalmasszerűen más barátok is menedéket nyújtottak számára. A BM Tumbász tevékenységének felderítésére Forró Mariannát vonta megfigyelés alá, mintegy két legyet ütve egy csapással, ugyanis a lány folyamatos kapcsolatot tartott a Bulányi perben elítélt és a forradalom alatt szabadult papokkal – elsősorban Juhász Miklóssal – akik szintén bujkáltak a hatalom elől.⁴⁹ Arra számítottak,

47 ÁBTL V-146247. 165. Tumbász Ákos kihallgatása, 1958. március 8.

48 ÁBTL 3.1.2. M-23445. 174. Jelentés, 1957. július 16.

49 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 181. Összefoglaló jelentés, 1957. szeptember 21.

hogy a kémhálózat kiépítésével és lebuktatásával párhuzamosan a piarista papok hollétét is tisztázni tudják. Forró Marianna szoros rendőri figyelését természetesen kiegészítették ügynöki ráépüléssel is, sikerült találniuk egy olyan személyt, aki a fiatal pár feltétlen bizalmát élvezte. Márkus László együtt raboskodott Tumbással, és attól való félelmében, hogy újra visszakerül a börtönbe, vállalta, hogy beszámol barátai tevékenységéről.⁵⁰

Az ifjú szerelmesek szerették volna kapcsolatukat Isten és ember előtt is megpecsételni, de hivatalosan Tumbász körözése miatt nem kelhettek egybe. Végül 1957. május elején Forró Marianna gyóntatója, Terebesi Tibor eskette őket össze titokban, azon a lakáson, ahol éppen bujkáltak.⁵¹ Tanúnak a háziaszszonyt és Márkus Lászlót kérték fel. Polgári esküvőről egyelőre szó sem lehetett, Tumbász még személyi igazolvánnyal sem rendelkezett. Megélhetésüket Marianna igyekezett biztosítani, Tumbáshoz egyszer jutott el 1500 forint a *Nemzetőr* szerkesztőségéből a kiküldött cikkek fejében, feltehetően F. Nagy Csaba közreműködésével. Helyzetét egyre reménytelenebbnek ítélte meg, az egyetlen kiút a menekülés volt. 1957 szeptemberének elején „Szilvási” azzal az ajánlattal jelent meg, hogy megbízói utasításának megfelelően hajlandó Tumbászt Nyugatra szöktetni. Csak a fiút viheti, menyasszonyáról szó sem lehet. Ebben a formában a fiú nem volt hajlandó élni a lehetőséggel.⁵² Nem tudhatjuk, mi motiválta az állambiztonságot, hogy megnyitották Tumbász előtt a szökés lehetőségét. Talán mindössze arról volt szó, hogy biztosak voltak abban, a fiú nem fogja itthon hagyni szerelmét, így különösebb kockázatot nem vállaltak az ajánlattal, viszont növelték az ügynökbe vetett bizalmat. Az ügynöki hálózat eredményes munkáját valóban nem bízták a véletlenre: 1957 őszén az összekötő mellé három új ügynököt is bevezettek.

A már említett Márkus Lászlónak az volt a feladata, hogy a fiatal pár családjának közelébe férkőzve szerezzen minél részletesebb információkat. Ennek kimerítően eleget is tett, hiszen mind Forró Marianna, mind Tumbász Ákos édesanyjának bizalmát elnyerve éveken keresztül jelentett róluk. A másik két

50 ÁBTL 3.1.2. M-27702. 18. Jelentés, 1957. november 16.

51 ÁBTL V-146247/1. 25. Jegyzőkönyv Forró Marianna kihallgatásáról, 1958. március 14.

52 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 38. Jegyzőkönyv Lukács László kihallgatásáról, 1958. május 19.

ügynök – László Béla és Horváth Dezső – fontosabb feladatot kapott az ügy realizálása közben.

Horváth Dezső szintén a Papp Ervin és társai ellen indított eljárás egyik vádlottja volt, akárcsak Czermann Lajos. F. Nagy első megjelenésekor Czermann őt is elhívta a lakására, ahol Horváth határozottan elutasította Lengyel Alfonz felkérését, de nem tudott távol maradni a történésektől, a szerv őt is felhasználta a kémcsoport kiépítésénél. 1957 júniusában preventív őrizetbe vették, és a Kozma utcai fogházban folyamatos kihallgatása során részletes vallomást tett Czermann, Lukács és Tumbász forradalom alatti és utáni cselekményéről.⁵³ A cél az volt, hogy ráijesszenek: vagy együttműködik velük, vagy újra a börtönben találja magát. Horváth az előző megoldást választotta, és „Kovács Péter” fedőnéven az állambiztonság ügynöke lett.⁵⁴ Közvetlen feladata az volt, hogy bevezesse a csoportba a már korábban beszervezett László Bélát, aki Corvin-közi felkelőként sok egykori harcostársára tett terhelő vallomást, és fel akarták használni Tumbászik ellen is. A belügynek az volt az elsődleges célja a sok ügynököt mozgató akcióval, hogy létrehozzanak egy olyan szervezkedést, amely elég erős és hangsúlyos ahhoz, hogy „képes lesz magához húzni az ország területén működő több illegális kisebb szervezkedést, amelyről nincs tudomásunk.”⁵⁵

Horváth Dezső 1957. november 8-án szabadult a letartóztatásból, feladatának teljesítését azzal kezdte, hogy felkereste Czermann Lajos feleségét, akinek elmondta, hogy meggondolta magát, szeretne mégis részt vállalni a Lengyel Alfonz megbízatásában. Kérte, segítsen neki a kapcsolat megteremtésében. Lukács László lelkesedése 1957 késő őszére erősen megcsappant, nem remélte, hogy bármi értelme lehet az adatgyűjtésnek, Tumbász Ákos pedig egyáltalán nem is

53 ÁBTL 3.2.1. Bt-782. 35. Összefoglaló jelentés, 1958. június 25.

54 Eredetileg a BM II/5. (belső reakció elhárítás) Osztály szervezte be, kifejezetten egykori rabtársai tevékenységének megfigyelésére, és az állambiztonság által a Czermann Lajos és Lukács László köré szervezett „kémcsoport” kompromittálására és lebuktatására. Munkájával a szerv elégedett volt, ezért 1958 nyarán a II/3. Osztály, vagyis a hírszerzés vette át azzal a céllal, hogy a határon átdobva beépítse a nyugati emigráció tagjai közé. Több éves készülés, kiképzés és a megfelelő legenda kidolgozása után a terv megbukott. Horváth Dezső kénytelen volt Magyarországon maradni.

55 ÁBTL 3.2.1. Bt-782. 56. Összefoglaló jelentés, 1958. január 13.

foglalkozott ilyesmivel. Horváthnak tehát a provokációban is segítenie kellett F. Nagy Csabát. Mivel Tumbász számára a legfontosabb kérdés egy hamis személyi igazolvány beszerzése volt, amellyel szabadabban mozoghatott volna a városban, a szerv eljuttatott számára egyet. Horváth Dezső azzal a féligazsággal építette be László Bélát Tumbászék köreibbe, hogy Lászlónak van egy megbízható kapcsolata a rendőrségnél, akin keresztül hamis igazolványhoz tud jutni. Tumbász a saját fényképén kívül szökésben lévő barátainak, többek között Juhász Miklós piarista lelkésznek a fotóját is eljuttatta László Bélához, abban bízva, hogy számukra is tud igazolványt szerezni.⁵⁶ A belügy természetesen nem járult hozzá ehhez, csak a fiatal író kapta meg a személyit. A fedett akcióval a politikai rendőrség azt szerette volna elérni, hogy a szabadabb mozgási lehetőségnek köszönhetően Tumbász végre aktívabban vegyen részt annak a kémcsoportnak a munkájában, amelynek léteéről fogalma sem volt. Számításuk nem jött be, a provokációt folytatni kellett.

Bár Lukács Lászlón keresztül a BM ügynökei folyamatosan próbálták kompromittálni a haloványan körvonalazódó csoport tagjait, Tumbász nem tartotta a kapcsolatot velük. A nyomozók számára meglehetősen bosszantó volt, hogy a hamis személyi igazolvány biztosítása után sem tudják rávenni a fiút egy olyan cselekedetre, amellyel bizonyíthatná rendszerellenességét és veszélyességét. Lukács egyre sürgetőbb felszólításokat kapott F. Nagy Csabától, és Horváth Dezső is azt hangoztatta, hogy nem azért kockáztattak a hamis személyi megszerzésével, hogy Tumbász kivonja magát a munkából. Lukács a nyomásnak engedve többször felkereste a fiút, elmondta, hogy László Béla és Horváth Dezső gazembernek tartja, amiért nem viszonozza a segítséget, azonban minden rábeszélés hiábavalónak bizonyult.⁵⁷ További ígéreteket kapott, felajánlották, hogy segítik szökését, ha szerepet vállal a kémkedésben, de Tumbász hajthatatlan maradt. Pusztán abba egyezett bele, hogy sikeres disszidálása esetén küldeményt szállít egy megadott címre. A szöktetésre azonban nem került sor. Végül egy decemberi este Lukács elhívta a fiút Csepelre.⁵⁸ Nem közölte vele, pontosan mik a ter-

56 ÁBTL 3.1.2. M-27702. 32. Jelentés, 1958. január 4.

57 ÁBTL 3.1.9. V-146247/1. 27. Jegyzőkönyv Forró Marianna kihallgatásáról, 1958. március 14.

58 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 171. Jegyzőkönyv Tumbász Ákos kihallgatásáról, 1958. március 27.

vei, csak egy kis segítséget kért tőle. Tumbász a fémmű bejárata előtt várakozott Lukácsra, amíg az elintézett valamit odabent. Végül egy csomagot adott át a fiúnak azzal a kéréssel, hogy egy ideig őrizze azt meg. Tumbász Ákos nem tudta pontosan, mi van a csomagban. Néhány nap után Lukács jelentkezett nála, és elvitte a rejtélyes holmit F. Nagy Csabához, és úgy tüntette fel, mint hírszerzési szempontból fontos információkat tartalmazó dokumentumot. A tárgyalás során végzetes bizonyítékként szolgáló híryanag nem volt más, mint a csepeli üzem belső használatú telefonkönyve. Bár a szocialista Magyarország ipari titkairól sokat nem árultak el az abban szereplő adatok, a kirendelt szakértő, vagyis Lóránt Endre, a Kohó- és Gépipari Minisztérium párttitkára szerint mégis alkalmas volt arra, hogy kikövetkeztessék belőle a gyár szervezeti felépítését.⁵⁹ A „független” szakértő sommás következtetése, miszerint „ezek az adatok illetéktelen kezekbe kerülve feltétlenül felhasználhatók”, három emberélet kioltását eredményezte. A hírszerzés emberei engedélyezték F. Nagy Csabának, hogy a telefonkönyvet valóban Nyugatra vigye, feltehetően kevésbé találták a népi demokráciára nézve veszélyesnek az abban található információkat. A vizsgálati anyaghoz bizonyítékként a telefonkönyv egy másik példányát csatolták.

„Mint durva ököl vágott belénk a meztelen való”⁶⁰

Tumbász Ákos a csepeli kaland után már nem találkozott Lukáccsal. A hamis személyi igazolvány birtokában 1958 elején menyasszonyával bejelentkeztek a helyi tanácsnál a polgári házasságkötés reményében, de kiderült, az anyakönyvvezetőnek kötelessége értesíteni a rendőrséget minden tervezett esküvőről. A kérelmüket így nem adták be, joggal féltek a lebukástól.⁶¹

Helyzetük annyira tarthatatlan volt, hogy elhatározták, nem várnak tovább. Rájöttek, hogy nem számíthatnak sem F. Nagy Csaba, sem Horváth Dezső

59 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 77. Lóránt Endre, a Kohó és Gépipari Minisztérium párttitkárának szakértői véleménye, 1958. május 28.

60 Tumbász Ákos: *Utolsó üzenet*

61 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 359. Jelentés, 1958. január 29.

vagy László Béla segítségére, egyedül kell megszervezniük szökésüket. 1958. január 13-án, mintegy kirándulásnak feltüntetve, elindultak Veszprém irányába. Veszélyesnek tartották közvetlenül megcélozni a határt, úgy gondolták, ha minden rendben, innen mennek tovább Nyugat felé. A politikai rendőrség külső figyelemmel foglalkozó emberei azonban követték őket.⁶² A Zirc környékén lévő gézaházai turistaházban foglaltak szállást, de a vonatról leszállva egyből észrevették a kihalt környéken gyalogolva, hogy civil ruhás rendőrök vannak a nyomukban. Letettek hát a tervükről, és másnap visszautaztak a fővárosba, ahol filmbé illő cselekhöz folyamodva rázták le üldözőiket. Vagy legalábbis azt hitték, lerázták őket. Valójában már esélyük sem volt a menekülésre. Márkus Lászlón keresztül Tumbász minden lépését figyelemmel kísérték, tudtak a tervezett házasságkötésről, a szökési előkészületekről, tudták, hogy a Bakonyban tett kirándulás után miképpen próbálkoztak a rendőrség előtt láthatatlanná válni. És arról is értesültek, hogy újra az ország elhagyására készülnek. Az állambiztonság gyors reagálásra kényszerült, döntési helyzetbe kerültek: vagy megelégszenek az eddig összegyűjtött bizonyítékokkal, és letartóztatják Tumbászt, vagy kockáztatják annak lehetőségét, hogy végleg kiengedik a karmaik közül. Nem vállalták a kockázatot, Tumbász Ákos ellen 1958. február 10-én kiadták a körözési parancsot.⁶³ A következő napon operatív tervet készítettek Tumbász letartóztatására, amelynek keretében elrendelték a fiú édesanyjának külső figyélését, és egy hétre Magyarországra irányították a szovjet állambiztonsági szervek egyik ügynökét – aki történetesen Forró Marianna rokona volt –, azzal a céllal, hogy megfigyelje a fiatal vegyészmérnököt, és azonnal jelentést tegyen, ha a szökési előkészületekre utaló jeleket észlel.⁶⁴ Az őrizetbe vétel utáni kihallgatások elsődleges irányát és várható eredményét is meghatározták. Biztak abban, hogy Tumbász vallomása nyomán le tudják majd tartóztatni Bulányi Györgyöt és Juhász Miklóst, valamint Melegh Ödönét, aki az állambiztonság feltételezése szerint a *Nemzetőr* című irodalmi lap hazai terjesztője volt.⁶⁵

62 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 355–356. Jelentés külső figyélésről, 1958. január 13–14.

63 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 366. Határozat körözés elrendeléséről, 1958. február 10.

64 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 367. Operatív terv, 1958. február 11.

65 Melegh Ödöné, az Astoria Szálló személyzeti osztályának vezetője valóban kapcsolatban

Január végén a fiatal pár néhány napra a Börzsönybe utazott, azzal a szándékkal, hogy ott nyomokat hagyva maguk után elhitessék az állambiztonság nyomozóival, itt bujkáltak a szökést megelőzően, és ezzel mentesítsék barátait a várható felelősségre vonás alól.⁶⁶ Ezt követően a déli határ volt a cél, el akartak jutni Tumbász nővéréhez, aki Jugoszláviában élt. Február 21-én érkeztek Szegedre, majd éjszaka Mórahalom közelében sikeresen átjutottak a határsávon. Jelentkeztek a helyi milíciánál, ahol kihallgatták őket, majd két nappal később, február 24-én, átadták a szökevényeket a magyar hatóságoknak.⁶⁷ A soruk megpecsételődött.

Kiskunhalason kezdték meg a kihallgatásukat, ahol a rendőrtisztek meglepően emberségesen beszéltek velük. Még arra is ígéretet kaptak az őr vezetőjétől, hogy az megpróbál segíteni nekik a polgári házasságkötés elintézésében.⁶⁸ Letartóztatásuk után ugyanis az lett a legfontosabb számukra, hogy kapcsolatuk a törvény előtt is elismert legyen, bármi is történik velük a továbbiakban. Mivel körözést csak a fiúra adtak ki, Mariannát szabadon engedték. Ügyvédet keresett Budapesten, és vele együtt érkezett vissza Kiskunhalasra. A rendőrtiszt mindenben segített nekik, ami hatalmában állt, még egy igazolást is kiállított Forró Marianna munkahelye számára, amely szerint hosszú napokon keresztül a rendőrkapitányság fogdájában volt, ugyanis időközben fegyelmivel elbocsátották a lányt igazolatlan távolmaradása miatt. Szerették volna, ha tiltott határátlépésük ügyében a megyei ügyészségre továbbítják az iratokat, ehhez azonban az egyértelmű jóakarát kevés volt. Utasítás érkezett a fővárosból, hogy mindkettejüket a Katonai Ügyészségre kell szállítani.⁶⁹ A meglepetés azonban csak ezután következett. A tiltott határátlépés büntette mintegy mellékes szál lett a továbbiakban, kémkedés vádjával vonták őket nyomozás alá. Forró Mariannának is fölöslegessé vált a munkahelyi igazolás, újra előzetes letartóztatásban találta magát.

állt Tollas Tiborral, a költő szabadulása után ő szerzett számára kisegítő munkát a hotelben. ÁBTL 3.2.4. K-593. 58. Összefoglaló jelentés, 1961. február 15.

66 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 373. Jelentés, 1958. március 5.

67 ÁBTL V-146247/1. 11. Határozat előzetes letartóztatás elrendeléséről, 1958. február 28.

68 ÁBTL 3.1.5. O-12132. 373. Jelentés, 1958. március 5.

69 Uo. 374.

A kihallgatásuk megkezdésével párhuzamosan a „kémcsoport” többi tagját is letartóztatták. Az utolsó pillanatban az állambiztonság még megpróbálkozott több szereplő további kompromittálásával, hogy konkrét bizonyítékuk is legyen kémadatok kiszolgáltatásáról, azonban az akció nem járt sikerrel. A perdöntő bizonyíték, amely gyakorlatilag az egyetlen adunak számított a politikai rendőrség kezében, a csepeli telefonkönyv maradt.

Tumbász Ákos rendíthetetlen jelleme a kihallgatások során is megmutatkozott. Nem volt hajlandó senkire sem terhelő vallomást tenni, kizárólag olyan személyek nevét említette, akikről tudta, hogy már biztonságban vannak külföldön. Nem tudtak semmiféle adatot kiszedni belőle a két egyházi személy hollétére vagy tevékenységére vonatkozóan sem. A hamis személyi igazolvány megszerzését Bartakovics József tettének tulajdonította⁷⁰ – vagyis még a BM ügynökeit is védte, nem tudva azok valós hátteréről –, de az esküvőjük részleteit se volt hajlandó elárulni. A forradalom alatti cselekményeiről is nagyon szűkszavúan beszélt, neveket alig említett. Jól látható, hogy csak fokozatosan volt hajlandó konkrétumokat mondani, akkor, amikor már biztos volt benne, hogy felesleges hazudnia, a szerv ismeri a részleteket.

A koncepció kész volt, a letartóztatások és a kihallgatások rövid idő alatt megtörténtek. 1958. június 23-án már átadták a nyomozati iratokat a Budapesti Katonai Ügyészségnek.⁷¹ Kilenc gyanúsított ellen emeltek vádat.⁷² Az ügyben szereplő ügynökök számára legendát gyártottak, vagyis hivatalosan leválasztották ügyüket a Lukács László és társai elleni nyomozásról, és körözési parancsot adtak ki ellenük.⁷³ Kivonásuk alibije a szökés volt.

70 ÁBTL 3.1.9. V-146247. 163. Jegyzőkönyv Tumbász Ákos kihallgatásáról, 1958. március 4.

71 ÁBTL 3.1.9. V-146247/2. 138–141. Jelentés Lukács László és társai ügyében, 1958. június 13.

72 Lukács László, Czermann Lajos, Tumbász Ákos, Forró Marianna, Bajzik Ferenc, Szentgyörgyi Jenő, Kulcsár László, Hunyadi Géza, Liphay István.

73 ÁBTL 3.1.9. V-146247/2. 97–99. Határozatok F. Nagy Csaba, F. Nagy György, Horváth Dezső ügyében, 1958. április 22.; 100. Határozat László Béla ügyében, 1958. május 10.

„Ők már nem élnek, csupán az emlékük...”⁷⁴

Tumbász Ákos a letartóztatása után tisztában volt azzal, hogy súlyos büntetést fog kapni, hosszú évekre elnyelik őt újra a börtönfalak. Menyasszonya büntetlen előéletű volt, a tiltott határátlépésen, illetve a feljelentési kötelezettség elmulasztásán kívül más terhelőt nem hozhattak fel ellene, így Tumbász legfőbb célja az lett, hogy megmentse szerelmét. Az állambiztonsági tisztok hamar felismerték és kihasználták a fiatalok gyenge pontját: „Tumbász Ákost menyaszonnya, Forró Marianna segítségével tudtuk őszinteségre bírni. Forró Marianna Tumbász Ákos iránt érzett szerelmét használtuk fel arra, hogy az ügyben történt összes cselekményt tisztázzuk.”⁷⁵ Engedtek számukra egy rövid találkozást és egy levélváltást is, abban bízva, hogy „jó operatív eredménnyel” fog járni, ha láthatják egymást. A levelek a vizsgálati anyagba lefűzve fennmaradtak. Megindító olvasni a közös jövőbe és a Gondviselésbe vetett hitüket: „Úgy érzem, hogy a bekövetkezett események ellenére is csak egy a fontos: a mi korlátokat (távolság, idő stb.) nem ismerő szerelmünk – szerelmünk töretlensége. Azt írod, hogy leszünk mi még boldogok együtt. Ez így van! Ezt nem csupán remélni, hanem tudni is kell mindkettőnknek. Fontos ez a tudat és a Gondviselésbe vetett hitünk lesz az, amely majd ezután is – mint eddig – átsegít bennünket a nehézségeken. Én is megingathatatlanul bíztam, bízom és fogok bízni Benned.”⁷⁶ A boldog együttlét azonban soha többé nem adatott meg számukra. Legközelebb a tárgyalóteremben találkoztak egymással.

A Budapesti Katonai Bíróság 1958. szeptember 30-án és október 1-jén tárgyalta az ügyüket Csohány László hadbíró százados vezetésével.⁷⁷ Lukács Lászlót, mint a per elsőrendű vádlottját halálra, Czermann Lajost és Tumbász Ákost életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték. Tumbászra szervezkedésben való tevékeny részvételért és bűnsegédi minőségben elkövetett hűtlenség miatt szabták

74 Tumbász Ákos: *Karácsonyi gondolatok egy sírnál*

75 ÁBTL 3.1.9. V-146247/2. 126. Javaslat, 1958. április 30.

76 ÁBTL 3.1.9. V-146247/1. 88. Tumbász Ákos levele Forró Mariannának, dátum nélkül.

77 ÁBTL 3.1.9. V-146247/2. 165–174. A Budapesti Katonai Bíróság ítélete, 1958. október 1.

ki a büntetést. Forró Marianna ellen valóban nem fogalmaztak meg súlyosabb vádakot, mint amire számítani lehetett, de még így is két év letöltendő szabadságvesztést mértek rá. A Legfelsőbb Bíróság – Sömjén György őrnagy elnökletével – elutasította a fellebbezéseket, illetve egészen pontosan az ügyvédek visszavonták az enyhítésért beadott kérvényeiket, az ügyész pedig elfogadta az elsőfokú ítéletet – bár eredetileg halált kért Tumbászra – így az elsőfokú ítélet 1959. január 7-én jogerőre emelkedett.⁷⁸ Lukács Lászlót 1959. január 13-án kivégezték.

A fiatal pár elszakadt egymástól, de azzal a hittel vonultak a celláik falai közé, hogy a távoli jövő még közös boldogságot tartogathat számukra. Forró Marianna egészen szabadulásáig nem is tudta, hogy ez a reménysugár milyen hamar kialudt. A forradalom leverése utáni vérszomjas bosszú elérte a vőlegényét is. A legfőbb ügyész, Szénási Géza nem tartotta megfelelőnek a jogerős bírósági döntést, túlságosan enyhének ítélte azt, és 1959. március 25-én törvényességi óvást nyújtott be ellene.⁷⁹ Véleménye szerint az ítélet a cselekmény jogi minősítését és a büntetés kiszabását tekintve törvénytörő volt. A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma még ugyanezen a napon – az alapos megfontolásnak még a látszatát is kerülve –, a Kt. 0014/1959. számú döntésével a jogerős ítéletet megváltoztatta, és Tumbász Ákost, valamint Czermann Lajost halálra ítélte.⁸⁰ Az ítélet indoklása egy elképesztő csúsztatással támasztotta alá a fiatalember kivégzésének „szükségességét”. Az egyetlen bizonyíthatóan elkövetett kémadat-szolgáltatás, vagyis a csepeli telefonkönyv külföldre juttatásának jogi minősítését változtatták meg. A bűnsegédi minőségben elkövetett hűtlenséget közhivatalnoki állás felhasználásával elkövetett hűtlenségben való segítségnyújtásra változtatták, ezzel a Csepeli Vas- és Fémműveket közhivatalnak, az ott dolgozó segédmunkást pedig közhivatalnoknak minősítették. A legfőbb ügyész szerint a telefonkönyv egy hozzáértő ember számára szigorúan bizalmas információkat árulhat el a gyár vezetőségéről, az egyes üzemszek munkaslétszámáról, amelyből következtetéseket lehet levonni akár az öntöde kapacitására

78 ÁBTL 3.1.9. V-146247/2. 175–177. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1959. január 7.

79 Borvendég 2002, 276.

80 ÁBTL 3.1.9. V-146247/2. 182. A Kozma utcai Országos Börtön jelentése Tumbász Ákos kivégzéséről, 1959. március 28.

vonatkozóan is, de mindenképpen tájékoztat arról, hogy milyen iparcikket állítanak elő a magyar nehézipar eme fellegvárában.

Tumbász Ákost és Czermann Lajost – Tihanyi Miklós börtönparancsnok jelentése szerint – a Kozmai utcai börtön vesztőhelyén, 1959. március 28-án felakasztották. Tumbász Ákos 24 éves volt ekkor. Búcsúlevelében, amelyet édesanyjának és Forró Mariannának címzett, ez állt: „Szerettem volna még élni. Tőlem telhetőleg boldoggá tenni Titeket. Szép családi életet élni. De hát másképp lett.”

Forró Marianna egész hátralévő életében gyászolt. Soha nem ment férjhez. Családjának is képtelen volt beszélni fájdalomról, lelkében hordozta némán a borzalmakat. Hatvan évvel férje halála után őt is magához szólította a Teremtő. A 301-es parcellában nyugszik Tumbász Ákos sírjában. Halálukban végre egymáséi lehetnek újra.

Tumbász Ákos halála még a hatalom logikájából nézve is alig értelmezhető. A forradalom emlékezetének bemocskolása, a névtelen Pesti Srácok köztörvényes bűnözőkké, csőcselékké való aljasítása lehetett az egyetlen indíték, amiért érdemes volt ekkora energiát fordítani a fiú kompromittálására. Lengyel Alfonz felkérése remek lehetőséget teremtett az állambiztonságnak arra, hogy lejárassa a társadalom előtt a magyar politikai emigrációt, előre érvénytelenítse az ENSZ különbizottságának jelentését, mindeközben pedig – a sztálinista idők szellemét idézve – lerántsa a leplet egy nemzetközi összeesküvésről, amely a népi demokrácia létét veszélyezteti, de ezzel egy kalap alatt bosszút is álljon a forradalom néhány névtelen hősnén. Gondosan ügyelve arra, hogy a névtelenség meg is maradjon, hiszen minél kevesebb a hős és a mártír, annál nehezebb a forradalmi emlékezet életben tartása. A nyomozati iratokból nem tudjuk kiolvasni, hogy mekkora szerepe volt a halálos ítélet meghozatalában Tumbász költői vénájának, de semmiképpen nem szolgált volna előnyére a kádári hatalomnak, ha az amúgy is súlyos legitimációs problémával küzdő vezetés ellen – ráadásul éppen a véres hatalomátvétel időszakát megjelenítő – szuggesztív hatást gyakorló írások látnak napvilágot. Pedig születőben volt egy regény, ötvenhat re-

génye. Tumbász Ákos nem volt egy istenáldotta költőzseni, mint Petőfi Sándor, de az 1956-os forradalom és szabadságharc ismert arcává válhatott volna, azzá, aki meg- és átörökíti a pillanatnyi boldogságot és a lesújtó kiábrándultságot. Ahogy az 1848-as szabadságharcot Petőfi verseiből és Jókai regényeiből ismerjük igazán, és ezeknek az alkotásoknak köszönhetjük, hogy nemzedékeken keresztül őrizni tudjuk őseink szabadságszeretetének tüzeit, így válhatott volna akár Tumbász készülő műve az 1956-os forradalom emlékezetévé. 1849 után megszülethetett a *Kőszívű ember fiai*, 1956 után azonban ellehetetlenítették az irodalmi alkotások megjelenését, de nemcsak megfélemlítéssel és cenzúrával, de adott esetben gyilkossággal is. A forradalmárok arc nélküli tömeggé váltak az elhallgattatás éveiben, így a mi kötelességünk emlékezni és emlékeztetni rájuk. Tumbász Ákos sorait idézve: „Ők már nem élnek, csupán az emlékük. Az viszont örök lesz, ezt is megígérjük.”

IRODALOMJEGYZÉK

- Borvendég 2002.** Borvendég Zsuzsanna: Kémkedésbe konspirált költő – Tumbász Ákos. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001.* Történeti Hivatal, Budapest, 2002.
- Cseh–Okváth 2013.** Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.
- Germuska 2014.** Germuska Pál: *A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Argumentum Kiadó, Budapest, 2014.
- Gyarmati 2011.** Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011.
- Gyarmati–Palasik 2013.** Gyarmati György – Palasik Mária: *Az ÁVH intézménytörténetének társadalmi-politikai környezete, 1953–1956.* In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 7–61.
- M. Kiss 2006.** M. Kiss Sándor: *A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz.* In: Uó: *Utak 56-hoz, utak 56 után. Válogatott cikkek, esszék, tanulmányok (1981–2005).* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006. 45–64.
- Rainer 1999.** Rainer M. János: *Nagy Imre, 1953–1958. Politikai életrajz. II.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

FABÓ EDIT

MAGYAR POLGÁROSODÁS A TÖRTÉNELMI KERETEK KÖZÖTT

KIVONAT: Magyarországon a dualizmus idejének polgárságát jobbra a városlakóvá váló középréteg alkotta, amely felölelte a szellemi munkából élő értelmiségieket (hivatalnokokat, újságírókat, jogászokat, orvosokat stb.), művészeket, iparosokat, vállalkozókat, kereskedőket, akik egyaránt lehettek elszegényedett nemesek vagy feltörekvő betelepülők. Az ünnepi alkalmak kiváló lehetőséget biztosítottak arra, hogy tisztázzák társadalmi helyüket és küldetésüket.

Az 1870-es évek közepére a valamikori politikai „Balközép” körül kristályosodott ki az a liberális erőcentrum, amely a nemzeti függetlenséget a kiegyezés által adott keretek alkotmányos kitágításával igyekezett biztosítani. (Ebből a szempontból különböztetendőek meg a „függetlenségpárti” nézetek a kossuthista „függetlenségi”-ektől.) Ez az erő – kormánypozícióba kerülve – minden téren elindította a modernizációt. Ennek a társaságnak a középréteget képviselő szellemi holdudvara – a fővárosi elit – 1874 augusztusában részt vett egy vidéki színházavatáson, amelynek ürügyén megfogalmazták az identitásukat összefoglaló feladatokat, célokat. A helyszín az egyik koronázó város és első számú királyi nyughely: Székesfehérvár volt, ahol bemutatták a többszörös áthallással bíró drámát, Katona József *Bánk bánját* közvetlenül Szent István ünnepe után. A premier kapcsán két fontos megállapítás látott napvilágot. Az egyik tétel szerint a sajtó és képviselői a hatodik hatalmi ágat képezik, a másik vélemény alapján Székesfehérvár színházépítő és művészetpártoló polgársága példát mutatott a magyar középosztály társadalomformáló erejéről. Az esemény egyszerre volt üzenet az akkori magyarországi hatalmi átrendeződést felügyelő királyi udvarnak, valamint az egyértelműen függetlenségpárti közvélemények.

Az 1875-ös választásokat a liberális párt nyerte meg és – a király mellett – hosszú időre meghatározó tényezővé vált. A kiegyezés után is kérdéses volt, hogy a közvélemény miként fogadja el I. Ferenc Józsefet mint magyar királyt. Az újságok – pártállástól függetlenül – az uralkodót az alkotmányosság letéteményeseként, az államiság őreként emlegették, illetve egy idő után Szent István emlékével ellensúlyozták tekintélyét. Ugyanis, miután országos ünnepnek számított a mindenkori király születésnapja és augusztus 20-a, Szent István napja, így Ferenc Józsefet is illő módon köszöntötték augusztus 18-án, de az 1880-ban nagy fénnel megtartott 50. születésnap után fordulat történt. A Monarchián belüli magyar sajtó augusztus 20-a környékén minden korábbinál hangsúlyosabban és terjedelmesebben foglalkozott a magyar államiság eszméjét hordozó Szent István életművével.

KULCSSZAVAK: polgárosodás, kultúra, színház, országos ünnepek, I. Ferenc József, Szent István, kiállítások, sajtóvélemények, Magyarország, dualizmus

EDIT FABÓ

RISE OF THE MIDDLE CLASSES IN HUNGARY WITHIN THE HISTORICAL FRAMEWORK

ABSTRACT: In Hungary, the bourgeoisie of the dualist period was mainly composed of the middle class, which included intellectuals (clerks, journalists, lawyers, doctors, etc.), artists, industrialists, entrepreneurs, merchants, who were either impoverished nobles or aspiring newcomers. The festive occasions provided an excellent opportunity for them to clarify their place in society and their mission.

By the mid-1870s, a liberal centre of power had crystallised around the former political 'centre-left', which attempted to secure national independence by constitutionally expanding the framework provided by the Compromise. (In this respect, the 'pro-independence' views are to be distinguished from the Kossuthian 'independence' views.) This circle of power – once in government – launched modernisation in all areas. In August 1874, the intellectual vanguard of this society – the elite of the capital – attended a theatre opening in the countryside, on the pretext of which they formulated the tasks and goals that would define their identity. The setting was Székesfehérvár, one of the crowning cities and the primary royal burial place, where József Katona's *Bánk bán*, a drama suggesting contemporary associations, was staged immediately after the feast of St Stephen. Two important observations were drawn from the premiere. According to the first, the press and its representatives are the sixth branch of power, and according to the second, the theatre-building and art-promoting bourgeoisie of Székesfehérvár exemplified the society-shaping power of the Hungarian middle class. The event was both a message to the royal court overseeing the power reshuffle in Hungary at the time, and a message to the clearly pro-independence public.

The Liberal Party won the 1875 elections and, along with the King, became a dominant factor for a long time. Even after the Reconciliation, it was still questionable how public opinion would accept Franz Joseph I as King of Hungary. The newspapers, regardless of party affiliation, referred to the monarch as the guarantor of constitutionality and the guardian of statehood, and after a while they counterbalanced his authority with the memory of St. Stephen. Since the birthday of the king and 20 August, St. Stephen's Day, were national holidays, Franz Joseph was appropriately greeted on 18 August, but after his 50th birthday, celebrated in 1880 with great pomp, a change occurred. Around 20 August, the Hungarian press within the Monarchy devoted more attention than ever to the legacy of St Stephen, who embodied the idea of Hungarian statehood.

KEYWORDS: rise of the middle classes, culture, theatre, national holidays, Franz Joseph I, St. Stephen, exhibitions, press reviews, Hungary, dualism

Bevezetés

Az 1867-es kiegyezést követően indult be Magyarországon az a társadalmi, gazdasági változás, amelynek egyik jellegzetessége a városiasodás, illetve a főváros nagyvárossá válása volt. Az átalakulás egyik legfontosabb hajtóműve a sajtó volt, ezért a Monarchia magyar kormányerői is támogatták azt a sajtószabadságot, amellyel a mintának tekintett angol, német és francia polgársághoz hasonló társadalmi közeget kívántak létrehozni, azért kialakuljon az ipari társadalomhoz szükséges életritmus és gondolkodás. A szándék egybeesett a korabeli közfelfogással, mely szerint a boldogulás alapja a művelődés, a tanulás, a törekvés és a szorgalom.¹

Tehát a városba költöző, vagy a várossal valamilyen kapcsolatot kereső tömegek jelentős mértékben igényelték azt a felületet – a sajtót, ahonnan tájékozódhattak

1 Agárdi 2015, 32–35.

az ismeretlen terepen, elsajátíthatták az újszerű szabályokat. Angliát megszegyenítő, pezsgő sajtóélet teremtdött, a szerkesztőségek versengtek a munkatársakért, akik jobbára az akkori hangadó értelmiséget képviselték. Az újságírók jelentős részének jogászai, bölcsészai, tanítói, netán gazdasági irányú végzettsége volt, és nemritkán egyúttal a minisztériumok, hivatalok tisztviselői is voltak, de szép számmal volt köztük író, tudós és – főleg a levelezőhálózathoz – tartozó tanító vagy pap. Összességében, elég erős volt a sajtó ahhoz, hogy befolyásolhassa a közvéleményt.²

Közvetlenül a kiegyezés létrejöttében érdekelt politikai erők az 1870-es évek elejére elérték céljukat, és meggyengült a hatalmi centrum, a háttérben már újabb lehetséges szövetségek merültek fel. Az országot és politikusait – a királlyal kötött 1867-es alku mellett is – az általános függetlenségpártiság jellemezte, az eltérő pártállásokat csupán az különböztette meg, hogy az önállóság mennyi idő alatt és milyen módon érhető el. Az 1875-ös választásokra létrejött a Szabadelvű Párt, amelynek neve egyszerre jelentette a liberalizmus elvei és az ország szabadsága – függetlensége melletti kiállást. Azonban az 1874-es év még a politikai élet átrendeződésének jegyében zajlott, amelynek legerősebb vonulatában a kiegyezést elfogadó, addigi kormányzó tényezőknél és a függetlenségpártibb képviselőknek kellett megtalálniuk a közös álláspontot az új kényelmes többséget biztosító nagyobb párt, a Szabadelvű Párt felállításához. A vázlatos kortörténeti áttekintés egy olyan ünneptörténeti kutatáson alapul, amely elsősorban az egykorú sajtóközlésekre támaszkodik.

Színház, a kultúra temploma

A felvilágosodás óta a színház egyre nagyobb szerephez jutott, ugyanis – az iskola és templom mellett – a hasznos polgárrá nevelés egyik legfontosabb színterévé vált, hiszen a szórakoztatva oktatást tartották a leghatékonyabb módszernek. Magyarországon ez azonban együtt járt a függetlenedés és a fejlődés igényével, amelyhez az út pedig az erőteljesebb patrióta nézetten át vezetett, vagyis előtérbe került a magyar nyelv és kultúra művelése és terjesztése. A haladást pedig

2 Buzinkay 2016.

olyan eszmék és magatartásminták képviselték, amelyekben az ideális polgári mentalitás megmutatkozhatott. Az eszményi honpolgár és hazafi összhangot tud teremteni a jogok és kötelességek között, ismeri a demokratikus elveket, saját képességei szerint jut előre, büszke a múltjára, szilárd erkölcsiségével pártolja a jót, ám elveti a rosszat, és végül, de nem utolsó sorban, a közösség javán fáradozik. És a színház volt az az intézmény, amelyben a polgári kultúrát jelentő értékrendet a legváltozatosabb módon mutatták be Thália papnői és papjai.³

A dualizmus idején ezért kapott különös jelentőséget egy 1874-es vidéki színházavató. Emellett az sem volt elhanyagolható körülmény, hogy tovább élt az önkényuralom emléke, amelyben minden történésnek volt egy- vagy többretegű szimbolikus – üzenetértékű – jelentése, vagyis amikor még tudni kellett a „sorok között olvasni”. Az eseményre a magyar királyok koronázásának és nyughelyének városában, Székesfehérváron került sor, s nem is akármikor, a nemzeti ünnepnek tartott augusztus 20-i Szent István-nap után két nappal, augusztus 22-én. A színdarabválasztás sem volt véletlen, pontosabban a színmű előtörténete miatt mindenki a „legnemzetibb” drámának tekintette a művet.



1. kép, A székesfehérvári színház, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 26. (1879. május 11.) 19. sz. 301., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

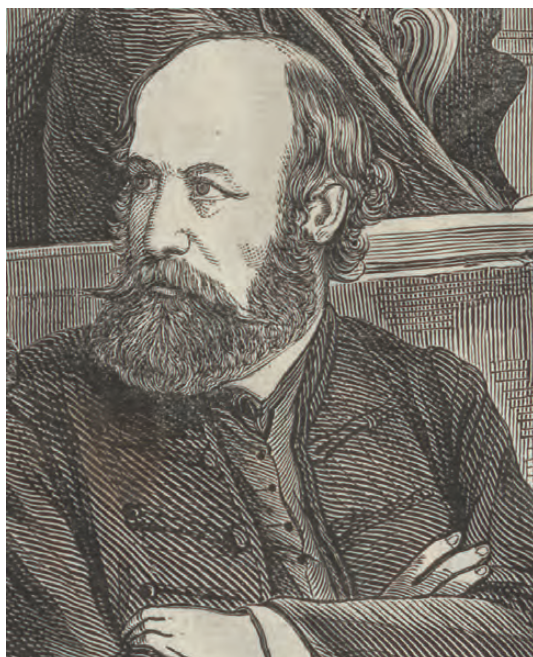
3 Hont 1962, 77–179.

Katona József (1791–1830) *Bánk bán* című drámájának ősbemutatója Kasán 1833. február 15-én volt, s utána pedig a nemzet életének meghatározó eseményeinek fénypontja lett. Az író egykori barátja, a színész Udvarhelyi Miklós (1792–1864) meg volt győződve a mű kiválóságáról („remek”), s ezért választotta jutalomjátékaul a darabot. Az 1819-ben véglegesített kézirat eleinte csak a kiadásra kapott engedélyt a cenzúrától, mert félték annak felségsértő áthallásától, lázadásra ösztönző mondataitól. A nagyközönség tehát olvashatta drámát, de színre vitelének hatását csak később, 1833-tól tapasztalhatta meg. A hazaszeretetet (is) megfogalmazó színmű egyre ismertebbé és jelentőségtejljesebbé vált. A magyar forradalom 1848. március 15-e estéjén, a Nemzeti Színház közkívánatra a nap betetőzésének szánta a darab műsorra tűzését, azonban az előadás nem mehetett le egészen, mert a felfokozott hangulat heve elsodorta. A legenda szerint akkor a színpadon történt az a sorsdöntő találkozás Jókai Mór (1825–1904) és Laborfalvi Róza (1817–1886) között, amely lángra lobbantotta szerelmüket. Az író a „márciusi ifjak” egyikeként lépett a deszkákra, ahol az általános lelkesültségben, amikor a Gertrudis jelmezébe öltözött színésznő feltűzte a kokárdát Jókai kabátjára, tekintetük egybeforrt. A kialakuló párkapcsolatot – különösen az író köréből – nem mindenki üdvözölte, azonban idővel a szilárdnak bizonyuló házasság eloszlatta a kétségeket, s a házaspár a közélet meghatározó szereplői lett.

Az 1867. évi kiegyezéssel felélénkülhetett a kulturális élet, amelyben a színházakat kitüntetett érdeklődés övezte. A székesfehérvári Vörösmarty Kör 1869 végén indítványozta a város vezetőségénél egy színházi épület megépítését. A kezdeményezést adományozások és tettek követték, 1872-ben lefektették a Thália új templomának alapkövét, s 1874-ben pedig átadhatták ifj. Koch Henrik (1837/1840–1889) és Szkalnitzky Antal (1836–1878) által tervezett teátrumot (1. kép). S mivel Székesfehérvár a magyar királyok temetkezési helyeként vonult be a történelmi köztudatba, ezért a színházavató díszelőadásra a koronás fők egyikét, II. Andrást (1176/1177–1235) megidéző műként esett a választás Katona József *Bánk bán*jára.

Az 1874. augusztus 22-i nyitóünnepségről részletesen tudósított *A Hon* munkatársa, Szathmáry György (1845–1898), aki annál is inkább igyekezett érzékletes beszámolót adni az eseményről, hiszen szerkesztőségi előljárója, Jókai Mór a dí-

szvendégi sor élére került (2. kép). A meghívott előkelőségek egyike megjegyezte, hogy az avatáson megjelentek többsége a színészetet, az irodalmat és a tudományt képviselte, valamint számosan voltak – az akkor még csak – „hatodik nagyhatalom, a sajtó” buzgó napszamosai. A hírlapírás előkelő státuszáról – ugyanilyen szófordulattal – Jókai már 1866-ban írt lapja tárcarovatában.⁴ A kifejezés arra utal, hogy Edmund Burke (1729–1797) nyomán⁵ viszonylag helytálló, korszerű és pontos társadalmi ismeretekkel, és erre vonatkozó önreflexióval rendelkeztek.⁶



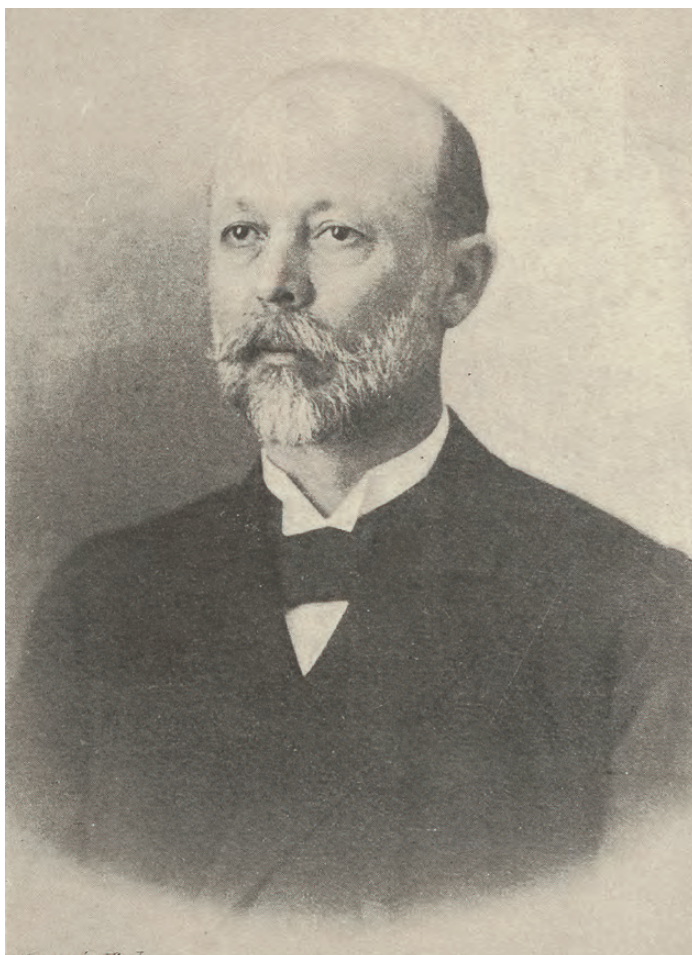
2. kép, Jókai Mór, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 15. (1868. augusztus 2.) 31. sz. 369., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

-
- 4 Jókai Mór: A sajtó és a censura Magyarországon. *A Hon*, 1866. november 1. [1]., november 3. [1]., november 4. [1]., november 6. [1]., november 7. [1]., november 11. [1]., november 18. [1]., november 25. [1–2].
- 5 “Burke said there were Three Estates in Parliament; but, in the Reporters’ Gallery yonder, there sat a Fourth Estate more important far than they all.” Carlyle 1993, 141.
- 6 A sajtó befolyásoló erejének előretörését érzékelteti, hogy ma már a „negyedik hatalmi ágként” emlegetik. Lásd Cservák 2002.

A zsúfolásig telt nézőtéren alig várták a 7 órakor kezdődő díszelőadást, melynek nyitányát követte a *Rákóczi-induló*, felcsendültek a *Szózat*ból vett motívumok, majd Jókainé Laborfalvi Róza (3. kép) elszavalta férje ez alkalomra írt költeményét, a *Prológot*. A vers utolsó hazafias érzéseket fokozó sorainak elhangzása után a közönség tomboló tapsviharban és éljenzésben tört ki. (A teljes mű megtalálható *A Hon* 1874-es reggeli kiadásának augusztus 23-i számának a címlap alján szereplő tárcarovatban.) A kitartó tetszésnyilvánítás hatására Jókai Mór feleségével a karján már majdnem a nézők elé lépett volna, de karmester sietősen folytatásra intette zenekarát, ezért sokan sajnálták, hogy a pár együttes nyílt színi ünneplése elmaradt. S ezután került sor a nagy sikerű *Bánk bán* előadására, melyben kitűnt Laborfalvi Róza bravúros Gertrudis királyné alakításával.



3. kép, Laborfalvi Róza mint Gertrudis a *Bánk bán*ban, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 30. (1883. december 2.) 48. sz. 772., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960



4. kép, Szathmáry György, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 45. (1898. január 23.) 4. sz. 63., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

Az eseményről szóló tudósítást az a tehetséges jogász és tanár Szathmáry György (4. kép) írta, akinek a nehéz gyermeksorsa mellett tanulmányai eredményivel sikerült befolyásos pártfogók figyelmét kiérdemelnie. A nemzeti elköteleződésű bölcsészből később miniszteri tanácsos és országgyűlési képviselő lett, szakmai tevékenységét főként a középiskolai oktatás terén fejtette ki. Az egyik ilyen pártfogó, a főleg romantikus regényei után ismert, sokoldalú

Jókai Mór volt. Ő volt *A Hon* főszerkesztője, tulajdonosa, aki később függetlenségpárti nézeteit a Szabadelvű Párt politikusaként képviselte a parlamentben. Jókai életét, pályáját a szakirodalom alaposan feltárta, az azonban továbbra is rejtély, illetve nehéz megválaszolni, hogy hogyan fordult úgy sorsának kereke, hogy a hosszú 19. század szinte valamennyi kulcsfontosságú történéseinél jelen volt. Érdemes számba venni a színházavató beszámolójában idézett korabeli hírességeket. Mindenesetre mérhetetlen bizalommal tekintett a szorgalmas, igyekvő, erkölcsös ember „teremtő erejére”. 1873-ban jelentette meg a *Jövő század regénye* című egyetlen olyan művét, melyet nem megtörtént események ihlettek, és amelynek híres összegző gondolata „Még hátra van ránézve a legnagyobb tökély fokára emelő megdicsőülés – ez az ismeret. Az ismeretek diadala lesz az, amidőn az a halandó, aki azt mondja magáról: »Én vagyok az Isten!«, leteszi koronáját azon halandó előtt, aki azt mondja: »Én vagyok az ember!«”⁷ A legtekintélyesebb díszvendég talán az egykor nádori és kancellári tisztséget is betöltő Szőgyény-Marich László (1806–1893), aki ekkor (Székesfehérvár közigazgatási területének) Fejér vármegye főispánja volt. Róla mindenki tudta, hogy a kiegyezés előtt a régi magyar alkotmányosság helyreállításért küzdött, emellett főrendiházi tag és belső, titkos tanácsos volt. A főispán először a királyra, majd Jókaira emelte poharát. Ezután Pulszky Ferenc (1817–1897) emelkedett szóra, akinek szónoklata szerint a művészetet és a kultúrát támogató nemzetnek nincs félnivalója a jövőtől. Pulszky Ferenc országgyűlési képviselő, régész, műgyűjtő és a Magyar Tudományos Akadémia tagja elfogadta a kiegyezési politikát, és megkerülhetetlen vezéregyénisége volt a kor kulturális életének. S mindemellett magas rangú szabadkőműves háttére is köztudott volt, hiszen az akkori „Magyarországi Jánosrendi Nagy-páholy” első nagymesterének választották. (Itt meg kell jegyezni, hogy a szabadkőművesség léte, működése korántsem volt annyira titkos, mint ahogy az ma feltételezhető. A fontosabb nyilvános szabadkőműves rendezvényekről a sajtó is beszámolt, közzétette a megjelentek névsorát, sőt ismertette a mozgalom célját, bemutatta a hazai vezetőket.⁸) A következő hivat-

7 Jókai [1872]1981, 12.

8 H[öke] L[ajos]: A szabadkőművességről. I–II. *Vasárnapi Ujság*, 20. (1873. január 19.) 3. sz. 31., (1873. január 26.) 4. sz. 43.

kozott nevezetesség Gyulai Pál (1826–1909) volt, aki a kor irodalmi és színházi életének kritikusja és egyben tanára, továbbá a Kisfaludy Társaság és Magyar Tudományos Akadémia egyik vezető tisztségviselője volt. Az irodalmár megtörtént esetekkel példázta a város irodalom és színház iránti elkötelezettségét. Ezek után Jókai Mór vette át a szót, aki elmondta, hogy a székesfehérvári színházavatás jelentősége az 1837-es pesti színházadához mérhető, hiszen akkor a székesfehérvári művészek léptek fel, s ezúttal pedig a pesti színészek közreműködésével zajlott az ünnepi nyitóelőadás, végül megköszönte a főispán pártoló magatartását. A beszámoló a hírességek közül kiemelte még – többek között – Henszlmann Imrét (1813–1888) művészettörténészt, régészt, építészt, orvost, rövid ideig kormánypárti országgyűlési képviselőt, aki ezidőtájt kezdte a Székesfehérváron eltemetett királyok földi maradványainak feltárását, valamint Arany László (1844–1898) jogászt, költőt és népmesegyűjtőt, aki az Országos Földhitel Intézet igazgatója volt. A pénzügyeit kezelte a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság pénzügyeit. Az egyértelmű, hogy a premieren megjelent díszvendégek köre – mai társadalomtudományi szóhasználattal – egy hálózati csomópontot rajzol ki. A 20. században ezt még csak egyszerűen társadalmi vagy kapcsolati tőkének hívták.

A díszvendégek a sikeres bemutató után banketten gyűltek össze, ahol pohár-csengések közepette mondtak egymásra köszöntőket, melyekben elsősorban Jókait éltették, mert külföldön művei dicsőséget és becsületet hoztak a magyarságnak, illetve mert ünnepi költeményében a hazafias érzületet kifejezően jelenítette meg. Jókaiék éjféli után, fél egy körül visszavonultak. A társaság ott maradt tagjai egyetértettek abban, hogy a színház létrejötte szép példája annak a középosztályra épülő működő polgári társadalomnak, amely Amerikát is felemelte. A polgári mentalitás erkölcsiségének, vagyis a dualizmus kori kulturális élet értékközösségének egyik fontos alapja a hazaszeretet volt, amely a székesfehérvári színházavatáskor is vezérmotívummá vált.⁹

A kiegyezés idején a Ferenc Józseffel (1830–1916) való tárgyalások nyilvánvalóvá tették, hogy a függetlenség kérdésében hajlíthatatlan magyar politikai vezetés belátható időn belül nem tudja megvalósítani az ország teljes önállóságát,

9 Agárdi 2015, 32–35.

viszont az egyezkedésjellegű párbeszédés viszonyban a mozgástér tágításának esélyét látták. Azaz annak lehetőségét, hogy az akkor kialakult helyzet a korlátok ellenére – idővel – továbblazítható, és ennek érdekében leginkább a Szabadelvű Pártnak sikerült kitöltenie a hazai politikai erőteret. Az 1875-ös választásokat a liberális vezetői kör nyerte meg, amelyhez a székesfehérvári színházi ünnepség díszvendégei is tartoztak. A korokkal való történelmi párhuzamokat tartalmazó darabválasztás mindenképp arról árulkodik, hogy a múltból levezethető elvek és keretek is jelentős legitimációs bázist jelentettek.

Országos ünnepek történelmi háttérrel

Az eltiport szabadságharc, az azt követő elnyomás, majd a kiegyezés továbbra is felszínen tartotta az egész országra jellemző függetlenségpártiságot mint természetes igényt. Viszont az önállóság megszerzésének halasztása még inkább a történelem felé fordította a figyelmet azért, hogy a jövőbeli elvárások realitása eleven eszme legyen.¹⁰ A múltbéli támaszkeresést táplálta a (kései) romantika, amely befolyásolta a kor életszemléletét és vágyait.¹¹ Ez a korszellem felölelte az emberi érzélemlát és fantázia szinte összes motívumát: a kifakadó életörömet, a lemondó fájdalmat, a szabadság eszméjét, a dicsőített és megharcolt nemzeti múltat, az egzotikum iránti vonalmat, a személyes megélést, a kalandvágyat, a regényes fordulatokkal teli sorsokat, a szövevényes cselekményeket, az álom és valóság különbözőségét, a misztikumot, a természetkultuszt és a természetet átható világszellemet.¹² A modernizálódás idején a fejlődés irányának meghatározásához a történelmi mintákhoz nyúltak.

A lendületes iparosodás, városaisodás látványos eredményeket hozott nemcsak külföldön, hanem Magyarországon is. Az „új kezdetben” vagy „alapításban” gondolkodók értékrendjére és szemléletére nagy hatással volt az a minta, amelyet elérni és megvalósítani kívántak. Ezt a mintát a reneszánsz szolgáltatta, hiszen ekkor fedezte fel az ember önmaga számára a földi élet szépségeit, kí-

10 Eliade 1993.

11 Lásd Assmann 2018.; Hartog 2016.

12 Lásd Brock 2015.

sértéseit, megpróbáltatásait mint megelégedő vagy kiteljesítendő létprogramot. Nyugat-Európa tőkés vállalkozói ennek szellemében gyűjtötték vagyonukat, és külsőségekben is ennek megjelenítésére törekedtek. A művészetben „neoreneszánsznak”, „neogótikának” nevezett stílus tekintélyes irányzatot képviselt, a megrendelők és kivitelezők szívesen fordultak híres előképekhez.

A viharos magyar történelemben pedig a reneszánsz volt az az utolsó virágzó korszak, amelynek nagyságát és szépségét mindenki pártatlanul elismerte, és amelynek folytatásával – az átugrott századok viszontagságai ellenére – legalább olyan színvonalú teljesítmény ígéretét hordozta. Az eltelt századok nyugat-európai történelme azonban a mintának tekintett alkotások bőséges tárházat vonultatta fel, amelynek alapján a kiegyezés utáni hazai emlékezetpolitika „megalkothatta” a követendő polgári társadalom tárgyi és épített környezetét. A törekvésben vezető szerepe volt a fővárosnak, amely a koncentrálnak történelmi példákat idéző historizáló épített környezete az eklektika¹³ pazar látványával fogadta a látogatókat. Sőt, maga az uralkodó is megfogalmazta a budai királyi vár bővítésekor, hogy „az mind a kényelem, mind a műizlés magasabb igényeinek megfelelően, s amennyire lehetséges, megközelítse Mátyás király palotájának fényét”.¹⁴

Az elért eredmények értékelése évről évre megtörtént. Két központi szervezésű országos ünnepséget tartottak, az egyik a mindenkori király születésnapja, a másik az államalapító Szent István napja volt. Ferenc József születésnapja augusztus 18-ára esett, Szent István napját pedig augusztus 20-án ünnepelték (5. kép). A kortársak beszámolóiban és az egykorú sajtóban kínosan ügyeltek arra, hogy elkülönítsék a két jeles nap rendezvényeit, ezért a közbeeső 19-i dátummal megjelenő híryanagnál feltűnőbb volt annak hétköznapiabb jellege, a „semleges” témaválasztása. (Bár ez nem jelenti azt, hogy ekkor ne lettek volna utólagos közlések, vagy előzetes felhívások, de mindig egyértelmű volt, hogy melyik kiemelt alkalomra vonatkoznak a kettő közül.)

13 Szabó 1983, 958.

14 Bobula János: A királyi várpalota Budán. *Vasárnapi Ujság*, 32. (1885. április 5.) 14. sz. 222.



5. kép, Szent István-napi körmenet a budai várban, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 29. (1882. augusztus 20.) 34. sz. 536., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A királyi születésnap sokkal szolidabb és diszkrétebb ünnep volt a Szent István-naphoz képest, s ennek oka elsősorban a rendezvény protokolláris jellege, ugyanis csupán egy szűk kör érintkezhetett személyesen az uralkodóval (6. kép), az alulról jövő köszöntések is csak többszörös áttételes közvetítéssel jutottak el őfelségéhez, míg a népszerű Szent István-ünnepen tömegek vettek részt. 1880-ban azonban elérkezett egy megkerülhetetlen évforduló, ugyanis a magyar király, Ferenc József augusztus 18-án töltötte be 50. életévét. Az uralkodói jubileumon a szokásosnál fényesebb keretek között zajlottak a megemlékezések. Az uralkodói évforduló kapcsán Ferenc József mint az alkotmányosság, az állam fundamentumának őrzője jelent meg a sajtóban.



6. kép, Ferenc József köszöntőt mond az olasz királyi pár látogatása alkalmából, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 28. (1881. november 20.) 47. sz. 742., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A másik esemény az államiság, azaz a Szent István-nap ünnepe reggel 7 órakor kezdődött, amikor magas rangú állami tisztviselők gyülekeztek a Budai vár Szent Zsigmond-kápolnájában, illetve az előtte levő téren, ahonnan a menet indult. Elöl haladtak a különféle céhek, testületek, őket követték az iskolák, a szerzetesek, a fővárosi plébániák szolgálattevői, a gyalogos katonaság, a hatósági és a minisztériumok hivatalnokai, a papság, s mellettük és oldalt

az egyetemek vezetői. A fölvonulás központjában a lelkészek soraiban vonult a Zsigmond-kápolna prépostja, a Szent Jobb őre és négy miseruhás, süveges diakónus, aki a fáklyát tartó tisztek kíséretében a Szent Jobbot hordozta. A menetet határozott rendbe sorolt, vezető rangú állami hivatalnokok zárták. A vonulókat a Szent Jobb órétől két oldalt katonák sorfala fogta közre, mindannyian áthaladtak a Hentzi, majd a Dísz téren, az Úri utcán, a Tanácsház téren, végül megérkeztek a Nagyboldogasszony- vagy Mátyás-templomba, ahol letették az ereklyét. Az ünnepi nagymise és szónoklat idején a Dísz téren egy zászlóalj várakozott, az istentisztelet alatt leadott három díszlövést, melyekre a Gellért-hegy ágyúi válaszoltak. A szertartás végén a Szent Jobbot felemelték és visszavitték a vártemplomba, s a rendezvény a Te Deummal ért véget. Az esemény lebonyolításában, a rend fenntartásában a főváros küldöttei is részt vettek.¹⁵

Az augusztus 20-i ünnepnapon megjelenő *Pesti Napló* ismét vezércikkben adott helyzetértékelést a történelmi évforduló kapcsán (7. kép).¹⁶ A szerkesztőségi írás sajnálta, hogy a Tisza-kormány felekezeti, s nem politikai alapon rendelte el a részvételt a nemzeti ünnepen, mert így a felekezetekhez tartozó nemzetiségek csak akadékoskodnak. Az eszmefuttatás öt pontban foglalta össze a Szent István-nap lényegét, amely képviseli 1. az önálló magyar állam születésének több évszázados évfordulóját, 2. a történelmi és törvényes alapokon nyugvó uralmi elveket, 3. a magyar alkotmány nyolcszáz éves jogfolytonosságát, 4. a magyar nemzet kereszténységét és vallásosságát, 5. Magyarország kulturális fejlődését. A szerkesztőségi cikk nemcsak a hazafias politikát tartotta fontosnak az államalkotó nemzet fennmaradásához, hanem az ezt szolgáló kultúrát is. Az írás utolsó mondatával sommázta az ünnepi alkalomra felhozott gondolatok lényegét, amely szerint csakis a műveltség teszi a „kis nemzeteket nagyá”.

A Szent István-nap másnapján a *Pesti Napló* felsorolta a megszokott központi ünnepség főbb elemeit: a misét, a körmenet kiemelt résztvevőit, az útvonalat, az ágyúlövéseket, a zenekarokat, az általuk játszott császári himnuszt, majd közlése szerint a szertartás fél tizenegy tájban véget ért, s utána – bár

15 *Szent István király ünnepe az ünnepélyes bucsú menetrenddel. A nagy király életrajzával és sz. ereklyéinek s az sz. korona történetével.* Werfer Ny., Pest, 1860. 5–6.

16 Budapest, aug. 19. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1880. augusztus 20. [1].

korábbi vezércikkében felvetette a felekezeti ellenérzéseket – mégis a várbeli „néptömegek hullámszát” észlelte.¹⁷ Az újság bővebben számolt be a (hét vasárnapján tartott) bécsi rendezvényről, utalt a szónoklatot kísérő elismerésre, mert az a vallás szükségességét emelte ki, és végül kitért az előkelőségekre, valamint a díszében megjelentekre és a pohárköszöntőkre.¹⁸ A hírek között szerepelt még az az értesülés, miszerint Simor János (1813–1891) hercegprímás születésnapján avatta fel az általa alapított leányiskolát.¹⁹ A napilap ünnepi hírfolyamának utolsó darabja a párizsi Magyar Társulat ünnepi összejöveteléről szólt.²⁰ A kint élő magyarok közül 40-50-en Párizs egyik közkedvelt kis szigetén (Daumesnil) gyűltek össze a nevezetes napon, és az együttlét alkalmával meghallgatták Berzsenyi Dániel (1776–1836) *A magyarokhoz* című hazafias ódáját, Petőfi Sándor (1823–1849 [1856?]) *Vándorlegény* című versét, megemlékeztek a király születésnapjáról, dicsérték Párizst, és köszöntötték a távollévő elnököt, a híres festő Zichy Mihályt (1827–1906), majd kétszer is elénekelték a *Marseillaise*-t, végül a találkozó estéllyel zárult.

A király 1880. évi jubileumi születésnapjának egy évvel később emlékezetpolitikai következménye lett. 1881-ben ugyanis a kiegyezést részben elfogadó és a mindenkori hatalommal szemben higgadt magatartásra törekvő *Pesti Napló* hírlapírói köre – az előző évektől eltérően – bővebb híryanagot szolgáltatott az olvasónak, ráadásul Szent István emlékezetének fenntartása érdekében kezdeményezőként lépett fel.

A napilap szerkesztősége a továbbiakban – ugyancsak a címlapon – a történelmi évforduló alkalmából a szent király szobrára való gyűjtési felhívást tett közzé.²¹ A javaslat emlékeztetett „nemzetünk régi óhajtására”, hogy olyan nagy királyainak szobrot állítsanak, mint például amilyen Árpád fejedelem (845–907), Szent István vagy Mátyás (1443–1490) is volt. De a szándékból nem valósult meg semmi sem, holott „[m]inden nemzetnek vannak historikus szobraik, a magyarnak nincsen”.²² Az indítvány főleg a katolikus egyházat ostromozta,

17 Szent István napja. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1880. augusztus 21. [2].

18 Sz. István napja Bécsben. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1880. augusztus 24. [2].

19 A hercegprímás. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1880. augusztus 24. [2].

20 Szent István ünnepe Párisban. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1880. augusztus 26. [1–2].

21 A Szent István-szobor. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 20. [1–2].

22 Uo. [1].

hiszen minden szentnek emeltetett szobrot, így számtalan Mária- és Szentháromság-szobor található szerte az országban, sőt még a cseh Szent Nepomuk is minden település hídján ott köszönti a vándort, de Magyarország védőszentjének sehol nincs emlékműve. Pedig az egyház éppen a keresztény államalapító királynak köszönheti megerendszerét, szervezetét és azt a bőséges jövedelmét, amely még a főpapoknak is olyan javadalmazást jelentett, amely meghaladta a világi közjogi méltóság, a miniszterelnök fizetését. A szerkesztőség azonban a nemzetet is megszólította.



7. kép, Roskovics Ignác: Szent Zsigmond-kápolna oltárképének vázlata, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 47. (1900. január 7.) 1. sz. [1.], lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

„S ki tette meg első rendül a főpapokat Magyarországon? Szent István. Most is a katolikus püspökök azon joguknál fogva ülnek a főrendek házában, mint tagjai a törvényhozásnak, mert szent István király rendi alkotmányában nekik e jogot megadta.

Ennek folytán első sorban a minden nemzeti kulturérdekek és a szépművészetekért lelkesülő főpapokat illetné meg, hogy a szent István-szobor ügyét felkarolják és kezdeményezzék.

De mi az egész nemzet áldozatkészségére számítunk, ha e célra adakozni bizalmat érdemlő férfiak által felhivatik. Szent István nemcsak a katolikus egyház szentje, hanem egyszersmind az osztatlan magyar nemzet civilizátora, a magyar állam szervezője s a magyar alkotmány megteremtője. Az Árpád-ház legnagyobb fejedelme ő vala. E nemzet hálás iránta valláskülönbség nélkül és szent István napja egyházi ünnep a katolikusoknak, de nemzeti ünnepe mindnyájunknak. [...]

Mert a szobor, mint műemlek, a legszebb művészeti feladványok közé tartozik, s a probléma megoldása hazai művészeink tehetségét a legérdekesebb versenyre indítaná. A csatákban győztes vezér, az első magyar lovas, a magyar nemesség alapítója, helyesen csak lóháton ábrázolható. Az első királyt a királyi jelvények nélkül képzelni nem lehetséges. [...]

Ugy véljük legméltóbban ünnepelhetni szent István napját, ha a nemzetet a hála adósságára emlékeztetjük s egyúttal kijelentjük, hogy szent István szobrára adakozásokat elfogadunk, a legkisebb összeget is köszönettel vesszük, s ideiglenesen, míg e célra bizottság nem alakul, a főváros letéti hivatalába fogjuk elhelyezni.”

A *Pesti Napló* a felhívás megjelenésétől kezdve naponta közölte az adakozók névsorát és a felajánlott összeget. A közleményre először kevesen jelentkeztek, az első három adományozó a középréteget képviselte, ezért a lap újabb, közösség-kovácsoló gondolatokkal ösztönözte olvasóit.²³

23 Az első adakozók Szent István szobrára. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 23. [2].

A szerkesztőség a későbbiekben is kitartásáról biztosította a nagyközönséget, hiszen mozgalommá kívánta tenni a kezdeményezést, és további serkentő részleteket közölt a támogatók leveleiből.²⁴ A következőkben már közkedvelt, „divatos” nemzeti ügygé avatta a gyűjtést,²⁵ amely mentes a „valláskülönbségektől”,²⁶ s napon-ta tudatta a gyarapodást.²⁷ A szent királyt méltó módon ábrázoló szobrot csak egy negyedszázad múltán, 1906-ban adták át a historizáló módon újjáépített budai várban (8. kép). Az újság emlékeztette az általában függetlenségpárti nagyközönséget, hogy bár az ausztriai Habsburg-házból való uralkodó ül a trónon, azonban van az országnak egy olyan történelmi királya, akinek szentsége és államalkotói tevékenysége folytán állandó eszmei hatalma megkérdőjelezhetetlen és időtlen.



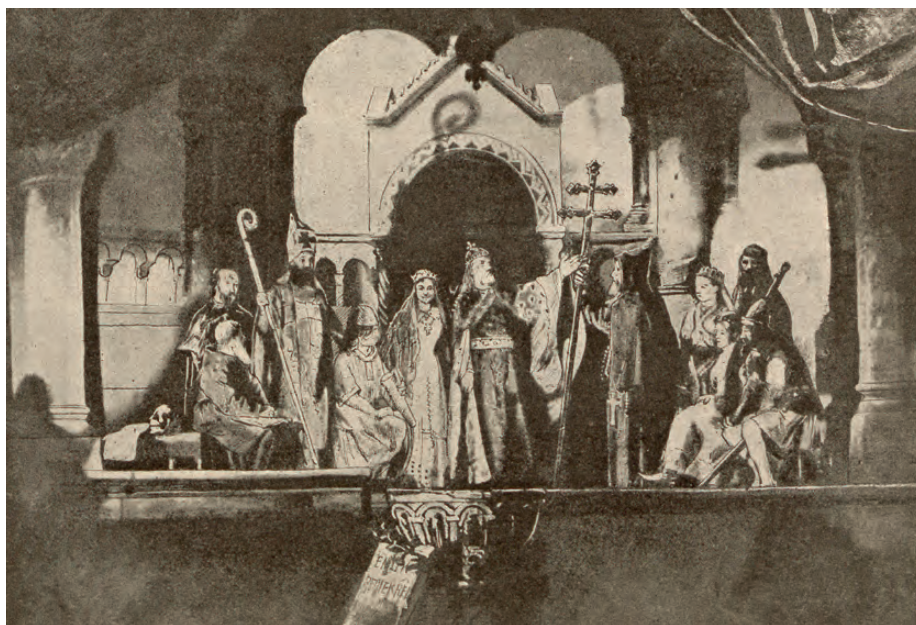
8. kép, A Szent István-szobor a leleplezés után, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 53. (1906. május 27.) 21. sz. [329], lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

24 Szent István szobrára. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 24. [2].

25 A Szent István szobrára. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 25. [2].

26 Adakozások a szent István-szoborra. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 26. [2].

27 Szent István szobrára. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 27. [2].; A szent István szoborra. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 28. [2].; Szent István szobrára. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 29. [2].; Szent István szobrára. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1881. augusztus 31. [2].



9. kép, Nagy Lázár: Szent István átveszi a kereszténység jelképeit, (fénykép után, életkép a Vigadóban, Szent István: id. gróf Széchenyi Imre, Gizella királyné: Kramolin Papp Emilia báróné, Imre herceg: gróf Hunyadi László, püspökök: Rakovszky Ferencz, Stróbl Alajos, kis leány: Elek Valéria, Endre herceg: gróf Hunyadi József, udvarhölgy: herceg Thurn-Taxis Emilia, tudós: gróf Zedwitz-Utz), a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 42. (1895. április 28.) 17. sz. 273., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A dualizmus kori általános közfelfogásának társadalomszemléletét alapvetően meghatározták a történeti állam keretei.²⁸ S hogy mennyire megbecsültek voltak a magyar történelem eszményített dicső eseményei, arról egy 1895-ös jótékonsági est tanúskodik. A műsor olyan élőképek felállításából állt, amelyek ezeket a közismert és közkedvelt történelmi fordulópontokat jelenítették meg. Ezek közé tartozott a Szent István-i életmű egy fejezete, amikor az uralko-

28 Lásd Atkins 2016.; Szabó 2009.

dó átvette a keresztény jelképeket. A jelenetet ábrázoló élőkép korhű jelmezbe öltözött alakjainak megtestesítésére a korabeli arisztokrácia és nagypolgársága szívesen vállalkozott (9. kép). A látvány nemcsak a közönségnek jelenthetett élményt, hanem az elit tagjainak is fontos lehetett egy-egy történelmi nagyság képében feltűnni, s egy rövidke időre azonosulni velük.²⁹

Összegzés

Az ünnepekhez kötődő – korabeli sajtótudósításokon alapuló – vázlatos társadalomtörténeti áttekintés alapján kibontakozott az, hogy a dualizmus idejének véleményformálói egy olyan középosztály, vagyis polgárság mellett tették le a voksukat, amely kezdeményezőkézsége révén képes az ország gyarapodását serkenteni. A remélt fejlődés előmozdításában kiemelt szerepet kapott a kultúra és a művelődés. A közvélemény elfogadta, hogy az állam működésének feltételeit a király, Ferenc József mint az alkotmányos rend őre biztosította. A magyar politikai vezetés (kormányzat) és a király közös célja az állam, a gazdaság működtetése, azonban a függetlenség eszményének fenntartásához hangsúlyosabban fordultak a magyar történelmi gyökerekhez és mintákhoz.³⁰ Az átnézett újságok beszámolóinak és véleményeinek tükrében az ország modern kori kiépítését, társadalmi, gazdasági változását – polgárosodását csakis a Szent István-i állam keretei között képzelték el.

29 Nagy Lázár: Szent István átveszi a kereszténység jelképét. *Vasárnapi Ujság*, 42. (1895. április 28.) 17. sz. 273.

30 A Szent István-napi beszámolók kapcsán a „felekezeti kérdés” némi antiklerikális (főpapságellenes) kritikával fűszerezett, de túlságosan ki nem élezett módon jelenik meg a sajtóban. Mindez a magyar középosztály hármás – katolikus, protestáns, izraelita – származási összetételére, illetve az ebből adódóan óhatatlanul felmerülő vallási súrlódások állandósuló társadalmi jelenlétére utal. A Szent István-nap körüli viták a századvégre „szabadkőműves” és „szocialista” jelzőkkel gazdagodtak. A kérdés közjogi-politikai szemléletű feltárására lásd Kovács 2022.

IRODALOMJEGYZÉK

- Agárdi 2015.** Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafeldolgozások, 1847–2014.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.
- Assmann 2018.** Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és a politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (Ford.: Hidas Zoltán.) Atlantisz Kiadó, Budapest, C. H. Beck, München, 2018.
- Atkins 2016.** Atkins, Gareth (ed.): *Making and Remaking Saints in Nineteenth-century Britain.* Manchester University Press, Manchester, Manchester, 2016. (Manchester Religious Studies) <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719096860.001.0001>
- Brock 2015.** Brock, Brian: Government, University and the Category of Religion: A Response from Critical Theology. In: Stack, Trevor – Goldenberg, Naomi – Fitzgerald, Timothy (eds.): *Religion as a Category of Governance and Sovereignty.* Brill, Leiden, Boston, 2015. (Supplements to Method & Theory in the Study of Religion 3.) 228–247. https://doi.org/10.1163/9789004290594_011
- Buzinkay 2016.** Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és az újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Wolters Kluwer, Budapest, 2016.
- Carlyle 1993.** Carlyle, Thomas: *On heroes, hero-worship, and heroic history.* University of California Press, Berkeley and Los Angeles CA, Oxford, 1993.
- Cservák 2002.** Cservák Csaba: A hatalommegosztás elmélete és gyakorlati megvalósulása. *Jogelméleti Szemle*, 3. (2002) 1. sz. <https://jesz.ajk.elte.hu/cservak9.html>; a letöltés időpontja: 2024. július 22.
- Eliade 1993.** Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza avagy A mindenség és a történelem.* (Ford.: Pásztor Péter.) Európa Kiadó, Budapest, 1993.
- Hartog 2016.** Hartog, François: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtápasztalat.* (Ford.: Lakatos Ágnes.) L'Harmattan Kiadó, Atelier Kiadó, Budapest, 2006. (Atelier füzetek 9.)
- Hont 1962.** Hont Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1962.

- Jókai [1872–1873]1981.** Jókai Mór: Előszó. A jövő század regénye (1872–1874). I. kötet. In: D. Zöldhelyi Zsuzsa (szerk.): *Jókai Mór összes művei. Regények*. 18. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Kovács 2022.** Kovács Kálmán Árpád: A Regnum Marianum, a Regnum Christi és Res publica laico modo separata a protestáns közgondolkodásban (1884–1925). In: Klima Gyula (szerk.): *Regnum Marianum. Az eszme története, jelentősége és hatása*. Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2022. 199–230. <https://doi.org/10.53644/MKI.RM.2022.199>
- Szabó 2009.** Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció: A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon, 1867–2006*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.
- Szabó 1983.** Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Hanák Péter – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890–1918. 2. javított kiadás*. Akadémiai Kiadó, 1983 (Magyarország története tíz kötetben 7/2.) 873–1002.

Hivatkozott sajtó

A Hon, Pesti Napló, Vasárnapi Ujság

FEHÉR BENCE

EGY HELLENISZTIKUS KORRA VISSZAMENŐ GÖRÖG HAGYOMÁNY BELSŐ-ÁZSIA TÖRZSEIRŐL

KIVONAT: Belső-Ázsia területéről a görög-római hagyományban eddigi tudunkkal a principatus korának eleje előtt nincs információ. Ez alól jelenthet kivételt Amómétosz Plinius és Solinus által idézett adata az attacora népről. Amómétosz alig ismert szerző, valószínűleg a diadokhoszok vagy inkább I. Ptolemaiosz korában élt Egyiptomban. Az idézet első ránézésre egy hyperboreus-szerű mitikus népre vonatkozik, elemzése azonban arra utal, hogy Amómétosz az attacorákon túl még két népet ismert, a Brisarit és a „Cicones”-t, ám az utóbbi valószínűleg szövegromlás egy eredeti Conae/Cones népnévből. Az attacorák valóságos létét pedig megerősíti, hogy variáns névalakban Ptolemaiosz, Orosius és Pseudo-Aethicus is ismeri őket, közelítő földrajzi helyet is megadva, amelynek alapján két útvonalon, délről (a Himaláját megkerülve) és északról (Gandhárán és Baktriánát) is megközelíthetők. Az attacorák tehát egy pontosan ma még meg nem határozható belső-ázsiai medencében valóban élhettek, tőlük északra pedig a Conae népnév összevethető Orosius Chuni népnévvel, valamint a xiongnu népnév ma rekonstruálható ókínai kiejtésével, vagyis lehetséges, hogy a hunok első európai említéséről van szó.

KULCSSZAVAK: Amómétosz, Belső-Ázsia, Sinus Attacorum, Cicones, hunok

BENCE FEHÉR

A GREEK TRADITION ABOUT THE TRIBES OF INNER ASIA, GOING BACK TO THE HELLENISTIC ERA

ABSTRACT: As far as we know, no information was preserved about Inner Asia before the era of the Principate. A possible exception is Amometus' data about the Attacora people, cited by Pliny and Solin. Amometus was an almost unknown author in Egypt, probably in the period of the diadochs or Ptolemy I. The citation seems to refer to a mythical people (like the Hyperborei), but its analysis shows that Amometus knew two other peoples beyond the Attacorae: the Brisari and 'Cicones'. However, the name 'Cicones' is probably corrupted from an original Conae/Cones. The real existence of the Attacorae is supported by the fact that Ptolemy, Orosius and Pseudo-Aethicus know a variant of this name, and give a rough geographic position too. According to them, the Attacorae were accessible from two sides, southwards getting round the Himalaya Mts., northwards via Gandhara and Bactria. Consequently, the Attacorae lived in an Inner Asian basin, presently not specifiable, and the more northern Conae people can be related to the Chuni people by Orosius and the Old Chinese pronunciation of the Xiongnu name (as modern reconstructions show it), that is, possibly it was the first European mention of the Huns.

KEYWORDS: Amometus, Inner Asia, Sinus Attacorum, Cicones, Huns

A görög-római földrajzi és (kisebb mértékben) történetírók számára Bel-ső-Ázsia majdhogynem fehér foltot jelentett, az első egybefüggő területleírás

Klaudiosz Ptolemaiosztól származik,¹ nagyjából a 2. század közepéről, bár adatai nagy részét egy lényegesen korábbi, valószínűleg az 1. század kezdetéig visszamenő beszámolóból veszi át többedik kézen.² Végző lejegyzésben az 1. századból van még néhány adat más szerzőknél is, de szinte értékelhetetlenül semmitmondók.³ Bár senki nem vitatja, hogy ezek a szerzők korábbi források adatain (is) alapulnak, a kutatásban eddig még nem merült fel olyan konkrét szöveg, amely a hellenisztikus korból származna és Belső-Ázsiáról bármilyen adatot tartalmazna.

Egy kivétel mindenesetre lehetséges ez alól a negatív tapasztalat alól, ez pedig a Plinius által is említett Amómétosz, akiről azonban szinte semmit nem tudunk, de még azt is kétesen. Összesen három helyen említik a későbbi irodalomból, ebből kettőből úgy tűnik, hogy Egyiptom helyi érdekességeiről írt, szemtanúként, tehát legalábbis tágabb értelemben földrajzi írónak nevezhető.⁴ Az egyik töredék szerint ἐκ Μέμφεως ἀνάπλους c. könyvében⁵ azt írta le, hogyan hajózott fel a Níluson Memphiszből. Ezt később Kallimakhosz idézte a Thaumaszíában. Mivel ez a mű elveszett, nem tudánk ezt sem, de száz évvel később Antigonosz Karüsztiosz a maga ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγῆ-jában egy mondatban továbbidézte:

κατὰ δὲ τὴν Ἀραβίαν ἐν πόλει Λευκοθέα Ἀμώμητόν φησι γράφειν τὸν πραγματευθέντα τὸν ἐκ Μέμφεως ἀνάπλους εἰς τὴν καλουμένην Ἴσιδος κρήνην, ἃν τις οἴνου ἐπιχέη κοτύλην, διότι γίνεται τὸ ποτὸν εὐκρατον.⁶

1 Ptol. Geogr. VI 13–16.

2 Ptol. Geogr. I 11,6.

3 Strab. Geogr. XI 8,2., 11,1.; Mela, Chor. I 12., III 31., 49–50.; Plin. Nat. hist. VI 19,50–20,53.; Dion. Perieg. 752–760.

4 Ezek kiadása: FHG II p. 396.; FGH IIIC No. 645.

5 A műcím jelentése kb.: *Hajóút Memphiszből hegymenetben*. Mai bestseller útleírásnak is becsületére válnék.

6 Ant. Car. 164 (Meursius) = 149 (Westerm.) = FHG II p. 396, frg. 2. = FGH IIIC p. 190–191, No. 645 F1. = FHRA 65. Sotion, pag. 185 (Westerm.) is idézi, kicsit tömörebben.

Egy mondatát Aelianus is idézi a *De natura animalium*ban, s bár ő nem nevezi meg, milyen könyvből, de mivel arról van szó, hogyan lehet előcsalogatni a krokodilokat a mocsárból, erőst az a gyanúnk, hogy ez is az ἐκ Μέμφεως ἀνάπλους része lehetett:

Ἀμώμητος δέ φησιν ἐν τῇ Λιβύῃ πόλιν εἶναι τινα, ἐν ἧ τὸς ἱερέας ἐκ τινος λίμνης ἐπαιδαῖς καταγοητεύοντας εὖ μάλα ἐλκτικαῖς ἐξάγειν κροκοδείλους πηχῶν ἑκκαίδεκα.⁷

Valljuk meg, az, hogy ha egy görög valahol Egyiptomban krokodilokról hall, és iszik egy forrásból (Leukotheát amúgy ebben a formában nem ismerjük, de az Iszisz-forrásnak is Egyiptomban kell lennie, a modern irodalom Eileithyopolisszal azonosítja⁸), nem akkora csoda, amiért érdemes lenne megemlékezni róla. Az érdekes az, hogy újabb kétszáz év múlva egy ugyanilyen nevű embert idéz Plinius, csak hogy a világ egész más tájáról szólva, a VI. könyv egyébként obskúrus, adatszegény és szinte megállapíthatatlan forrású Távols-Kelet-leírásában:⁹

VI 20,55 *Primum eorum noscitur flumen Psitharas, proximum Cambari, tertium Lanos, a quo promunturium Chryse, sinus Cirnaba, flumen Atianos, sinus et gens hominum Attacorum, apricis ab omni noxio adflatu seclusa colibus, eadem, qua Hyperbor<e>i degunt, temperie. De iis privatim condidit volumen Amometus, sicut Hecataeus de Hyperboreis.*¹⁰

Úgy tudjuk, hogy [a kínaiak] első folyója a Psitharas, a következő a Cambari, harmadik Lanos, utána a Chryse-fok, Cirnaba öble, Atianos folyó, az attacora [?] emberek öble és népe, minden ártalmas fuvallattól elzárt, napsütötte dombokon, ugyanazon az éghajlaton, amely alatt a hyperboreusok élnek.

7 Aelian. NA 17,6. = FHG II p. 396, frg. 3. = FGH IIIC p. 190–191, No. 645 F3.

8 Fraser 2001, 521.

9 Plin. Nat. hist. VI 20,55. = FHG II p. 396, frg. 1. = FGH IIIC p. 190–191, No. 645 F2. Mint felhasznált forrást az I. könyvben is megemlíti Amómétoszt, de semmi konkrét adatot nem tud róla: Plin. Nat. hist. I 6.

10 A nevek varia lectiói: *Psytharas* a; *Lanus* R; *Cyrnaba* Pa; *Achianos* p *Acianos* g; *Atacorum* Epg; *Mometus* FE'pg *Amammetus* a *Amaetus* R.

*Ezekről külön írt egy kötetet Amometus, mint ahogy Hecataeus a hyperbo-reusokról.*¹¹

Tulajdonképpen akár még a szerző névalakját is vitatni lehetne,¹² hiszen a Plinius-kéziratokban egy sereg varia lectiója van: *Mometus, Amammetus, Amaetus* R. A *Mometus* formát ráadásul két kéziratcsaládból ismerjük, a 2. ehhez ragaszkodik, és pedig a 10. század óta. De a legősibb kéziratokban *Amometus*, és ugyebár mégis hihetőbb, hogy egy embert Amómétosznak hívnak, mint Mómétosznak.¹³

A *sinus Attacorum* leírása után Pliniusnál egy (legalábbis első látszatra) ettől eltérő eredetű leírás következik, amelyről könyvtárnyi szakirodalom keletkezett¹⁴ a benne levő, kétes párhuzamokkal és bizarr magyarázatokkal ellátható népnevek miatt:

VI 20,55 *Ab At't'acoris gentes 'Ph'uni et 'Th'ocari et, iam Indorum, Casiri introrsus ad Scythas versi – humanis corporibus vescuntur –, Nomades quoque Indiae vagantur. Hinc <ali>qui ab aquilone contingi ab ipsis Ciconas (?) dixere et Brisaros.*¹⁵

Az attacorák után a phunus és thocarus népek, és befelé, a szkíták felé fordulva (<akik> emberhúson élnek) a már az indusok közé tartozó casirusok és India

11 Valamennyi idézet saját fordításban. F. B.

12 Mueller a FHG-ban (Westermann alapján) még egy negyedik fragmentumot is tulajdonít Amómétosznak (II 396. frg. 4 = Scholia in Ap. Rhod. III 1179.), ez azonban pusztán egy *varia lectio* okozta félreértés, annak a szerzője az egyébként teljesen ismeretlen Atrométosz, és persze ez is nagyon is létező név (LGPN I 77.).

13 Már pusztán azért is, mivel a név (mint általában a görög nevek) „beszélő”, azt jelenti, 'Gáncstalan', a Mómétosz pedig azt jelentené: 'Gáncsolható'. Névtanilag is igazolható azonban, hogy az Amómétosz ismert, létező név a hellenisztikus korban (Kürénéből, Thesszaliából, Magnésziából, a görög szigetvilágból vannak példái: LGPN I 35., II 28., IIIA 35., IIIB 32., VA 29.).

14 Legalábbis Tomaszek 1889, I 46. óta. A korábbi nézeteket cáfolatukkal együtt ld. Ligeti 1940, 23., Harmatta 1964, 38–40. (ő ugyanakkor ma már tarthatatlan azonosításokkal próbálkozik), Maenchen-Helfen 1973, 444–446.

15 A nevek varia lectiói: *Acotharis* a *Athacoris* P *Athocaris* cett.; *Thuni* et *Phocari* P *Thuni* et *Focari* cett.; *Casyri* a; *Ciconas* dT & *conas* cett.

nomádjai vándorolnak. Van, aki azt mondta, hogy utána észak felől ezekhez csatlakoznak a ciconok (?) és brisarusok is.

Nem teljesen egyedüli az említés, Iulius Solinus *Collectanea rerum mirabilium*-ában is szerepel lényegét tekintve ugyanez a leírás:

51. *Sequitur Attacenus sinus et gens hominum Attacorum,*¹⁶ *quibus temperies praerogativa miram aeris clementiam subministrat. Arcent sane adflatum noxium colles, qui salubri apricitate undique secluso obiecti prohibent auras pestilentes; atque ideo, ut Amometus adfirmat, par illis et Hyperboreis genus vitae est. Inter hos et Indiam gnarissimi Ciconas locaverunt.*

51. [Kínát] követi az Attacenus-öböl, az attacora [?] emberek népe, akiknek az előzékeny éghajlat a levegő csodálatos enyhességét nyújtja. Az ártalmas szellet nyilván a hegyek fogják fel, amelyek a mindenfelől egészséges napfényes vidéken [a szél] útjába állva távol tartják a dögvészes fuvalmakat; és ezért, amint Amometus állítja, nekik és a hyperboreusoknak egyforma az életmódjuk. A legjártasabbak közéjük és India közé helyezték el a ciconokat.¹⁷

Legalábbis látszatra az a legegyszerűbb feltevés, hogy Solinus egyszerűen Pliniust másolta¹⁸ és egy kicsit kicifrázta. Valóban van egy szövegszerű egyezés: *sinus et gens hominum Attacorum apricis ab omni noxio adflatu seclusa collibus / sinus et gens hominum Attacorum ... Arcent sane adflatum noxium colles, qui salubri apricitate undique secluso obiecti ...*

16 Lectio varia: *Attagenus* I II, *Attagorum* I II *Attogorum* G.

17 Solinusnak egy kivonatát adja Martianus Capella a *De nuptiis Philologiae et Mercurii* VI. könyvében levő földrajzi összefoglalóban is (kiadás: F. Eyssenhardt (ed.): Martianus Capella. Teubner, Lipsiae, 1866.). E részt e szavakkal foglalja össze: VI 693 *Hinc Attagenus sinus Hyperboreis beatitate consimilis, quo incolae gratulantur qui circumactu vallium auras nesciunt pestilentes.* Ezután [= Kína után] az Attagenus-öböl, amely áldott voltában a hyperboreusokra hasonlít, ennek örvendenek a lakosok, mivel a körjük húzott sáncfalak miatt nem ismerik a dögvészes fuvalmakat. (Varia lectio: *Adtagenus* BR.)

18 Mommsen óta tudjuk, hogy rendszeresen használt egy Plinius-kivonatot: Th. Mommsen (rec.): C. Iulii Solini *Collectanea rerum memorabilium*. Weidmann, Berolini, 1895. VIII–X.

Az első félmondat szóról szóra ugyanaz, a másodiknál Solinus (nyilván nem pontosan értve az eredetét) sokkal bonyolultabb és érthetlenebb szerkezetbe fogalmazta a kulcsszavakat. Ugyanakkor vannak eltérések is: *expressis verbis* csak Solinus állítja, hogy Amometus állította párhuzamba a hyperboreusokkal (Plinius szövege megengedné, hogy a párhuzamot csak ő vette észre), és a Brisari törzs Solinusnál hiányzik, a Cicones pedig éppen az ellenkező égtáj felé szomszédos, mint Pliniusnál. Igaz, itt Solinus „a legjártasabb szerzőkre” hivatkozik, akikről nem árulja el, kik, de a mai napig nem ismerünk senki mást, aki a Ciconest említené.

Illetve hát persze, mindannyian nagyon jól tudjuk, kicsodák a kikónok, az Égei-tenger északi partján, Iszmarosz városban éltek, Euphémosz király vezetésével harcoltak a trójai háborúban,¹⁹ Marón volt náluk Apollón papja,²⁰ de hát azt mégse hihetjük, hogy úgy megijedtek Odüsszeusztól (akit ráadásul csúnyán meg is vertek), hogy egyből Belső-Ázsiába futottak, és ezt talán Amóméosz sem feltételezhette róluk.²¹ A két név tehát nyilván csak véletlen azonos. Véletlen? A véletleneket a jó klasszika-filológus nem szereti.

A *Ciconas* szó komoly szövegkritikai döntés elé állítja Plinius kiadóit. Az értékesnek mondható kéziratok közül csak kettő (dT) írja ezt az alakot, a többiek *conas* szóval pótolják. Ezek nem a legrégebbi kéziratok, egy családba tartoznak, tehát nyilván egymástól vették az adatot, de a családnak csak a kisebbségét alkotják – a többiben itt is, a másik családban is *conas* van. Normál körülmények közt ez elég lenne ahhoz, hogy az utóbbit fogadjuk el; nyilván azért döntenek a mérvadó kiadások *Ciconas* mellett, mert Solinusnál is ez áll, s mivel a III. sz. első felében alkotó Solinus a szöveget egy a legősibb ismert Plinius-kéziratnál is ősből kellett, hogy másolja, ez ennek a hitelét támasztja alá. Ámde a *CI-conas* / *ET-conas* paleográfai az egyik legkézenfekvőbb elírás mind a középkori, mind a 3. századi kézírással. Úgy gondolom, egy

19 Hom. Il. II 846–847.

20 Hom. Od. IX 39–61.

21 Mindazáltal ezt az elképzelést is van, aki védelmezi: Sheldon 2012, 30. (Még azt is felveti, hogy a *Brisari* népnév a *Bistones* eltorzítása. Ez már csak paleográfai is elég abszurd gondolat.)

ilyen kézenfekvő tévesztés többször, egymástól függetlenül is létrejöhet; valamint azt sem kell kizárni, hogy annak az elég szűk alcsaládnak az őse, amely jelenleg a d és T kódexekből áll, ismerhette Solinust is és az is hathatott rá. És mindenképpen figyelembe venném azt az alapelvet, hogy ismeretlen szóból értelmesre módosítani könnyebb, mint értelmes szót ismeretlenre rontani, tehát már ezért is inkább várható, hogy a hapax *et Conas* kifejezésből lettek a kikónok (akiket Ovidius *Metamorphose*sé is leír,²² tehát egy középkori írónak nem kell Homéroszt még kivonatban sem ismernie ahhoz, hogy tudjon róluk), mint fordítva. A valószínűség tehát amellett van, hogy az eredeti Plinius-szövegben két hapax népnév szerepelt: *Cones/Conae* és *Brisari*, s Solinus ebből csak egyet vett át – esetleg azért, mert Pliniuson kívül egy más szövegben is olvasott Amómétoszról, ahol a *Brisarit* elhagyták; de ez nem bizonyítható, és voltaképpen számunkra nem is lényeges.

Az valójában máig megoldatlan kérdés, Amómétoszt és műveit mikorra datáljuk, mindenesetre világos, ha Kallimakhosz idézte, akkor az ő ténykedésének vége előtt alkotott, tehát mindenképp 240 előtt, de elvileg még az sem bizonyítható, hogy a Ptolemaiosz-korban.²³ Ha azonban egy Indián is túli vidékről írt könyvet, annak a legegyszerűbb magyarázata az, ha ő még szerezhetett információkat Nagy Sándor-veteránoktól,²⁴ vagyis az I. Ptolemaiosz környezetébe helyezés a leglogikusabb (vagy csak egész kevéssel utána).

Már persze, ha ez a vidék létezett. A mai napság legelterjedtebb magyarázat szerint azonban Amómétosz könyve az attacorákról filozófiai allegória, és nem

22 Ov. Met. VI 710., X 1–3., XI 3–4. (valamennyiszer a 'thrák' szinonimája). Régebben pedig Hérodotosz ad róluk hírt: Hdt. Hist. VII 59., 108., 110.

23 A FHG ezt a sommás datálást adja: „floruit a. 284”, de megállapíthatatlan, miért (Gutschmid 1855 ugyanígy). Fraser 2001, 521. annak a véleményének ad hangot, hogy Hekataiosszal egykorú (mivel kb. ugyanarról és szerinte ugyanolyan körülmények közt írt), vagyis (uo. 496.) Ptolemaiosz Szótér uralmára helyezhető, vagy a Szuda datálása szerint a diadokhoszok korára. Ugyanerre mutatna, hogy Egyiptom földjének földrajzi leírása leginkább a Ptolemaiosz-kor első generációjának szokása (uo. 520.). Ezek természetesen nem nagy súlyú érvek, inkább találgatások, amelyeket csak egybeesésük tesz bizonyos fokig validdá. Őszintébb szerzők be is vallják, hogy igazából fogalmunk sincs, mikorra tegyük. (Netz 2020, 291.)

24 Vagy esetleg Szeleukosz Nikatőr Csandragupta elleni háborújának veteránjaitól, ami megenged egy kb. 20 évvel későbbi datálást is.

földrajzi valóság. Magyarországon ez a nézet Harmatta János érvelése alapján lett elfogadottá.²⁵ Mások azonban nem mennek ilyen messze,²⁶ sőt megpróbálják őket azonosítani máshonnan ismert népekkel, azonban nagyon kevésbé hihető módon.²⁷ Az mindenesetre valószínű, hogy ugyanakkor más is úgy gondolta, hogy „hyperboreusok”, azaz egy mitikus északi nép él Indiától északra: ugyanis Megaszthenész valami ilyesmit írt,²⁸ ha helyesen értjük a nagyon rövid és szkeptikus idézetet Sztrabónnál, aki egyszerűen mesének minősíti a dolgot.²⁹

25 Harmatta 1964, 39. „Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy Pliniusnak a sérekről adott leírása (n. h. VI 88) nem Apollodórosból származik, hanem ezt Plinius egy másik helyének (n. h. V I 54–55) tanúbizonysága szerint minden bizonnyal Amometus munkájából vette át, aki az uttarakurukról, az ázsiai hyperboreusokról egy könyvet írt. Plinius Amometus munkáját az aberdai Hekataiosnak a hyperboreusokról írt könyvéhez hasonlítja, s ez világos útmutatást nyújt számunkra jellegét illetően. Bizonyára utópisztikus-mitológikus földrajzi-néprajzi munka volt ez, amely reális földrajzi és ethnográfiai adatokat csak hitelkeltés céljából használt fel. Így világos, hogy Pliniusnak Amometusból származó adatait a sérek azonosításánál teljesen figyelmen kívül kell hagynunk, következésképp semmi akadály nincs annak, hogy Apollodóros sérjeit a kínaiakkal azonosítsuk.” Ezt idézi aztán Székely 2013, 161. – egy kicsit megtoldva (filológiai tanulság, hogyan torzulnak a szövegek a többszörös idézésben): nála már nem csak az attakorák, hanem a szérek pliniusi azonosítása is Amómétosz allegória-volta miatt lesz bizonytalan. NB. Harmatta i.h. határozottan azon az állásponton volt, hogy a szérek a hagyományos nézet szerint a kínaiak; viszont azt kell mondani, Harmattának az a nézete, hogy a szérek leírása Amómétosztól van, már eleve hatalmas túlzás. A szövegből semmi egyéb nem lehet következtetni, mint hogy Amómétosz műve alapján a Sinus Attacorum topográfiai rendben Sericát követheti, de még csak gyanú sem ébred arra, hogy a Sinus Attacorumon kívül más országokat is részletesen leírt volna; sőt az is elképzelhető, hogy ezt a topográfiai egymás mellé rendelést már Plinius valószínűleg meg, amint valószínű, hogy Ptolemaiosz (ill. Marinosz) is maga rendelte egymás mellé a két népet, mint később írok róla. – Maga az ötlet, hogy a könyv csak utópia volna, azonban ennél sokkal régebbi, már Prescott 1908, 55. így említi.

26 Fraser 521. mint létező népet említi.

27 Sheldon 2012, 28–29.: *Attacori = Athaguroi = Tokharoi*. Már maga az *Athaguroi = Tokharoi* azonosítás is a névalakokkal való indokolatlan és cáfolható játszadozás (sőt *Athaguroi* Ptolemaiosznál nem is léteznek, mint a modern szövegkiadásokból kiderült, csak *Ithaguroi*. Amm. Marc. XXIII 6,66. ahol *Athaguræ*-t ír, egyszerűen hibásan másolja Ptolemaioszt, mint az egész szakaszban 6,60-tól fogva – NB. ugyanott 6,64 *Ottorocorrából Oporocorrát* csinál, mint később rátérek, ez a *gens Attacorum* megfelelője).

28 FGH 715. F 27 = Strab. Geogr. XV 1,57.

29 A szöveg azt is megengedi, hogy ez még Indián belül legyen. Ha pedig Megaszthenész információi valamilyen formában forrása Amómétosznak, az kifejezetten I. Ptolemaiosz uralmának késői éveire helyezné szerzőnk datálását, illetve akár később is olvashatta az ő beszámolóját.

Ezt a „puszta fikció”-elképzelést azonban meglehetősen valószínűtlenné teszi az, hogy messze nem Plinius az egyetlen szerző, aki a *gens Attacorum*-ot ismeri – bár már az is gyengítette, hogy még két nép melléjük volt rendelve, a Brisari és a Conae/Cones –, a későbbi ókorból elég sokan említik másképpen írva, de felismerhetően ugyanazt a népet és térséget, olyan szerzők is, akiknek nem szokásuk a mitikus anyag beemelése, így Ptolemaiosz. És ami a legfontosabb: a névalakok erős eltérése miatt kétes, hogy ők Amómétosztól vették-e át az információt.

Nézzük meg, kikről van szó.

Plinius egy más helyen is említi őket, nem hivatkozva Amómétoszra:

Plin. Nat. hist. IV 90. *Quidam eos [= Hyperboreos] in prima parte Asiae litorum posuere, non in Europa, quia sunt ibi similitudine et situs Attacorum nomine.*

Ptolemaiosz a *Geógraphiké hüphégészisz* VI. és VIII. könyvében (forrást nem említve³⁰) várost, folyót, népet is leír:

VI 16,2 ἔτι δὲ καὶ τῶν Ἡμωδῶν καὶ Σηρικῶν καλουμένων τὸ ἀνατολικὸν μέρος, οὗ τὸ πέρασ ἐπέχει μοίρας ρξε λς
καὶ τὸ καλούμενον Ὀττοροκόρρας,³¹ οὗ τὰ πέρατα ἐπέχει μοίρας ρξθ λς
καὶ ρος λθ.

30 Az I. könyvben (Ptol. Geogr. I 11,7.) részletesen leírja, hogy szküthiai adatait Türoszi Marinoszra alapozva írja, aki a maga részéről Titianosz Maész valós kereskedelmi utakról összegyűjtött beszámolóját (talán az Augustus-korra datálható: P'iankov 2015, 62.; de véleményem szerint még valószínűbben az I. sz. első felére, ld. Fehér s.a. 39. j.) dolgozta fel. Az azonban nincs szövegszerűen kimondva, hogy más forrásokat ne használt volna; sőt, mivel egy kereskedelmi utakról gyűjtött adatsorról azt várjuk, hogy elsősorban egy útvonalat és annak környékét írja le (egyfajta gyökérszerű mintázattal), ebből pedig az alább idézett részlet eléggé kilóg, esélyt kell adnunk annak, hogy itt heterogén forrásból dolgozott (a folyók párhuzamos futása alapján jut ennél is radikálisabb következtetésre, ti. hogy az Oikhardész-vidékkel dublettről volna szó, De la Vaissière 2009, 532. és Tupikova–Schemmel–Geus 2014, 46–49.).

31 Az alig ismert térségekben különösen a nevek nagy része (és ahol ilyen szerepel, a földrajzi koordináták) nem kontrollálhatók külső forrásból. Ilyenkor a *varia lectiō*knak nagy jelentőségük van. Ptolemaiosz esetében sajnos a kéziratokat a mérvadó szövegkiadások apparátusukban mind különböző betűkódokkal idézik, és ráadásul különböző elvek szerint választva ki a fontos és kevésbé fontos kéziratokat. Mivel ma már igen sok kézirat ismert, de egyik kiadás sem támaszkodik mindre, itt csak a legrégebbi, valamint a tapasztalatunk szerint legtöbb egyedi alakot tartalmazó kéziratok *varia lectiō*it idézzük, az azonosítható-

és még az úgynevezett Kínai-Émódának a keleti része, amely végpontjának a koordinátái 165° 36°

és az úgynevezett Ottorokorasz, amely végpontjainak a koordinátái 169° 36°

illetve 176° 39°

VIII 24, 7 ἡ δὲ Ὀττοροκόρρα τὴν μεγίστην ἡμέραν ἔχει ὥρων ἰδ γο' ἔγγιστα, καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς ἀνατολὰς ὥραις ζ.³²

Ottorokorra leghosszabb nappala közelítőleg 14h 40', Alexandriától való távolsága keletre 7 óra [= 105°]

Orosius: *Historiarum adversum paganos libri VIII*³³

I 2,44 a fonte fluminis Gangis usque ad fontes fluminis Ottorogorae, qui sunt a septemtrione, ubi sunt montani Paropanisadae, mons Taurus; 45 a fontibus Ottorogorae usque ad civitatem Ottorogoram inter Chunos, Scythas et Gandaridas mons Caucasus; ultimus autem inter Eoas et Passyadras mons Imavus.³⁴

I 2,44 a Ganges folyó forrásától egészen az Ottorogorra folyó forrásaiig, amelyek északra vannak, ahol a paropanisusi hegylakók élnek, Taurus hegynek [hívják], 45 az Ottorogorra forrásaitól Ottorogorra városig a hunok [Chuni],

ság kedvéért Stückelberger–Graßhoff 2017² kiadásának jelölésével. Az adott helyen a *varia lectiók*: Ὀττοροκόρρας, -α Ὀπποροκόρρας, Ὀτγοροκόρρα X Ὀττοροκόρας, -α cett. (16,8 Ὀττοροκόρρα AKU)

32 Ὀποκόρρα X ἰδ <δ' X ζ' X. (Az értékek átszámítva: 14h 45', ill. 7h 40'' = 105° 10'.)

33 A felhasznált kiadások: Kiadás: Karl Zangemeister (ed.): Paulus Orosius: *Historiarum adversum paganos libri primi caput alterum*. In Alexander Riese: *Geographi Latini Minores*. Henninger, Heilbronnae, 1878.

34 E részlet varia lectiói: 43 *Catippi* PR *Cathippi* D *Cathyppi* B; *Sacaraucas* PR *Taraucas* DB *Tauriocas* R(prior); *Oscābares* P *Oscobares* R *Oscubares* D *Oscobaris* B; 44 *Octorocorrae*>*Octorogorae* R *Ottorogårre* P *Attorogorre* D; 45 *Attorogorre* D *oct>ott* R *oct* P; *Octogoram* R *Ottogoram* P *Ottorogoram* D; 45 *Funos* PR, *Hunos* R corr., *Hunus* D, *Chunos* B; *Gandaredas* PR; *Passiadras* D

scythák és gandháriaiak [Gandaridae] közt Caucasus hegynek; végül az utolsó hegy a [távol-]keletiek és a passyadrák közt az Imavus.

Pseudo-Aethicus: *Cosmographia*³⁵

II 5. ...ad ostia fluminis Octogordis, ex quo oceanus Sericus appellatur ...

Az Octogordis folyó torkolatáig, ahonnet Kínai-óceánnak nevezik ...

Az Ottorokorra névalak mellesebb hitelesebb, mert ennek van valid szankszkrit etimológiája: *Uttarakuru*.³⁶ Mostantól tehát így nevezem, zárójelbe téve azt a kérdést: Amómétosz ezt használta-e és csak a Pliniusig vivő úton torzult el, vagy eleve torz alakban írta és Ptolemaiosz egy későbbi, pontosabb párhuzamos forrásra alapoz. Elárulja azt is, hogy a sokesélyes *Attacorum* Pl/G-nak mi lehet az alanyesete: biztosan nem *Attacus*,³⁷ és nem is *Attacorus*, mint a legtöbb mai értelmező feltételezi (meglehetősen illogikusan),³⁸ hanem *Attacora* (azzal a nagyon ritka, de létező variációval, amikor I. declinációs, görögösen ragozott nevek *-um* Pl/G. ragot kapnak).³⁹

Mármost ha Ottorokorra valós hely és nép, akkor a térképre is fel lehet helyezni. Ehhez először is a térség fizikai leírása nyújthat támpontot, másodsor pedig az oda vezető útvonal(ak) és az az(ok)on leírt népek. A források e tekintetben csoportokra oszlanak. A (talán) legrégebbi a pliniusi leírás, amelynél nem lehet kizárni, hogy részben vagy egészben Amómétoszra megy vissza – igaz, bizonyítani sem. Ez két útvonalat is tartalmaz: az egyik Indiából (a Gangesztől) megy Kínáig, és a Kína előtti állomásnak sorolja be Ottorokor-

35 A felhasznált kiadás: Heinrich Wuttke (ed.): *Cosmographia Aethici Istrici ab Hieronymo ex Graeco in Latinum breviarium redacta secundum codicem Lipsiensem*. Dyk, Leipzig, 1853.

36 Stückelberger–Graßhoff 2017², II 669, 226.j. Ez persze szintén eredetileg mitikus népnév, de ez még mindig nem bizonyítaná, hogy Amómétosz tényleg egy nem létező népre alkalmazta. Ha Ptolemaiosz adata Titianosz Maésztől van, akkor egészen határozottan az ő korában valós népre értették az eredetileg mitikus elnevezést.

37 Tehát a *Sinus Attacenus* félreetimologizálás eredménye, esetleg kontamináció Plinius *flumen Atianos*-ával?

38 Pl. Fraser 2001, 521., Sheldon 2012, 29., André–Filliozat 1980, 55§. De ugyan miért adna Plinius az I. sz. második felében egy ilyen archaizáló *-um* ragot?

39 Ld. Szidarovszky 1932, 242. Teoretikusan még az is egy megoldás, hogy Aethicus Ister őrzi az eredeti névfórmát: **Ottorocorris* > *Octogordis*, de legalábbis meglepő lenne, ha így lenne.

rát. Ennek egy részlete pontosan megvan egy sor földrajzi forrásban, köztük Sztrabónnál is, tehát egy legalább az Augustus-korig biztosan visszamenő reális útvonalnak néz ki, méghozzá Sztrabón alapján Baktria felé elágazik, tehát északi útvonal, az ókori Gandhárán át. Fizikailag ez nagyon jól illik az amómétoszi képre, mely szerint egy magas hegyek övezte, napsütéses medencéről van szó: egy ilyen útnak szinte biztosan egy vagy több belső-ázsiai nagy medencén át kellett mennie. Ezek miatt azt gyanítom, ha Amómétosz részletesen leírt egyáltalán egy utat, akkor ez lehetett az. És még egy érdekesség: ezen az útvonalon szerepelnek a tokhárók – tehát egy reális nép a térségből, ami növeli a hitelét – és a *phrynoi/phaunoi/phúnoi* (a helyes névalak aligha választható ki): egy olyan nép, amelyet a régebbi kutatásban sokszor a hunokkal azonosítottak.⁴⁰ Mára abban nagyjából egyetértés van, hogy ez az azonosítás téves, nincs szó hunokról – és most hozzátehetjük, hogy Amómétosz is ezt támogatja, mert ha az útvonal diadokhosz-kori, akkor a hunoknak közvetlen Kína szomszédságában kellett lenni, nem valószínű, hogy egy Ottorokorrától nyugatabbra levő, Baktriához közelebbi helyre lokalizálhatók.

Viszont Plinius egy másik útvonalat is ad, amelyet nem népek, hanem folyók és más toponímiák adnak ki (Psitharas – Cambari – Lanos – Chryse-fok – Cirnaba öble – Atianos folyó). Semmi indikációnk nincs, vajon ennek van-e bármi köze Amómétoszhoz; de más forrásaink ezeket a neveket nem ismerik. Csak néhány névnek van feltehető párhuzama Ptolemaiosznál – ezek azonban egészen máshova eső, Gangesz-torkolatvidéki, ill. még keletebbi nevek. Pliniusnál ugyan nincs semmi indikáció arra, honnét indul az útvonal, és nem sikerült semmilyen párhuzamot azonosítanom a Psitharas⁴¹ és Lanos nevekre, azonban elég egyértelmű, hogy Cambari a Gangesz *Kambérikhon sztoma* néven ismert deltaágával azonos⁴² és ebből kiindulva elképzelhető a Cirnaba-öböl azonosítás

40 Ld. a 14. jegyzetet. De továbbra is van, aki a *Phrynoi* népvétet a kínai forrásban fennmaradt xiongnu *Luandi* dinasztianévvel hozza összefüggésbe: Pulleyblank 1962, 139–40., 240–41.

41 André-Filliozat 1980, 55§ úgy vélik, Ptol. Geogr. VII 3,2. Ἀσιθάρης folyójával azonos. Ezt azonban merőben valószínűtlenné teszi, hogy ez a folyó már Kína területén, a Khrúszé-foktól lényegesen keletre (170° – 16°) torkollik az óceánba.

42 Ptol. Geogr. VII 1,18., 1,30. (koordinátái 146° 30').

a szintén Gangesz-torkolathoz közeli Kirradeón pentapolisszal.⁴³ Ez esetben viszont érthetetlen, hogy a kettő közé esik a *Chryse promunturium*, egy Ptolemai-osz és mások által egyértelműen jelentősen a Gangesztől keletre lokalizált fok,⁴⁴ amelyet többnyire a Maláj-félszigettel azonosítanak, bár tulajdonképpen akár melyik hátsó-indiai félsziget szóba jöhet. Éppen ebből kiindulva az Atianosra az e félszigeten lévő ptolemai-oszi Attabasz folyóval⁴⁵ való azonosítás vetődött fel,⁴⁶ ez azonban meglehetősen bizonytalan lábon áll (paleográfaiilag különösen). A Chryse-fokra elképzelhetőnek tartom, hogy a láthatóan bizonytalan leírásba inkább csak hallomásból került bele egy ötletszerű ponton az adott útirányban akkoriban ismert legtávolabbi pont neve, vagy pedig egy a tényleges Chrysénél közelebbi, kisebb fokkal tévesztették össze. Az mindenesetre megálapítható, hogy legalábbis egyetlen és közelebbiről kinyomozhatatlan leírás alapján a Himaláját délről és keletről megkerülve is el lehet jutni Ottorokorrába.

Visszatérve a belső-ázsiai útvonalhoz, alapjaiban ugyanez rajzolódik ki Orosiusnál is – nem egyértelmű, hogy ő milyen forrásokra alapozva ír, feltehetőleg *nem* ugyanazokra. A Ganges forrásvidékét (*Oscobares mons*) és Gandhárát nevezi meg, majd onnan nomád belső-ázsiai népeken át (a *Scythae* népnév ennél nem jelent pontosabb behatárolást) a *Chuni*hoz jutunk el, és valahol azon

43 Ptol. Geogr. VII 2,2. (koordinátái 150° 18'). Stückelberger–Graßhoff 2017² II 719. fordítása úgy értelmezi, hogy Κιρραδέων itt népnév (*Gebiet der Kirraden*), és ez egy újabb párhuzamra hívja fel a figyelmet, a TabPeut XII 4–5. *Cirribe Indi* népnévvel. Itt azonban az a probléma merül fel, hogy a TabPeut ezt a népet határozottan nem a Gangesz-torkolathoz lokalizálja (arrafelé az *Andre Indi* élnek), hanem jóval északabbra, Sera (Kína) és Caspyre (= a Kaszpeiroi, tehát az Északnyugat-Himalája vidéke) közé, egy a Gangesztől északra fekvő (Kína környéki) nagy folyón túl. Amellett, hogy első látásra észszerűbbnek tűnik, hogy a TabPeut forrásául szolgáló Castorius hibázott, az is elképzelhető megoldás, hogy a *Kirrada/Kirnaba/Kirriba* névformákban adatolt nép valóban egy Ottorokorra (és természetesen Kína) felé haladó Gangeszon túli folyó mentén élt (Brahmaputra? Szalven? Mekong?), és Ptolemai-osznak nem állt rendelkezésére távolságadat, ezért helyezte túl közel a Gangesz-torkolathoz.

44 Ptol. Geogr. VII 2,5. (K 158° 40' – 164° 20', ill. É 4° 15' – D 3° közé eső, nagy kiterjedésű félszigetnek tartja), Marc. Peripl. I 16., *Periplus Maris Erythraei* 63. Itt nem érdemes kitérni arra a kérdésre, hogy azonos-e a szintén általában a Gangeszen túl jelzett, jóval régebbiről és gyakrabban említett, de meglehetősen legendás Khrúszé szigettel (az adatokat összegyűjtve ld. Wheatley 1956).

45 Ptol. Geogr. VII 2,5. (164° – D 1°).

46 RE II2, c.2152.

a tájon (mellette vagy épp túl rajta) van Ottorogorra, a „város” és a folyó – a fogalmazás azt sejteti, az utóbbi elég hosszú területet fog át, s a *Chuni* akár a mentén, akár azon innen lehetnek. Közismerten hatalmas viták voltak arról, a *Chuni* azonos-e a hunokkal, illetve azonosítható-e a strabóni-pliniosi *Phunoi/Phaunoi* néppel;⁴⁷ paleográfaiilag az azonosítás nem épp egyszerű, de ha *innen* vannak Ottorogorrán, akkor a körülbelüli lokalizálás megegyezhet (no persze Amómétosz és Orosius közt csak 700 év telt el, és azalatt a *Phunoi/Phaunoi* helyére egy egész más nép is költözhetett – konkrétan az egész ázsiai hun birodalom felemelkedése és világhódítása a két időpont közé esik, vagyis a hunok Amómétosz korához képest biztosan jóval nyugatabbra is uralmi pozícióba kerültek. Ha viszont *mentén*, akkor a *Chuni* akár arrafele is lokalizálhatók, ahol a pliniosi (feltehetőleg amómétoszi) leírás a *Conae/Cones* és *Brisari* népeket tudja. A *Conae* és *Chuni* nevek hasonlósága pedig legalábbis feltűnő.

Ptolemaiosznál ismét más útvonal rajzolódik ki, részint településnevek, részint népnevek hálózatából. Ez nem vezet Indiába, hanem valahová Belső-Ázsiába, az *isszédón* néphez és városához; ha koordináták szerint térképre vetítjük⁴⁸ – ami persze nem biztos, hogy valóságot fejez ki –, akkor észak-északnyugatra. Jelen helyen nem térek ki az *isszédón* nép azonosíthatóságának részleteire, ez egy más tanulmányban jelenik meg,⁴⁹ csak éppen azt jegyzem meg, az ázsiai hunokkal való azonosság lehetősége itt is fennáll. A városneveket sajnos a mai napig nem tudjuk hitelesen azonosítani; keletre az út Szerába (azaz Kínába) vezet tovább.

Mint már szó volt róla, Ptolemaiosz ősforrása itt nincs megnevezve, de legvalószínűbben (Marinosz közvetítésével)⁵⁰ az I. sz. első felére tehető Titianosz Maész útleírása, aki saját recens tapasztalatból írt. *Ha* Maésztól van Ottorokor-

47 Ligeti 1940, 22., Maenchen-Helfen 1973, 443–445., Thompson 1996, 22.

48 Ptol. Geogr. VI 15,3. (150° – 48° 30'), 16,5., 16,7. (162° – 45°), VIII 24,3.5.

49 Fehér s.a.

50 Erősíti ezt, hogy Isszédón a VIII. könyvben is szerepel, márpedig már Polaschek arra következtetett, hogy Türoszi Marinosz földrajzának szerkezetét legtisztábban a VIII. könyv őrzi (Polaschek 1965, 687–690.), és ezt az is igazolja, hogy helyenként a VIII. könyvben világosan azok a települések vannak kiemelve, amelyeknek az 1. században volt kiemelt szerepük, nem Ptolemaiosz korában.

ra említése, akkor az bizony egy valós nép, amely még legalább 300 évvel Amómétosz után is létezett. Ha viszont nem, akkor ez talán csak egy régi irodalmi adat (potenciálisan Amómétosz, más kézirat hagyománnyal, amely eredetibb névalakot őriz), amelyet Marinosz behelyezett a térképének egy üres, kitölthető helyére, s ezáltal talán egy dublettet is létrehozott, már tudniillik ha ugyanazt a térséget Titianosz Maész valós kortárs néven is leírta.

A ptolemaioszi városnevek alapján tehát a lokalizáció meglehetősen bizonytalan, nem is feltétlenül egyetlen korszakra szűkíthető, mindenesetre Kínától nyugatra, és legalábbis hihető, hogy a hunoktól délre – ami végülis összhangba hozható Plinius (és vele együtt Orosius) állításával. Igaz viszont, hogy a mai kutatásban ismert az a nézet,⁵¹ hogy az Ottorokorra körüli Bautiszosz folyó tkp. egy dublettet alkot a jóval északabbra jelzett Oikhardésszal, és akkor csak látszat az, hogy délebbre lenne Isszédóntól (az Oikhardészt több folyóval próbálták már egyeztetni, Tárím, Orhon, Jenyiszej⁵² – ez esetben Amómétosz napsütötte, szélvédett medencéje a Tárím-medence lehetne, viszont akkor a Plinius-féle nyugati útvonalat nagyjából ki kellene dobni, mert a térség szinte közvetlenül érintkezne a Paropamiszosz/Oscobaris hegyvidékkel). Ott van viszont a ptolemaioszi népnévlista, mely szerint az *ottorokorrai* nép után a *batai* nép él (ezt a tibetiekkel lehet egybevetni⁵³), s onnan három irányba is tovább lehet hatolni: délre a Gangesz és India felé (ez a kézenfekvő valóság), nyugatra (délnyugatra?) a *khairanaioi* felé, amely népet nem tudunk azonosítani, de nagyjából a Paropamiszosz vidékére helyezhetjük, a „főúton” pedig, amely azonos lehet a városokkal kijelölt (kereskedelmi?) útvonallal, az isszédónokhoz. Ebből úgy tűnik, a Tibet = *batai* azonosítás reális lehet; az ottorokorrák mármost Kínától mindenképp nyugatra vannak, de térképre vetítve a *batai* néptől délre, ami fizikailag lehetetlen. A két nép közti helyzetükből inkább az követke-

51 De la Vaissière 2009, 532. és Tupikova–Schemmel–Geus 2014, 46–49.

52 De la Vaissière 2009, 530., Stückelberger–Graßhoff 2017², 667., Tupikova–Schemmel–Geus 2014, 33., 37.

53 Stückelberger–Graßhoff 2017², 669. nézete szerint egyébként a név elírás (**batai*), amely a szanszkrit *bhauṭṭa* 'tibeti' szóra megy vissza. (Ez már azért is plauzibilis, mert a kéziratokban e név erősen variábilis: UKVA Bártai, R Bártai, X Báertai). Ugyanerre utal a térségben levő *Bautiszosz* (Ptol. Geogr. VI 16,3. Βαυτίσος) folyó neve is.

zik, hogy északkeletre élhettek Tibettől: ebben az esetben a jelöltünk, amely ismét megfelelhet az amómétoosi hegyrajzi leírásnak, a Jangce forrásvidéke vagy a Qaidam-medence lehet.⁵⁴

A Ptolemaiosznál megjelenő városnevek egyike-másika felbukkan a Castorius-hagyományban is:⁵⁵ Aszpakára [= *Aspagora*], talán Szolana [a csonkának tűnő *Aris Ola* nevek talán ...*ari* és *Solana* maradványai?], és esetleg Abrugana is a torzult *Thubrasene* névben. Castorius tehát ugyanazt a forrást használta, amelyet Ptolemaiosz, de csúnyán félreolvasva és valószínűleg félreértve, s az út kiindulópontjának nem az isszédónokat tekintette, hanem Orosiushoz hasonlóan az Oscobares-hegyet a Gangesz-forrásnál (TabPeut *Scobaru*, Ravennas *Ustobarisata*). Castorius figyelme azonban Ottorokorrán úgy látszik, átsiklott, mert ez a név ebben a hagyományban nem bukkan fel.

Mi egyértelmű a leírásokból? Nagyjából a diadokhoszok kora óta a görög-római kultúrkörnek volt halvány tudomása az oikumené véghatárán, Indiától északra egy félig-mitikus belső-ázsiai medencéről, melyet Ottorokorrának neveztek, és a Kína felé vivő útvonalba belees(het)ett. (Ámbár Pliniusnál és Solinusnál ez a *sinus* minősítést kapja, aminek alapján – talán csak a mi tudatunkban – olyan, mintha tengerparton lenne). A hely látszólagos idilli és nagyon távoli fekvése kézenfekvővé tette, hogy egy távol-keleti „boldogok országát”, második hyperboreus népet lássanak bennük. Teoretikusan szóba jöhet a a turfáni katlan, a dzsungáriai (e kettőt az irodalmi adatok egybevetésével kizárhatjuk), a Tarim- vagy a Qaidam-medence, a Jangce forrásvidéke, sőt talán Tibet is.

Ottorokorrán még túl, de nem Kína irányába, hanem északabbra – tényleg szó szerint a világ végén – Amómétoosz még két népet ismert, a *Conae/Conest* és a *Brisarit*. A későbbi irodalomból ezek azonban jórészt kikoptak.⁵⁶ Elég nyil-

54 Megjegyzem, ha dublettekkel hajlandók vagyunk dolgozni, az ottorokorrák és a *baitai* is lehet ugyanaz a nép, különböző korszakokban leírva, és akkor Tibet is szóba jöhet. Tibet szintén hegyek közti, napsütötte fennsík, bár Amómétoosz leírásától eltérően azt egyáltalán nem lehet rámondani, hogy szélvédett; de hát azt senki nem vitatja, hogy diadokhosz-kori görögünk valószínűleg némileg idealizált képet festett a világvégi helyről.

55 Rav. II 3., TabPeut XII.

56 A legészakibb említett pont Pliniusnál a Tabis-tenger partján meredő hegy (Plin. Nat. hist. VI 20,53.), egy teljesen legendásnak tűnő fagyos világvégi orom, amelyet nem mernék

vánvaló, hogy ezek nem voltak benne Titianosz Maész Belső-Ázsia-leírásában, mert akkor az akkurátus Marinoszt feldolgozó akkurátus Ptolemaiosznál nem hiányoznának. De Castorius (vagy az ő forrása) is elfelejtette őket – amúgy is sejthető, hogy ő már aligha olvasta az eredeti Amómétoszt, csak kivonatokat.

Az egyik fontos következtetés, hogy Amómétosz nem filozófiai allegóriát akart írni, elveszett műve minden bizonnyal ugyanúgy anekdotikus és fél-mondai, de szándéka szerint földrajzi munka volt, mint az *ἐκ Μέρφωρος ἀνάπλους*. A másik, hogy elvileg lehetőségünk van nem csak Ottorokorrát azonosítani, hanem a két még távolabbi népet is. Sajnos a hapax *Brisarira* én még nem találtam semmi plauzibilis megoldást. Annál érdekesebb a *Cones/Conae* nép, amely – mint már beszéltem róla – feltételesen egybevethető Orosius *Chuni* névformájával.⁵⁷ Vajon lehet-e szó itt az ázsiai hunokról való első (és gyakorlatilag utolsó) európai tudósításról? Földrajzilag ez ellen semmi nem szól, hiszen a xiongnuk Ottorokorra feltételezett helyétől – az egyes lehetőségek függvényében – északra vagy északkeletre éltek.⁵⁸ A névalak pedig sok szempontból

tényleges földrajzi hellyel azonosítani. Ebben azonban Plinius Pomponius Melával közös (Mela, Chor. III 50.), akinek semmi tudomása nincs az Ottorokorra-hagyomány egyetlen eleméről sem. Ezért úgy gondolom, ez *nem* vezethető vissza Amómétosra, hanem valami más hellenisztikus szóbeszéd – mellesleg tartalmilag is másnak látszik, hiszen Megaszthénéz és Amómétosz szerint északon a világ hyperboreus-szerű „boldogok mezei” felé tart, a Tabis-elképzelés szerint pedig az örök fagy zordon világa, amelyet inkább azzal a nem kevésbé mitikus, de az egész ókorban elő-előbukkanó elképzeléssel rokoníthatunk, hogy északkeleten a föld véghatárát emberevők lakják. (Hdt. Hist. IV 18. stb., Strab. Geogr. VII 3,9. Ephorosz alapján, Plin. Nat. hist. IV 88., VI 53., Mela, Chor. III 49., Ptol. Geogr. VI 16,4., Sol. Coll. 15,4., Iul. Hon. 1,13.)

57 Itt nincs hely arra, hogy felvessük a Iulius Honorius-hagyomány *Cumi Scythae* népnévvel (Iul. Hon. 13., 38., *Anonymi Cosmographia* 18.) és a *Liber Iunioris philosophi* 14. még sokkal bizonytalanabb és fantasztikusabb névsoraiban szereplő *Choneum* népnévvel való azonosítást. Magam részéről ebben sem látok lehetetlent, s erre a következtetésre jutott Atwood 2012, 36–37. is (egy középkorai **xonei* kiejtés alapján).

58 Solinus lokalizálását, hogy a *Sinus Attagenus* és India közt vannak, elvethetjük, hiszen fentebb láttuk, hogy a viszonylag egységes korábbi, az Augustus-kortól igazolt hagyomány oda a *Phuni et Thocari* törzseket teszi, de még az erősen kétes hitelű Castorius-hagyomány is a *Cirribe* és *Andre Indi* népeket, s mindkettő a hellenisztikus korból jól adatolt *kaszpeir(ai) oi* (Ptol. Geogr. VII 1,42. 47., Steph. Ethn. 364–365.pp., Nonnosz, Dionüszia XI 167.; Plinius torzításában *Casiri* [Plin. Nat. hist. VI 20,55.], a TabPeut-ban *Caspyre*) népeket.

az eddig ismert későókori tudósításokban olvashatóknál közelebb áll a *xiongnu* feltételezett történeti ókínai ejtéséhez.⁵⁹

Fennmarad még egy harmadik kérdés: hihető-e, hogy egy hellenisztikus forrásban ez a név legalább háromnegyed századdal előbb előbukkanjon, mint a *xiongnu* birodalom megalapítása, illetve megismerésük a kínaiak által? Ha, mint régebben gondolták, a név kínai eredetű, ez mindenképp lehetetlen lenne, ma azonban úgy tűnik, a *xiongnu* népnév egyfajta önelnevezés, bár inkább a birodalmat alapító szűkebb etnikumé, mint a Kínával szomszédos, számos néven ismert törzseké.⁶⁰ Atwood pedig meggyőzően érvel amellett, hogy a Han-kori feljegyzések közül legalább három, mely a Hadakozó Fejedelemségek korába vetíti vissza a népnevet, nem a név anakronisztikus visszavetítése, hanem az akkori helyzetet tükrözi.⁶¹ Bár itt csak szűkebb (és nagyon pontatlanul behatárolható) földrajzi térség jöhet számításba, az általa feltételezett hangáj-hegyvidéki pozíció beleillhet abba, amit a *Conae* elhelyezkedésére feltételezhetünk. (Az igazi megerősítés persze az lenne, ha a *Brisari* név etimológiai megfelelője is felbukkanna a térségben és korszakban, de sajnos ezt legalábbis én eddig nem tudtam megtalálni.)

Természetesen azzal a fenntartással kell élni, hogy az adatok nagyon elszórtak, töredékesek, többedik kézről valók, és ráadásul még a névalak is szövegkritikai választás eredménye, ezért távol vagyunk attól, hogy bizonyosságról beszélhessünk a kérdésben. Maradjunk egyelőre annál: erős plauzibilitása van annak, hogy kora-hellenisztikus forrásunkat a belső-ázsiai térségről ekképpen értelmezhetjük.

59 Természetesen az ókínai nevek fonetikai rekonstrukciója még messze van attól, hogy véglegesen megoldott probléma lenne, de az elmondható, hogy a Magyarországon Harmatta János etimológiái alapján közismert (Harmatta 1986, V.) **χ'wong-nuo* (ami gyakorlatilag egyezik a Maenchen-Helfen preferálta **χjung-no* alakkal, Maenchen-Helfen 1961, 249.) rekonstrukciótól a modernek jelentősen eltérnek. Gao 2013, 41. **xiuon-na* és **qhoŋ-na* rekonstrukciókból indul ki (különösen a második egyezik szinte pontosan a **Conae* névalakkal), Atwood 2012, 28–29. Schuessler alapján **x(r)joŋ-na*, **hoŋ-nâ* > **hioŋ-nâ*, **xoŋ-na* rekonstrukciókat vesz figyelembe, amelyből ő a forrásnyelven **xoŋa(i)* alakra következtet (vö. még Atwood 2015, 56.).

60 Atwood 2015, 39–40.

61 Atwood 2015, 42.

IRODALOMJEGYZÉK

- André–Filliozat 1980.** J. André – J. Filliozat (ed. transl.): *Pline l' Ancien: Histoire naturelle Livre VI, 2^e partie*. Les Belles Lettres, Paris, 1980.
- Atwood 2012.** Christopher P. Atwood: Huns and Xiongnu: New Thoughts on an Old Problem. In Brian J. Boeck – Russell E. Martin – Daniel Rowland (ed.) *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*. Slavica Publishers, Bloomington, 2012. 27–52.
- Atwood 2015.** Christopher P. Atwood: The Kai, the Khongai, and the Names of the Xiōngnú. *International Journal of Eurasian Studies*, 2. (2015) 35–63.
- De la Vaissière 2009.** Étienne de la Vaissière: The Triple System of Orography in Ptolemy's Xinjiang. In: W. Sundermann – A. Hintze – F. de Blois, F. (eds.): *Exegisti monumenta. Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. Iranica 17. Harrassowitz, Wiesbaden, 527–535.
- FGH.** Felix Jacoby et al. (ed.): *Die Fragmente der griechischen Historiker*. I–II. Weidmann, Berlin, 1923–1930. III–IVA. Brill, Leiden, 1940–2018.
- FHG.** Theodor Mueller (ed.): *Fragmenta Historicorum Graecorum* I–II. Firmin Didot, Paris, 1841–1873.
- FHRA.** Theodorus Hopfner (coll.): *Fontes Historiae Religionis Aegyptiacae* fasc. I. A. Marci et E. Weberi, Bonnae, 1922. <https://doi.org/10.1515/9783112442180>
- Fraser 2001.** Peter Marshall Fraser: *Ptolemaic Alexandria*. Clarendon, Oxford, 2001.
- Gao 2013.** Gao Jingyi: Huns and Xiongnu Identified by Hungarian and Yeniseian Shared Etymologies. *Central Asiatic Journal*, 56. (2012/13) 41–48.
- Gutschmid 1855.** A. de Gutschmid: Scriptorum rerum Aegyptiacarum series ad temporum rationem exacta. *Philologus*, 10. (1855) 712–723.
- Harmatta 1964.** Harmatta János: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből. *Antik Tanulmányok*, 11. (1964) 1–2. sz. 33–47.
- Harmatta 1986.** Harmatta János: Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. MTA, Budapest, 1986 (reprint).

- LGNP.** Peter Marshall Fraser et al. (ed.): *A Lexicon of Greek Personal Names* I–VB. Clarendon Press, Oxford, 1987–2013.
- Ligeti 1940.** Ligeti Lajos: Attila hunjainak eredete. In Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1940. 11–60.
- Maenchen-Helfen 1961.** Otto Maenchen-Helfen: Archaistic Names of the Hing-*nu*. *Central Asiatic Journal*, 6. (1961) 249–261.
- Maenchen-Helfen 1973.** Otto J. Maenchen-Helfen: *The world of the Huns. Studies in their histories and culture*. Berkeley–Los Angeles–London, 1973.
- Netz2020.** RevielNetz: Scale, Space and Canon in Ancient Literary Culture. Cambridge University Press, 2020. <https://doi.org/10.1017/9781108686945.004>
- P'iankov 2015.** Igor' Vasil'evich P'iankov: Maes Titianus, Ptolemy and the “Stone Tower” on the Great Silk Road. *The Silk Road*, 13. (2015) 60–74.
- Polaschek 1965.** Erich Polaschek: Claudius Ptolemaios. In *PWRE* S. X. (1965) 680–833.
- Prescott 1908.** H. W. Prescott: Notes and queries on Utopias in Plautus. *The American Journal of Philology*, 29. (1908) No. 1. 55–68. <https://doi.org/10.2307/288506>
- Pulleyblank 1962.** Pulleyblank, Edwin G.: The Consonantal System of Old Chinese. *Asia Major*, 9. (1962) 58–144, 206–65.
- Sheldon 2012.** John Sheldon: *Commentary on George Coedès Texts of Greek and Latin Authors on the Far East*. Brepols, Turnhout, 2012.
- Stückelberger–Graßhoff 2017².** Alfred Stückelberger – Gerd Graßhoff (Hrsg.): *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie* I–II. Schwabe, Basel, 2006¹, 2017².
- Székely 2013.** Székely Melinda: Seres és a selyem Plinius korában. In Tóth O. – Forisek P. (szerk.): *Ünnepi kötet Gesztelyi Tamás 70. születésnapjára*. DE Történeti Intézet, Debrecen, 2013. 157–164.
- Szidarovszky 1932.** Szidarovszky János: *A görög és latin nyelv hang- és alakta-na*. MTA, Budapest, 1932.
- Thompson 1996.** Edward Arthur Thompson: *The Huns*. Blackwell, Oxford, 1996.

Tomaschek 1889. Wilhelm Tomaschek: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. Tempsky, Wien, 1888.

Tupikova–Schemmel–Geus 2014. Irina Tupikova – Matthias Schemmel – Klaus Geus: *Travelling along the Silk Road: A new interpretation of Ptolemy's coordinates*. Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Berlin, 2014.

Wheatley 1956. Paul Wheatley: The Malay Peninsula as known to the West before A. D. 1000. *The Malayan Historical Journal*, 3. (1956) 2–15.

Források

Aelian. NA. Claudius Aelianus, De natura animalium.

Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, Res gestae a fine Corneli Taciti.

Ant. Car. Antigonus Carystius (ed. Meursius, *Historiarum Mirabilium Auctores Graeci*. Elzevirius, Lugduni Batavorum, 1622.)

Dion. Perieg. Dionűsziosz (Periégétész), Periégészisz tész oikumenész (GGM II 103–176.)

Hdt. Hist. Hérodotosz, Hisztoriai

Hom. Il. Homérosz, Íliasz

Hom. Od. Homérosz, Odűsszeia

Iul. Hon. Iulius Honorius, Cosmographia

Marc. Peripl. Markianosz, Periplűsz tész exó thalasszész

Mela, Chor. Pomponius Mela, De chorographia libri III

Ov. Met. P. Ovidius Naso, Metamorphoses

Plin. Nat. hist. C. Plinius Secundus, Naturalis historia

Ptol. Geogr. Claudius Ptolemaiosz, Geógraphiké hüphégészisz

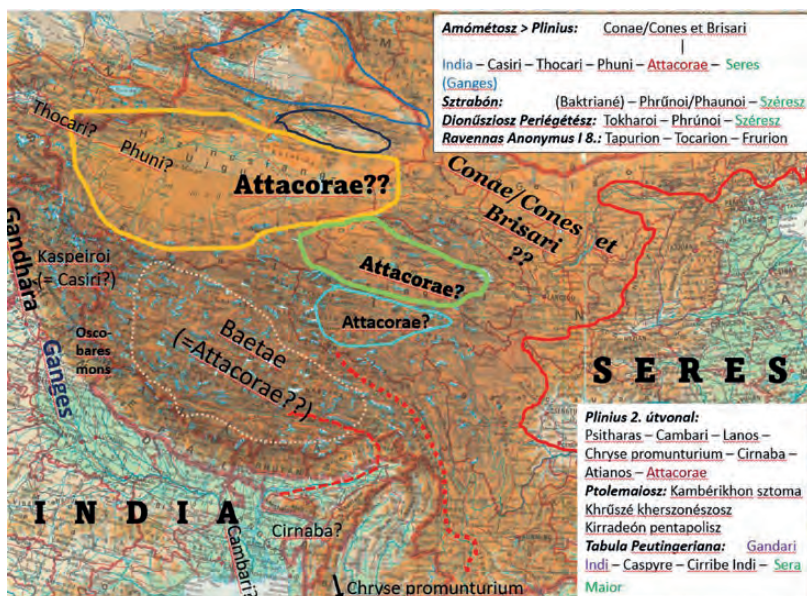
Rav. Cosm. Ravennatis Anonymi Cosmographia

Sol. Coll. Iulius Solinus, Collectanea rerum mirabilium

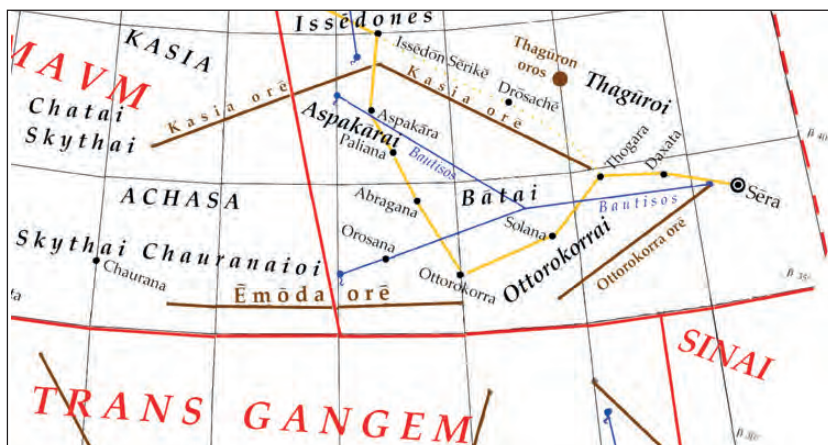
Steph. Ethn. Sztephanosz Bűzantiosz, Ethnika

Strab. Geogr. Sztrabón, Geógraphika

KÉPEK JEGYZÉKE



1. Attacora/Ottorokorra, a Conae és Brisares földrajzi helyzete a források szerint



2. Ptolemaiosz térképének Ottorokorrát tartalmazó részlete

HORVÁTH CIPRIÁN

ABASÁR–BOLT-TETŐ MONOSTORÁNAK TEMETŐJE – ELŐZETES BESZÁMOLÓ

KIVONAT: Abasár központi magaslatán, a mai Bolt-tetőn alapított monostort Aba Sámuel (1041–1044), s itt helyezték végső nyugalomra is. A többszöri átépítésen és pusztuláson átesett központ nem csupán az uralkodó és közvetlen rokonsága, hanem a társadalom szélesebb rétegei számára is temetkezési helyül szolgált. Feltehetően már a 18. században kerülhettek elő régészeti jelenségek a domb oldalában elhelyezkedő pincék kialakításakor, az egykori épületek maradványai pedig egészen a 20. század elejéig megfigyelhetők voltak a felszínen. A régészeti kutatás azonban csak az 1950-es évektől kapott nagyobb lendületet, mikor fokozatosan beépítésre került a Bolt-tető. A dolgozat a jelenleg rendelkezésemre álló dokumentációk, és egyéb információk alapján mutatja be a temető feltárásának egyes állomásait, melyek természetesen a jövőben bővíthetnek is az esetlegesen felbukkanó újabb források tükrében.

KULCSSZAVAK: Aba Sámuel, Árpád-kor, középkor, monostor, temető

CIPRIÁN HORVÁTH

THE CEMETERY OF THE MONASTERY OF ABASÁR–BOLT-TETŐ – PRELIMINARY REPORT

ABSTRACT: King Aba Samuel (1041-1044) founded the monastery on the central hill of Abasar, today's Bolt Hill, in 1042 and it was here that he was laid to rest a few years after his death in 1044. The centre, which underwent successive rebuilding and destruction, served as a burial place not only for the ruler and his immediate family, but also for the wider society. Presumably, archaeological features may have been found in the 18th century - and perhaps even before - when the cellars on the side of the hill were built, and the remains of the former buildings were visible on the surface until the early 20th century. However, archaeological research only gained momentum in the 1950s, when the Bolt-tető was gradually built in. This paper presents some of the stages of the cemetery's exploration, together with a brief description of the site.

KEYWORDS: Aba Sámuel, Árpád era, Middle Ages, monastery, cemetery

A mai település belterületének vulkáni tufa¹ alkotta magaslatán helyezkedik el harmadik királyunk, Aba Sámuel (1041–1044) egykori monostora, annak

1 Buzás 2017, 7.

részben feltárt, részben elpusztult, részben pedig még ma is föld alatt lévő maradványaival. Bár a dombtető beépítésére egészen a 20. század derekáig nem került sor, a domboldalban húzódó borospincék kialakításakor bizonyára már jóval korábban kerülhettek elő a monostorhoz kapcsolódó régészeti jelenségek és leletek. (1. kép)



1. kép. A lelőhely elhelyezkedése a II. katonai felmérés 1855. évi térképén. Forrás: a szerző.

A pincerendszer egyik helyiségében már 1773-ban báró Haller Sámuel tábornok vörösmárvány emléktáblát állíttatott első választott királyunk feltételezett sírjánál.² A 20. század elején, a Bolt-tetőn még „hatalmas méretű alapfalak és kripták” maradványai voltak megfigyelhetők a felszínen, erről Pásztor József tudósított 1913-ban. Beszámolt arról is, hogy az 1910-es éveket néhány évvel vagy évtizeddel megelőzően, Hanák Kolos Bolt-tető alatti pincéjének³ bővítése során épületmaradványokat találtak. Megemlékezett róla, hogy a Bolt-tető dombján is találtak már „nagy lapos kövekből, primitív módon összerótt sír-

² Hanák 1897, 12–14.; Szabó 2015.; DIV R. A. 11.

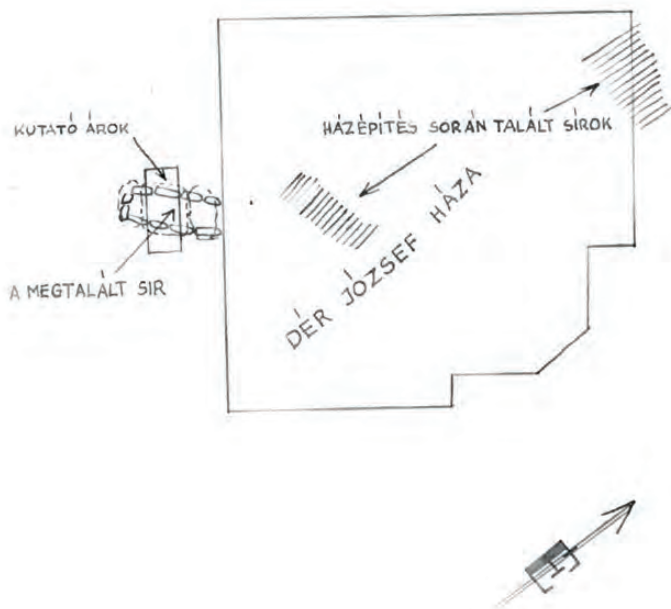
³ Hanák 1897, 11–12.

boltokat.” Ahogy írta, ezek mindegyikében „emberi csontok voltak. Egyik kőponya hátulról, négyzet alapon, előlről hegyes eszközzel belyukasztva. Világos, hogy fokossal történt az ütés.”⁴ A földmunkák során előkerülő leletek ellenére régészeti kutatásra csak a 20. század közepső részétől vannak adataink, melyet az ekkor még szabadon álló terület fokozatos beépítése indukált. 1954. november 24. napját megelőzően, a dombtető északkeleti oldalán Dér József lakóépület alapozásakor talált sírokat. Ezek közül egy az épület alapárkaiban, kettő pedig részben azokba esve helyezkedett el. A helyszínre 24-én szállt ki Galván Károly, aki lejegyezte, hogy mindhárom sír kőkeretes és kőfedlapos temetkezés volt. Helyszíni szemléje alkalmával megtudta azt is, hogy korábban Dér házától dél–délnyugati irányban, a domb túlsó oldalán mintegy 55 méterre, földmunka során két sírt találtak, de az elmondások alapján mindössze annyit sikerült rekonstruálni, hogy a kettő egymás felett feküdt. Tudomására jutott, hogy a domb keleti oldalán pedig 10–15 évvel korábban került elő ugyancsak két temetkezés, egy pince kiásásakor, amelyekben „kard is volt”. Sajnos a fegyvereket visszatemették a földbe. November 26-án Galván Dér házától 5–8 méterre, egy 4,5 m hosszú, észak–déli irányú kutatóárokkaal különböző, 14–17. századi leleteket tartalmazó réteget bontott ki, alatta pedig egy „kemencét” dokumentált. 27-én Dér megmutatta a ház alapozásán kívül előkerült egy további sír helyét, amelyet egy rövid kutatóárokkaal Galván újra megtalált és kibontott. A kőkeretes, kőfedlapos temetkezésből azonban a csontokat már korábban kiszedték, és az alapozási munkák során megtalált más sírok csontjait annak ház felé eső részében helyezték el.⁵ (2. kép) Galván beszámolt arról is, hogy „a dombon már a régebbi építkezések során is kerültek elő sírok és falak (...) egy-két fal ma is elég jól kivehető a felszínen”. Megtudta azt is, hogy a dombon a közeljövőben tűzoltószertár, Dér házától délkeletre pedig egy újabb lakóház építése tervezett.⁶ A 2021. évi feltárás során vált láthatóvá, hogy a Dér házána építése során végzett munkálatok valószínűleg nagyobb számú sír pusztulását eredményezték.

4 DIV R. A. 11.

5 Galván beszámolója néhány ponton nem egyértelmű, hogy három vagy négy temetkezésről tudósít-e.

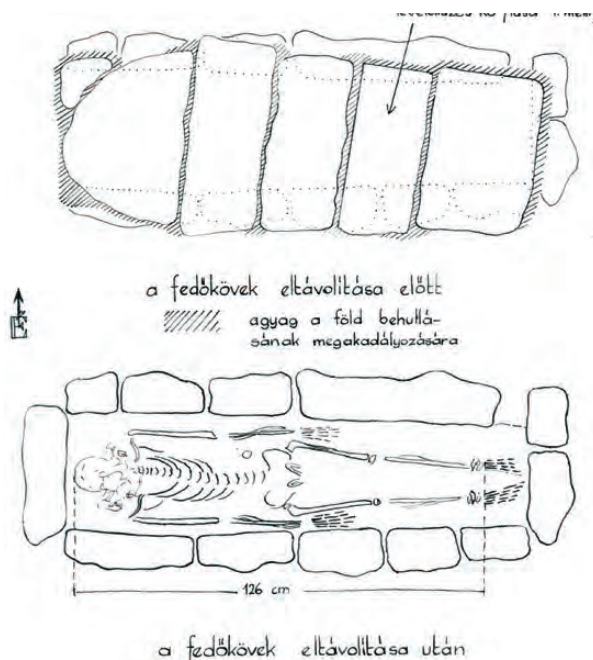
6 MNM R. A. 84.A.I.



2. kép. Galván Károly 1954. évi vázlata. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum

1955. január 24-én megkezdődött a tűzoltószertár építése, amelynek során természetes módon régészeti leleteket is találtak. Erről 26-án értesítették Galván Károlyt, aki még aznap a helyszínre utazott. Ott Eperjesi János művezető megmutatta neki az addig előkerült leleteket, feltárássra azonban ekkor nem kerülhetett sor, de Eperjesi ígéretet tett a továbbiakban előkerülők megőrzésére. Február 14-én a szertár földmunkái során sírokat találtak, melyeket szerencsés módon azonban már érintetlenül hagytak. A találás hírére Galván másnap a helyszínre utazott, ahol megállapította, hogy három kőkeretes és -fedlappos sír került elő. Ezek az egyik ugyancsak megtalált, nyugat–keleti irányú falmaradvány közelében, hossz tengelyükkel azzal párhuzamosan feküdtek, fedlapjaikkal az akkori járószinttől számítva mintegy 1,5 méter mélyen. Az 1. sírban olyan pontos volt a kőszerkezetek kialakítása és a kövek közti agyagtapasztás, hogy a sírba gyakorlatilag nem folyt be a föld. (3. kép) Az egyik fedlapként használt kő faragott volt, erről Galván külön rajzot is készített. Az ekkor talált szórványleletek között

pedig III. Béla (1172–1196) pénzérméje is azonosítható volt.⁷ Galván metszetrajza alapján megállapítható, hogy a domb ereszkedése ekkor a mainál még erőteljesebb volt. A falmaradvány 7 m hosszú, 1 m széles és helyenként 130–150 cm magas volt, mivel a tűzoltó szertár helyén volt, ezért azt elbontották.

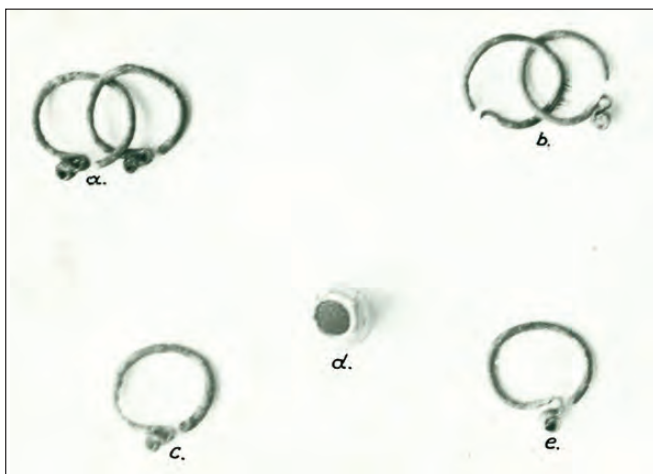


3. kép. Galván Károly 1955. évi rajza az 1. sírról. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum.

1958 novemberében a tűzoltószertár köré épült művelődési ház építése során találtak „néhány” kora Árpád-kori sírt, erről az Egri Járási Tanács értesítette a Dobó István Múzeumot. A sírok számát illetően ugyanakkor a visszaemlékezések szerint volt olyan diák, aki (...) 13 koponyát gyűjtött be, míg másutt 50–60 feldúlt sírra emlékeztek, vagyis a megtalált temetkezések száma akár nagyobb is lehetett. A helyszínre december 16-án Szabó János Győző szállt ki, ahol megtudta, hogy az első sírok november középső részén kerültek elő, helyszíni szemléjéig mintegy tíz, több-

7 DIV R.A. 44.; MNM R. A. 97.A.I.

ségében melléklet nélküli temetkezést találtak. A szemlét megelőző héten került elő egy olyan sír, melyben a koponya két oldalán 3–3 db – közülük 2–2 db egymásba akasztott – S végű huzalkarika volt. Egy ekkortájt előkerült másik temetkezésben pedig a váz nyaki részén egyetlen gyöngyszemet letek. (4. kép) Egy harmadik, korábban megtalált sírban pedig egy gyűrű volt, melyet az egyik munkás elvitt, s az később a tanácselnökhöz került. Egy további sírban pedig a találók elmondása alapján a váz „bordáin széles kő nyugodott”.⁸ Megtudta azt is, hogy további leletek kerültek a munkásszállásra, az épebb koponyákkal együtt.⁹ Az előkerült leletanyagból 6 db S végű karika és 1 db fóliás üveggyöngy található meg ma is.¹⁰ Valószínűleg ekkor került elő az a két koponya is, melyeket Váradi Antal „a temetőbolygatásnál megmentett”, majd átadott Szabónak, ezek közül az egyik jelképesen trepanált volt.¹¹ Szabó jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy a művelődési ház udvarát 1959-ben parkosítani fogják, ezért tavasszal hitelesítő feltárás javasolt.¹²



4. kép. Szabó János Győző által megmentett leletek fotója. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum.

8 Szabó 1959, 77.; DIV R. A. 95-1/1959.

9 MNM R.A. 139. A. II.

10 Révész 2008, 15, 2. kép.

11 A trepanációra vonatkozóan Tóth Zoltán (DIV) tájékoztatását köszönöm.

12 Kovács 1966, 73.; Révész 2008, 15; MNM R. A. 139. A. II.

1970. augusztus 24-én Erdős Béla plébános jelentette az egri múzeumnak, hogy Pál Ferenc telkén sírokat – a számozás alapján valószínűleg hármat – találtak, melyekben S végű karikák, fülbevalók és gyöngyök voltak. A Galván Károly jelentéséhez kapcsolt, anonim kézíratos feljegyzésből annyi ismert, hogy helyszínre augusztus 25-én történt kiszállás, amikor a 2. számú sírban, melyben a koponya a váll csontjain feküdt, megtalálták a korábban felfedezett kisméretű S végű karika párját. Megörökítésre került az is, hogy a 3. számú sír a váz medencéjétől felfelé eső részén a függőleges partfalba nyúlt, ezért azt feltárni nem lehetett.¹³

1970 szeptember közepső részén, a Bolt-tető délkeleti oldalában,¹⁴ „a kora Árpád-kori monostor környezetében” tizenegy S végű karikát és huzalgűrűket tartalmazó sír került elő, s ekkor tárta fel Nagy Árpád a rotunda alapfalait is. A dokumentáció alapján a feltárás részben Pál Ferenc garázsának területén történt, annak szélei alól változó mértékben kinyúló hét – hasonló tájolású – sír látható az összesítő térképen. (5. kép) Mivel a jelentés tizenegy sírt említ, ezért további négy kerülhetett még elő másutt.¹⁵

1971. június 10-én érkezett a bejelentés, hogy az 1970-es ásatás közelében kertrendezés munkálatai alkalmával összefüggő kőfalra bukkantak, a Rákóczi MGT SZ borkóstolójának építése során pedig több, részben kőlapokkal borított sírt dúltak fel. A helyszínre Nagy Árpád és Hugli György szállt ki, ahol megfigyeltek több, a művelődési ház végénél kialakított borkóstoló földmunkái során feldúlt sírt, melyek részben egyszerű aknasírok, részben kőszerkezettel rendelkező temetkezések voltak. Az egyetlen kevésbé bolygatott sírt még ugyanazon a napon Hugli György felmérte.¹⁶ 1971. június 28-án Nagy a borkóstoló építését tekintette meg, sajnos az addigra elkészült pincelejárt miatt feltárássra ekkor már nem kerülhetett sor. Jelezte ugyanakkor, hogy a művelődési ház előtt zajló térkialakítás miatt félő a lelőhely részbeni pusztulása.¹⁷

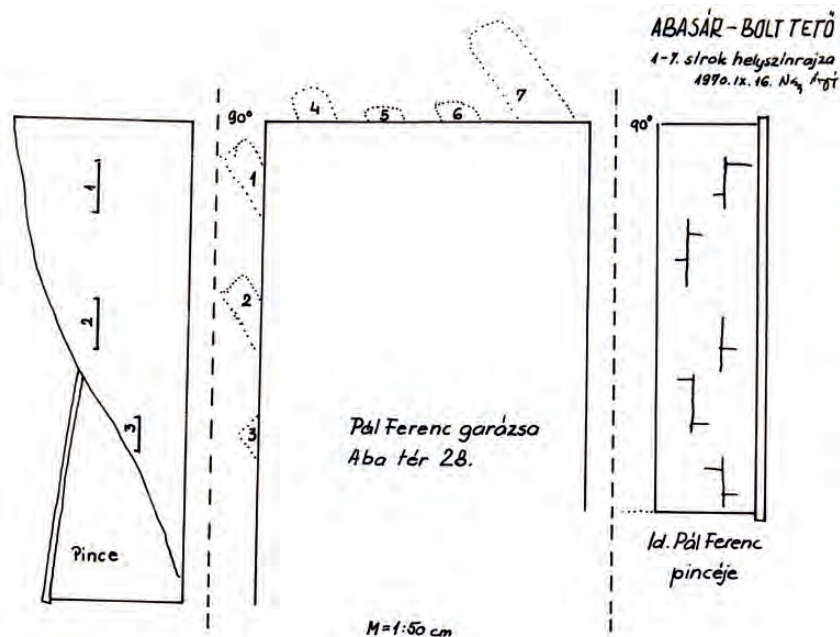
13 DIV R. A. 11.

14 MNM R. A. I.2/1973.

15 Nagy 1971, 63.; MNM R. A. V.37/1972.

16 DIV R. A. 377.

17 DIV R. A. 377.



5. kép. Nagy Árpád 1970. szeptember 16-i vázlata. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum.

Az előzmények alapján 1972 júniusának közepén tervásatásba kezdett Nagy, ekkorra azonban már kialakításra került a művelődési ház bejárata előtti beton felület, ami kényszerűen behatárolta a kutatást. A november 24-én kelt dokumentáció alapján a munka során feltárta a rotunda elérhető részét, melyben temetkezéseket azonban nem talált.¹⁸ A feltárás a rotunda és a művelődési ház bejárata előtt található betonplató között is folyt, itt került elő a rotundához keskeny folyosóval csatlakozó, számozása szerinti II. épüleategység. A beszámoló alapján a művelődési ház déli, délkeleti részének környezetében is folytatott feltárást, ahol falmaradványok és egy osszarium került elő, mintegy 15 személy csontjaival.¹⁹

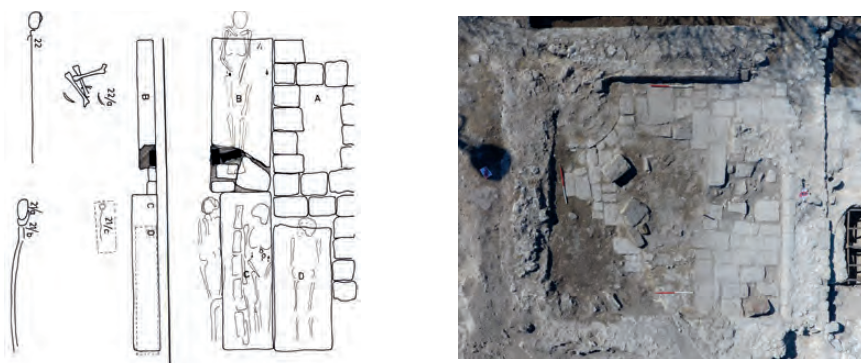
18 Ugyanakkor szemtanuk visszaemlékezései Dér József házának építésekor a rotunda belső részében előkerült sírokról szólnak: Buzás-Kovács 2007. Ebben az esetben talán nem zárható ki, hogy a rotunda körül elhelyezkedő sírokra vonatkozik az adat.

19 MNM R. A. I.2/1973.

A temetőben a rotunda délkeleti „oldalához csatlakozva” két sírt dokumentált, mindkettő gyöngyössolymosi eredetű kövek alkotta kerettel és kőlapokkal fedett temetkezés volt. A 13. számúból „hólyagos melltű” és 2 db ezüst S végű karika került elő, a másik viszont melléklet nélküli volt. A rotunda északnyugati „oldalához csatlakozva” további két, nyugat–keleti tájolású „kősírt” tárt fel, mindkettőben 2–2 személy csontjaival, de egyéb mellékletek nélkül. A feltárási dokumentációban található rajzok szerint a 10. sírban a váz hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű volt, a koponya felfelé nézett, az állkapocs leesett, a jobb alkar pedig a medencére hajlított helyzetben volt. A sír részben a 11. számú felett helyezkedett el, amely kőkeretes temetkezés volt. A 12. és a 17. sírok ugyancsak kőkeretes és -fedlapos temetkezések voltak. A 17. számú kőkerete nyugati irányban egyenletesen kiszélesedő, nyújtott trapéz alakú volt, melyet 6 db fedlap borított. A 12. pedig lekerekített sarkú téglalap alakú lehetett, 3–4 db fedlappal. A 15–16. sírok közül a 15. számú felnőtt, szorosán egymás mellett fekvő csontú váz jobb alkarcsondjainak külső oldalán volt egy melléklet. A váz bal oldalán látható 5 db kő alkotta keret rajza alapján az valószínűleg ugyancsak az elhunyt feje irányába szélesedő, nyújtott trapéz alakú lehetett. A 16. számú sírből mindössze egyetlen hosszúcsont maradt meg. A 19. sírban a felnőtt váz medencéjének felső szélénél megfigyelt tárgy fekvése alapján talán egy övcsat volt. A feltárt sírok egy része valószínűleg a rotundától délnyugatra helyezkedett el.²⁰ A négyzet alaprajzú, csigalépcsős déli kápolnában, annak nyugat–keleti tengelyében két, „végükkel egymáshoz illeszkedő, keretdíszes” sírkövet talált, alattuk hat személy csontvázával. A déli kápolna, benne a Nagy által is említett csigalépcsővel a 2021. évi feltáráson is dokumentálásra került. (6. kép 1–2) A B–D. jelű sírfedlapok pedig a gyöngyösi múzeumba kerültek.²¹

20 DIV R. A. 1356-2013.

21 Fodor 2011, 5.; Buzás–Tóth 2018, 5.



6. kép. 1: Nagy Árpád 1972. évi vázlata. Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum, 2: A déli kápolna a feltárt sírok helyével a 2021. évi feltárás légifotóján. Forrás: Magyarországi kutató Intézet.

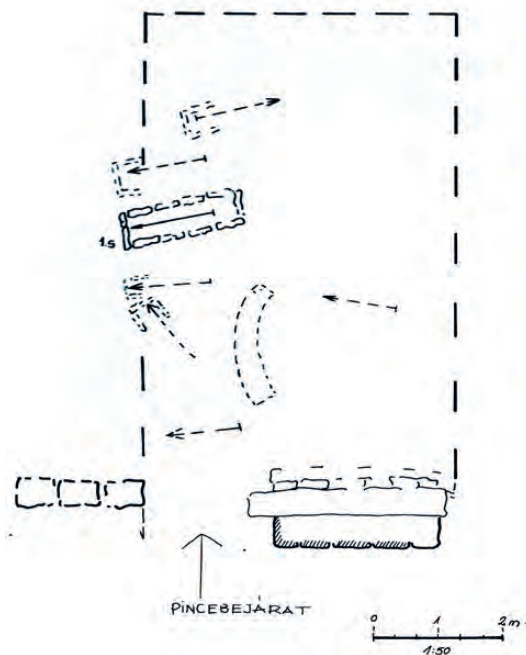
Sajnos a feltárási dokumentáció hiányos maradt,²² ezért több ponton sem könnyű ma már rekonstruálni a feltárás folyamatát. A feltárási terület a kutatást követően visszatemetésre és parkosításra került.

1974 május elején a Bolt-tető délnyugati részén, az MGTSZ szőlőtározójának építése során egy 12×7 m-es területen sírokat találtak. A munkát leállították és 10-én értesítették az egri múzeumot. A helyszínre 11-én Fodor László szállt ki, ahol azonban azt tapasztalta, hogy a sírok előkerülése ellenére a munkát változatlanul folytatták, kb. 6 sírt megbolygatva és többé-kevésbé elpusztítva, melyekből a munkát végzők elmondása szerint leletek azonban nem kerültek elő. A sírok még földben lévő részeit dokumentálták. 13-án a sarokszögleti átvágásnál egy további, nyugat-keleti tájolású, téglalap alakú kőszerkezettel ellátott, melléklet nélküli sír került elő.²³ A feltárásról készült térképen szereplő nyolc sír közül öt kőszerkezetes volt, számot sajnos csak az 1. számú kapott, ez utóbbiról viszont külön rajz is készült. A sírok tájolása döntően a nyugat-keleti

22 Fodor 2008. Nagy Árpád 1975. május 29-én, Székesfehérváron kelt jegyzete szerint a Dobó István Vármúzeumba leadott dokumentációt 1975. június 15-ig tervezte kiegészíteni. Sajnos a dokumentációból Nagy akkori munkahelyén, a Szent István Király Múzeumban sem található példány. A dokumentációk kapcsán Ladányi Beáta (SZIKM) segítségét is köszönöm.

23 DIV R. A. 600.

irányhoz igazodott, az egyik esetében erőteljesebb északi eltéréssel, egy másik pedig fordított, kelet–nyugati tájolásban szerepel a térképen. (7. kép)



7. kép. Fodor László 1974. évi vázlata. Forrás: Dobó István Vármúzeum.

Az 1970-es években Kozári József folytatott feltárást, mikor Dér József egy kőszerkezetes sírt talált, de a munkát az MGTSZ leállította. 1979–1980-ban ismét Fodor László végzett a lelőhelyen megfigyelést,²⁴ ennek eredményeiről sem sikerült azonban további adatokra bukkannom.

Az Aba Sámuel Kulturális Alapítvány kezdeményezésére 2006 augusztusában folytatódott Fodor vezetésével a munka, melynek célja a korábbi ásatások hitelesítése és lelőhely további részeinek feltárása volt. A kutatás során a rotunda bejáratától északnyugati irányban, a kerek templom és az északnyugat–délkeleti irányú fal közti területen ugyancsak kerültek elő sírok. (8. kép)

24 Fodor 2006.



8. kép. A 2006. évi feltárás során megtalált sírok egy részének fotói. Forrás: Fodor László.

polna északi oldalán pedig a 2006. évi tanúfal elbontásával három kőszerkezetes és két aknasírt dokumentáltak.²⁶ Ekkor bontották ki a kápolna középrészén lévő temetkezést is.



10. kép. 1: A 2007. évi feltárás során előkerült sír. Forrás: Fodor László. 2: 2007-ben feltárt kőszerkezetes sírok maradványai a 2021. évi ásatáson. Forrás: Magyarországkutató Intézet.

26 Buzás 2017, 10, 2. kép; DIV R.A. 1563-2013.

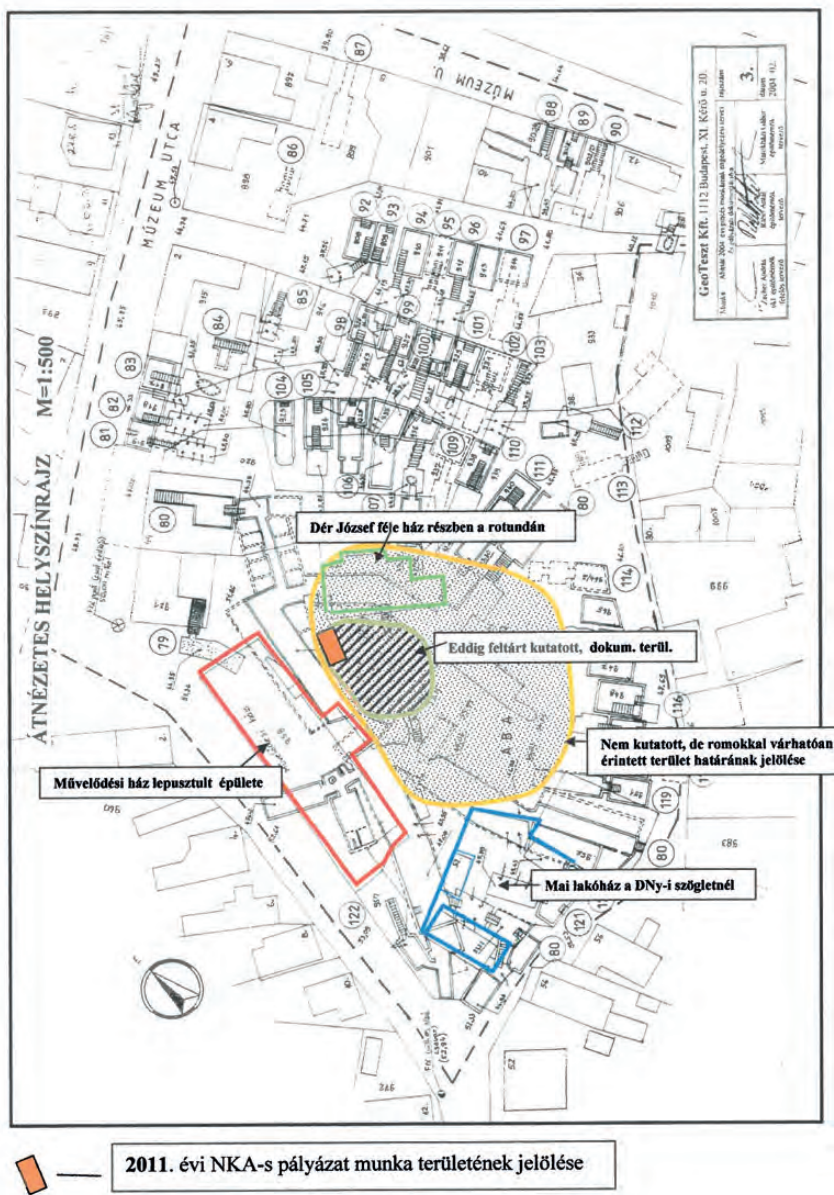
Sajnálatos módon 2008-ban már nem nyílt lehetőség a folytatásra, ezért akkor a feltárt terület állagvédelmi munkálatait és geofizikai kutatást végeztek.²⁷ (11. kép)



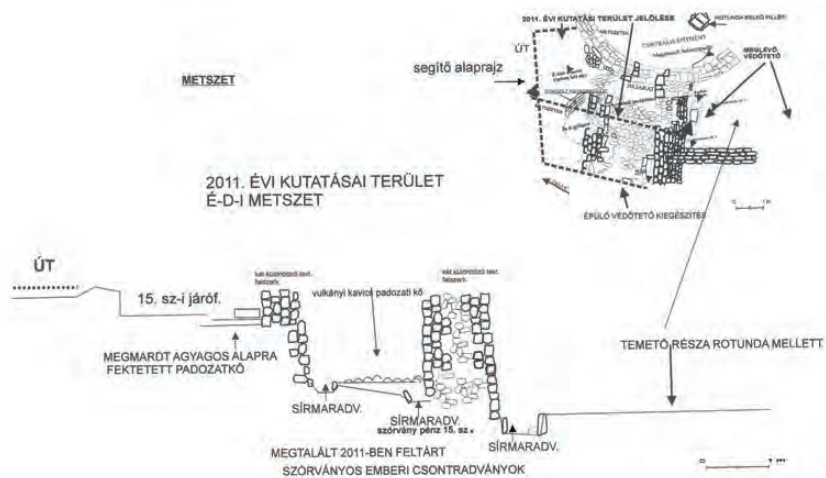
11. kép. A geofizikai felmérés 2008. évi összesítő térképe. Forrás: Fodor László.

A munka végül a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával 2011. június 25–27. között folytatódott, Fodor László és Lovász Emese vezetésével. A művelődési ház előtt futó műút és a feltárt rotunda védőteteje között mintegy 12–15 m²-es, téglalap alakú terület dokumentálására került sor. (12. kép) A feltárás dokumentációjának felkutatása, az adatok összegyűjtése jelenleg is zajlik.

27 DIV R.A. 1563-2013.



12. kép. A 2011. évi kutatás területe és a lelőhely topográfiai térképe. Forrás: Fodor László.



13. kép. Összesítő térkép a 2011. évi feltárásról. Forrás: Fodor László.



14. kép. A 2020–2021. évi ásatás során feltárt terület. Forrás: Magyarországkutató Intézet.

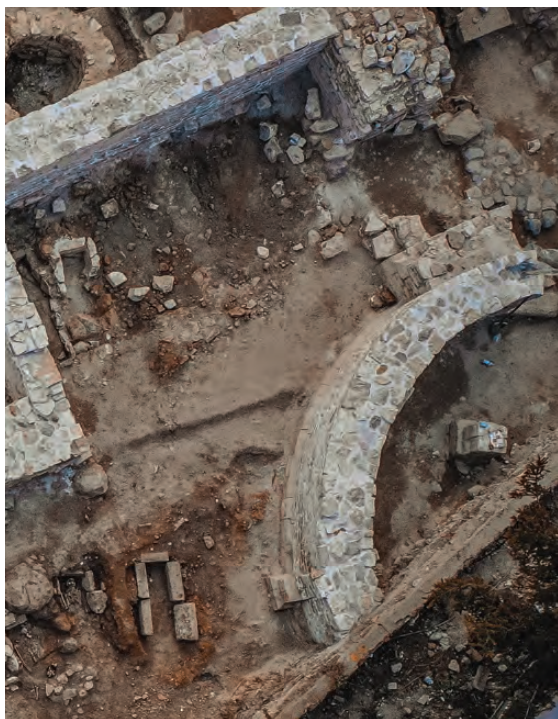
2020. október 10. és 2021. november 18. között Kásler Miklós miniszteri támogatásával a Magyarágkutató Intézet végzett feltárást a területen Makoldi Miklós vezetésével, Gallina Zsolt, Gulyás Gyöngyi és Ringer István részvételével. Összesen 232 sír került elő, ebből 144 volt a templom körüli temetőben.²⁸ (14. kép)

További 8 osszáríumot és 1 kriptát is sikerült megfigyelni, előbbiek között részben kövekkel határolt, részben valószínűleg falárában elásott csontok is voltak. (15. kép 1–3)



15. kép. Osszáríumok a 2020–2021. évi feltáráson. Forrás: Magyarágkutató Intézet.

28 <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2024/abasar/gallina-zsolt-gulyas-gyongyi-falat-megallitni-hogy-lossz-lehetseges> Elérés: 2024. 05. 12.



16. kép. 1970–2011. között feltárt sírok maradványai a 2021. évi ásatáson. Forrás: Magyarságkutató Intézet.

Néhány esetben azonosítani lehetett a korábbi feltárások alkalmával már megtalált temetkezéseket is, utóbbi megerősítette azt is, hogy a művelődési háztól délre is folyt kutatás ezt megelőzően. (16. kép 1–2)

A lelőhely 7 évtizedes kutatása során mára legkevesebb 310–320 sírról vannak adataink a temetőből, az eltemetettek száma azonban részletes antropológiai vizsgálat után válna csak – többé-kevésbé – meghatározhatóvá. A sírokat 10 osszárium egészíti ki, bennük legkevesebb 43 személy maradványaival. A temető intenzív használatának évszázadai vagy az annak felhagyását követően ugyancsak évszázadok alatt végzett földmunkák vagy természetes erózió alkalmával elpusztult sírok számát pedig megbecsülni sem lehet.

Az elhunytak nemi és életkori adatainak leírása jelenleg döntően a feltáráson történt megfigyeléseken alapul, ennek alapján – a jelentős számú ismeretlen eset mellett – kiegyenlített a női és férfi arány, ugyanakkor a gyermekek száma szokatlanul alacsony. Ugyancsak az ásatás során tett megfigyelések alapján ismertek a vázokon jelentkező elváltozások: a koponya, gerincoszlop vagy csontok deformitása, traumás sérülések és a már említett trepanáció gyakorlata, melyek például a csontmaradványok szakember által történő vizsgálata talán további esetekkel növelheti majd. Érdemes megjegyezni, hogy a mintegy 1200 m-re található Peterma 64 sírig feltárt, de legkevesebb 100 személy maradványait tartalmazó Árpád-kori temetőjében 3 elhunyt koponyáján is jelképes trepanáció volt megfigyelhető.²⁹

A döntően lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödörök mellett legkevesebb 113 sírnál volt megfigyelhető egykori kőszerkezet nyoma. Az aknasírok esetében pedig jellemző volt az elhunyt változó számú vasszegekkel összeállított fakonstrukcióban történő eltemetése. Az egyszerűbb faládák mellett egy esetben végeinél vaspántokkal ellátott rönkkoporsó nyoma is megfigyelhető volt. (17. kép) A koporsónyomokat nagyobb arányban az épületen belüli síroknál lehetett megfigyelni, nem csupán a jobban megmaradó vasszegeket, de a famaradványokat is, ennek oka azonban feltehetően nem az épületen belül és kívül alkalmazott eltérő temetkezési szokásokban keresendő, hanem a templomon belüli sírok időjárással szembeni védettebb helyzetében.

²⁹ Tóth 2022, 121.



17. kép. Vasszegek és vaspántos rönkkoporsó nyomai a temetőben. Forrás: Magyar-ságkutató Intézet.

A kőszerkezetes sírok döntően élére állított kövekből készültek, ezek között több különböző forma – pl. téglalap vagy nyújtott trapéz alak – elkülönítése lehetséges, míg a kövek számát illetően többször megfigyelhető volt a rövidebb oldalain egy-egy, hosszabb oldalán pedig négy-négy vagy öt-öt kőből készült változat. Ritkábban készültek ilyen szerkezetek lapjára fektetett kövekből is, ezek az eltérő technika mellett másfajta alapanyagot is igényeltek. Megfigyelhető volt, hogy utóbbiakat döntően a templombelsőben alakították ki. Feltételezhetjük előre kifaragott kövek használatát, melyek a közeli Gyöngyösmosról származhatnak, ennek produktumait természetesen az építkezés során is felhasználhatták, mint ez a közeli Peterma temploma esetében megfigyelhető

volt.³⁰ Fedlapként 3–6 db, többségében észak–déli irányba fektetett követ alkalmaztak, melyek esetében a pontos illesztést habarccsal vagy agyaggal biztosították, esetenként ez annyira jól sikerült, hogy a sírba nem folyt be a föld, biztosítva így a kőszerkezet célját: az elhunyt testének védelmét. Egybefüggő fedlapokat az épületen belüli sírokból ismerünk, másodlagosan azonban a templomon kívül is előkerült. Az épített sírok között egy téglasorral kiegészített kőkeretes és egy önállóan téglákból készült sír említhető még. Néhány egyéb esetet talán külön is érdemes megemlíteni. Ilyen az egyik épület falát a keret egyik oldalaként felhasználó, vagy korábbi keretekhez történő csatlakozás. Másutt pedig a korábbi keret feltehetően másodlagos felhasználására utal, mikor az elhunytat csak behajlított vétagokkal lehetett abban elhelyezni, vagy a sírból több személy csontjai kerültek elő. Megfigyelhetők különbségek a kőszerkezet és a sírgödör/koporsó alakját illetően is. (18. kép)



18. kép. Kőszerkezetes sírok a temetőben. Forrás: Magyarágkutató Intézet.

A sírok tájolása a korszakban általános nyugat–keleti irányhoz igazodott, egy esetben ismert csupán ellentétes tájolás. Néhány esetben a hasonló tájolású sírok sorát megtörő temetkezések esetében felmerülhet a lehetősége azoknak egy mára nyomtalanul elpusztult sírhoz vagy valamilyen felszíni objektumhoz történő igazodásnak. Mélységük gyakorta elérte a sziklafelszínt, sőt, részben

30 Tóth 2017, 633.

abba is mélyedt. A koporsók és kőszerkezetek helyigénye miatt bizonyára számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a sírok felett halmot képeztek a kiásott földből, s természetesen jelölhették is azokat.

Az elhunytak hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű mellett néhány esetben ismert csak zsugorított fektetés. A karok helyzetében a legnagyobb számban mindkét alkar enyhe ágyéki vagy kissé erőteljesebb, hastájéki/mellkasi behajlítása dokumentált, esetenként a karok könyökkel kifelé kerültek, utalva a felsőtestnél szélesebb koporsóra.



19. kép. S végű karikák a temetőből és azok helyzete a sírokban. Forrás: Magyar-ságkutató Intézet.

A sírok 12,5%-a tartalmazott mellékleteket, az ékszerkészlet, a viselet vagy a használati tárgyak körébe sorolható elemeket, ebben a koporsókhoz köthető szegek természetesen nem szerepelnek. Az alacsonyabb arány oka többféle lehet: a korai – mellékletekben talán gazdagabb – temetőrész feltáratlan volta, de

reálisabban inkább pusztulása, illetve a reprezentáció eltérő módon – pl. az épített sírokban – kifejeződő megnyilvánulása. Mintegy 10 sírból került elő a kora Árpád-kor jellegzetes ékszertípusa, az S végű karika. Darabszámuk 1 és 9 között változik, típusaik között az időben előre haladva felbukkanó szögletes és csavart huzalú változatok is megtalálhatók, a vég bordázott kialakítása mellett. (19. kép)



20. kép. Keresztek a temető leletanyagából. Forrás: Magyarságkutató Intézet.

A gyöngyök között az 1958. évi egyik sírból előkerült egyetlen fóliás üvegyöngy talán a temetési szertartás során került a sírba, s nem a mindennapi ékszerkészlet elemeként, a közösség gyöngyviseletére utal viszont az a 23 db kisebb példány, amely egy korábban feltárt sírból származik.³¹ Ugyancsak az elhunyt nyakában lehetett a 2007. évi feltárás ezüstkeresztje, míg egy másik kereszt a bolygatott 527. sírban volt. (20. kép)

A Nagy Árpád által leírt finom sodronygyűrű talán háromrét hajlított vagy kettősen csavart huzalú, végein elkalapált ékszer lehetett, szórványként egy hárombordás karika- és néhány fejesgyűrű említhető még, s ezzel gyakorlatilag az ékszerek felsorolásának végére is értünk. A viseleti elemek között az övekre utaló fémcsatok mellett egy csontdíszes öv is előkerült. De az övre utalhatnak

31 Révész 2008, 16.

az ahhoz kapcsolt tárgyak, mint egy vaskés a 474-es sírban a medence alatt, vagy az öv vonalánál fekvő pénzérme, ami talán egy kisebb zacskóban került a sírba. Ugyancsak a ruhát kapcsolták a középkori viseletre jellemző párizsi kapcsok, ezeket a templombelső sírjaiból ismerjük, így adódik a kérdés, hogy csak az oda eltemetettek használták a kapcsolót vagy őket temették csak el ilyen ruhában. Hasonló a ruházat bőr- vagy textilmaradványait megőrző sírok helyzetét látva is felmerül, alighanem a 192-es számú kriptá mikroklimája lehet a magyarázata, hogy miért maradt meg ott jelentős számban az egykori ruházat – vagyis a viseletben történő temetkezés – nyoma. Mintegy tizenhárom sírból került elő korabeli pénzérme, melyeket II. András (1205–1235) és I. Mátyás (1458–1490) uralkodása között vertek.³² Érdeemes megjegyezni, hogy a lelőhelyről ismert legkorábbi szórvány érmét I. András (1046–1060) országlása alatt verték, így a temető korai részében vagy nem helyeztek pénzerméket a sírokba, vagy ezek példái még nem kerültek elő, esetleg elpusztultak.

A lelőhely természetesen a mostani előzetes közleményt megelőzően sem volt ismeretlen a korszak kutatói előtt. Kozák Károly Közép-Európa centrális templomainak elemzése során röviden már 1984-ben bemutatta azt.³³ 2008-ban közölte Révész László Heves megye 10–11. századi temetőit, melyek között helyet kapott a Bolt-tetőn feltárt sírok bemutatása is.³⁴ A leginkább részletekbe menő elemzést – elsősorban az építészettörténetre helyezve a hangsúlyt, de az előkerült temetőrészt is megemlítve – Buzás Gergely publikálta.³⁵ A lelőhely máig legteljesebb értékeléséről pedig több, a közelmúltban elhangzott előadásban hallhattak az érdeklődők a Magyarországkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontja által szervezett 2024. április 16-i konferencián, melynek előadásai az MKI honlapján³⁶ ma is elérhetők.³⁷

32 <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2024/abasar/novak-adam-az-abasari-monostor-asatasa-soran-elokerult-penzermek> Elérés: 2024. 06. 12.

33 Kozák 1984, 128–129.

34 Révész 2008.

35 Buzás–Kovács 2007.; Buzás 2017.

36 <https://mki.gov.hu/hu/konferenciak-hu/2024/abasar> Elérés: 2024. 07. 12.

37 A feltárásról beszámoló dokumentációk kapcsán Buzás Gergely (MNM-MKM) és Tóth Zoltán (DIV) segítségéért szeretnék köszönetet mondani. A tanulmányt Langó Péter

IRODALOMJEGYZÉK

- Buzás 2017.** Buzás Gergely: Koraközépkori udvarház Abasáron. *Studia Agriensia*, 33. (2017) 7–17.
- Buzás–Kovács 2007.** Buzás Gergely – Kovács Olivér: Királytemetkezések: karnyújtásnyira Aba Sámuelától. *Archeologia – Altum Castrum Online Magazin*. <https://archeologia.hu/kiralytemetkezések-karnyujtasnyira-aba-samueltol>
- Buzás–Tóth 2018.** Buzás Gergely – Tóth Zoltán: *Védetté nyilvánítási javaslat Abasár – Bolt-tető régészeti lelőhelyen (azonosító: 48717)*. Eger, 2018. Kézirat.
- Fodor 2006.** Fodor László: *Jelentés 2006. évben Abasár községben a Bolt-tetőn végzett régészeti munkáról*. Eger, 2006. Kézirat.
- Fodor 2008.** Fodor László: *Abasár régészeti kutatási dokumentáció. Összegző jelentés*. Eger, 2008. Kézirat.
- Fodor 2011.** Fodor László: *Abasár régészeti kutatási dokumentáció. Összegző jelentés*. Eger, 2011. Kézirat.
- Hanák 1897.** Hanák Kolos: *Mátrai kalauz*. A Mátra-Egylet – Magyar Turista-Egyesület Gyöngyösi Alosztály. Gyöngyös, 1897.
- Kovács 1966.** Kovács Béla: Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. *Egri Múzeum Évkönyve*, 4. (1966), 71–95.
- Kozák 1984.** Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. (1984) 107–144.
- Nagy 1971.** Nagy Árpád: Abasár-Bolti tető. *Régészeti Füzetek*, 24. (1971) 63.
- Nagy 1973.** Nagy Árpád: Abasár-Bolt tető. *Régészeti Füzetek*, 26. (1973) 78.
- Révész 2008.** Révész László: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest, 2008.
- Szabó 2015.** Szabó Éva: *Javaslat az „Aba Sámuel és a róla elnevezett emlékpince” [települési/tájegységi/megyei/külhoni magyarság] értéktárba történő felvételéhez*. Abasár, 2015.
- Szabó 1959.** Szabó János Győző: Abasár. *Régészeti Füzetek*, 11. (1959) 77.

(PPKE) lektorálta, hasznos tanácsait ez úton is köszönöm.

Tóth 2017. Tóth Zoltán: Árpád-kori templom és temető Abasáron. In: Türk Attila (szerk.): *Hadak útján XXIV*. Budapest–Esztergom 2017, 633–665.

Tóth 2022. Tóth Zoltán: Árpád-kori templom és temető Abasáron. *AGRIA*, 54. (2022) 121–134.

ILLIK PÉTER

A SZENT KORONA-ESZME 200 ÉVE A HAZAI KÖZOKTATÁSBAN¹

KIVONAT: Illik Péter tanulmánya a Szent Korona-eszme jelenlétét és formálódását vizsgálja a hazai közoktatásban a 19. századtól napjainkig. Elemzésének forrásanyaga a hazai tankönyvek és az Adt Arcanum Plus adatbázisban található iskolai értesítők korpusza. A tanulmány egy tananyagtartalmi vizsgálat, amely nem foglalkozik a szövegek külső jogi szabályozóival és a közoktatási rendszer változásaival. Célkitűzése az, hogy bemutassa, hogy a különböző történelmi korszakokban (1867 előtt, Dualizmus, Horthy-korszak, szocializmus, 1989 után) miként változott a Szent Korona-eszméről alkotott narratíva. A tanulmány egyik – a kutatás során igazolódott – előfeltevése az volt, hogy a szocialista korszak oktatásában (1945–1989) nincs, vagy csak a korábbiaktól jelentősen eltérő kontextusban van jelen a Szent Korona-eszme.

KULCSSZAVAK: Szent Korona-eszme, oktatás, tankönyvek, iskolai értesítők, ideológia

1 Köszönettel tartozom a kutatási téma felvetéséért Prof. Dr. Kásler Miklósnak, valamint a munka során nyújtott segítségéért Szabó Károlynak, az OPKM munkatársának.

PÉTER ILLIK

THE IDEA OF THE HOLY CROWN IN HUNGARIAN PUBLIC EDUCATION FROM THE 19TH CENTURY TO THE PRESENT

ABSTRACT: Péter Illik's study examines the presence and formation of the idea of the Holy Crown in Hungarian public education from the 19th century to the present. The source material for his analysis is the corpus of Hungarian textbooks and school yearbooks in the Adt Arcanum Plus database. The study is a curriculum content analysis, which does not deal with the external legal regulation of texts and changes in the public education system. Its aim is to show how the narrative of the Holy Crown has changed in different historical periods (pre-1867, Dualism, Horthy era, socialism, after 1989). One of the fundamental assumptions of the study was that in the education of the socialist era (1945–1989), the idea of the Holy Crown was absent or was present in a context that is significantly different from the previous ones.

KEYWORDS: Holy Crown idea, education, textbooks, yearbooks, ideology

Bevezetés²

A Szent Korona-eszme a legújabb hazai középiskolai tankönyvekben egy teljes leckét (háttérolvasmány) kapott, amelyre a korábbiakban lényegében nem volt példa.³ Ebben a következő leírás szerepel: „A XIII. századra az uralkodó és a korona fogalma szétvált. Megjelent a korona iránti hűség, s a 'korona joga' elválk az éppen uralkodó király személyétől. Nem véletlen, hogy a XIII. században jelentkezett egyre gyakrabban a Szent Korona megjelölés, ami arra a felfogásra utal, hogy a kortársak a korona eredetét Szent István korára vezették vissza, ami a magyar koronaeszme egyik sajátosságára, a konkrét tárgyhoz való kötődésre utal. Ezzel párhuzamosan, ahogy a világi előkelők részesei lettek a hatalomnak, az országnak, úgy kezdték a korona alatt a királyt és a királyi tanácsban képviselt országnagyokat érteni. A XIV. században már a király és a Szent Korona együtt jelentették a Magyar Királyságot, vagyis a magyar államot. [...]”⁴ Kialakulását pedig a tankönyv alapvetően Luxemburgi Zsigmond uralmára vezeti vissza: „A hatalomról vallott felfogásban nagy változás történt, illetve jelentős folyamat vált nyilvánvalóvá 1401-ben, amikor a bárók Siklós várában rövid időre fogságba vetették Zsigmond királyt. A királyt elfogó bárók a 'Szent Korona joghatóságának felhatalmazásából' irányították az országot, vagyis gyakorolták a királyi felségjogokat. Miután az uralkodó kiegyezett a bárókkal, visszanyerte felségjogait, de egyértelmű lett, hogy a korona nemcsak a királyt, hanem a vele együttműködő bárókat is jelenti. Ez a Szent Korona-tan kialakulását jelezte. A XV. században, az egymást váltó dinasztiák korában – az európai fejlődéssel párhuzamosan – a Szent Korona jelentősége tovább nőtt. Jól jelzik ezt az események, melyekben a király mellett már rendszeresen ott szerepel a Szent

2 A Magyarságkutató Intézet egyik kiemelt kutatási területe a Szent Korona-eszme, amelynek kapcsán az intézet számos konferenciát és kerekasztal-beszélgetést szervezett fennállása során. Az intézet tiszteletbeli elnöke, Prof. Dr. Kásler Miklós minisztersége alatt (2018-tól 2022-ig az Emberi Erőforrások Minisztériumának minisztere) készültek a NAT 2020-nak megfelelő általános és középiskolai tankönyvek.

3 Száray-Szabados 2020, 153.

4 Uo.

Korona. Megerősítette a korona különálló hatalmáról vallott elgondolásokat a XV. században a rendiség és a szabad királyválasztás kialakulása. Az I. (Jagelló) Ulászlót 1440-ben megválasztó rendek oklevelükben kijelentették, hogy a koronázás az országglakosok akaratától függ. Ez nagy változást jelent, a korona most már nemcsak a királyt és a bárókat, hanem az országglakosokat, vagyis az ország rendjeit jelenti. Ez a Szent Korona-tan lényege. A Szent Korona-tan eszméje mutatja a nemesség belépését az ország irányításába. 1440-ben Albert király özvegyének, Erzsébet királynénak a komornája, Kottanner Jánosné ellopta a Szent Koronát. Ekkor a rendek, mint a korona (az ország) hatalmának forrásai, a koronához fűződő tartalmat egy új koronára ruházták át. Az uralkodó személyétől elvonatkoztatott, az országot jelképező korona nevében irányította az országot kormányzósága idején Hunyadi János.⁵ Ez a tankönyvi szöveg két szempontból is a jelen vizsgálat viszonypontja: (1) nem annyira tartalmi szempont, de jelen tanulmány következetesen szinonimaként kezeli a „Szent Korona-tan” és „Szent Korona-eszme” kifejezéseket, és ezt a helyesírási formát alkalmazza, kivéve az idézetekben, amelyben látható lesz a kifejezések változatos használata és helyesírása. (2) A tananyagtartalom vizsgálatakor szintén látszani fog, hogy ehhez a 2020. évi modern megközelítéshez képest (és vice versa) mit tartalmaznak a korábbi korszakok tankönyvei. Emellett azt is fontos kiemelni, hogy a NAT 2020-as tankönyvekben meglehetősen nagy terjedelmet szenteltek a témának (ld. fent), ezért azt is meg lehet figyelni, hogy ez a lecke-hossz miként változott. Érdekes még egy külső viszonypontot is figyelembe venni, mégpedig azt, hogy a modern hazai történettudomány miként értelmezi a Szent Korona-eszme megjelenését. Az egyetemi tankönyvként is használt szakkönyv⁶ szintén Zsigmond 1401. évi fogságától számítja a Szent Korona-eszme kezdeteit, amikor „A hatalmat a főpapok és bárók tanácsa vette át, nem Zsigmond, hanem az immár uratlannak nyilvánított ’szent korona’ nevében.”⁷ Tehát a NAT 2020 szerinti tankönyvek (az általam idézett és a többi is, amely

5 Uo. 154–155.

6 Engel–Kristó–Kubinyi 1998.

7 Uo. 133.

hozzávetőlegesen ugyanezt tartalmazza) megfelelnek a modern történettudomány álláspontjának.

Jelen tanulmány módszertani és elméleti kereteit a szerző korábban megjelent tanulmányaiban már rögzített elméleti-módszertani eljárások adják.⁸ Jelen írás egy tananyagtartalmi elemzés, amely a hazai közép- és általános iskolai tankönyvek, valamint iskolai értesítőkből található szövegtípusokban vizsgálja a Szent Korona-eszme megjelenését, értelmezését. A vizsgálat célja az, hogy bemutassa, miként jelenik meg ez az eszme a különböző hazai történeti korszakok köznevelési rendszereiben, azt feltételezve, hogy az említett szövegtípusok ezt tükrözik. A kutatás kezdetekor a szerző (1) alaphipotézise az volt, hogy az 1945 előtti korszakban a Szent Korona-eszme valamilyen módon megjelenik a tankönyvekben, a szocialista korszakban kikerül a köznevelési recepcióból, majd 1989 után esetlegesen, nem egységesen, egyes tankönyvi szövegekbe visszatér, míg a Szent Korona-eszme tankönyvi jelenlétét a 2020 utáni tankönyvi szövegek „rehabilitálják” teljes egészében. Ennélfogva, azt is feltételeztem, (2) hogy főként az 1945 előtti tankönyvi szövegek lesznek összevethetőek a 2020 után készült szövegekkel. Itt lehet a narratíva változásait markánsan kimutatni. (3) A NAT 2020 szerint új tankönyvek tartalmának megfelelően azt is vártam, hogy a korábbi tankönyvek is Luxemburgi Zsigmond 1401.évi fogsága kapcsán írnak a Szent Korona-eszme kialakulásáról. Előljáróban megemlítendő, hogy meglepő módon az 1945 előtti történelem tankönyvekben Luxemburgi Zsigmond fogságának leírásakor általában véve nem találtam utalást a Szent Korona-jegyében megszülető bárói uralomra, ellenben Nagy Lajos 1351. évi törvényei kapcsán igen. (4) Végezetül pedig az is az alaphipotézisek közé tartozott, hogy az iskolai értesítők 1945 előtti szövegeiben erősen jelen van a Szent Korona-eszme, ami alapján megkockáztatható a kijelentés, hogy az iskolák mindennapi életének szerve része volt a Szent Korona-tan.

8 Vö. Horváth-Lugossy-Illik 2022.; Illik 2019; Illik 2021; Illik 2022; Illik 2024.

A vizsgált tankönyvek száma korszakok szerint

Tankönyvek 1867 előtt

A 1867 előtti tankönyvek közül tizenegy darabot tekintettem át.⁹ Ezekben a Szent Korona-eszme leírását nem találtam. A későbbi tankönyvekhez képest az is eltérő volt, hogy Nagy Lajos uralmának leírásakor Budai 1811-bem kiadott tankönyve volt a legrészletesebb, de ő is a nemesek egy és ugyanazon szabadságairól írt, nem vitte ezt a gondolatot tovább a Szent Korona teste-elmélet irányába.¹⁰ Számos tankönyv pedig lényegében semmilyen részletet nem írt Nagy Lajos törvényeiről (sem).¹¹ Ennek két fő oka lehet: (1) ezek általában rövid ki kötetek, amelyek főként az uralkodók sorrendjében haladnak, (2) továbbá főként Lajos hadjáratairól írtak. Továbbá van köztük több olyan is, amely általában véve nem is használja a Szent korona kifejezést.¹²

A dualizmus tankönyvei

Ezen korszak tankönyvei közül tizenöt középiskolai és öt – a mai általános iskolának megfelelő – elemi, népiskolai tankönyvet¹³ néztem meg. Utóbbiak közül a Szent Korona-eszme egyikben sem szerepelt. A vizsgált tizenöt középiskolai kötetből tizenegyben nem szerepel a Szent Korona-tan.¹⁴

9 Budai 1811.; Spányik 1833.; Péczely 1837.; Schirhuber 1837.; Horváth 1843.; Bedeő 1843.; Dierner 1846.; Ladányi 1861.; Frankl 1863.; Batizfalvi 1863., Környei 1864.

10 Budai 1811, 217–219.

11 Spányik 1833., Schirhuber 1837.; Péczely 1837.; Horváth 1843.; Bedeő 1843.

12 Budai 1811.; Spányik 1833.; Péczely 1837.; Bedeő 1843.; Dierner 1846.; Ladányi 1861.

13 Kiss 1882.; Mayer 1882., Gaal [1891.]; Sebestyén 1904.; Győrffy 1912.

14 Török 1887., Ladányi 1889., Horváth 1890., Gaal–Helmár 1892.; Baróti–Csánky 1896.; Varga 1897.; Csuday 1897.; Király 1897.; Komárik [1899.]; Szigethy 1900.; Angyal 1901.; Ujházy 1903.

Ugyanakkor Mangold Lajos kötete egy külön alfejezetet szentelt A szent korona testéről szóló tanok címen. Itt leszögezte, hogy az Árpád-kor kezdetén a Szent Korona alatt magát a koronát és a koronázási jelvényeket értették, ellenben a 13. századtól a királyi hatalom jelképévé vált, amelyben a három nemesi rend is jelen van, és ők alkotják a Szent Korona testét a királlyal együtt.¹⁵ Komárik István tankönyve egy rövid mondatot szánt a Szent Korona-eszmére, amely szerint a három földbirtokos rend alkotja a Szent Korona testét a királlyal.¹⁶ Marczali Henrik ugyanezt állapította meg kötetében.¹⁷ Végezetül pedig Andor József szintén egy mondatban írt a Szent Korona-eszméről, de azt összekötötte a háramlási joggal: „[...] a nemesi birtok az egyenes ág kihalásával az oldalágra száll, s az oldalág kihaltával a szent koronára.”¹⁸

A Horthy-korszak tankönyvei

Kilenc darab középiskolai tankönyvet tekintettem át ebből a korszakból, ezek közül ötben találtam meg a Szent Korona-eszmét.¹⁹ Takáts György kötete a Szent Korona-eszmét az ősiség kapcsán tárgyalja, „A királyt és a nemzetet együttvéve a szent korona testének nevezték és alapelvevé vált, hogy törvényt csak a szent korona egész testének jelenlétében lehet hozni [...] Az ősiség tehát a nemesség közjogi állását jelentékenyen emeli.”²⁰

Madai Pál könyvében „Az ősiséggel kapcsolatban fejlődött ki a nemzetnek az a felfogása, hogy a szent korona nem csak koronázási jelvény, hanem a nemzet és a király minden hatalmának és birtokának megszemélyesítője, jelképe. A szent korona tehát együtt képviseli a királyt és nemzetet; a király a feje, a nemesség pedig annak tagja. A szent korona tagjai birtokuk nagysága szerint három országos rendre oszlottak, úgymint főpapok, főnemesek és köznemesek rendjére. Erős felfogássá vált az is, hogy törvényeket csak a szent korona egész testének, vagyis

15 Mangold 1883, 35–36.

16 Komárik [1899,] 60.

17 Marczali 1904, 64.

18 Andor 1904, 57.

19 Ember 1926.; Jászai [1926.]; Erdélyi 1931.; Balogh 1942.

20 Takáts 1920, 60.

a királynak és az országos rendeknek jelenlétében a rendi országgyűlésen lehet hozni. Ezen rendi alkotmány szerint élt nemzetünk egészen 1848-ig.”²¹ Ujházy László szintén az ősiség kapcsán ismerteti a Szent Korona-eszmét, azt IV. Béláig visszavezetve. Annyival mond többet, mint Madai, hogy a „Szent koronának ez a közjogi szereplése különbözteti meg az Anjouk hűbéres színezetű államszervezetét a nyugati hűbérállamok berendezésétől. Mert amíg nyugaton mindenki közvetlen hűbérurának van alárendelve, nálunk a szent korona viselőjének hatalma kiterjedt a nemzet összes szabad tagjaira. [...] Amíg végül a hűbérállamban a jogok és kötelességek mértékét magánjogi természetű szerződés állapítja meg, nálunk mindezeket köztörvény szabályozza. A királyság helyébe tehát a szent korona, közjogi szereplése helyébe az állam lépett.”²²

Domanovszky Sándor is az Anjouk köré szervezi a Szent korona-eszme definiálását: „A hűbéri rendszer következményeként fejlődött ki a szent korona tana. Károly Róbertet háromszor koronázták meg, de csak a harmadik, a szent koronával történt megkoronázása volt föltétlenül törvényes színezetű. A szent korona már IV. Béla óta szerepelt a királyi hatalom kifejezőjeként, s lassan több lett, mint pusztán jelvény. Minthogy a szent koronát a király csak a nemzettől kapta, benne a király és a nemzet összeműködése jutott kifejezésre az ország kormányzásában. Ezzel együtt fejlődött a szent korona testének fogalma, amely alatt a törvényhozásban, tehát az ország ügyeinek vezetésében résztvevő összes rendeket: akkor a főpapi, főúri és nemesi rendet a királlyal együtt értették. A törvények hozatalához ettől az időtől kezdve a szent korona egész testének hozzájárulását kívánták meg.”²³

A Marczinkó-féle tankönyv Nagy Lajos uralma kapcsán külön a Szentkorona tana c. fejezet alatt tárgyalja a Szent Korona-eszmét. Egyébiránt azon kevés tankönyv közé tartozik, amelyik leírja, hogy Nagy Lajos áruhában látogatta a népet, ezen „toposz” kerül elő és híresül el Mátyás uralkodása kapcsán is. „A szentkorona ettől kezdve [1351. ősiség] jelképezte a király és a nemzet összességét. Akinek birto-

21 Madai [1926,] 48.

22 Ujházy 1927, 88.

23 Domanovszky [1931,] 52.

ka volt, tagja a szentkoronának. [...] A szentkorona egész teste volt minden jognak forrása. A jobbágy és a városi polgár csak közvetve tartozott a szentkorona alá.”²⁴

A mai általános iskolaiaknak megfelelő tankönyvek közül négyet vizsgáltam.²⁵ Ezek közül egy írt a Szent Korona-eszméről Nagy Lajos 135. évi törvényeinek tárgyalásakor: „E [ősiség] szerint minden birtok a szent koronáé, és így minden földbirtokos a szent koronának részese, együttvéve pedig maga a nemzet. Tagjai tehát a nemzetnek csak a földbirtokosok: a főpapok, főnemesek és nemesek, ezért ezeket az ország rendjeinek nevezik, fejük pedig a király.”²⁶

A szocialista korszak

A korszak hat középiskolai²⁷ és négy általános iskolai tankönyve²⁸ közül természetesen egyikben sem szerepel a Szent Korona-eszme, azonban az érdekes, hogy mit raknak a helyére az 1351. évi törvények tárgyalásakor. Kosáry egyszerűen csak leírja az ősiség törvényét, mindenfajta értelmezés nélkül,²⁹ Benda a háramlási jog kapcsán megemlíti a Szent Korona kifejezést: „Csak a család teljes kihalásakor száll vissza az uralkodói hatalmat jelképező szent koronára.”³⁰ Varga rövid életű református tankönyve a Szent Korona-eszmét a nemesi társadalom jogi egysége kifejezéssel váltja ki.³¹ Karácsonyi Béla szintén inkább csak az ősiség leírására szorítkozik,³² míg Makkai és az Eperjessy–Benczédi-féle tankönyvek az egységes nemesi rend kialakulását

24 Marczinkó–Pálfi–Várady 1938, 46.

25 Novy 1925.; Keszler 1926.; Szügyi–Greiner 1936.; Szondy 1941.

26 Novy 1925, 43.

27 Kosáry 1945.; Benda 1945.; Varga 1946., Karácsonyi 1950.; Makkai 1963., Eperjessy–Benczédi 1967.

28 Elekes–Tóth 1947., Zsigmond–Heckenast–P. Zsigmond–Ravasz 1949.; Történelem tanárok munkaközössége 1965.; Balla 1981.

29 Kosáry 1945, 53.

30 Benda 1945, 38.

31 Varga 1946, 75.

32 Karácsonyi 1951, 56.

hangsúlyozzák.³³ Az általános iskolai tankönyvek pedig egységesen szöveggel vagy feladatokkal, de kifejezetten az ősiség tartalmi leírására szorítkoznak.

Kitekintés: 1989 után

Az 1989 és 2020 közötti középiskolai tankönyvek közül négy emblemikus darabot adatoltam itt.³⁴ Ezek egyikében sem jelent meg a Szent Korona-eszme. Szabó Péter tankönyve ugyanakkor azért is érdekes, mert ez az egyetlen, amely tényként rögzíti, hogy Luxemburgi Zsigmond bebörtönzésekor a bárói tanács a Szent Korona nevében kezdett kormányozni.³⁵ Az általam áttekintett, de itt már részleteiben nem adatolt sokféle 1989 utáni kötetben nem találtam nyomát a Szent Korona eszmének. Így megkockáztatható az a kijelentés, hogy a NAT 2020 szerint készült új generációs történelem tankönyvek hozták vissza a Szent Korona-eszmét (ekkor terjedelemben egyébként önmagában újszerűen) a történelem tankönyvek tartalmába.

A Szent Korona-eszme az iskolai értesítőkből

Az iskolai értesítők, mai megfogalmazásban évkönyvek betekintést engednek egy intézmény életébe. A tankönyvekkel ellentétben törvényileg nem szabályozott, vegyes tartalmú munkák, amelyekben helyet kaptak tanárok tanulmányai, ünnepi beszédek, különböző témájú beszámolók, szabályzatok, jelentések etc. Ezekkel kapcsolatba biztos elvárásom volt, hogy 1945-ig számos formában előfordul a Szent Korona-tan/eszme. Az Adt Arcanum Plus adatbázisban kereshető iskolai értesítő korpuszban szent korona eszme kifejezésre 727, szent korona tan keresőkifejezésre 1270 találat szerepelt. Az átfedésekkel, irreleváns találatokkal együtt is látható, hogy az iskolai értesítők gazdag forrása ezen eszme kutatásának. Az is látható, hogy 1945 után lényegében az értesítőkből, év-

33 Makkai 1963, 136.; Eperjessy–Benczédi 1967; 122.

34 Szabó 1996.; Ujváry 2001.; Csorba–Katona 2002.; Száray 2013.

35 Szabó 1996, 121.

könyvekben csak elvétve szerepel a téma, viszont akkor is eltérő értelmezésben. A fentiekből következik, hogy e helyütt csak néhány példát ragadok ki, de arra törekedtem, hogy valamiféle időrendet alakítsak ki, az iskola- és szövegtípusok eltérjenek, de elsősorban beszédekből válogattam, mivel ez utóbbiak bizonyosan elhangzottak, és természetükből fakadóan hatással lehettek a hallgatóság gondolkodására. Az alábbi példák azt is mutatják, hogy 1945-ig az iskolai élet és mentalitás szerves része volt a Szent Korona-eszme.

Egy viszonylag korai példa 1888-ból az alábbi igazgatói beszéd, amely egyé-
síti Ferenc József uralmának legitimációs szándékát, a jó uralkodás és a Szent
Korona-eszme definícióját, valamint a „klasszikus” himnusi alaptézist, a ma-
gyar történelem nehézségeit. „Igen, kedves fiatal barátaim, a korona is jelvény,
a hatalom, dicsőség és fölségiség jelvénye. A nemzet hatalma, egy évezred
dicsősége s a királyi méltóság sérthetetlen fensége: mindez benne foglaltatik
a korona eszméjében. Ezt tanúsítja a magyar nemzet viszontagságos, gyakran
gyászos, de ép annyiszor dicsőséges története; ezt bizonyítja magának a koro-
nának története is. [...] Vezérelni – és követni a vezért; uralkodni – és enge-
delmeskedni; őrködni – és bizalommal lenni: e tényezők kölcsönösen kiegé-
szítik egymást. Kiegészítik egymást a korona fogalmában s különösen Szent
István koronája ezredév szentelte eszméjében. Vagy azt hinnétek, hogy minden
korona rejti magában ezt a boldogító varázst? Vannak s főleg voltak koronák,
melyek csak uralmat, hatalmat, korlátlan úrkodást jelentenek. A magyar koro-
na mindig és minden időben a viszonyos összefüggést jelentő király és nemzet
között, az alkotmány erejénél s a királyi eskü szentségénél fogva. [...] Mi meg
fogjuk védni azt a koronát, melyben a haza és király eszméje összeforrott, azt
a koronát, melyet ősi jog és nemzeti kegyelet tett a király fejére.”³⁶

A 19. század végi ünnepély-összefoglaló jelentés egyértelműen Nagy Lajo-
sig vezeti vissza a Szent Korona-eszmét, ugyanúgy, ahogy a korszak tankönyvei.
Ez valamelyest eltér a legújabb a hazai középiskolai tankönyvektől, amelyek bár
megemlítik a Szent Korona-eszme gyökereit, főként Luxemburgi Zsigmondtól
eredeztetik azt. „Fia, Nagy Lajos, mindezeket továbbfejleszti s részben betetőzi.

36 Ney 1888, 30–34.

Behozza az ősiséget, mely a nemesség hatalmát 1848-ig biztosította, szerencsés hadjáratokat visel, megismerteti nemzetét az olasz renaissance-szal. [...] Idejében alakult ki a szent korona eszméje, mely szerint Szent István koronája, mint az összes hatalmak kifejezője, mint maga a király, szent és sérthetetlen. Innen van, hogy manapság is babonás tisztelettel veszszük körül.”³⁷

Alábbi szöveg egy középiskolai pályázati esszé bírálata, amelynek kulcsmozzanata a Szent Korona-eszme. „Mind a három közt legjobb az 1. sz. 'A haza minden előtt' jeligével ellátott pályamunka. Első része a belpolitikai alkotásokat, második része a Nagy Lajos hódító politikájának eredményeit tárja elénk. A belpolitikai alkotások az ősiséget, a szent korona tanát, banderiális hadrendszert, a jobbságyságot, a vármegyei intézmény jelentőségét, az igazságszolgáltatást, a városokat, céheket, ipart, kereskedelmet, a vallásos intézményeket, művészeteket, tudományt, irodalmat tárgyalják. A külpolitikai akciók között Dalmácia meghódítása, a balkáni törekvések s a lengyel unió domborodnak ki. Látnivaló, hogy ez a pályamunka a legtöbb oldalú, az anyag feldolgozásában legteljesebb. Sőt e tekintetben túlzásba is megyen, mikor a veszendőbe ment hódítások ismertetését részletezi. A részletekben legtökéletesebb a szent korona tanának és az igazságszolgáltatásnak fejtegetése. Szerkezete átgondolt és egységes alapeszméjű. Stílusa fejlett, előadása folyékony, tehát minden, a pályázattól várható feltétel tekintetében legkiválóbb értékű.”³⁸

1917-ben, az első világháború végéhez közeledve újabb ünnepi beszédbe bővül a Szent Korona-eszme jelentéstartalma, kiegészül az egyébiránt hagyományos gondolattal, a Nyugat és Magyarország szembenállásával. „Nagy és csodálatos erő és hatalom a szent koronáé. Idegen előtt érthetetlen, a magyar előtt szent és sérthetetlen. A szent korona megszemélyesítője az államhatalomnak, benne rejlik a királyság ereje. A szent koronához fűződik államiságunknak, a közhatalom fogalmának kifejlődése. Míg a királyság szilárd volt, s hatalmának anyagi és erkölcsi alapjait el nem tékozolta, szunnyadt a szent korona eszméje. Mihelyt azonban a hatalom, a pártviszályok s a birtokadományozások követ-

37 Iskolánk ezredévi ünnepe 1896, 14–15.

38 Jelentés 1908, 58.

keztében aláhanyatlott s a magyar társadalom a nyugatról beszivárgott hűbéri eszmék hatása következtében ezek szerint kezdett szétdarabolódni, mindegyre jobban kikristályosodik e tan s megőrzi hazánk és nemzetünk egységét, megóvja a hűbériség elfajulásától, de megóvja a személyes jellegű királyi hatalom kifejlődésétől is.”³⁹

1932-ben egy jogi előadásban a Szent Korona-eszme tanítása, mint a középiskolai jogi ismeretek oktatásának alapvető célja fogalmazódik meg: „Nagy jelentőségű a nemzeti nevelés szempontjából a Szent Korona tana, hiszen a magyar állami eszme a Szent Korona rendszerében testesül meg legszebben. A Szent Korona a nemzet megszemélyesítője. A főhatalom a Szent Korona egész testét illeti meg. Minden jog a Szent Koronából ered, minden talpalatnyi föld a Szent Korona tulajdona. »Mert amit közös vérrrel szereznek, abban mindnyájan részesedjenek«. A Szent Korona a nemzet hatalmának és méltóságának kifejezője, a haza iránti hűség, a Szent Korona iránti hűség, a haza megsértése, a Szent Korona sérelme. A Szent Korona elmélete szerint az alkotmányosság, a nemzet és állam azonossága, a politikai szabadság, a közhatalomnak az államfő és a nemzet közt való megosztottsága. A Szent Korona nálunk eszmény, maga az élő alkotmányosság. Fontos a közjogban az állampolgárságra vonatkozó rész, a nemzeti közéletben való tudatos részvétel, az állampolgári feladatok, jogok és kötelezettségek teljesítése szempontjából.”⁴⁰

Többször utaltam rá, hogy míg a legújabb történelem tankönyvek Zsigmondnál hozzák be a Szent Korona-eszme definiálását, addig a korábbiak ezt már az Anjouknál megteszik. Erre jó példa egy részletes óraterv 1936-ból, ami egyben a történelemtanítás korabeli módszertanába és a tananyagtartalom részleteibe is betekintést enged: „Történelem VIII. osztály. Tanár: Erdélyi Pál dr. Számonkérés (20 perc). Tárgy: A királyi hatalom újjászervezése hűbéri alapon. Kérdések (10 perc): 1. Milyen állapotok voltak hazánkban az Árpádház kialakulásakor? 2. Hogyan oldódott meg a trónkérdés s hogyan történt Károly Róbert megválasztása? 3. Kik voltak a legnagyobb oligarchák és hogy törte le

39 Miklós 1917, 11.

40 Hamvasy 1932, 15.

őket Károly Róbert? 4. Mi a különbség a nyugati és a magyar hűbériség között? 5. Mi a banderiális hadrendszer lényege s mi volt annak a biztosítéka (ősiség)? Mi a szent korona tana? A tanulók rövid feleletekben számolnak be a kérdések lényegéről. Összefüggő előadásban (10 perc). 1. Károly Róbert megválasztása. 2. A banderiális hadrendszer. 3. Az ősiség. 4. A szent korona tana. A tanulók folyamatos előadásban számolnak be. Új anyag (20 perc). Tárgy: Gazdasági reformok és társadalmi átalakulás az Anjouk korában. Gazdasági reformok (10 perc). 1. A gazdasági ágak meghatározása. 2. A kir. birtokok visszaszerzése, a földbirtokok eloszlása és kezelése. 3. A bányászat. 4. Az ipar, a céhek. 5. A kereskedelem, a kereskedelmi utak. 6. Adó- és pénzpolitika Társadalmi átalakulás (10 perc). 1. Az Árpádok korabeli társadalom. 2. A vármegyei rendszer és a nemesi rend végleges kialakulása. 3. A jobbágyság végleges kialakulása. 4. A városok és a városi polgárság. 5. Az igazságszolgáltatás fejlődése. 6. Az iskoláztatás, a pécsi egyetem. Az anyag feldolgozása kérdező kifejtő módszerrel történik. Összefoglalás (5 perc). Hazánk belpolitikai megerősödése az Anjouk korában. Az új anyag feldolgozását színes krétarajzok élénkítették, a megrögzítést könnyítették.”⁴¹

A világháború előestélyén a Szent Korona-eszméjébe sűrítődik a kárpát-medencei népek univerzalizmusa, amelynek képviselője a magyarság. „A 'totum corpus Sacrae Coronae,' a Szent Korona teste mindmáig az ország elidegeníthetetlen, feloszthatatlan területét és a nemzeti szuverenitás két tényezőjét, a királyt és a nemzetet egyesíti fogalmában. A magyarság sok vihart látott tombolni és elvonulni a Kárpát-Medence olykor derűsen kék ege alatt, s bizonyos az, hogy amíg egyetlenegy magyart is szemlélhet ez az ég, az egy magyarban még töretlenül fog élni a Szent Korona eszméje mint első és utolsó jogalapja a Kárpát-Medence népeinek.”⁴²

1942-ben pedig Székelyudvarhelyen a tantestület nem véletlenül vélte úgy, hogy „A tanulók gyenge előképzettsége következtében nehéz és felelősségteljes feladat hárult a tantestületre: minél rövidebb idő alatt megismertetni a tanulókkal a Magyar Szent Korona eszméjét összegező tantárgyak anyagát (magyar

41 Történelem VIII. osztály, 1936, 65–66.

42 Alaksza 1938, 18.

nyelvet, földrajzot, történelmet s a magyar dalt.) [...] A magyar nyelv- és történelem tanára június 4-ikét megelőző előadásai alkalmával megemlékezett az ifjúság előtt a magyarságot ért gyászról a trianoni ítéletről, amely Erdélyt kiszakította a Szent Korona testéből és 22 éves rabságba taszította.”⁴³

1945 után a Szent Korona-eszme szinte eltűnt az oktatás világából és az iskolai értesítőkből, évkönyvekből az általam vizsgált szövegkorpusz alapján. Ha elő is került, akkor teljesen más, szocialista kontextusban. A Szent Korona-eszme itt „béklyó és dogma” lesz a nemzet egységének manifesztuma helyett, amely az „uralkodó feudális osztályok” uralmát volt hivatott biztosítani. A Szent Korona-eszme itt a nemzeti egység szimbóluma helyett kettős törésvonallá válik, az uralkodó és az elnyomó feudális osztályok, továbbá az uralkodó és a külső, fenyegető „imperialista” hatalmak között. Az idézet azt is jól magyarázza, miért volt megjósolható, hogy a szocialista korszak tankönyveiben nem szerepel a Szent Korona-eszme. „A polgári történetírás, amely az államalapítás nagy történelmi processzióját a ’szent korona tan’ béklyóiba merevítette, s amely tan, dogma a nemesség és az uralkodó egységének szimbólumát jelentette a szűk jogok birtokosainak és bitorlóinak; a sovinszta történetírás, amely az államalapítás nagy és heroikus processzióját a talajtalan birodalmi-hódító törekvések igazolására igyekezett ferdíteni, ezzel hamisítani. És mi a történelmi tény és igazság? – annak zseniális felismerése, hogy a megkoronázott magyar király a kor ideológiájának és fegyverének teljes súlyával léphetett fel feudális ellenfeivel szemben, gátat vetve a fiatal magyar állam megsemmisítésére irányuló fegyveres támadásnak!”⁴⁴ A szocialista tankönyvek egyébiránt ezt a modellt számos más középkori témára, a hazafias történetírás számos hőszára is alkalmazták, így például Hunyadi Mátyás esetében, aki a szocialista történetírásban vált a bárókkal és főurakkal ugyan leszámoló, de mégis feudális uralkodóvá.⁴⁵

A fenti szövegek – bár kiragadott példák – mégis látható történeti ívet húznak a Szent Korona-eszme jelenlétéről a közoktatásban, az iskolák életében, és mutatják azt is, hogy egy adott időpontban, egy adott történelmi helyzetben,

43 A tanév története 1942, 12.

44 Bodó 1975, 19–20.

45 Karácsonyi 1952, 89–92.

milyen aktuális jelentéstartalommal töltődik fel a Szent Korona-tan, azaz hogyan aktualizálódik, milyen jelenbéli gondolati elemek vetülnek bele a koncepcióba a jelen igényeinek megfelelően.

Összegzés

A tanulmány bevezetőjében megfogalmazódott a kutatás kezdetének négy alaphipotézise. Az első – ami szerint 1945 előtt valamilyen módon jelen van a Szent Korona-eszme a tankönyvekben – beigazolódott, de némileg ellentmondásos módon, hiszen 1867 előtti tankönyvekben nem jelenik meg, és utána sem minden tankönyvben. Ennélfogva a második hipotézis – miszerint ezeket lehet összevetni a NAT 2020 szerinti kötetekkel – teljes mértékig igazolódott. A harmadik alaphipotézis – miszerint a korai tankönyvek is Luxemburgi Zsigmond 1401. évi bebörtönzése kapcsán írnak a Szent Korona-eszméről – nem igazolódott be, mivel az 1351 évi ősiség törvényének értelmezésekor került elő a Szent Korona-eszme az 1945 előtti történelem tankönyvekben. A negyedik hipotézis pedig teljes mértékben igazolást nyert, az iskolai értesítőkből kiragadott példák már önmagukban mutatják, hogy a köznevelésben erőteljesen jelen volt a Szent Korona-eszme, a bemutatott szövegek a tankönyvi példáknál markánsabban és bővebben értelmezik és használják a Szent Korona-tant.

Az 1945 előtti szent Korona-eszme leírásokat összevetve a 2020 utániakkal,⁴⁶ látható néhány különbség: (1) az 1945 előtti tankönyvek Nagy Lajos 1351. évi törvényeihez kapcsolódnak, nem húznak nagy történeti ívet, továbbá írnak Luxemburgi Zsigmond 1401. évi bebörtönzéséről, de annak a Szent Korona-eszmére gyakorolt hatásáról nem, (2) az 1945 előtti Szent Korona-eszme értelmezések közül több használja a középkori organikus államgyarázatot (az állam egy test, és aszerint leírható), és ennek megfelelően a Szent Korona teste kifejezést, ami nagyon autentikus és jól idézi a középkor szellemét. (3) A NAT 2020 szerinti tankönyv összemosza az országlakosok és a rendek kifeje-

46 A három NAT 2020 szerint történelem tankönyvből csak egyet idéztem, de a lényegében a másik kettő is hasonló tartalommal bír ebben az esetben.

zést („Ez nagy változást jelent, a korona most már nemcsak a királyt és a bárókat, hanem az országglakosokat, vagyis az ország rendjeit jelenti.”), amit az 1945 előtti tankönyvek élesen szétválasztanak, és az ország rendjei alatt helyesen, kizárólag a földtulajdonnal rendelkezőket értik.

A másik markáns különbség, hogy bár a Szent Korona-eszme bekerült a 2020 után készült hazai középiskolai tankönyvekbe, ez nem jelenti azt, hogy az iskolai élet szerves része lett, hiszen nem lehet tudni, pontosan mi hangzik el a történelem órákon, valamint intézményi rendezvényeken. Ezzel ellentétben az 1945 előtti iskolai értesítők élénken tanúskodnak arról – ugyan nincs benne minden tankönyvben a Szent Korona-tan –, hogy az intézmények életének, oktatási-nevelési céljainak szerves része volt ez a történelemszemlélet.

A vizsgált tankönyvi narratívákból 200 éves ívet húzva az látszik, hogy 1883-ban tűnik fel Mangold Lajosnál az első részletesebb elemzése a Szent Korona-eszmének, majd 1945 után egészen 2020-ig a Szent Korona-eszme magyarázata lényegében eltűnik a hazai történelem tankönyvekből. Helyette a szocializmus korszakában megjelenő egységes nemesség kialakulása magyarázat szerepel. Az 1351. évi törvények magyarázatát nem mellőzve, Luxemburgi Zsigmond 1401. évi bebörtönzése kapcsán hozzák be újra, külön fejezetben a Szent Korona-eszmét az új generációs történelem tankönyvek, ezzel felélesztve és bizonyos elemeiben módosítva egy 1945 előtti, a történelem tankönyvekben és iskolai értesítőkből jelen lévő patrióta fogalmat – a Szent Korona-eszmét – és annak értelmezését.

IRODALOMJEGYZÉK ÉS FORRÁSOK

- A tanév története 1942.** A tanév története. In: Nagy Géza (szerk.): *A Székelyudvarhelyi Magyar Királyi Állami Ipari Szakiskola Évkönyve az 1940–41. és 1941–42. iskolai évről.* Székelyudvarhely, 1942. 10–15.
- Alaksza 1938.** Alaksza Ambrus: A magyar középiskola szelleme. In: Kékesy Lajos (szerk.): *A Lévai M. Kir. Állami Gimnázium évkönyve az 1938–39. iskolai évről.* Léva, 1939. 7–25.
- Andor 1904.** Andor József: *Magyarország története. Középiskolák VIII. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest, 1904.
- Angyal 1900.** Angyal Dávid: *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára.* Lampel, Budapest, 1900.
- Balla 1981.** Balla Árpád: *Történelem és állampolgári ismeretek. Az általános iskola 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Balogh 1942.** Balogh Albin: *Magyarország történelme. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest, 1942. 2. kiadás.
- Baróti–Csánki 1896.** Baróti Lajos – Csánki Dezső: *Magyarország története. Középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára.* Budapest, 1896. 3. kiadás.
- Batizfalvi 1863.** Batizfalvi István: *Magyarország története. Gymnasiumi kézikönyv I.* Pest, 1863.
- Bedeő 1843.** Bedeő Pál: *Magyarok története a vezérek és királyok képeivel.* Pozsony, 1843. 2. kiadás.
- Benda 1945.** Benda Kálmán: *Magyarország története az őskortól napjainkig. A polgári iskolák III–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára.* Szikra, Budapest, 1945.
- Bodó 1975.** Bodó László ünnepi beszéde. In: Fórizs József (szerk.): *I. István Gimnázium, Budapest. Évkönyv. 1974–75.* Budapest, 1975. 19–20.
- Budai 1811.** Budai Ézsaiás: *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig.* Debrecen, 1811.

- Csorba–Katona 2002.** Csorba Csaba – Katona András: *Történelem. A középiskolák 10. évfolyama számára.* Korona, Budapest, 2002.
- Csuday 1897.** Csuday Jenő: *A magyarok történelme: A középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák számára.* Budapest, 1897. 2. kiadás.
- Dierner 1846.** Dierner Endre: *Magyarhoni történetek.* Pest, 1846. 2. kiadás.
- Domanovszky [1931.]** Domanovszky Sándor: *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931.
- Elekes–Tóth 1947.** Elekes Lajos – Tóth András: *Történelem a VII. osztály számára.* Budapest, 1947.
- Ember 1926.** Ember István: *A magyar nemzet története. A középiskolák III. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest, 1926.
- Engel–Kristó–Kubinyi 1998.** Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526.* Osiris, Budapest, 1998.
- Eperjessy–Benczédi 1967.** Eperjessy Géza – Benczédi László: *Történelem a gimnáziumok II. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- Erdélyi 1931.** Erdélyi László: *Magyar történelem új rendszerben.* Budapest, 1931.
- Frnagl 1863.** Frankl Vilmos: *Magyarország története. Kat. gymnasiumok középszintű osztályai számára.* Pest, 1863.
- Gaal–Helmár [1892.]** Gaal Mózes – Helmár Ágost: *Magyarország története és az osztrák-magyar monarchia politikai földrajza főbb vonásokban. Középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára. Térképpel és illusztrációkkal.* Pozsony–Budapest, 1892.
- Gaal [1891.]:** Gaal Mózes: *A magyar nemzet története. A világtörténelem nevezetes eseményeivel kapcsolatban. A népiskolák V. és VI. osztálya számára.* Budapest–Pozsony, [1891.]
- Győrffy 1912.** Győrffy János: *A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet főbb eseményeivel. A katolikus népiskolák felső osztályai számára.* Szent-István-társulat, Budapest, 1912.
- Hamvasy 1932.** Hamvasy Izabella: *A jogi ismeretek tanításának célja és módszere a felső kereskedelmi iskolában. Előadás.* In: Sztankovits Anna (szerk.): *Szent Gellért Női Felső Kereskedelmi Iskola. értesítője az 1931/32. iskolai évről.* Budapest, 1932. 13–18.

- Horváth 1843.** Horváth Mihály: *A magyarok története*. Pápa, 1843.
- Horváth 1890.** Horváth Mihály: *A magyarok története a tanuló ifjúság számára*. Budapest, 1890. 10. kiadás.
- Horváth-Lugossy–Illik 2022.** Horváth-Lugossy Gábor – Illik Péter: „Cselt vett a forgó szerencse”: A pozsonyi csata recepciója a hazai tankönyvekben. *Történelemtanítás*. Online történelemdidaktikai folyóirat. 2022. 13-02-08.
- Illik 2019.** Illik Péter: A kora újkor az 1945 utáni hazai középiskolai történelem tankönyvekben. In: Illik Péter: *A történészcéh alkonya*. Unicus, Budapest, 2019. 175–229.
- Illik 2021.** Illik Péter: A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett”. In: Kanász Viktor – Nagy-L. István (szerk.): *Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*. Budapest, Magyarországkutató Intézet, 2021. 245–265.
- Illik 2022.** Illik Péter: Forradalmak a szocialista középiskolai tankönyvekben. A nagy francia forradalomtól a fehérterrorig. In Nagy Dóra – Nagy-L. István (szerk.): *A Magyarországkutató Intézet évkönyve 2021*. Magyarországkutató Intézet, Budapest, 2022. 179–208.
- Illik 2024.** Illik Péter: Oda az Igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben. Magyarországkutató Intézet, Budapest, 2024. Megjelenés előtt.
- Iskolánk ezredévi ünnepe 1896.** Iskolánk ezredévi ünnepe. In: Vészits Lajos (szerk.): *A Szegedi Államilag Segélyezett Felső Kereskedelmi Iskola tizenegyedik évi értesítője az 1895–96. iskolai évről*. Szeged, 1896. 3–26.
- Jászai [1926.]** Jászai Rezső: *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára*. Lampel, Budapest, 1926.
- Jelentés 1908.** Jelentés a Kossuth Lajos emlékalapítvány kamataira hirdetett pályázat eredményéről. In: Leffler Sámuel (szerk.): *A Nyíregyházi Államilag Segélyezett Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnázium negyvenötödik értesítője 1908–1909*. Nyíregyháza, 1909. 57–59.
- Karácsonyi 1950.** Karácsonyi Béla: *Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. I.* Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1950.

- Karácsonyi 1952.** Karácsonyi Béla: *A magyar nép története. A középiskolák számára. I. rész.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.
- Keszler 1926.** Keszler Károly: *A magyar nemzet történelme. Az osztott elemi népiskola VI. osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1926.
- Király 1897.** Király Pál: *Magyarország története. A középiskolák felső osztályainak használatára.* Lampel, Budapest, 1897.
- Kiss 1882.** Kiss Áron: *Hazai történelem és alkotmánytan. Népiskolák számára.* Budapest, 1882.
- Komárik [1899.]** Komárik István: *Magyarország oknyomozó története. A középfokú iskolák VIII. osztálya részére.* Kalocsa, [1899.]
- Kosáry 1945.** Kosáry Domonkos: *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig. A gimnáziumok VII., a líceumok és gazdasági középiskolák III. osztálya számára.* Szikra, Budapest 1945.
- Környei 1864.** Környei János: *Magyarország története. Különös tekintettel a műveltség kifejlésére s a népeletre a felső gymnasium és reáliskolai osztályok úgy mint magán használatra.* Lampel, Pest, 1864.
- Ladányi 1861.** Ladányi Gedeon: *A magyar nemzet történetei rövid kivonatba. Algymnasiumi kézikönyvül.* Debrecen, 1861.
- Ladányi 1899.** Ladányi Gedeon: *Magyarország vázlatos történelme. középiskolai használatra alsóbb fokon.* Debrecen, 1899.
- Madai [1926.]** Madai Pál: *Magyarország történelme. A gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1926.
- Makkai 1963.** Makkai László: *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1963. 8. kiadás.
- Mangold 1883.** Mangold Lajos: *A magyarok története. A középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák használatára.* Franklin, Budapest, 1883.
- Marczali 1904.** Marczali Henrik: *Magyarország története. Középfokú iskolák számára.* Athenaeum, Budapest, 1904.
- Marczinkó-Pálfi-Várady 1938.** Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet: *A magyar nemzet elbeszélő története. A gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.

- Mayer 1882.** Mayer Miksa: *A magyarok történelme. Nép és elemi iskolai tanulók számára.* Budapest, 1882. 5. kiadás.
- Miklós 1917.** Miklós Alajos: Ünnepi beszéd. IV. Károly király és Zita királyné megkoronáztatása alkalmából. In: Timár Pál (szerk.): *A Budapesti VII. ker. István Úti M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről.* Budapest, 1917. 9–13.
- Ney 1888.** Ney Ferenc: Beszéd melyet 1888. évi június hó 8-án a IV. kerületi fő-reáltanodában rendezett tizenegyedik koronázási emlékünnepély alkalmával mondott Ney Ferenc igazgató. In: Ney Ferenc (szerk.): *Budapest-Fővárosi IV. kerületi Községi Nyilvános Főreáliskola harmincnyedik értesítője az 1887–88. tanév végén.* Budapest, 1888. 27–35.
- Novy 1925.** Novy Ferenc: *A magyar nemzet története. Állampolgári ismeretek.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1925.
- Péczy 1837.** Péczy József: *A magyarok története.* Debrecen, 1837.
- Schirckhuber 1837.** Schirckhuber Mór: *Magyarok története.* Pest, 1837.
- Sebestyén 1904.** Sebestyén Gyula: *A magyar nemzet története. Az elemi népis-kolák számára.* Franklin-Társulat, Budapest, 1904.
- Spányik 1833.** Spányik Glycerius: *Magyarország rövid históriája.* Pest, 1833.
- Szabó 1996.** Szabó Péter: *Történelem III. Középis-kolák.* Nemzetit Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Szárny-Szabados 2020.** Szárny Miklós – Szabados György: *Történelem 9. A kö-zépis-kolák számára.* Oktatási Hivatal, Budapest, 2020.
- Szárny 2013.** Szárny Miklós: *Történelem 9.* Eszterházy Károly Főiskola, Debrecen, 2013.
- Szigethy 1900.** Szigethy Lajos: *Magyarok története I.* Singer – Wolfner, Buda-pest, 1900.
- Szondy 1941.** Szondy György: *A magyar nemzet története. Osztatlan elemi nép-iskolák V-VI. osztálya számára.* Debrecen, 1941.
- Szügyi-Greiner 1936.** Szügyi Trajtlér Géza – Greiner Gyula: *A magyar nem-zet története és alkotmánytana. az osztott és részben osztott katolikus elemi népis-kolák V-VI. osztálya számára.* Szent István-társulat, Budapest, 1936.

- Takáts 1920.** Takáts György: *A magyar nemzet története. Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára.* Athenaeum, Budapest, 1920. 3. kiadás.
- Török 1887.** Török István: *Magyarország történelme a középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák számára.* Kolozsvár, 1887. 2. kiadás.
- Történelem VIII. osztály, 1936.** Történelem VIII. osztály, 1936. In. Diossi Frigyes (szerk.): *A Mátyásföldi Egyesületi Corvin Mátyás Gimnázium V. értesítője az 1936–37. évi iskolai évről.* Mátyásföld, 1937. 65–66.
- Történelem tanárok munkaközössége 1965.** *Történelem tanárok munkaközössége: történelem az általános iskolák 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1965. 2. kiadás.
- Ujházy 1903.** Ujházy László: *A magyar nemzet történelme. Középiskolák alsó osztályai számára I.* Szent-István-társulat, Budapest, 1903.
- Ujházy 1927.** Ujházy László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középiskolák VIII. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest, 1927.
- Ujváry 2001.** Ujváry Pál: *A középkor története. Középiskolásoknak. A befejezetlen múlt 2.* Műszaki, Budapest, 2001.
- Varga 1897.** Varga Ottó: *A magyarok története és Magyarország a jelenben.* Franklin, Budapest, 1897. 5. kiadás.
- Varga 1946.** Varga Zoltán: *Magyarország története I. A szatmári békéig. Gimnáziumok és leánygimnáziumok VII. osztálya számára.* Országos Református Tanáregyesület, Debrecen, 1946.
- Zsigmond–Heckenast–P. Zsigmond–Ravasz 1949.** Zsigmond László – Heckenast Gusztáv – P. Zsigmond Pál – Ravasz János: *Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1949.

KANÁSZ VIKTOR

A NÉPNYÚZÓ FŐÚRTÓL A NEMZET HŐS LELKŰ ASSZONYÁIG

A KANIZSAI CSALÁD IRODALMI EMLÉKEZETE

K I V O N A T: Tanulmányomban a középkori Magyar Királyság egyik fontos főúri famíliájával, a Kanizsai családdal foglalkozó irodalmi munkákat tekintetem át. A család a 19. század óta folyamatosan, műfajtól függetlenül jelen van a magyar történelmi irodalomban, prózai és lírai alkotások sokasága őrzi tagjainak alakját. Az első generációkból elsősorban Miklós zágrábi püspök, s még inkább János esztergomi érsek kap több esetben epizód szerepet, míg Kanizsai László alakja a Hunyadi Jánosról és Mátyásról szóló alkotások visszatérő mellékszereplője lett. Nagyon eltérő megítélés alá esett János, Gergely Sándor kommunista író ugyanis benne testesítette meg az általa vízionált romlott, önző, önkényeskedő, hazája sorsa iránt teljesen érzéketlen, szadista magyar főúri elitet. Az ő ellentettjének is mondhatnánk Kanizsai Dorottyát. A nádorasszony a nemzetéért aggódó, istenfélő, lelkiismeretes, atyafiságát és embereit féltő nagyasszony ikonikus mintaképe lett. Ábrázolása hagiografikus jellemzőket hordoz. Hősiessége tanújelekként jobbagyaival, embereivel kiment a mohácsi csataterre (1526), s eltemette az ott heverő halottakat, majd ő nevelte fel az utolsó Kanizsait: Ferencet és Orsolyát. Ettől eltekintve Dorottya alakja a magyar irodalomban és a képzőművészetben összeforrt Moháccsal, és a női helytállás szimbóluma lett. Orsolyában pedig tovább öröklődni látják Dorottya pozitív jellemvonásait.

A család két női tagjának, Dorottyának és Orsolyának sikerült regény-fő- és címszereplővé válnia. Az irodalmon kívül a képzőművészetben, valamint a történelmi emlékezet egyéb hivatalos és civil keretein belül Dorottyá vezető szerepe még egyértelműbbé válik. Mindez az esztergomi érseket, zágrábi püspököt, Nagy Lajos és Mátyás király seregében harcoló főurakat adó, évszázadokon át vezető szerepet viselő család esetében egyedi jelenségnek mondható. Egyben azt is mutatja, hogy az írók fantáziáját a kardforgató, politikai babérokra törő bárók helyett jobban megmozgatták a korszakból kevésbé ismert, atipikusabb női szereplők.

Végezetül arra is felhívja e rövid elemzés a figyelmünket, hogy a történetek egyik fontos feladata, hogy reflektáljanak az általuk kutatott témák irodalmi – és filmes – megjelenítésére, s támogassák a történelmileg minél hitelesebb ábrázolások megszületését.

KULCSSZAVAK: Kanizsai család, történelmi irodalom, történelmi emlékezet, Nándorfehérvár, mohácsi csata

VIKTOR KANÁSZ

THE LITERARY MEMORY OF THE KANIZSAI FAMILY

ABSTRACT: In my study, I reviewed the literary works dealing with one of the important aristocratic families of the medieval Kingdom of Hungary, the Kanizsai family.

The family has been present in Hungarian historical literature since the 19th century, irrespective of genre, and their figures are portrayed in a multitude of prosaic and lyrical works. Of the first generations, Bishop Miklós of Zagreb and, even more so, Archbishop János of Esztergom are often given episodic roles, while László Kanizsai became a recurring minor character in works about János Hunyadi and King Matthias. János was judged very differently, because the communist writer Sándor Gergely embodied in him what he fictionalized, the depraved, selfish, despotic, sadistic Hungarian aristocratic elite completely insensitive to the fate of their country that he had envisioned. Dorottya Kanizsai could be considered his opposite. The Palatine's wife became the iconic image of the noble lady who was concerned for her nation, fearful of God, conscientious, afraid for her family and serfs, who went to the battlefield of Mohács (1526) with her serfs and servants, and buried the dead lying there, and then raised the last Kanizsai children: Ferenc and Orsolya. Apart from this, Dorottya's figure has become intertwined with Mohács in Hungarian literature and art, and has become a symbol of female pertinence. Orsolya is perceived as an inheritor of Dorottya's positive traits.

The two female members of the family, Dorottya and Orsolya, succeeded to become the main and title characters of the novel. In addition to literature, Dorottya's leading role becomes even clearer in the visual arts and in other

official and civic contexts of historical memory. This is a unique phenomenon in the case of a family that produced the Archbishop of Esztergom, the Bishop of Zagreb, and the lords who fought in the armies of King Louis the Great and King Matthias, all of whom played leading roles for centuries. It also shows that the writers' imagination was more captivated by the atypical and less well-known female characters of the period, than by the sword-wielding barons who aspired to political glory.

Finally, this brief analysis also draws our attention to the fact that one of the important tasks of historians is to reflect on the literary – and cinematic – representation of the subjects they research, and to promote the creation of historically authentic representations.

KEYWORDS: Kanizsai family, historical literature, historical memory, Nándorfehérvár, battle of Mohács

Évek óta foglalkozom az 1552-es év hadügyi és diplomáciai fejleményeivel: Eger ostromával, Szász Móric hadjáratával, illetve az I. Ferdinánd mellé rendelt szentszéki nuncius jelentéseivel. Ennek kapcsán vált egyértelművé számomra, hogy az elmúlt másfélszáz esztendő történelemtudományi munkái: szaktanulmányok, monográfiák, forráskiadványok hosszú sora ellenére 1552, s valójában az egész korszak történelemszemléletét Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című könyve, s az az alapján készült film uralja egyértelműen. Mindez nem csak az érdeklődők kapcsán igaz, a céhes történészek közül is sokaknak jelentett fontos állomást a történelmi hivatás felé vezető úton Gárdonyi könyve. Mindez jól mutatja azt, hogy bár a (történelmi) irodalomnak¹ nem alapkövetelménye a történelmi hitelesség, ugyanakkor a hatása egy-egy esemény, személy, család,

1 A történelmi irodalom, s ezen belül is a történelmi regény jelenségével, valamint a történelemhez fűződő, sokszor ambivalens viszonyával jelen írás során nem áll módomban foglalkozni. A téma háttéréről ld. Szegedy-Maszák 2015, Botos 2019. Vö. S. Varga 2024.

település szempontjából fontos lehet, s komoly felismert vagy lappangó befolyásoló, prekoncepciózus erővel bírhat a történelmi emlékezet számára.

Jelen tanulmányban éppen ezért azt vizsgálom meg, hogy a közép- és kora újkorban oly jelentős Kanizsai² család kapcsán a 19. századtól napjainkig milyen jellemző irodalmi narratívák uralkodnak, a família mely tagjai, s miért kerültek előtérbe, a szerzők hogyan keretezték egy-egy személy tetteit, s ezáltal hogyan változott a család megítélése az irodalmi emlékezetben.³ A vizsgált munkákat nem időrendben, hanem a fontosabb témaköröknél mutatom be, a kikristályosodási pontok pedig elsősorban a nemzetség jeles személyei lesznek.

A várnagytól az érsekig – A Kanizsaiak első generációi

A Kanizsai család az Anjou-kor új főúri rétegének tipikus famíliája volt.⁴ Hatalmának megalapozását az I. Károly-korabeli trónharcok során megerősödő Osl Lőrincnek és fiainak köszönhette. Lőrinc Kőszegi Kakas Miklós várnagyként indult, de végül az uralkodó oldalára állva 1323-ban sikerült megszereznie a kanizsai uradalmat, ami a későbbi felemelkedés záloga lett. Uralkodója hű embereként ismert, s I. Károly havasalföldi hadjárata során 1330-ban halt meg. Alakját Bíró Szabolcs örökítette meg Anjou-könyvsorozatában, melyben I. Károly „derék lovagomnak” nevezte, ugyanis Lőrinc fegyvereivel híven szolgált,⁵ mígnem a havasalföldi hadjáratban érte a halál.⁶

2 A család neve tudományos és irodalmi alkotásokban *Kanizsai* és *Kanizsai* formában is megtalálható, én az idézéseket nem számítva egységesen az előbbit használom.

3 A vizsgálat már csak a terjedelmi korlátok miatt is értelemszerűen nem terjedhet ki az elmúlt két évszázad teljes magyar irodalmára. Ugyanakkor a felhasznált művek kapcsán figyeltem, hogy műfajilag a lehető legszélesebb skálán mozogjanak, így található köztük regény, dráma, vers, a szépirodalmi, lektúr, és ifjúsági irodalom is. Időrendben is szűkíteni kellett a vizsgált korszakot a 19. századtól napjainkig terjedő időintervallumra.

4 A családról átfogóan: Reiszig 1941, Vándor 1994, Engel 2003, „Osl nem, 5. tábla, Kanizsai” családfa., A korszak új hatalmi elitjéről: Csukovits 2020.

5 Bíró 2017, 137., 151., Bíró 2019, 392–393.

6 Bíró 2018, 323. 382.

Fiai: János, István, Miklós, Lőrinc és Benedek immár a Kanizsai nevet viselték. Közülük István jutott a legmagasabbra, ugyanis bácsi olvasókanonok, majd óbudai prépost lett, s ezt követően elnyerte a zágrábi püspöki széket. A lassan a főurak közé emelkedő család tagjai részt vettek Lajos király nápolyi hadjárataiban: az 1347-es harcokban Benedek, majd az 1350-es hadjáratban István és János is kivette a részét uralkodója oldalán. E tettekkel bekerültek Arany János Toldi trilógiájába, ugyanis a költő által leírt rákosi seregszemle alkalmával a főurak közt ott találjuk a „két Kanizsait” is.⁷ Arany később még egyszer megemlíti Istvánt az Itáliában Lajossal tanácskozó főurak között, ahol a Laczfiak és Drugetek között a „kanizsai prépost kardja sem áll hátrább”, és ezzel nyilvánvalóan István óbudai prépostságára utal.⁸ Testvére, János is visszatér Canossa ostrománál, mint „nagy törzsnek sugári”.⁹ Mindemellett Arany a Károly császár ellen induló had trencsényi haditanácsában is szerepelteti az eddig kimaradt testvért, Lőrincet.¹⁰ Ezt követően sokáig nem találkozunk e két generáció érdemi említésével. A két világháború közti korszak kedvelt női írója, Gulácsy Irén 1940-ben említette meg az éppen zarándoklaton lévő Kanizsai Miklóst.¹¹ Szin-

7 Arany 1978, 254.

8 Arany 1978, 504. Kőszegi Imre Orsolya-regényében összekeverve Istvánt Lőrincel, s a püspökséget az érsekséggel szintén róla ír: Arany 1978, 54: „A Kanizsaiak nem egy honvédó papot adtak az országnak. Lőrinc zágrábi érsek vitézül harcolt Lajos királlyal Itáliában. Kanizsai János esztergomi prímás volt, az első, aki a pápai követ címet kapta.” Kőszegi 1984, 54.

9 Arany 1978, 539. Emellett a trilógiában Aversa sikeres ostromát követő lakomán szintén megjelenik egy Kanizsai, de nem lehet eldönteni, hogy a költő pontosan kire gondolt.

10 Arany 1978, 378. A trilógia időrendjében az utolsó Kanizsai a *Toldi estéjében* tűnik fel. Az öreg Toldi Lajos királyhoz tart, miközben fent a várban az udvari ifjak különböző dalokkal mulatják az időt, itt találunk a Losoncziai, Marótiak, Bánfiak etc. fiai között egy Kanizsait is. E társaságot a Toldit csúfoló énekkel meglehetősen negatív színben tünteti fel a költő. Arany 1978, 203.

11 „Hédervári Kont István, Kanizsai Miklós és Kárpády urunk öméltóságai pedig amolyan véletlen formán... Világlátni vannak önagyságaik.” Gulácsy 1940, 416. Gulácsy történetének volt némi alapja: 1400-ban Kanizsai János esztergomi érsek két testvérével, Miklóssal és Istvánnal tervezett a Szentföldre zarándokolni, ehhez a kötelező pápai engedélyt is megszerezte, ám végül csak István vette kezébe a vándorbotot, ugyanis Miklós testi erőtlensége miatt nem indult útnak, János otlétéről pedig nincsen adatunk. Bullae Bonifacii IX. 180., 188., Csukovits 2003, 134., 155. Gulácsy történelemszempléletteről: Bokányi 2009. Keresztnev nélkül, de Gulácsy Irén *Jezabel* című regényében e korszak kapcsán ír még a családról, amiből kiderül, hogy a johannita rend újudvari birtokait a Kanizsai családnak engedték át. Újudvar kapcsán: „Kanizsa folyó mellékin van. Kanizsai uramok úgyis mióta veszködnek

tén 1940-ben jelent meg Passuth László *Nápolyi Johanna* című regénye, amelyben a királyi udvarban az előkelők között tűnik fel Kanizsai István.¹² Szintén őt, pontosabban avignoni követjárásait említette meg Bónizs Róbert Toldi Miklós-ról írt regénysorozatában.¹³

Gulácsy egy másik regényében, az *Európa hulló csillagában* már a következő nemzedék, János gyermekei, közülük is az édesapja nevét viselő János egri püspök, későbbi esztergomi érsek került be. Ennek során Demeter esztergomi érsek ajánlotta Kanizsai Jánost utódjául, felemlítve családjá nagy hírét, s hogy János „jó haza- és egyházi”.¹⁴ Bár Kanizsai János kora politikai fondorlatainak sűrűjében mozgott, s fellázadt Luxemburgi Zsigmond király ellen is, alakját a cselszövő érsek helyett inkább a háttérben a koronás főt segítő szürke eminenciás típusa jellemzi az irodalomban. Jó példa erre Bán Mór Hunyadi-sorozata, melyben az érseket pont az a Zsigmond sírta vissza, aki ellen János már korábban fellázadt, de ennek ellenére meghatározó embere és tanácsadója maradt.¹⁵

már érte! Határos birtok...” Gulácsy 1941, 44., 74.

12 Passuth 1968, 234–235.

13 Bónizs 2016, 133., Bónizs 2020, 81.

14 „[...] vette oly nehezen a levegőt Dömötör, hogy Szécsi rá is ejtette aggódó pillantását. – Hagyakozást tennénk ... Javasolást. Erzsébet közben már felkelt. Most mohón és függvemaradt indulattal kémlt a bíboros felé, ádázan és gyermetegül. – Mi volna? – Successorunk... Ugyanis a mi utódunk – hallatszott küszködve. – Egy jó haza- és egyházi... Bátor... s mint hadvezér is jeles férfit szeretnénk, aki érseki székünk tekintetét megóvja. Ha a választás reá esik, ellene ne munkálj, lányom. Istennél sok érted-könyörgésekkel fizetünk. [...] – Neve? – Hatalmas, nagy mívekre képes család! – segített volna Szécsi. – Te azt is tudod, hogy ez mit vél? – Együtt nőtt s élt emberek vagyunk. Készsége jeléül a beteg megmozdult az ágyon, hogy majd ő... – Testvére, Miklós, három megye főispánja. – Ne nyújtsátok! – István, a második, székelybeli felséged grófja... Az asszony szeméből láng csapott. – Ő maga pedig jelenben egri püspök, nem? – Az Oslai nemzetségből! – tárta közbe karjait az agg bajtárs oltalmazólag, mintha ezzel a családi nevezettel feltartóztathatott volna még valamit. De a bíboros-kancellár már elvetette a követ. – Kanizsai János ... Erzsébetnek vége volt ... Leghűbb szolgájának, Alsáni Bálint pécsi bíborosközismert ellenfele az a jámboran kérelmezett jelölt s így hát Bálinton keresztül neki is szigorú bírása és csintalanságainak rosszálója. S ezt merészeli tőle... aki maga ügyeskedte bíborba Bálintot! Nyílt kihívás. Elvörösödött, bősziulten dobbantott.” Gulácsy 1943, 425. Az érsekről: Vajk 2003. Emellett Gulácsy szintén itt említette még meg „Kanizsai János fia Istvánt”. Gulácsy 1943, 438., 519.

15 „Zsigmond elkomorult. A Mors Imperátor mostanában túlságosan gyakran kaszálgatott a közelében. Sorra ragadta magával régi jó híveit, akik egész életén át elkísérték. A vén Stiborici Stibort, jó vajdját, Ozorai Pipót, a nagyszerű Kanizsai püspököt, akiből német kancellárt csinált...” Bán 2009b, 107. „Ilyen volt Kanizsai érsek is, régi jó embere, évtizedeken

Végül érdemes megemlíteni, hogy ennek a korszaknak a leírása során került be Arany János jóvoltából először a magyar irodalomba a Kanizsai-címer: „Hegyezi saskörmét Kanizsai János, Fekete félszárnya vérmezőben szálldos...”¹⁶ Bár többféle variánsa is létezett a címernek, alapvetően egy kék mezőben lévő, lebegő arany saslábon álló, jobbra néző fekete sasszárnyból állt.¹⁷ Viszont Arany leírásában a máz színe vörös, ami a fentiek miatt helytelen. E tévedésének oka az, hogy általa használt címerábrák nem jelöltek színeket, így Aranyt nem hibáztathatjuk mindezt.

A Hunyadiak szövetségese, Kanizsai László

Kanizsai László családja egyik legizgalmasabb személyisége volt. Valamikor a 15. század első harmadában született, 1431-ben említik meg először Kanizsai III. László és Garai Dorottya gyermekeként. Atyja korai halála után fiatalon meglehetősen zaklatott volt: Albert király 1439-es halála után Mária királynő oldalára állt a család, így Ulászló király birtokaiktól megfosztotta őket, ám e rendeletet nemsokára visszavonták. Az ifjú főúr a Hunyadi család hívének számított. Thuróczy és Bonfini elbeszélésére támaszkodva valószínűleg részt vett Nándorfehérvár védelmében,¹⁸ s jelen lehetett Cillei Ulrik meggyilkolásánál. Hunyadi László és Mátyás elfogásakor ő is börtönbe került, ahonnan si-

át jobbkéze, ki nemrég a német birodalmi kancellária vezetőjeként hunyta le szemeit. [...] Ha legalább mellette állott volna az öreg Kanizsai János! Akkor bizonyára azt a rettenetes parancsot nem adja ki néhány órával ezelőtt, amit máris keservesen megbánt.” Bán 2014, 146–147., valamint Uo. 83., 115. A Kanizsaiakra ld. még: Uo. 80., 206. Kocsis László pedig 1924-ben az érsek gazdagságát emelte ki: „Kanizsai primást, aranytól, kincsektől csillogó ezernyi kísérete élén, – a római pápának nézték.” Kocsis 1924. Vele ellentétben késői utóda, Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek a magyar szépirodalom jól ismert alakja. Dóbék 2024., Maczák 2024.

16 Arany 1978, 203.

17 Körmendi 2010, 11. Vö. Rác 2020.

18 Szakdolgozatomban röviden körbejártam a kérdéskört, de a családnak 1456-os eseményekben játszott szerepe továbbra sincs megnyugtatóan tisztázva, további kutatásokat kíván. Kanász 2013, 12–14.

került megszöknie. Ezután támogatta Mátyás királlyá választását, azonban ezt követően szembekerült az ifjú uralkodóval.¹⁹

Elődeihez képest jóval többször szerepel alakja a magyar irodalomban. Ennek során általában a Hunyadi család táborának jeles tagjaként tűnik fel.²⁰ Történeti időrendben haladva az első megjelenése Bán Mórnál olvasható, ahol László részt vett Luxemburgi Zsigmond 1433-as római császárrá koronázásán.²¹ Már a 19. század közepétől előkerül az 1456-os nándorfehérvári ostrom, illetve ennek kapcsán Hunyadi János halálának leírásakor, s az ezt követő események tárgyalása során. Vörösmarty Mihály a Hunyadiak és Cilleiek viszályát bemutató drámájában László a Hunyadi-ház barátjaként ott van Cillei meggyilkolásakor.²² Tábori Róbert 1897-ben szintén arról írt, hogy Kanizsai László ott volt Hunyadi János halálos ágyánál.²³ Csávossy Leó emigráns újságíró 1960-ban, New Yorkban megjelent történelmi regényében – amely ismét Nándorfehérvár ostromához vezeti olvasóit – szintén harcol Kanizsai az ostromban, sőt emberei forró vízzel öntözték a falakon felfelé kapaszkodó törököket, s az ostrom után Hunyadi halálos ágyánál is jelen volt.²⁴

Kanizsai Hunyadi László lefejezése és Mátyás királlyá választása kapcsán is nem egyszer szerepel. Arany – Thuróczyra és Bonfinira támaszkodva – az V. László című művében arról olvashatunk, hogy Hunyadi László lefejezése után hogyan szökött meg „Kanizsa és Rozgonyi”, azaz Kanizsai László, és Rozgonyi

19 Pálosfalvi 2013, 367–368., 374–375.

20 Pl. Sárándi 1914, 722–724.

21 Bán 2009a, 324.

22 Vörösmarty 1845, 85., 159., 177–182., 185–186., 213.

23 „Ott hever tábori ágyán, körülte hívei: Kapisztrán, Kanizsai, Rozgonyi és valamennyinek szemében könny rezeg. [...] Roskatag testét két összeillesztett pajzsra emelték, azt vállukra vették Kanizsai és Rozgonyi, hős lovagok, aztán a nép fiai közül ketten: Dalos Imre és ősz apja, a vajdahunyadi toronyőr, aki szintén eljött a keresztes haddal, hogy vérét ontsa hazája védelmében.” Tábori 1897, 332.

24 Csávossy 1960, 77. 91. László bandériumáról ír Zárug Lajos is: „Kanizsai uram bandériuma a várkapu mögött sorakozik, kiki felszerszámozott lova mellett.” Zárug 1942, 12. Mézes János *A Zászlónk* című katolikus diáklapban publikált 1927-ben egy kéziratot, amelyben megemlítette, hogy az ostrom során Kanizsai is részt vett a hadmozdulatokban. „És a macsó bán, Korogyi János uram bandériuma, mely felkészülten várja itt a gubernátor seregét. Kanizsai László uramtól is jött már üzenet, Siklósnál várjon-e, vagy Erdődön, Újlakon át Péterváradra vonuljon, hova a Kapisztránó atya is törekszik?” Mézes 1927, 69.

Sebestyén, miközben a király félelmében a fogoly Mátyással Prágába menekült.²⁵ Táborinál is előkerül Kanizsai a Hunyadi fiúk elfogásánál, melynek során sikerült Rozgonyival elmenekülnie, illetve később, amikor Mátyásért magyar küldöttség ment Csehországba.²⁶ Harsányi Zsolt először 1937-ben megjelent Mátyás-regényében helyet kapott Kanizsai László. A főúr a Hunyadiak hívéként Szilágyi Mihály kíséretében tartózkodott, s részt vett Cillei megölésében, ott volt a Hunyadi család legbensőbb emberei között László lefejezésénél, s továbblendülve a történeteken, az író beszámol a későbbi, Mátyás-ellenes tevékenységéről, majd a király oldalára való visszatéréséről is.²⁷

László kalandos szökése az elmúlt évtizedben is többször feltűnt az irodalomban, például Lászlóffy Aladár a *Dühöngő szélben* említette meg.²⁸ Benkő László Mátyás-regényében írt róla többször is. Ennek során László már 1455-ben a Hunyadiak táborához tartozott, de emellett előkerül testvére Kanizsai Miklós is. Róla a szerző megjegyzi, hogy „Sárvár várának urát személyesen még sohasem látta, de tudta, hogy Hunyadi János elkötelezett híve.”²⁹ A történet szerint a Hunyadiakkal együtt Lászlót is elfogták, majd a bilincsbbe vert főúr latinul közölte Mátyással, hogy a testvérére milyen sors vár, végül pedig az 1458 januárjában összeülő, s Mátyást királlyá választó országgyűlés alkalmával is az ifjú Hunyadi táborában tartózkodott.³⁰ Legutóbb pedig Bán Mór *Kinizsi fiai* című kötetében

25 Arany 1978, 220.

26 „Mátyást is elfogták, de őt kivégezni már nem maradt idejük. Rozgonyi Sebestyén és Kanizsai László keresztülvágták magukat a fegyveres tömegben és éjnek idején csónakon átmenvén Pestre, ott elmondották, hogy mi történt.” Tábori 1897, 378., „Fényes küldöttség indult el Csehország Prága nevű fővárosába, hogy hírül adja Mátyásnak a nemzet akarátát. Podjebrád úgy fogadta, mint egy hatalmas nemzet küldöttségéhez illik és maga mellé ültette trónjára az ifjút. Az ifjú hallgatta az üdvözlő szónoklatot, amit az ősz Kanizsai elmondott, aztán halkán, sóhajszzerűen magába mondotta: – Isten veled, ifjúságom!” Tábori 1897, 396.

27 Harsányi 1942, I. 170., 175., 178., 200., 203., „Mátyás nagy meglepetésére a Kanizsaiakról is kitünt, hogy ellene vannak. Azok a Kanizsaiak, akik valaha együtt ültek Hunyadi Lászlóval a budai várbörtönben. De testi-lelki barátság fűzte őket Szilágyi Mihályhoz, őmiatta fordultak nyilván a kemény király ellen.” Harsányi 1942, II. 4., 43.

28 „A Szilágyi-Hunyadi-felekezett nőttön nőtt, mióta Rozgonyi Sebestyén és Kanizsai László egy zivataros éjjelen budai börtönükből kimenekültek, s most összes hadaikkal a király ellen fordultak. Nyíltan.” Lászlóffy 2018, 14.

29 Benkő 2019a, 248.

30 Benkő 2019a, 230., 342., 376. 418. Benkő 2019b. 24. Mátyás így szólt testvére kivégzése

László is Mátyás király seregében harcol 1487-ben Bécsújhely ostrománál,³¹ e történet azonban annyiban sántít, hogy a főurat 1478-ban már néhainak mondják.³² Benkő László Corvin János életének és korának elmesélése során a következő Kanizsai-nemzedéket, Lászlót, és Györgyöt már sokkal inkább a főuraknak azon csoportjába sorolta, melynek tagjai elsősorban a saját érdekeiket nézik, s új birtokokért, valamint címekért, probléma nélkül tesznek hűségesküt Ulászlóra és Miksára egyaránt.³³ Mindebből látszik, hogy bár mellékszereplőként, de gyakran feltűnik László alakja a magyar irodalomban, ugyanakkor átlépve a nyelvi határokat a szlovák Ludovít Kubáni egyik munkájában is megjelenik.³⁴

Végül nem szabad szó nélkül elmenni a Kanizsai család azon unikális névadási esete felett, amikor is egy Kanizsa környéki település egy 15. század végi forrás szerint az *Anyadwaloga* elnevezéssel illették. A felfedezése óta nagy karriert befutott településnév az irodalomban is megjelent, a történészek által feltételezett magyarázattal, miszerint egy családi viszály húzódnak az egyedi névadás hátterében.³⁵

Bár az írói szabadság és a történelmi hűség kapcsolata mindig vita kérdése, találkozunk olyan alkotásokkal, melyek nem is próbálnak törekedni az események többé-kevésbé pontos rekonstrukciójához, sokkal inkább háttérként, korfestő színeként funkcionál a történelmi tabló, amelyen a szereplők mozognak. Ilyennek számít Balassa Emilnek az 1923. március 31-én, a budapesti vár-színházban bemutatott *A felség csókja* című, háromfelvonásos darabja, melyben Mátyás szerelmi afférjaiba avatkozott bele László.³⁶ Mindez azonban ártatlan

napján az előtte elvezetett Lászlónak: „Kanizsai László bátyám! Kérem! Álljanak meg! Engedjék, hogy beszéljek vele! László bátyám, maga mégiscsak Garai nádor nővérének a fia! Magával nem tehetnek rosszat!” Benkő 2019a, 378.

31 Bán 2024, 36. 199.

32 Vándor 1994, 242.

33 Benkő 2021a. 145., 183–184., 201., 222., 246., Benkő 2021b. 176., 349., 351.

34 Käfer 2018, 110.

35 Bán 2017, 219–220.

36 „az első felvonás, illetve az első darab Mátyás királyunk életének 1477-ben a magyarországi Várpalotában, a király vadászkastélyában lezajló kedves epizódját mutatja be. A király várja a kanizsai gróf által beígért leányt és helyette megjön a nem várt olasz származású királyné.” Ország-Világ, 44. (1923) 15. sz., 179., „És egy ízben Kanizsa grófia elküldte a királynak „kertje legszebb virágát”, egy csodás hajadont. A királynak fura gondolata támad; szeretné

móka volt csupán Boross Vilmos 1892-es elbeszéléséhez képest, melyben az újságíró a Mátyást elhagyó, s a Garaiak táborához csatlakozó Kanizsai Lászlót és Miklóst, „a Hunyadi-ház legbuzgóbb barátait”, azzal vádolja meg, hogy uralkodóját nyíllal akarták megölni, csak a Miklós által kilőtt nyíl Garai egyik lányát találta el, amiért a főurat felkoncolták.³⁷

Kanizsai János, a zsarnok

Különleges alakja, mondhatni, fekete báránya a családnak az előzőekben bemutatott László egyik fia, Kanizsai János. A főúr ugyanis otthagya Ulászló királyt, s egy „országváltás” keretében Miksa császárhoz csatlakozott, akitől a birodalmi

tudni, hogy a leány a fejedelmi jelvények és a dísz nélkül is megismeri-e benne az uralkodót? [...] Beatrix rájött a kanizsai gróf tervére. A király, gitárral a kezében, csörgősipkával a fején, hasztalan könyörög és fenyegetőzik. Beatrix nem esik ki a szerepéből, és nem tágit attól, hogy ő „Kanizsa grófja virágos kertjében termett” és magától értetődőleg a koronás bohócot tekintik királynak.” Színházi Élet, 10. (1921) 37. sz., 10–11. Hasonló ehhez Szabó Aurél 1865-ös elbeszélése, melyben Kanizsai László Cillei ellen szervezkedik Prágában Zsigmond királynál. A probléma ez esetben az, hogy László ekkor vagy meg sem született, vagy kisgyermek volt még csupán. Szabó 1865, 678.

- 37 „Kanizsai László és Miklós, kik azelőtt a Hunyadi-ház legbuzgóbb barátai voltak s a Garai szép szavától hagyták magukat elcsábíttatni, hanyathomlok rohantak a haldokló főúr sátorába és lelkendezve jelentették, hogy – jön a király! – Sereg nélkül jön, – vezette ellen Kanizsai László, – összesen hat lovas főúr követi, ezek pedig nem bírnak a mi hétezer emberünkkel. – Épen az a baj, hogy sereg nélkül jön. Kelmed barátja volt, hát tudhatja, hogy milyen mézes beszédje van, néhány szóval megveszi a legénység eszét és a saját katonáinkkal aprítat össze bennünket. – Nincs mást tennünk, – felelte a másik Kanizsai, – mint egy jó hegyes nyíllal czélba venni őt és lelőni. – Nem jön ellenségként, ezt nem tehetjük meg. – Honnan tudhatjuk mi azt, hogy nem ellenségként jön? – mondá Kanizsai Miklós, szemeit a herczegasszonyra meresztve. – Nincs homlokára írva, követet nem küldött, de még csak fehér keszkenőt sem kötött a karjára. – No, csak azt mondom kelmednek, hogy nem akad olyan ember az egész táborban, a ki Mátyás királyra löni merne. – Hát én ki vagyok? – Megtenné kelmed? Kanizsai Miklós sarkon fordult s kirohant a sátorból. [...] – A nyíl, mely nekem volt szánva, – mondá a király hidegen, – a kegyelmed leányát találta. – Máriát? – kiáltá a herczegnő. – Nem. A nyíl Annát ölte meg. Alexandria szívéhez kapott, felsikoltott és eszméletlenül omlott össze. Anna legkedvesebb leánya volt Garainak. Kanizsai Miklóst Garai katonái abban a perczen konczolták össze, mikor a királyra czélozva puzdrája nyíllát a levegőbe röpitette.” Boross 1892. Valószínűleg Lászlót kell feltételeznünk ezenkívül Mikszáth Kálmán *A szelistyei asszonyok* című regényének *fiatal Kanizsai*ájában is. Mikszáth 1977, 88–89. 92. 95. 147.

grófi címet is elnyerte.³⁸ Mozgalmas és nem mindennapi élete meglepő módon, atyjával ellentétben jóval kevésbé hatott a magyar írókra. Egy kivételes példa azonban adódik, ez pedig kora híres, Kossuth-díjas kommunista írója, Gergely Sándor³⁹ Dózsa-trilógiája, annak is kiváltkép az első, *Úriszék* című kötete.

Gergely egy nyugat-dunántúli közösség 1510-es évekbeli mindennapjait bemutatva tulajdonképpen egy kommunista propaganda-regényt írt 1935-ben, moszkvai emigrációja során, amely egy kirohanásnak tekinthető az általa a legsötétebb színekkel ábrázolt Mohács előtti világ, s elsősorban a főurak ellen. A bárókat – minden negatív tulajdonságukkal együtt – Kanizsai János jelképezte. A regényben ő volt a jobbágyokat végletekig kizsigerelő zsarnok,⁴⁰ aki az előírtaknál jóval több adót szedett be.⁴¹ Bűnei azonban nem csak gazdasági jellegűek voltak: korlátlan úrnak tartotta magát,⁴² amolyan magyar *jus primae noctis*-ként ágyába jobbágnőket hozatott adóként,⁴³ női és férfi szertőivel rosszul bánt,⁴⁴ az utakon nem tűrt meg mást maga mellett,⁴⁵ az őt zavaró férfi és női jobbágyokat gondolkodás nélkül botozásra ítélte.⁴⁶ Legjellemzőbb regénybeli tette ugyanakkor a gyermeklétszám növelése érdekében kiadott parancsa: „Aki legény ebben az esztendőben a tizenhatsz, lány meg tizenhat évet meghaladta, azt vegye írásba. Még ma este. A pap vasárnap kihirdeti. Húsvétva-

38 Életéről: Péterfi 2016., a térség viszonyairól, a Habsburgokkal való kapcsolatokról alapos áttekintést ad: Bariska 2007., Csermelyi 2021.

39 Fontosságára és korabeli szovjet kapcsolataira lásd: Babus–Müller–Seres 2019.

40 A korszak Kanizsai-birtokainak kutatásai meglehetősen más képet fest, s alapjaiban cáfolják meg e – sokszor a korabeli egész magyar főnemességre kivetített – toposzokat. Nógrády 2015.

41 Pl. Gergely: *Úriszék*, 20., valamint érzékletes eset, mikor a zúgolódó jobbágy a háromszoros dézsmafizetés kapcsán felteszi a kérdést: „Hát hol az igazság?” A várnagy válaszolta meg a kérdést: „Kanizsai úrnál”. Gergely: *Úriszék*, 134.

42 „Muszáj? Te – fehéredett el Kanizsai s szájaszéle rángatózott. – Nekem semmi se muszáj. Ezt tanul meg.” Gergely: *Úriszék*, 248.

43 Gergely 1960, II. 170–171.

44 Gergely: *Úriszék*, 176–177., Gergely 1960, II. 158–159.

45 Gergely: *Úriszék*, 63. „Kit, hol ért a vész, a híradás, hogy: leszáll a vár felől Kanizsai úr önagsága. Az utcán, szekérúton nem tűrt halandót a nagyúr. Egyúton, egyidőben véle csak egyenrangú ember járhatott, vagy mögötte a fegyveres cselédsége.”

46 Gergely: *Úriszék*, 63. Gergely 1960, II. 160–161. Vö. Hámos 1950.

sárnapján összeadja a párokat.⁴⁷ Mindebből látszik, hogy az író a jobbágyokat semmibevevő, önkényúr szerepét szánta Kanizsainak, amit több alkalommal ki is mondhat vele.⁴⁸ Mindennek tükrében ki is mondatta az író a véleményét egy deákkal: „Bolond ez...”⁴⁹

Természetesen nem csak a jobbágyait, hanem az uralkodóját, Ulászlót sem tisztelte, sőt Miksa király emberének vallotta magát.⁵⁰ Gergely történelemszemlélete, s elfogultsága nem kérdéses, ezt a kortársak is világosan látták – bár ekkor még pozitív tulajdonságnak tekintették –, s Bölöni György, a korabeli kommunista irodalom egyik vezére az 1954-ben a trilógiához írt előszavában az első komoly, marxista szemlélettel írt magyar történelmi regénynek nevezte. Mindennek tükrében nem csodálkozhatunk azon, Gergely művében ábrázolta a magyar irodalom a legsötétebben a Kanizsai családot, legalábbis egyik prominens tagját. Mindez tökéletesen beleillett a későbbi kommunista diktatúra Dózsa-kultuszába, s ezáltal a történetek átértelmezésébe.⁵¹

47 Gergely: *Úriszék*, 67. Ennek persze nem mindenki örült: „Van jány, aki örül, mert kedvére való kant juttatott neki nagyságod kegye. De van, aki más legényhez bújna, meg legény, aki más lányhoz húzna.” Kanizsai parancsa persze nem meglepő: „Úgy legyen, ahogy elrendeltem. Aki pedig rí, vagy ellenszegül, annak Csepreghy uram huszonötöt botoltasson.” Gergely: *Úriszék*, 68.

48 „Vasököl csapjon minden lázadó jobbágyra!” 65., „Mi van itt? Tegnap danolászott valaki. Itt meg ez fülelt. Hát ezeknek másra is van szemük meg fülük, mint parancsolatomra?” Gergely: *Úriszék*, 68., „Aztán még: a jobbágy nem akar? Kinek van jussa akarni? A jobbágyoknak? [...] Itt csak egy akarat van. S ez Kanizsai Jánosé...” Gergely: *Úriszék*, 69., „Német meg cseh földön is öldösik a nemeseket. Az ősszel stájer jobbágyok háborogtak. Keményen kell őket fogni, nehogy itt is kedvre kapjanak.” Gergely: *Úriszék*, 95., „Kanizsai nem felelt. Nem felelt ő deák, vagy más alsóbbrendű ember kérdésére. De őt nem is igen merészelt megkérdezni senki ilyen fajta.” Gergely: *Úriszék*, 95., „Én adni nem adok, mert ha adok, örökkön-örökké azt mondanák: megtört a jobbágykutya csaholásán Kanizsai.” Gergely: *Úriszék*, 249., „De má öldösik a jobbágyot. Hédervári má kaszabolja őket az utakon. Má kiadta a parancsot Kanizsai, hogy ha lóval vonult hadba a jobbágy, fogják az eke elé az ott-hon maradt parasztkancákat. Ők nem félnek se bullától, se királytól.” Gergely: *Úriszék*, 274.

49 Gergely: *Úriszék*, 95.

50 Pl. „És ide is elküldte követét: földig töreti a Kanizsai várakat, ha ökörként kezeli őt továbbra is Kanizsai János... Nem érdemel ez a nép más sorsot, ha ilyen urat elbír. Miksa öfelsége egyetlen kézfogása több, jobb, mint ennek a félkegyelműnek uradalomosztó kegye, akinek a konyhájára már egyetlen pesti mészáros sem hitelez.” Gergely: *Úriszék*, 70. Ugyanakkor Gergely leírásában őt sem tartotta sokra: „De nekem: Ulászló, Miksa, Zápolya ... egykutya.” Gergely 1960, II. 168.

51 Dózsa lázadásáról és emlékezetéről legutóbb: C. Tóth–Neumann 2015., C. Tóth 2024, 13–61.

Mohács halottja, Kanizsai László

Az 1520-as évek első felében a Kanizsai família feje László volt, aki Kanizsai György pohárnokmester, vasi és zalai ispán, nándorfehérvári és dalmát-horvát-szlavón bán és Rozgonyi Klára fiaként látta meg a napvilágot. László 1510 és 1525 között vasi ispánként, majd 1522-ben rövid ideig rendi kincstartóként működött, viselte a királyi kamarási címet, részt vett az 1515-ös bécsi királytalálkozón, s 1519-ben címerbővítést is kapott II. Lajos királytól. Felesége a szintén jelentős főúri családból származó bélteki Drágfi János lánya, Anna lett, s házasságukból öt gyermek született: Farkas, Katalin, Magdolna, Ferenc és Orsolya. A VII. Kelemen pápa (1523–1534) által meghirdetett Szentév keretében 1525 januárjában Rómába és Loretóba zarándokolt.⁵² Mindennek ellenére a magyar irodalomba elsősorban nem ezek miatt, hanem az 1526-os mohácsi csata kapcsán kerül nem egyszer említésre. Az 1930-as évektől kezdve a főúr halála a később bemutatandó Kanizsai Dorottya- és Orsolya-regényekben feldolgozásra került: Balogné Hajós Terézia könyvében László megsérült a csatában, majd nemsokára belehal a sérüléseibe,⁵³ Dénes Gizella művében pedig a báró életét vesztette a mohácsi csataterén.⁵⁴ Kőszegi Imrének a Kanizsai Orsolyáról írt ifjúsági regénye sem tesz másképpen, a bárót a csatában szerzett sérülései miatt otthonában éri a halál.⁵⁵

A probléma mindezzel az, hogy bár a szakmai munkák jelentős része is tudni vélte László részvételét a mohácsi csatában, s az is felmerült pár éve, hogy évekkel túlélte a csatát, minden kétséget kizáróan sikerült bebizonyítani, hogy

52 Az Örök Városban VII. Kelemen pápa audiencián fogadta és lovaggá ütötte. 1525 áprilisára már visszaérkezett Magyarországra. Erről részletesen: Kanász 2020. A korabeli zarándoklatokról: Fedeles 2015. A kapcsolatokról lásd még: Nemes 2021.

53 Balogné Hajós 1945, 151., 160. Hajós egyértelműen Balogh János munkáját használta, ugyanis majdnem szó szerinti egyezéseket lehet a két munkában találni. Balogh 1986, 62., Balogné Hajós 1945, 21.

54 Dénes 1943, 676–677., 682.

55 „A második vonal jobbszárnyára vezényelték Kanizsai László vasi lovasait, Ráskay Gábor parancsnoksága alatt.” Kőszegi 1984, 46., 58. A csatáról: B. Szabó 2013., legújabban: Varga 2023., Nagy-L. 2024.

László már 1525-ben elhunyt.⁵⁶ Mindezek mellett azonban a loretoi zárandoklata is előkerül – Róma említése nélkül – s ennek során Kőszegi Imrénél például a gyermekei is vele tartanak.⁵⁷

Kanizsai Dorottya, az örök példakép

Dorottya Kanizsai Miklós lányaként látta meg a napvilágot. Első férje vingárti Geréb Péter nádor volt, akinek 1503-as halálát követően – a magyar történelemben egyedülálló módon – másodszorra is egy nádor, Perényi Imre felesége lett. 1531-es haláláig nagy befolyásának köszönhetően részt vett az országos politikában, és kegyes adományban részesített több egyházi intézményt is.⁵⁸ Kanizsai Dorottyanak a mohácsi csatátér halottainak eltemetésében játszott szerepe régóta közismert.⁵⁹ E történet origója és egyetlen eddig ismert forrása Istvánffy Miklós históriája, amelyben a következőket olvashatjuk:

„Holott pediglen az levágattaknak száma igen nagy volna, úgyannyira, hogy az iszonyú annyi megholt testeknek szagával nemcsak a mezők, de még az élő ég is megveszni és dögösödni láttatnék, és az ellenségnek elmenése után az ebeknek nagy sokasága azoknak megevéására odagyúlt volna, hogy még az eleven emberek is és az úton járók, kik azon jártak, életek veszedelme nélkül által nem mehetni mondatnának. Kanizsai Dorottya, Perényi Imre nádorispán özvegye, igen jeles, istenfélő asszonyállat, az keresztény embereken, kik hazájok oltalmáért erősen vitézkedvén megholtanak volna, könyörölvén, négyszáz embereket maga mellé pénzén fogadott, kik az széllel fekövő és heverő holttes-

56 Ennek történelmi háttéréről: Kanász 2020.

57 Az utazás célja az író elbeszélésében a beteges gyermekek felgyógyulásáért való zárandoklat: „Lo-re-to. Két évvel ezelőtt jártak ott Gruba Tamás udvari pap tanácsára, hogy a gyöngécse gyermekek számára szívósabb szervezetért könyörögjenek.” Kőszegi 1984, 58., valamint 109. A neves olasz zárandokközpont más korszakos regényben is felbukkan, pl. Lissák 1970, 123–124.

58 Erről árulkodik a végrendelete is. Kelényi 2012.

59 Életrajzírói is kiemelten foglalkoznak vele. Takáts 1982, 33–54. 46., Péter 2003, 46–49. 46.

teket, hogy az vadaktól s madaraktól s ebektől el ne szaggattatnának s meg ne étetnének, nagy öreg vermeteket ásatván eltemetteté.”⁶⁰

Dorottya e történet miatt a 19. század közepétől kezdve a magyar irodalom sokat emlegetett alakja lett. Neves és kevésbé ismert írók és költők foglalkoztak az alakjával,⁶¹ s verseikben, balladáikban, drámáikban és regényeikben egyaránt előkerült, gondoljunk Tárkányi Béla *Temetés* című balladájára,⁶² Szathmáry Károly *Sirály* című regényére,⁶³ Jókai Mór *Fráter Györgyére*,⁶⁴ Háy Gyula,⁶⁵ Bartók Lajos⁶⁶ és Örsi Ferenc⁶⁷ drámáira, Frankenburg életképére,⁶⁸ Erdélyi Zoltán és Babits Mihály *Kanizsai Dorottya*,⁶⁹ Kosztolányi Dezső *Mohács*,⁷⁰ Nagy Emma *Csatamezőn*,⁷¹ Lenkei Henrik *Két kapavágás*,⁷² Reviczky Gyula *A nagy temetés*,⁷³ Galambosi László *Hódolat feketében*⁷⁴ és Kerényi Grácia *A mohácsi síkon*⁷⁵ című

60 Istvánffy I/1. 229.

61 Illyés Gyula például 1977-ben a naplójában jegyezte fel az 1975-76-os tömegsír-feltárások kapcsán a következőket: „Délután Kiss Károly (Gulyás Pál veje), ismét Mohács ügyében, mármár megszálltan. A tudomány mai eszközeivel egy csontfoszlányból meg lehet állapítani akár ezer évre visszamenően az életkort, a tápláltságot, testerősséget és így még a társadalmi helyzetet is. A csatatér 4-5 tömegsírjának föltárásával pontos képet kapnánk, kik is estek el, milyen korúak és milyen rendűek. Ez Szentágothay véleménye is. A hadsereg néhány lelkes és művelt tisztje katonákkal – ingyen – elvégeztetné az ásatást, hadigépekkel. Az eddig föltárt tömegsírokban összevissza dobált holttesteket találtak, külön gúlákban a koponyák. Ezeket tehát mind lefejezték és a törökök temették el, a maguk szokása szerint. Megdől tehát az a - már eddig is valószínűtlen legenda -, hogy Kanizsai Dorottya volt a nagy elhantoló.” Illyés 1991, 5. Fontos megjegyezni, hogy bár a megtalált tömegsírok valóban kegyelet nélküli elhantolásra utalnak, ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy Dorottya máshol másokat eltemettetett. Vö. Kanász 2020, 98.

62 Tárkányi 1857, 33–37.

63 Szathmáry 1854, 210–256.

64 Jókai 1972, I. 268.

65 Háy 1964, 361–386.

66 Bartók 1898.

67 Örsi 1991.

68 Frankenburg 1843, 380–383.

69 Vajda 1907, 342–343., Babits 1977, 350–353.

70 Kosztolányi 1964, 97–99.

71 Nagy 1930.

72 Lenkei 1904, 4–5.

73 Reviczky 1944, 204.

74 Galambosi 1981, 398–399.

75 Kerényi 1985, 188–189.

versére. Mint a címekből is látható, e művek többségében a megtört, gyászoló, fekete ruhát öltő Dorottyá⁷⁶ neve egyértelműen a Mohácsi csatavesztéssel forrt össze, szinte a *clades Mohachyensis*, valamint a női helytállás szimbóluma lett.⁷⁷ Jó példa erre Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* című regényében a mohácsi halottak temetése közben elhangzott párbeszéd Czibak Imre és Dorottyá között:

„– Ki ne ismerné Perényi özvegyét, Kanizsay Dórát! Hanem mostantól kell is, hogy az egész ország ismerje és hála-imáiba foglalja a kegyelmed áldott nevé! – Az imádságot megköszönöm, de a hála nem illet engem. Csak azt teszem, amit az irgalmasság parancsolatja előír, – ingatta fejét csöndesen az urasszony s a gyolcsterítő repkedett, mint az enyészet angyalának fekete szárnya.”⁷⁸

Mohácstól függetlenül, Mária királyné Magyarországra érkezése kapcsán is többször felbukkant Dorottyá, Krúdy Gyula műveiben ezen esemény során, klasszikus, nagyasszonyi szerepében kerül bemutatásra,⁷⁹ sőt, álmában is meglá-

76 A fekete ruhás asszony alakja a történelmi irodalomtól függetlenül is megjelenik, pl. „Állt, mozdulatlanul, a gyász istennője, Nióbé, Kanizsay Dorottyá a csatamezőn.” Thurzó 1969, 10.

77 Mindez az irodalmon kívül is megjelent a korban, pl. A nemeslelkű Kanizsay Dóra már eltemettette a vitézül elesett hősokeket.” Magyar Tanítóképző (1915) 10. sz. Gyakorlóiskola [melléklet] 153., „A mohácsi síkon nemzetet temető Kanizsay Dorottyában ugyanaz a helytállás nyilatkozik meg, mint a Hunyadiak sásfészkének legerősebb anyai örében: Szilágyi Erzsébetben.” Leszkay 1939.

78 Gulácsy 1934, 129.

79 Pl. Mária 1521-ben Budára megy, útközben Esztergomban megállnak, „ahol felséged özvegy Perényi Imréné vendége leend. Dorottyá nagyasszony már várja felségedet – mondá Sárkány uram [...]” Krúdy 1979, 59. Valamint: „Az özvegy nádorispánné, akit az egész országban csak Dorottyá néven emlegettek, hatalmas asszonyság volt. Típusa ama régi magyar nagyasszonyoknak, akik akkoriban teremték Magyarországon, amikor a férfiaknak a török elleni hadakozások miatt mind huzamosabb ideig távol kellett lenni otthonuktól, így tehát az összes gondok az asszonyok nyakába szakadtak. Dorottyának nagy háza volt Esztergomban, a Perényi palota messzi vidékről magába fogadta a nemes kisasszonyokat, akik itt a nagyasszony felügyelete alatt hasznos nevelésben részesültek. Fontak, varrtak, hímeztek, járatosságra tettek szert minden házimunkában. [...] Boldog lehetett az a magyar férfi, aki a Perényiné kisasszonyai közül kaphatott feleséget. Most is huszonnégy kisasszony volt a háznál a Thurzó, Batthyány, Enyingi Török, Pekri, Gyulai, vingárti Horváth, Nádasdy, Erdődy, Amadé, Révai, Istvánffi családokból [...]” Uo. 60., „Mária most látott töről való nagyasszonyt először életében, és ezért nem győzött eleget csodálkozni Perényiné fáradhatatlanságán, gondoskodásán, erélyességén, amint szakadatlanul tett-vett a házában.” Véleményét ki is fejtette: „Irigylem töletek a Dominátokat, bezzeg az innsbrucki fejedelemasszonynak kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy engem a háztartási dolgokban kioktasson.” Uo. 61. Ld. még uo. 140., 313., 383., 390., Krúdy 1926, 93.

togatta.⁸⁰ Dorottya mindemellett regény-fő- és címszereplővé is vált: Nagy Méda 1935-ben írt röviden róla a *Legendáshírű magyar asszonyaink* című esszékiötében,⁸¹ Dénes Gizellának *Virrasztó asszony. Kanizsai Dorottya életének regénye* című 1943-ban jelent meg,⁸² Baloghné Hajós Terézia pedig 1945-ben publikálta *Mohács anygala* című könyvét,⁸³ majd Kőszegi Imre Orsolya regényében is kulcsszerepet kapott.⁸⁴ Végül Bán Mór Hunyadi-regénysorozatában is több alkalommal is szóba került Mohács kapcsán.⁸⁵

A *palatina* e munkákban a családjáért és nemzetéért aggódó, istenfélő nagyasszony ikonikus mintaképe lett, aki a fiatal lányok nevelésében és az irgalmasság különböző cselekedeteiben leli örömét. Hősiessége, önfeláldozása tanújeleként kiment a csatatérre, s eltemettette az ott heverő keresztény halottakat. Az elbeszélésekben fontos szerepet kapott az árván maradt Ferenc és Orsolya nevelésében is. Érdekes eltérés a munkákban a Sárvárra visszahúzódó Dorottya és az éppen Kanizsai Orsolyát elvenni készülő Nádasdy Tamás kapcsolatának ábrázolása. Hajós Terézia Dorotttyája a nagy korkülönbség ellenére is örömmel nézi a bimbózdó kapcsolatot, s már-már pátoszosan módon éppen Nádasdy

80 Krúdy 1925., Nagy 1941, 23. Ugyanerről legutóbb Miklya Luzsányi Mónika írt: 1521-ben Mária megérkezik Budára, ahol „a móló végén egy komoly, gyászruhás hölgy várt rá, Kanizsai Dorottya.” Miklya 2023, 71. Egy 1926-ban Szegfű Gyulának írt levél szerint Schöpflin Aladár is foglalkozott Dorottya személyével, s úgy tűnik, elgondolkodott a temetés-történet forrásbázisán: „Szükségem volna Perényi Imréné Kanizsai Dorottya életrajzi adatainak lehetőleg tüzetes ismertetésére, de nem tudom, hol találhatom meg a hozzávaló adatokat. Nagyon leköteleznél, ha szíves volnál nekem útbaigazítást adni, ki, mikor, hol írt erről az érdekes magyar nő-alakról, egyáltalán fel van-e dolgozva élete s a mohácsi csatatéren való szereplése kimerítően dolgozva.” Balogh 2002, 376.

81 Nagy 1941, 20–24.

82 Dénes 1943.

83 Baloghné Hajós 1945.

84 Kőszegi 1984.

85 „Hol voltak akkor a dicsőséges férfiak? Egy sem mert a közelébe merészkedni annak a döglletes mezőnek! Egy sem! Hagyta a hű vitézeket férgektől rágni, naptól oszlani, melegtől és esőtől, sártól puffadni, vadállatoktól marcangolni... Gyenge asszony volt csak, ki odamerészkedett. [...] Kanizsai Dóra volt, Perényi nádor özvegye, igen jámbor és alázatos asszony, ki megszánva a hű hazafiakat, akik mindönként ontották vérüket, saját költségén négyszáz parasztot fogadott, hogy a szanaszét heverő holttesteket eltemessék. [...] Egy asszony, jó uram, gyenge, törekeny asszony! Miközben maguk azzal voltak elfoglalva, hogy ki vonuljon be előbb Budára, Szapolyai, avagy Frangepán.” Bán 2009a, 267., valamint Bán 2010, 265.

személyében ad a haldokló Dorottyának vigaszt, míg Kőszegi Imrénél annyira ferde szemmel nézett a palatina az ifjú Nádasdyra, hogy éppen egy őt érintő szóváltás, valamint Tamás neve űzte őt a másvilágra.⁸⁶

Istvánffy elbeszélése a szűkebb történeti és szépirodalmon kívül a képzőművészet számára is gyakran megjelenített témává vált. Sőt, az 1848–1849-es szabadságharc bukását követő évtizedekben Dorottya alakja a haza búsuló anyjának sokszor bemutatott allegóriája lett.⁸⁷ Jó példa erre Orlai Petrics Soma *Perényiné a mohácsi csata után összeszedi a halottakat* és Kovács Mihály *Mohácsi temetés* című festménye, vagy az őt ábrázoló, 1928-ban elkészített üvegfestmény a mohácsi Csatatéri Emlékkápolnában, illetve az utóbbi években felállított Dorottya-szobrok.⁸⁸ Az is látható, hogy a közterek és szervezetek, egyesületek, intézmények elnevezése terén a Kanizsai család férfi tagjai gyakorlatilag nem jelennek meg, Orsolya neve egy-két helyen felbukkan, Dorottya nevét ellenben többek közt is-

86 Dorottya ábrázolási módjára jellemző Baloghné, Bibó Lajos és Apor Elemér művének pár sora: „Dorottya lelkének másik fele, Istentől visszatért hozzánk. Itt bolyong a mohácsi síkon és közöttünk. hogy örökké emlékeztessen bennünket a magyar pártoskodás áldozataira, a mohácsi temetőre és a magyar nagyasszonyok magasztos erényeire.” Baloghné Hajós 1945, 193–194., „Kanizsai Dorottya Perényi Imre halála óta Sárváron lakott, „ahol nagy gazdagságához méltóan, hatalmas udvart tartott, hogy nemes lelkéhez, fenkölt szelleméhez híven, az előkelő házak ifjainak és leányzóinak nevelésével, a gyengébb oltalmazásával, a szegények istápolásával tegye magát hasznossá és kedvessé Isten és ember előtt. [...] Pedig nevelkedett a várban, Dorottya asszony mindenre kiterjedő szerető gondoskodása és oltalma alatt két másik árva is, néhai való jó Kanizsai Lászlónak, Dorottya nagyasszony testvérbátyjának két árvája, Kanizsai Orsika és Kanizsai Ferenc.” Bibó 1934, 13–14., „Egyetlen alak magasodik felhők és idők fölé e korban, egy fehér asszonyé, akinél méltóbbra sohasem illett ez a szó: nagyasszony. Kanizsai Dorottya. Tizenötezer halott özvegységét vállalta, szinte egy nép özvegye volt. Négyszáz embert fogadott és eltemettette a csatatér hősi halottait, akikről mindenki megfélekedett, akiket megtéptek már a réti farkasok és megfosztogattak a hullarablók.” Apor 2002, 16.

87 S. Laczkó 2019, 222–223.

88 Hóvári 2019, 553. Mohácson Kanizsai Dorottyának erős kultusza van: a városi múzeum és utca is viseli a nevét. Hasanović-Kolutác 2019, 611., 614. Ezen kívül fontos megemlíteni, hogy Kanizsai Dorottyának Siklóson két szobra is van: Boros Miklós alkotását 1972-ben, Trischler Ferenc szobrát pedig 2015-ben állították fel. Ezen kívül 1986-tól Harkányban Borbás Tibor és 2005-től Salgótarjánban Bobály Attila egy-egy Dorottya-szobra áll, a sárvári vár belső udvarán pedig 1996-ban kapott emléktáblát a nádorasszony. Kondics 1983, 587–589. Legutóbb 2023-ban Homokkomáromban állították fel az Csávás Csaba és Tislér Zoltán őt ábrázoló, fából készült szobrát. Képzőművészeti megjelenítéséről ld. még: Papp 2022., 2023., 2024., Kanász 2024.

kola, kórház és utca is viseli.⁸⁹ E tekintetben találó Nagy Méda leírásának utolsó pár sora: „Ez az éjszaka véste olyan mélyre a magyar történelemben Kanizsai Dorottya nevét, hogy a rohanó századok sem tudják eltörölni.”⁹⁰

Egy híres szerelem históriája, Kanizsai Orsika és Nádasdy Tamás

Kanizsai Orsolya a már korábban bemutatott Kanizsai László és Drágfi Anna lányaként látta meg a napvilágot. Hamar árvaságra jutott, majd Dorottya nevelte testvérével, Ferencel együtt. Miután Ferenc meghalt, Orsolya vált a hatalmas birtokokkal rendelkező bárói család utolsó élő tagjává. Komoly verseny indult a gazdátlanok tűnő Kanizsai-vagyonért, melyet végül Orsolya fiúsításával az őt feleségül vevő Nádasdy Tamás nyert meg. A Nádasdy család a Kanizsaiak szervitorai közül emelkedtek ki, ezért Tamásnak az anyagi előnyökön túl felmérhetetlen presztizsnövekedéssel járt a házasság. Bár érdekházasságról beszélhetünk, s a két fél között jelentős korkülönbség állt fenn, mégis a kor egyik legszebb szerelme bontakozott ki belőle, s gyümölcse a híres törökverő *fekete bég*, Nádasdy Ferenc lett. Sárvári udvaruk a magyar könyvnyomtatás egyik fontos korabeli helyszíne lett, s emellett gyümölcsös és zöldséges kertjük is messze földön híressé vált. Házasságukról, meghitt kapcsolatukról, Orsolya műveltségi viszonyáról árulkodnak fennmaradt leveleik, melyek kiadásuk óta nagy érdeklődést váltanak ki.⁹¹ Szerelmek, kultúra, kertészkedés, valamint politika és háború a török előretörés árnyékában: mindez olyan elegy, amely nem egy írónak adott ihletet.

89 Orsolyáról csak Ménfőcsanakon (Győr), Dorottyáról pedig Nagykanizsán, Pécsen, Ceglédén, Mohácson, Balatonkenesén, Siófokon utca, Sátorhelyen lakótelep, Budapesten, Szombathelyen, Siklóson és Salgótarjánban iskola, Nagykanizsán pedig kórház lett elnevezve. A család férfitagjairól tudomásom szerint nem neveztek el köztereket vagy intézményeket.

90 Nagy 1941, 24.

91 Károlyi-Szalay 1882. Legutóbbi kiadása: Vida 1988. Papp 2018, Takács 2024. Hatását jól mutatja, hogy az ifjúsági újságokban is helyet kapott, pl. Híres szerelmesek. Nádasdy Tamás–Kanizsai Orsolya. Rakéta Regényújság 12. (1985) 26. sz., 18–21. Fontosságukat jól mutatja: Bilkei 2023. Vö. Szabó 2023, 153–163.

Míg Dorottyát számtalan lírai munka is megénekelte, Orsolya elsősorban a prózai munkákban szerepel. A kisebb munkák mellett egy ifjúsági regény, Kőszegi Imre⁹² kötete is az ő alakját állította a középpontba. Mellékszereplőket is feltűnik, elsősorban szintén fiatal lányok számára írt munkákban. Erre kiváló példa Laczkó Mártának a nádor egy rokonáról, Nádasdy Orsolyáról szóló regénye, amely a tizenéves leánynak a sárvári udvarba kerülését követő neveltetésének fél évtizedét meséli el.⁹³ Napjainkban is feltűnik Kanizsai Orsolya alakja, legutóbb Cselenyák Imre Tinódiról szóló regényében⁹⁴ kapott mellékszerepet. E munkák elsősorban *Orsika* nővé cseperedésére koncentrálnak, bemutatva, hogyan formálódik Tamással az oly híressé vált szerelmük, miképpen bontakozik ki *Orsika* könyvek iránti vonzalma, érdeklődése a vallási ügyek, s különösen a protestáns reformáció iránt, illetve miért állt neki kertészkedéssel foglalkozni.⁹⁵ E munkákban láthatjuk, hogyan lesz a fiatal úrnóból nagymama, miközben fiatal lányokat nevel, birtokot igazgat, s közben van ideje a sárvári könyvnyomda ügyeit is intézni.⁹⁶ Mindezek tükrében Orsolya is egy Dorottyához mérhető, írni-olvasni tudó, hazájáért aggódó, és érte aktívan cselekvő, öntudatos nagymama lett a magyar irodalomban.⁹⁷ Mindemellett Orsolya alakja – talán mert nem idős korában, ha-

92 Kőszegi 1984.

93 Laczkó 1937.

94 Cselenyák 2022, 6., 16–18. Megemlíti még: Herczeg 1922, 84

95 A kertészkedés és a gyümölcsök, zöldségek, virágok szeretete sokszor előkerül Orsolya kapcsán. Mindezt gyakran összekötik azzal a valós ténnyel, hogy az uralkodó udvarába, Bécsbe, s a szomszédos uraknak is többször küldött Orsolya gyümölcsöket, mint arról a Tamással folytatott levelezése is árulkodik. Laczkó 1937, 62–63.

96 A felsorolt regényeken kívül ld. még: Orsolya fogadja Tinódi Lantos Sebestyént, Tinódi ajándékot ad neki hálája jeléül, mire válaszol: „Kegyelmed nem tartozik semmilyen hálával az én uram felé, pláne énfelem! Bőven elegendő szolgálát, amit szenvedő nemzetünkért és az édes magyar nyelvért tesz.” „Nádasdyné kivételes asszonyság. Őt a férje tanította meg írni, olvasni, a közöttünk meglévő olthatatlan szerelem ékes bizonyítékául.” Cselenyák 2022, 16., „[...] az anyja, Kanizsai Orsolya túlságosan bibliásnak nevelte [...]” Ardamica 1990, 8., 10.

97 Látványos példája ennek: „Kanizsai Orsikának hívtak. Ezeröttszázharmincötöt írtak, amikor én esküvőmet ültem s nádorisván várába kerültem. Nem voltam több, csak tizennégyéves. Hívtak Bécs, a mindig bállal ékes. Pozsonyba is eljárhattam volna zajos, fényes táncos vigalomra. De nem kellett fény, se pompa! Behúzódtam magyar udvaromba. Gondoztam a veteményes kertet, áldottam az Istent, ha a munkám asztalunkra minden jól betermett. Híres volt a kertem minden fája, eljutott a király asztaláig gyümölcsösöm körteje, almája!

nem ifúsága delelőjén ábrázolják, sokkal kevésbé vált szoborszerűvé, mint Dorottyáé. Gyakran előkerül továbbá Orsolyának a vallási kérdésekben, s a hitújítás kapcsán az írók és a protestáns történészek által feltételezett különleges érdeklődése és elfogultsága, amely során leírásuk szerint férjénél sokkal markánsabb módon, a protestáns reformáció oldalára állt.⁹⁸

Az is láthatjuk, hogy bár élete a család többi tagjához képest sokkal jobban dokumentált, így is bőven találunk a történelmi ismereteinktől alaposan elrugaskodó, fiktív történeteket. Egy kivételes példát érdemes kiemelni, amely szembe megy a kialakult irodalmi kánonnal is: Nagy Méda 1935-ös elbeszélését, amely Orsolya és Tamás kapcsolatának kezdetét elmesélve arról szól, hogy a fiatal lány – akinek a szíve másért, Thurzó Ferkóért eped – megpróbál elszökni a lakodalom során túl sok bort fogyasztott, s ezért kettesben maradásukat követően azonnal álomba merülő ura elől.⁹⁹

Végezetül meg kell emlékezni a Kanizsai család utolsó férfitagjáról. Orsolya testvére, Kanizsai Ferenc hosszú betegeskedés után fiatalon hunyt el. Szomorú históriája az elmúlt kétszáz év magyar irodalmában is nyomot hagyott. Elsősorban a Dorottyá és Orsolya életével foglalkozó regények írói szerepeltetik hosszabb-rövidebb ideig, kiemelve imádságos lelkületét, s gyenge fizikumát, valamint korai halálát.¹⁰⁰ Mindebből az látszik, hogy Ferenc csak mellékszereplőként

[...] Új korszaknak új rózsabimbói, így éljetez ti is, mint mi éltünk! S lesz végre egy olyan Magyarország, amit mindig álmodtunk, reméltünk!” Kissné 1942., „A Kanizsai nők helytállnak magukért, ha kell.” Kőszegi 1984, 61. A két Kanizsait – talán pont hasonló ábrázolásuk miatt – nem egyszer összekeverték, pl. Benedek 1928.

98 Ezt az erős történelmi toposzt az elmúlt évtizedek kutatási eredményei mára erősen árnyalták. Ld. Kanász 2018., 2022., 2023.

99 A történet utolsó mondatai Nádasdyra sem vetnek túl jó fényt: „Visszaindultak kézenfogva a keresők elé. Nádasdy Tamás szilaj, haragos szemekkel mérte végig a legénykét, aztán lovaglós ostorával az arcába csapott. A sikoltozó lányt nyergébe kapta és megfordította a lovát. Thurzó Ferkó arcáról lassú cseppekben permetezett a vér, de nem törölte le, szeme mereven nézte a távolodó lovas, akinek ölen úgy feküdt átlalvetve a lány, mint a derékbatört virág. Imígyen lett asszonnyá Kanizsai Orsolya az Úrnak 1538. esztendejében.” Nagy 1935, 19.

100 Pl. Kőszegi 1984, 46., 59., „Ferenc súlyos beteg, febris hectica – lázas aszkórság – emészti majdnemhogyan születése óta, nem segít rajta se kenőcs, se füves ital, nem használt az sem, hogy elvitték Loretóba.” Kőszegi 1984, 109.

vagy említett alakként tűnik fel a magyar irodalomban, s irodalmi jelentősége pusztán Orsolya és Nádasdy Tamás története szemszögéből releváns.¹⁰¹

Fiktív szereplők, kitalált históriák

A Kanizsai család irodalmi emlékezete áttekintése során több olyan szereplőt is találunk, akiket sehogy sem lehet elhelyezni a családfán, s a véletlen névtévesztés esete sem áll fenn, így egyértelműen fiktív alaknak tekinthetőek.

A sort Belányi Tivadarral érdemes kezdeni, akinek az 1882-es regényes korrajza a 14. század elejére vezeti olvasóit. A történet szerint Balázs, a „a jeles Kanizsay család” egyik tagja I. Károly híve Csák Mátéval találkozott, a történet pedig ránézve szomorúhistória lett, ugyanis holtan maradt a helyszínen, s „voltak, akik a kastély termeiben éjfélkor a meggyilkolt Kanizsay Balázst látták tévelyegni, kezében véres karddal.”¹⁰² A história egy valós elemet tartalmaz: a család tényleg Károly király hívének számított, viszont ekkor még nem viselte a Kanizsai/y nevet, illetve Balázs nevű tagja sem ismert. Földes Imre 1907-es verses vígjátéka a 14. század közepi Raguzába vezet, ott találkozunk Perényi Piroskával, aki Kanizsai nádor özvegye, s az is kiderül, hogy büntetésből kellett Kanizsaihoz hozzámennie.¹⁰³ A történet elsősorban ott hibázik, hogy a Kanizsai család egyik tagja sem emelkedett a nádori méltóságig. Kocsis László 1923-ban a *Prágai Magyar Hírlap*

101 Jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőségünk Nádasdy irodalmi megítélését bemutatni, habár – elsősorban a regények – a Kanizsai család tagjaihoz képest sokkal árnyaltabb jellemrajzot, valamint ezzel együtt tévedések izgalmas sorát nyújtja a vele kapcsolatos irodalom. Pl. 1521-ben Budán II. Lajossal bajt vív Nádasdy. „Nádasdy Tamás, velekori ifiúr, aki az apja után nemrég örökölte meg a tárnokmesteri címet, hasonlóan jó mozgású, nyúlánk legény volt.” Miklya 2023, 99–100. Ld. még 138. Külön érdekes Lodovico Grittivel való kapcsolata, pl. Hunyady 1937, erről legújabban: Ács 2016.

102 „[...] messziről, a Dunántúlról érkezett egy fiatal lovag, Kanizsay Balázs. És ha eddigi szavaait félre nem érte, háztűznézni jött. Ugyan szólott Csák nem minden gúny nélkül, tehát csakugyan kedves vendége van e háznak. – [...] Kanizsay Balázs nyomban elő is adta szándékát, amúgy egyszerű, magyaros öszinteséggel. Nem ismeretlen már Folkus előtt a jeles Kanizsay család. Németujváry Iván táborából ismeri még édesatyját is az ifjú Kanizsaynak. Délben közös ebédre gyűjté a házigazda vendégeit a nagy palotába, hol a fiatal Kanizsaynak többször élénken kelle éreznie, hogy Csák Mátéval egyáltalán nem élvezet neki, a dunántúlinak, s illetőleg Róbert Károly párthívének – egy tálból cseresnyét enni...” Belányi 1882.

103 Kocsis 1907, 42.

folytatásos tárcájaként írt Anjou Máriáról. Ennek egyik főszereplője lett az öreg Kanizsai Bálint, akit szintén nem lehet elhelyezni a családfán.¹⁰⁴ Hasonlóa az eset Mikszáth Kálmán Kanizsai Lászlójával, akit A király palástja című ifjúsági regényében szerepeltet Nagy Lajos vitézei között.¹⁰⁵

Wallon Emma 1925-ben Szilágyi Erzsébet udvarában említette meg Kanizsai Örsét, aki 1457 októberében arról mesélt Erzsébetnek, hogy ő Hunyadi László halála után akár élete árán is megkarta óvni az ifjú Mátyás azzal, hogy ruhát cserélnek.¹⁰⁶

Bibó Lajos hódmezővásárhelyi író a fiktív Kanizsai-históriák tárházát gyarapítva az ifjúsági irodalomban is megjelentette a családot a *Kanizsai kaland* című 1934-es írásában.¹⁰⁷ A történet szerint a Sárváron, Kanizsai Dorottya szárnyai alatt nevelkedő két árva, Orsolya és Ferenc Perényi Ferencsel és Péterrel együtt gyermeki csínytevésként elhatározták, hogy egy kaland keretében mások tudta nélkül Kanizsa mennek. Útközben azonban török katonákba futnak bele, akik foglyul ejtik, s Péterváradra viszik őket, ahonnan végül Dorottya közreműködésével szabadulhatnak csupán. Mindebből látszik, hogy e szereplők, és a velük összefüggésben álló események is az írói fantázia számlájára írhatók, s köszönőviszonyban sincsenek a történeti valósággal, ugyanakkor az irodalmi emlékezet részét képezik.

104 Kocsis 1923.

105 A regényben nincs kimondva, hogy László – akit a családfán nem is tudnánk elhelyezni – a Osl nembeli Kanizsaiak sarja lett volna, sőt az elbeszélés inkább arra mutat, hogy egy hasonló nevű köznemesi család sarja volt. Kisfaludy 1911.

106 „Mátyást legottan láthatom, ki mód nélkül örvendezett s ifjú Bodó úriammal is sikerült vala szólanom. Kitől döbbenettel haltam, minő pokoli módon akarják a mi drága Matyónkat megölni, színjáték alkalmával! Örzse: Azonnal tudtam, mit kell cselekednem. Gondolom, eljátszom Mátyás szerepét én magam s Öltse fel az én ruháimat. Sz. E. (rémülten): Te oda akartad adni az te szép, ifjú éltedet az én fiamért? Örzse (meghatóban a nagyasszonyhoz lép s kezét csókol neki): Édes jó asszony nénem! Te jól tudod, hogy László fejével porba hullott az én ifjúságom is! „(Szilágyi Erzsébet gyengéden megsimogatja a fejét.)” Bónisné Wallon 1925, 574. Ld. még ebben az időszakban: M.K. 1895.

107 Bibó 1934.

Eredmények

A Kanizsai családdal, illetve egyes tagjaival foglalkozó irodalmi munkák áttekintését követően több fontos megállapítást tehetünk. A Kanizsai család a 19. század óta folyamatosan jelen van a magyar történelmi irodalomban. Mindez műfajtól független: prózai és lírai alkotások sokasága őrzi alakjukat. Ezen művek szerzői lefedik a teljes irodalmi palettát: a hivatalos irodalmi kánon legnevesebb alkotóitól a kurzusírókon át az irodalmi talentumát csak jóval kevésbé bemutató újság- és lektűrírókig terjed.

Világosan látszik, hogy a családdal foglalkozó munkák egy-egy személy, illetve történelmi esemény köré csoportosulnak. A személyek közül az első generációkból elsősorban Miklós zágrábi püspök, s még inkább János esztergomi érsek kap több esetben epizódszerepet. Náluk fontosabb jelentőségű Kanizsai László alakja, aki a Hunyadi János és Mátyás király életét feldolgozó irodalmi alkotások visszatérő szereplője, s egy-egy egyedi kivételtől eltekintve a nándorfehérvári győző és az uralkodó hű embereként ábrázolják.

Nagyon eltérő megítélés alá esett János. Alakja ritkán fordul elő irodalmi környezetben, Gergely Sándor jóvoltából ugyanakkor nála negatívabb Kanizsai-ábrázolást nem tudunk felmutatni. A kommunista író ugyanis benne tesztelte meg az általa vízionált romlott, önző, önkényeskedő, hazája sorsa iránt teljesen érzéketlen szadista magyar főúri elitet. Az ő ellentettjének is mondhatnánk Kanizsai Dorottyát. A *palatina* az elmúlt két évszázadban, s különösen a 20. század első felében szinte a nemzetéért aggódó, istenfélő, lelkiismeretes, atyafiságát és embereit féltő félfő nagyasszony ikonikus mintaképe lett. Ábrázolása hagiografikus jellemzőket hordoz: *Dorica* már gyermekként is felnőtt felelősségtudattal törődött a környezetével, s mindez a későbbiekben sem változott. Álmában előre vizionálta a mohácsi vészt, s hősiessége, önfeláldozása tanújelként jobbjáyaival, embereivel kiment a csataterre, s eltemettette az ott heverő keresztény halottakat. Az írók a felelősségvállalásának élő jeleként mutatták be azt is, hogy Kanizsai László halálával hogyan nevelte a főúr után maradt két árvát, az utolsó Kanizsaiakat: Ferencet és Orsolyát. Ettől eltekintve Dorottya

alakja a magyar irodalomba – és a képzőművészetben is – egyértelműen összeforrt Moháccsal, és a női helytállás szimbóluma lett.

A család utolsó két tagja a magyar irodalomban együtt jelenik meg: Orsolya gyermekkorának ábrázolásához hozzátartozik a betegeskedő Ferenc halálának kiemelése, s a fiatal leány ezt követő fiúsítása. Kanizsai Orsolya ábrázolásának mégsem a testvérével, hanem a Nádasdy Tamással való házassága a legjellegzetesebb szegmense. Fennmaradt, s különlegesen gazdag és bensőséges levelezésük, valamint a köztük lévő nagy korkülönbség ehhez kellő írói ihletet is szolgáltatott. Neveltetésével és Nádasdyval való kapcsolatával köti össze általában az irodalom Orsolyának a magyar nyelv, a korszak vallási vitái, s különösen a könyvek iránti érdeklődését. Mindezekből *Orsika* alakjában kimondva vagy kimondatlanul tovább öröklődni látják Dorottya sok pozitív jellemvonását.

Amennyiben a személyektől eltávolodva a konkrét eseményeket nézzük csupán, azt láthatjuk, hogy a 15–16. századé a főszerep, azon belül is az 1450-es – a nándorfehérvári diadal, Hunyadi János halála, Cillei Ulrik megölése, a Hunyadi fiúk elfogása, László lefejezése és Mátyás királlyá választása –, valamint az 1520-50-es éveké – Habsburg Mária Magyarországra érkezése, a mohácsi csata és a holtak eltemetése, László, Dorottya és Ferenc halála, Orsolya fiúsítása és Nádasdyval kötött házassága – a főszerep.

A fentiek tükrében amennyiben azt vizsgáljuk meg, hogy kik azok a családtagok, akik főszerepet kaptak a lírai és prózai műfajok bármelyikében, s különösen egy-egy nagyobb lélegzetvételű regényben, egyértelműen a 16. század főlényé látszik. Meglepetésünkre az is egyértelművé válik, hogy csak a család két női tagjának, Dorottyának és Orsolyának sikerült regény-fő- és címszereplővé válnia. Amennyiben kitekintésként azt is megnézzük, hogy az irodalmon kívül a képzőművészetben, valamint a történelmi emlékezet egyéb hivatalos és civil keretein belül (például közterek, intézmények, egyesületek elnevezéseit nézve) kik és mily módon találhatóak meg, Dorottya vezető szerepe még egyértelműbbé válik. Mindez az esztergomi érseket, zágrábi püspököt, Nagy Lajos és Mátyás király seregében harcoló főurakat adó, évszázadokon át vezető szerepet viselő család esetében egyedi jelenségnek mondható. Egyben azt is mutatja, hogy

az írók fantáziáját a kardforgató, politikai babérokra törő bárók helyett jobban megmozgatták a korszakból kevésbé ismert, atipikusabb női szereplők.

Az irodalmi művek hitelességét vizsgálva azt láthatjuk, hogy többségük próbálta a szereplőket saját korukban – az író történeti tudása alapján – elhelyezni, bár e dicsérendő próbálkozás sok esetben komoly csorbákat szenvedett. Ennek okai többértűek lehetnek: több esetben még nem születtek meg olyan történészi feldolgozások, amelyekre az írók támaszkodni tudtak volna, illetve gyakran kiderül, hogy szimplán nem ismerték, olvasták a már meglévő munkákat, vagy amennyiben igen, akkor sem hasznosították őket, esetleg szelektív módon válogattak a tények közül. Így érkezünk meg azon fiktív történetekhez, melyeknek a hitelességre való törekvés nem prioritás, a múlt csupán díszlet, amelyben az íróai fantázia szabadon szárnyalhat. Erre kiváló példa a Mátyást lenyilazni próbáló Kanizsai Miklós és a fiktív családtagok esete. Ugyanakkor a történelmi hitelesen úgy is eshet csorba, ha az író kora történészeinek egybehangzó véleményét követi. Emlékezetes példa Kanizsai László esete, aki a fentebb bemutatott irodalmi munkák, valamint a korábbi szakirodalom szerint is rész vett, s halálosan megsérült a mohácsi csatában. Ennek megfelelően hosszú oldalak foglalkoznak élete utolsó napjaival, agóniájával, temetésével, s családja fájdalmával. Ennek ellenére az elmúlt években tisztázódott, hogy László nem vehetett részt a mohácsi csatában, ugyanis egy évvel korábban elhunyt.

Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy egy-egy korszakban, írónál hogyan és miért úgy alakult a Kanizsaiak (egy-egy tagjainak) megítélése, több esetben, főleg a két világháború közti időszakban egyértelművé válnak az indokok: a családtagok eszközök arra, hogy az író egy-egy számára fontos pozitív vagy negatív tulajdonságot, karaktertípust, sok esetben eltúlozva, akár politikai meggondolások által vezérelve mutasson be. Így lett Trianon után Dorottya a nemzetéért aggódó hős asszony, János pedig a kommunista irodalomban a népnínyzó földesúr, az antagonist.

Érdemes egy különleges összefüggésre felhívni a figyelmet: a Kanizsai család irodalmi emlékezetének legfontosabb szegmensei között szerepelnek az 1456-os nándorfehérvári csata, valamint az 1526-os mohácsi temetés. Mindkettő egy-egy nagy csatához köthető, s az eddigiek alapján láthatóvá vált, hogy

Kanizsai László és Dorottya helytállása, hősiessége fontos pontja az irodalmi alkotásoknak. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy e két esemény történelmi hitelessége a mai napig nincsen teljes mértékig tisztázva. László nándorfehérvári harcáról és testvére mohácsi temetéséről pedig Thuróczy János és Istvánffy Miklós jóvoltából csupán egy-egy történetírói mondat árulkodik, s a kérdéskört nem járta még körbe megnyugtató módon a történetírás. Közeledve Mohács 500., valamint Nándorfehérvár 570. évfordulójához, érdemes lenne e hiányosságokat pótolni.

Összességében arra is felhívja e rövid elemzés a figyelmünket, hogy a történészek egyik fontos feladata, hogy reflektáljanak az általuk kutatott témák irodalmi – és filmes – megjelenítésére, s egyben megfelelő keretek közt támogassák a történelmileg minél hitelesebb ábrázolások megszületését. Esetünkben ez elsősorban a Kanizsai család, valamint Nagykanizsa és Sárvár korabeli történetének alaposabb feldolgozása, valamint az eredmények tudományos és ismeretterjesztő formában történő bemutatása lenne.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ács 2016.** Ács Pál: Alvisé Gritti és Nádasdy Tamás – egy elhidegült barátság történeti háttere. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére.* 2. szerk. Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor – Hiller István – Szirtes Zsófia – Balogh Zsuzsanna – Pásztor Katalin – Tamás Máté, Budapest, 2016, 133–147.
- Apor 2002.** Apor Elemér: *Feje fölött a pallos árnyéka. Dobó István regényes életrajza.* Eger, 2002.
- Arany 1978.** Arany János összes költeményei, II. szerk. Keresztury Dezső – Keresztury Mária, Budapest, 1978.
- Ardamica 1990.** Ardamica Ferenc: Erzsébet éjszakája. *Palócföld*, 24. (1990) 5. sz., 8–13.
- B. Szabó 2013.** B. Szabó János: *A mohácsi csata.* Budapest, 2013.
- Babits 1977.** Babits Mihály összegyűjtött versei. Belia György (összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta), Budapest, 1977.
- Babus–Müller–Seres 2019.** Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. 1953–1957. szerk. Babus Antal – Müller Gabriella – Seres Attila, Budapest, 2019.
- Balogh 1896.** Balogh János: *Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi leírása.* Nagykanizsa, 1896.
- Balogh 2002.** Balogh Tamás: „...a fojtó állapotból kedves levele mentett meg”. Schöpflin Aladár és Szekfű Gyula levelezése. *Irodalomtörténet*, 83. (2002) 3. sz., 361–381.
- Baloghné Hajós 1945.** Baloghné Hajós Terézia: *Mohács angyala.* Budapest [1945.]
- Bán 2009a.** Bán Mór: *Hunyadi. II. Az üstökös lángja.* Budapest, 2009.
- Bán 2009b.** Bán Mór: *Hunyadi. III. A csillagösvény hídja.* Budapest, 2009.
- Bán 2010.** Bán Mór: *Hunyadi IV. A hadak villáma.* Budapest, 2010.
- Bán 2014.** Bán Mór: *Hunyadi. I. A Hajnalcsillag fénye.* Budapest, 2014.
- Bán 2017.** Bán Mór: *Hunyadi. IX. Isten árnyéka.* Budapest, 2017.

- Bariska 2007.** Bariska István: *A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország*. Szombathely, 2007.
- Bartók 1898.** Bartók Lajos: *Mohács után*. Budapest, 1898.
- Belányi 1882.** Belányi Tivadar: *A szántói sülyedt ház*. *Zalamegye*, 1. (1882) 6. sz., 1–2., 7. sz., 1–2.
- Benedek 1928.** Benedek Rózsi: *Régi magyar nyomdákról*. *Magyar Lányok*, 34. (1928) 19. sz., 300.
- Benkő 2019a.** Benkő László: *Mátyás király. I. Isten választottja*. Szeged, 2019.
- Benkő 2019b.** Benkő László: *Mátyás király. II. A vaskezű*. Szeged, 2019.
- Benkő 2021a.** Benkő László: *Mátyás fia, Corvin János. I. Árulók diadala*. Szeged, 2021.
- Benkő 2021b.** Benkő László: *Mátyás fia, Corvin János. II. Az oligarchák országga*. Szeged, 2021.
- Bibó 1934.** Bibó Lajos: *Kanizsai kaland*. Budapest, 1934.
- Bilkei 2023.** Bilkei Irén: *Hermelines subák, vízjeles papírok és a szelídített szarvas. Hétköznapi élet a Nyugat-Dunántúlon a 15–16. században*. Sárvár–Szombathely, 2023. (A Nádasdyak hagyatéka 2.)
- Bíró 2017.** Bíró Szabolcs: *Anjouk. IV. Szent György testvérei*. Budapest, 2017.
- Bíró 2018.** Bíró Szabolcs: *Anjouk V. Ötvenezer lándzsa*. Budapest, 2018.
- Bíró 2019.** Bíró Szabolcs: *Anjouk VI. Királyok éneke*. Budapest, 2019.
- Bokányi 2009.** Bokányi Péter: *Gulácsy Irén történelmi regényeiről*. In: Varga Virág – Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nő, tükrök, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Budapest, 2009, 290–298.
- Bónisné Wallon 1925.** Bónisné Wallon Emma: *Szálló dicsőség*. *Magyar Lányok*, 31. (1925) 36. sz., 571–575.
- Bónizs 2016.** Bónizs Róbert: *Toldi. I. Ördögi erő*. Budapest, 2016.
- Bónizs 2020.** Bónizs Róbert: *Toldi. III. Esztergom oroszlánja*. Budapest, 2020.
- Botos 2019.** *A történettudomány és a történelmi regény*. szerk. Botos Máté, Budapest, 2019.
- Bullae Bonifacii IX.** *Bullae Bonifacii IX. p. m. IX. Pars altera. IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404*. Budapest, 1889. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. Ser. 1. 4.)

- C. Tóth 2024.** C. Tóth Norbert: *Dózsa György. Kultusz és történelem (Rendhagyó életrajz)*. Pécs, 2024.
- C. Tóth–Neumann 2015.** C. Tóth Norbert – Neumann, Tibor (szerk.): *Keresztesekekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Budapest, 2015.
- Csávossy 1960.** Csávossy Leó: *Hirdessétek harangok*. New York, [1960.]
- Cselenyák 2022.** Cselenyák Imre: *Hej, Tinódi!*. Budapest, 2022.
- Csermelyi 2021.** Csermelyi József: *Idegen származású katona és hivatalviselő nemesi családok a 15–16. századi Nyugat-Magyarországon: Különös tekintettel a Baumkircherekre, a Grafeneckekre és a Weispriachokra* [PhD-disszertáció, PPKE BTK], Budapest, 2021.
- Csukovits 2003.** Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.)
- Csukovits 2020.** *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. szerk. Csukovits Enikő, Budapest, 2020.
- Dénes 1943.** Dénes Gizella: *Virrasztó asszony. Kanizsai Dorottya életének regénye*. Budapest, [1943.]
- Dóbk 2024.** Dóbk Ágnes: Pázmány Péter alakja a 20. századi szépirodalomban. *Irodalmi Magazin*, 12. (2024) 2. sz., 103–108.
- Engel 2003.** Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: *Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. [Budapest] 2003.
- Fedele 2015.** Fedele Tamás: „Isten nevében utazunk”. *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Pécs, 2015.
- Földes 1907.** Földes Imre: *Daczos lelkek. Magyar történeti színműtár 10*. Budapest, 1907.
- Frankenburg 1843.** *Magyar életképek. I.* Frankenburg Adolf (szerk.), Pest, 1843, 380–383.
- Galambosi 1981.** Galambosi László: *Naptollú vándor. Válogatott versek 1955–1978*. szerk. Horváth Zsigmond, Budapest, 1981.
- Gergely: Úriszék** Gergely Sándor: *Úriszék*. é.n.
- Gergely 1960.** Gergely Sándor: *Dózsa György. I–III*. Budapest, 1960.
- Gulácsy 1934.** Gulácsy Irén: *Fekete vőlegények*. Budapest, 1934.
- Gulácsy 1940.** Gulácsy Irén: Királyfogás. *Uj Idők*, 46. (1940) 41. sz., 1–3.

- Gulácsy 1941.** Gulácsy Irén: *Jezabel*. I. Budapest, 1941.
- Gulácsy 1943.** Gulácsy Irén: Európa hulló csillaga. *Uj idők*, 49. (1943) 16. sz., 438., 18. sz., 519.
- Hámos 1950.** Hámos György: Így írtok ti. 1514. Kivégzés. Regény. Írta: Gergely Sándor. *Irodalmi Ujság*, 1. (1950) 1. sz., 8.
- Harsányi 1942.** Harsányi Zsolt: *Mathias rex. Hunyadi Mátyás életének regénye*. Budapest, 1942.
- Hasanović-Kolutác 2019.** Hasanović-Kolutác Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, 563–617.
- Háy 1964.** Háy Gyula: Mohács II. *Kortárs*, 8. (1964) 3. sz., 361–386.
- Herczeg 1922.** Herczeg Ferenc: *A fogyó hold*. Budapest, 1922.
- Hóvári 2019.** Hóvári János: A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, 539–562.
- Hunyady 1937.** Hunyady Ferenc: *Szétesett ország*. Budapest, 1937.
- Illyés 1977.** Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1977. *Kortárs*, 35. (1991) 1. sz. 3–14.
- Istvánffy I/1.** Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. Benits Péter (s.a.r.), Budapest, 2001.
- Jánosy 1987.** Jánosy István: Sylvester János: Finálé (drámarészlet). *Diakonia*, (1987) 1. sz., 60–73.
- Jókai 1972.** Jókai Mór: *Fráter György*. 1–2. szerk. Oltványi Ambrus, Budapest, 1972.
- Käfer 2018.** Käfer István: A budai király igazsága. *Napút*, 20. (2018) 4. sz., 106–111.
- Kanász 2013.** Kanász Viktor: *Középkori főúri életrajzok megírásának problémái Kanizsai László (†1477/78) példáján* [szakdolgozat]. Piliscsaba, 2013.
- Kanász 2018.** Kanász Viktor: Protestánsok és katolikusok a 16. századi Kanizsán. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. Veszprém, 2018. 125–153.

- Kanász 2020.** Kanász Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest, 2020. 93–105.
- Kanász 2022.** Kanász Viktor: *Magyarország és a Szentszék a 16. század közepén. Girolamo Martinengo nuncius és a Magyar Királyság (1550–1554)*. PhD-értekezés, PTE BTK, Győr–Pécs, 2022.
- Kanász 2023.** Kanász Viktor: Protestáns vagy katolikus volt-e Nádasdy Tamás? *Evangélikus élet*, 88. (2023) 11–12. sz., 31–33.
- Kanász 2024.** Kanász Viktor: *A mohácsi csata és II. Lajos király az ex libriseken*. In: Varga Szabolcs (szerk.): *Temetetlen Mohács. Az 1526. és az 1687. évi csata új kutatási eredményei*. Budapest, 2024, 277–284.
- Károlyi–Szalay 1882.** *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. szerk. Károlyi Árpád – Szalay József, Budapest, 1882.
- Kelényi 2012.** Kelényi Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai. *Fons* 19. (2012) 4. sz., 495–529.
- Kemény 1858.** Kemény Zsigmond: *Zord idők*. h.n. 1858.
- Kerényi 1985.** Kerényi Grácia: *Nálunk a málnabokrok*. szerk. Ugrin Aranka. Budapest, 1985.
- Kissné 1942.** Kissné T. L.: Tábornő mellett. *Magyar Lányok*, 48. (1942) 42. sz., 508–509.
- Kocsis 1923.** Kocsis László: Anjou Mária. *Prágai Magyar Hírlap*, 2. (1923) 178. (331.) sz., 2–3., 179. sz., 2.
- Kocsis 1924.** Kocsis László: Durazzói Károly. *Pesti Napló*, 75. (1924) 86. sz., 2.
- Kondics 1983.** Kondics József: Sárvár és a sárváriak a magyar képzőművészetben I. rész. *Vasi Szemle*, 37. (1983) 4. sz., 584–603.
- Kosztolányi 1964.** *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. szerk. Szász Imre. Budapest, 1964.
- Körmendi 2010.** Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. *Turul*, 83. (2010) 1. füzet, 3–24.
- Kőszegi 1984.** Kőszegi Imre: *Szerelmes Orsikám*. Budapest, 1984.
- Krúdy 1911.** Krúdy Gyula: *A király palástja*. Budapest, [1911.]

- Krúdy 1925.** Krúdy Gyula: Tizenhárom magyar nő menybeszállása. Jegyzetek egy történelmi könyv margójára. *Nyugat*, 18. (1925) 22. sz., 395–399.
- Krúdy 1926.** Krúdy Gyula: Mária királyné Pozsonyban. *Ujság*, 2. (1926) 294. sz., 92–94.
- Krúdy 1979.** Krúdy Gyula: *Királyregények*. Budapest, 1979.
- Krúdy 1988.** Krúdy Gyula: Lajos király hadba megy. *Kincskereső*, 15. (1988) 6. sz., 24–26.
- Laczkó 1937.** Laczkó Márta: *Nádasdy Orsika*. Budapest, [1937.]
- Lászlóffy 2018.** Lászlóffy Aladár: Dühöng a déli szél. részlet. *Helikon*, 29. (2018) 4. sz., 14–16.
- Lenkei 1904.** Lenkei Henrik: Két kapavágás. *Mohács és Vidéke*, 23. (1904) 27. sz., 4–5.
- Leszkay 1939.** Leszkay Iréné Éva: Asszony és család. *Élet*, 30. (1939) 34. sz., 340–341.
- Lissák 1970.** Lissák György: *Az aranykígyó*. Budapest, 1970.
- Maczák 2024.** Maczák Ibolya: „Nincs többé lehetetlen ezen a nyelven”. Pázmány stílusának elemei és mítoszai a 20. századi szépirodalomban. *Irodalmi Magazin*, 12. (2024) 2. sz., 109–114.
- Mézes 1927.** Mézes János: Nándorfehérvár. *Zászlónk*, 26. (1927) 3. sz., 69–71.
- Miklya 2023.** Miklya Luzsányi Mónika: *Mohács özvegye*. Budapest, 2023.
- Mikszáth 1977.** Mikszáth Kálmán: *Kísértet Lublón. A szelistyei asszonyok*. Budapest, 1977.
- MK. 1895.** M. K.: A fekete posztós palota. írta Gergely diák. *Képes Folyóirat - A Vasárnapi Ujság füzetekben*, 17. (1895) 3–4. sz., 3.
- Nagy 1930.** Nagy Emma: Csatamezőn. *Napkelet*, 8. (1930) 8. sz., 731.
- Nagy 1935.** Nagy Méda: Asszonyfejek a régi századokból. A mennyegző. *Magyar uriasszonyok lapja*, 12. (1935) 33. sz., 18–19.
- Nagy 1941.** Nagy Méda: *Legendáshírű magyar asszonyaink*. Budapest, 1941.
- Nagy-L. 2024.** Nagy-L. István: A mohácsi csata 4D-ben. Adalékok a csata harcászati rekonstrukciójához. 2024. In: Varga Szabolcs (szerk.): *Temetetlen Mohács. Az 1526. és az 1687. évi csata új kutatási eredményei*. Budapest, 2024, 393–412.

- Nemes 2021.** Nemes Gábor: A veszprémi egyházmegye kapcsolata a Római Kúriával a késő középkorban. In: „*Capella reginalis*”. *A veszprémi püspökség a középkorban.* szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László, Veszprém, 2021, 123–155.
- Nógrády 2015.** Nógrády Árpád: „Az elakadt fejlődés”. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról.* Budapest, 2015, 11–30.
- Örsi 1991.** Örsi Ferenc: *Jus ultimae noctis, avagy Egy este a siklói várban. Történelmi látomás 2 részben.* Budapest, 1991.
- Pálosfalvi 2013.** Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkrónikájához. *Századok*, 147. (2013) 2. sz., 347–380.
- Papp 2018.** Papp Gábor: Házastársi örök szerelem. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése. In: *Szerelmek a magyar történelemben.* szerk. Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, 2018, 11–26.
- Papp 2022.** Papp Júlia: *A mohácsi csata és II. Lajos a 16–19. századi képzőművészetben* [Akadémiai doktori értekezés]. Budapest, 2022.
- Papp 2023.** Papp Júlia: „A mohácsi temetés”. Perényi Imréné Kanizsai Dorottya az irodalomban és a képzőművészetben. In: Varga Szabolcs (szerk.) *Elsülylyedt Mohács. Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiről.* Budapest, 2023. 271–288.
- Papp 2024.** Papp Júlia: *Kép és emlékezet. A mohácsi csata és II. Lajos a képzőművészetben.* Budapest, 2024.
- Passuth 1968.** Passuth László: *Nápolyi Johanna.* Budapest, 1968.
- Péter 2003.** Péter Katalin: Kanizsai Dorottya. In: Szentpéteri József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben.* Budapest, 2003, 46–49.
- Péterfi 2016.** Péterfi Bence: A Lajtán innen, az Innen túl: Kanizsai János pályafutása a Magyar Királyságban és a Szent Római Birodalomban a 15–16. század fordulóján. *Századok*, 150. (2016) 2. sz., 443–472.
- Rácz 2020.** Rácz György: Főúri címerhasználat az Anjou-korban. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Az Anjou-kor hatalmi elitje.* Budapest, 2020, 317–339.
- Reiszig 1941.** Reiszig Ede: A Kanizsaiak a XV. században. *Turul*, 55. (1941) 22–31. 71–81.

- Reviczky 1944.** *Reviczky Gyula összegyűjtött művei.* Paku Imre (s.a.r.), Budapest 1944.
- S. Varga 2024.** S. Varga Pál: *Fejezetek a 19. század második felének magyar regénytörténetéből.* Debrecen, 2024. (Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek 6.)
- Sárándi 1914.** Sárándi István: Becsületes Tamás. *Jó Pajtás*, 6. (1914) 45. sz., 722–724.
- Szabó 2023.** Szabó András: *Egyház és egyéniség. Tanulmányok a régi magyar irodalomról és művelődésről.* Budapest, 2023.
- Szabó 1865.** Szabó Aurél: Borbála királyné. *Hazánk s a Külföld*, 1. (1865) 43. sz., 676–680.
- Szathmáry 1854.** Szathmáry Károly: *Sirály I–III.* Pest 1854.
- Szegedy-Maszák 2015.** Szegedy-Maszák Mihály: Történelem és/vagy regény. *Korunk*, 26. (2015) 8. sz., 3–12.
- Tábori 1897.** Tábori Róbert: Mátyás ifúsága. *Az Én Ujságom*, 8. (1897) 21. sz., 330–333., 24. sz., 378–396.
- Takács 2024.** Takács Zoltán Bálint: A szerelem örök. A Nádasdyak családi kapcsolatai. In: *Historia Transdanubiana. Tanulmányok Bilkei Irén születésnapjára.* szerk. Kelényi Borbála – Kanász Viktor – Takács Zoltán Bálint, Szombathely–Sárvár, 2024. 304–316.
- Takáts 1982.** Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok.* Válogatta és sajtó alá rendezte: Réz Pál, Budapest, 1982.
- Tárkányi 1857.** *Tárkányi B. J. költeményei.* A költő életrajzával Toldy Ferenc által, Pest, 1857.
- Thurzó 1969.** Thurzó Gábor: A tanú. *Élet és Irodalom*, 13. (1969) 13. sz., 10.
- Vajda 1907.** *Szavalókönyv iskolai ünnepélyekre alkalmas költemények gyűjteménye.* szerk. Vajda Gyula, Budapest, 1907.
- Vajk 2003.** Vajk Ádám: Kanizsai III. János. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003.* szerk. Beke Margit, Budapest, 2003, 196–200.
- Vándor 1994.** Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia. 1.* Nagykanizsa, 1994, 215–424.

- Varga 2023.** *Elsüllyedt Mohács. Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiről.* szerk. Varga Szabolcs, Budapest, 2023.
- Vida 1988.** *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Vida Tivadar (válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta). Budapest, 1988.
- Vörösmarty 1845.** Vörösmarty Mihál: *Czillei és a' Hunyadiak.* Pest, 1845.
- Zárug 1942.** Zárug Lajos: Ott voltam Nándor ostrománál. *Tolnai Világlapja*, 44. (1942) 35. sz., 12–14.

KÉPMELLÉKLET



1. kép. Kanizsai János esztergomi érsek címere Ulrich Richental krónikájából
Ulrich von Richental: *Concilium zu Constenz*. Augsburg, 1483, 124v.



2. kép. Gombos László ex librise, Várkonyi Károly 1976-os alkotása (a szerző tulajdonában)



3. kép. Kanizsai Dorottya bronz mellszobra Siklóson, Trischler Ferenc alkotása (a szerző felvétele)



4. kép. Kanizsai Dorottya eltemeti a mohácsi csatában elesetteket (Wegroszta Zoltán alkotása)



5. kép. Csávás Csaba és Tislér Zoltán 2023-ban Homokkomáromban felállított Kanizsai Dorottya-szobra (a szerző felvétele)



6. kép. Kanizsai Orsolya ételt oszt. Kis újság, 41. (1928) 29. sz., 2.



Kart karbaölve vezette az ebédlőterem felé.

7. kép. Márton Lajos rajza az egyik nevelt lányát, Nádasy Orsolyát kísérő Kanizsai Orsolyáról Laczkó Márta 1937-es regényében. (Laczkó 1937, 93.)



8. kép. Kanizsai Orsolyáról és fiáról, Nádasy Ferencről elnevezett utcák Ménfőcsanakon (a szerző felvételei).

K Ö Ö A R T Ú R

SZUVERÉNKÉNT, MÉGIS SZÖVETSÉGBEN?

ADALÉKOK A KÖZÉP-EURÓPAI REGIONÁLIS KONCEPCIÓK 19–20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

KIVONAT: Amikor a napóleoni háborúk után 1815. szeptember 26-án I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és magyar király, valamint III. Frigyes porosz király vezetésével Párizsban megkötötték a Szent Szövetség nevet viselő politikai és katonai szövetség, az Európa sorsát irányító országok azt hitték: hosszútávon konzerválhatóak a 18. századi állapotok államberendezkedést, társadalmi tagozódást, határkérdéseket stb. illetően. A 18–19. század fordulóján megjelent eszmerendszerek (nacionalizmus, liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) oly mértékben alakították át a társadalmi gondolkodást, a világról alkotott képét az emberiségnek, hogy a korábbi, feudális európai állapotokat lehetetlen volt fenntartani, megőrizni. Ez azonban azt is jelentette, hogy a korábban kevésbé jelentősnek tartott etnikai, nemzetiségi hovatartozás – hisz az egyén társadalmi státuszát a nemesi cím (nem)birtoklása és a vallásfelekezeti hovatartozása határozta meg – fontos tényezővé vált, ami nem csak a közösség történelmi múltjának feltárásában, a nemzet történelmi nagyjainak felkutatásában merült ki, hanem igényt formáltak népek az azonos nyelvet beszélő nemzettestvéreik egy országban való egyesítésére is. E törekvés azokban az olyan európai régiókban, ahol etnikailag vegyes lakosság élt, komoly nehézségeket, konfliktusokat szült.

A közép-európai politikai elitet illetően többségben voltak azok, akik úgy gondolták létrehozhatóak egységes nemzetállamok annak ellenére, hogy etnikailag vegyes a térség. A sikeres kivitelezést különböző intézkedésektől, változtatásoktól várták. A Magyar Királyságban a reformkor nagyjai, példának okáért Kossuth Lajos, a jobbágyfelszabadítástól várták azt, hogy az ország nemzetiségi (ilyenek voltak az oláhok, azaz románok, szerbek, szlovákok ruszinok és még sorolhatnánk) problémái megoldódjanak. Meglátásuk szerint a csonka társadalmat alkotó – azaz nemesi réteg nélküli, majd teljes mértékben a jobbágy-ság soraiba sorolható népelemek – nemzetiségi közösségek, hálából a szabad paraszttá tételükért, lojálissá válnak a magyar államhoz, nem kívánnak majd területi autonómiát, nem akarnak majd kiválni és még talán az önkéntes asszimiláció útjára is lépnek. Mások az erőszakos asszimiláció gondolatát sem tartották ördögtől valónak, hivatkozva a francia forradalomra (1789 és az azt követő évek eseményei), mely nem csak a modern francia nemzet születését eredményezte, hanem a forradalmi események lehetővé tették a franciaországi nemzetiségek megsemmisítését, erőszakos beolvasztását a többségi nemzetbe, mely gyakorlatilag a Francia Királyságot nemzetállammá alakította át.

Keveseknek adatott meg az a kiváltság, hogy Közép-Európa multietnikális jellegéből kiindulva konföderatív állam kialakításának gondolatával foglalkozzanak, vagy regionális együttműködési koncepciók megtervezésén fáradozzanak. De mégis kik voltak azok, akik fejből kipattantak ilyen megoldási lehetőségek és milyen megoldási javaslataik voltak? Ezekből a 19–20. századi tervekől, ötletekből szándékozik tanulmányunk ízelítőt adni, a teljességre törekvés igénye nélkül.

KULCSSZAVAK: Közép-Európa, regionális koncepciók, nemzetállam, szuverenitás, konföderalitás

ARTÚR KÖŐ

SOVEREIGN YET ALLIED? CONTRIBUTIONS TO THE 19TH- 20TH CENTURY HISTORY OF REGIONAL CONCEPTS IN CENTRAL EUROPE

ABSTRACT: Following the Napoleonic Wars, when the political and military alliance known as the Holy Alliance was concluded in Paris on 26 September 1815 under the leadership of the Russian Tsar Alexander I, the Austrian Emperor and Hungarian King Franz I and the Prussian King Frederick III, the countries that controlled the destiny of Europe believed that the 18th -century conditions could be preserved in the long term, as regards the organisation of the state, social organisation, border issues, etc. The ideological systems that emerged at the turn of the 18th and 19th centuries (nationalism, liberalism, conservatism, socialism) transformed social thought and the way humanity saw the world to such an extent that the previous feudal European conditions were impossible to maintain and preserve. This also meant, however, that ethnicity and nationality, which had previously been considered less important, since one's social status was determined by one's (non-)possession of a noble title and one's religious affiliation, became an important factor, not only in the exploration of the community's historical past and the search for the nation's historical greats, but also in the demand of peoples for the unification of their brothers and sisters speaking the same language in a single country. This ambition created serious difficulties and conflicts in European regions with ethnically mixed populations.

Among the political elites in Central Europe, the majority were those who believed that unified nation states could be created despite the ethnically mixed nature of the region. They expected various measures and changes to ensure successful implementation. In the Kingdom of Hungary, the great reformers, such as Lajos Kossuth, hoped that the liberation of the serfs would solve the country's ethnic problems (such as the ethnic Vlachs, i.e. Romanians, the Serbs, Slovaks, Rusyns and so on). In their view, the ethnic communities that formed a truncated society, i.e. devoid of a noble class, and subsequently fully reduced to serfdom, would become loyal to the Hungarian state in gratitude for having been made free peasants, and would not want territorial autonomy, would not seek to secede and might even embark on a path of voluntary assimilation. Others did not even consider the idea of forced assimilation to be diabolical, referring to the French Revolution (1789 and the events of the following years), which not only gave birth to the modern French nation, but the revolutionary events allowed for the annihilation of the nationalities in France, their forced assimilation into the majority nation, which effectively transformed the Kingdom of France into a nation-state.

Few had the privilege of exploring the idea of a confederal state, or of designing regional cooperation concepts, based on the multi-ethnic nature of Central Europe. But who were the people who came up with these ideas and what were their proposals? Our study aims to illustrate of these plans and ideas from the 19th and 20th centuries, without being exhaustive.

KEYWORDS: Central Europe, regional conceptions, national state, sovereignty, confederacy

Amikor a napóleoni háborúk után 1815. szeptember 26-án I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és magyar király, valamint III. Frigyes porosz király vezetésével Párizsban megkötötték a Szent Szövetség nevet viselő politikai és katonai szövetség, az Európa sorsát irányító országok azt hitték: hosszú távon konzer-

válthatók a 18. századi állapotok államberendezkedést, társadalmi tagozódást, határkérdéseket stb. illetően. A 18–19. század fordulóján megjelent eszmerendszerek (nacionalizmus, liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) oly mértékben alakították át a társadalmi gondolkodást, az emberiség világról alkotott képét, hogy a korábbi, feudális európai állapotokat lehetetlen volt fenntartani, megőrizni. Ez azonban azt is jelentette, hogy a korábban kevésbé jelentősnek tartott etnikai, nemzetiségi hovatartozás – hisz az egyén társadalmi státuszát a nemesi cím (nem)birtoklása és a vallásfelekezeti hovatartozása határozta meg – fontos tényezővé vált, ami nem csak a közösség történelmi múltjának feltárásában, a nemzet történelmi nagyjainak felkutatásában merült ki, hanem igényt formáltak népek az azonos nyelvet beszélő nemzettestvéreik egy országban való egyesítésére is. E törekvés azokban az európai régiókban, ahol etnikailag vegyes lakosság élt, komoly nehézségeket, konfliktusokat szült.

A közép-európai politikai elitet illetően többségben voltak azok, akik úgy gondolták, létrehozhatók egységes nemzetállamok annak ellenére, hogy etnikailag vegyes a térség. A sikeres kivitelezést különböző intézkedésektől, változtatásoktól várták. A Magyar Királyságban a reformkor nagyjai, példának okáért Kossuth Lajos, a jobbágyfelszabadítástól várták azt, hogy az ország nemzetiségi (ilyenek voltak az oláhok, azaz románok, szerbek, szlovákok, ruszinok és még sorolhatnánk) problémái megoldódjanak. Meglátásuk szerint a csonka társadalmat alkotó – azaz nemesi réteg nélküli, majd teljes mértékben a jobbágy-ság soraiba sorolható népelemek – nemzetiségi közösségek, hálából a szabad paraszttá tételükért, lojalissá válnak a magyar államhoz, nem kívánnak majd területi autonómiát, nem akarnak majd kiválni és még talán az önkéntes asszimiláció útjára is lépnek. Mások az erőszakos asszimiláció gondolatát sem tartották ördögtől valónak, hivatkozva a francia forradalomra (1789 és az azt követő évek eseményei), amely nem csak a modern francia nemzet születését eredményezte, hanem a forradalmi események lehetővé tették a franciaországi nemzetiségek megsemmisítését, erőszakos beolvasztását a többségi nemzetbe. Ez a folyamat a Francia Királyságot gyakorlatilag nemzetállammá alakította át.

Keveseknek adatott meg az a kiváltság, hogy Közép-Európa multietnikális jellegéből kiindulva konföderatív állam kialakításának gondolatával foglalkoz-

zék, vagy regionális együttműködési koncepciók megtervezésén fáradozzon. De mégis kik voltak azok, akik fejből kipattantak ilyen megoldási lehetőségek és milyen megoldási javaslataik voltak? Ezekből a 19–20. századi tervekből, ötletekből szándékozik írásunk ízelítőt adni, a teljességre törekvés igénye nélkül.

Adam Czartoryski lengyel diplomata tervei

Adam Czartoryski (1770–1861) a 19. századi diplomáciatörténet egyik prominens és ambivalens alakja, akinek személyét általában a lengyel nemzeti önállóság újrateremtéséért tett erőfeszítésekhez szokták társítani, ugyanakkor a lengyel diplomatát foglalkoztatta Kelet-Európa, Közép-Európa és a Balkán-félsziget jövője is.¹ Czartoryski orosz külügyminisztersége, majd pedig emigrációban töltött évei alatt tervezetek sokaságát dolgozta ki arra vonatkozóan, hogy a felbomlóban lévő konstantinápolyi kormányzat hatalmát hogyan lehetne átalakítani a délkelet-európai régióban úgy, hogy az a nemzeti ügyek támogatása mellett olyan geopolitikai környezetet teremtsen, amelyben az Orosz Birodalom kárpótlást kap, és ezáltal hajlandó lesz elfogadni Kelet-Európában egy önálló lengyel államot.² Czartoryski Balkánról kialakított elképzelése nem tekinthető „klasszikus felosztási tervnek”, hiszen nem számolt az Oszmán Birodalom teljes felbomlásával, de szem előtt tartotta a félsziget népeinek önállósodási törekvéseit és a nemzeti önrendelkezés elvét, ami a kortársak szemében abszolút az újdonság erejével hatott.

A diplomata külpolitikai karrierje egybeesett az első szerb felkelés kezdeti szakaszával és a cári Oroszországnak a napóleoni háborúkban való aktív szerepvállalásának hajnalával. 1803-ban dolgozta ki első jelentős tervezetét *A politikai rendszerről, amit Oroszországnak követnie kell* címmel.³ Koncepciója Európa új és általa ideálisnak tartott, egyensúlyi állapotot biztosító politikai rendjéről a következőképpen nézett ki. Franciaországot a saját természetes határai közé kell visszaszorítani, valamint létre kell hozni egy Olasz Köztársaságot (Piemont, Lombardia és Velence alkotta volna), mely föderalisztikus jelleggel bírna. A német államok

1 Schrek 2023. 85.

2 Uo. 85–86.

3 Uo. 86.

– Ausztria és Poroszország nélkül – föderációba tömörülnének, így elkerülhető lenne azoknak nagyhatalommá válása. A Balkán szláv népeit illetően is föderációs javaslatot sugall a fentiekben említett munkája, egyedül Görögországban látta azt, hogy önálló államot lenne képes alkotni és működőképes volna. Kiemelte, hogy amennyiben az Oszmán Birodalom mégiscsak felbomlana, a cári Oroszországnak kulcsszerepet kell játszania a Balkán térségének újrendezésében.⁴

A lengyel diplomata 1806-ban átfogó tervezetekkel állt ismét elő a Balkánt illetően. A januárban összeállított memorandumának kiindulási pontját az adta, hogy az Adria-térség és a Mediterráneum védelmében Oroszországnak össze kell fognia a legnagyobb tengeri hatalommal, Nagy-Britanniával. A herceg úgy vélte, hogy ismét létre kell hozni egy angol–oros szövetséget és megosztani a feladatokat: Oroszország a dalmát területek és a Dunai Fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) védelmével biztosítaná a Nyugat- és a Kelet-Balkánt, Nagy-Britannia pedig a Földközi-tengeren való jelenlétével Egyiptomot.⁵

Második memorandumuma már az előzőhöz képest is sok új elemet tartalmazott. Adam Czartoryski az orosz külpolitika számára a Balkánon önálló cselekvési tervet készített, amiben Oroszország, az előbbiekkal ellentétben, nem támaszkodik egy másik, erős nagyhatalom szövetségére. A francia agresszió elhárítása mellett Szentpétervárnak „(...) kizárólagos befolyást kell teremtenie egész Délkelet-Európában.” Véleménye szerint támogatni kell a balkáni népek önállósodását, s ezáltal fokozni az Oroszország iránti elköteleződésüket. Ami az önállóság mértékét és jellegét illeti, Czartoryski gondolkodásmódja e tekintetben széles spektrumon mozgott. Szerbiának és Montenegrónak kimondottan nagy mozgásteret hagyott volna, amelybe még a kormányzati forma megválasztásának szabadsága is beletartozna. A másik végletet a Dunai Fejedelemségek képezték, ezek teljes egészében az Orosz Birodalomhoz csatlakoznának, az Al-Dunát téve a birodalom új határává. A köztes helyzetre pedig Albánia és Macedónia a példa, az előre meghatározott, oroszbarát monarchikus államforma kialakításával.⁶

4 Uo. 87–88.

5 Uo. 92.

6 Uo. 93.

A harmadik memorandum központi eleme a Nyugat-Balkán és a görög térség volt. Czartoryski úgy vélte, a Franciaország elleni hatékony fellépéshez mindenképpen szükség van Montenegró és Szerbia megnyerésére, valamint két fontos ütközőállam létrejöttére. Az egyik a nyugat-balkáni területek részét fogta volna át Dalmácia, Montenegró, Cattaro és Hercegovina egyesülésével, a másik pedig a Jón-szigetek és peloponnészoszi területek integrációjával megszülető görög állam lett volna elképzelése szerint.⁷

Kossuth Lajos terve: a Dunai Államok Szövetsége (Duna konföderáció)

Kossuth Lajos – azt követően, hogy az 1848–1849-es magyar szabadságharcot cári túlerővel vérbefojtották – az emigrációban levonta a tanulságokat. Arra a következtetésre jutott, hogy a függetlenedési kísérlet kudarcának egyik oka az volt, hogy a nemzetiségeket nem sikerült a magyarok oldalára állítani, a magyar ügynek megnyerni őket. Így korábbi, reformkori álláspontján változtatva egy olyan Duna-menti államszövetség tervével foglalkozott, amelyben a Kárpát-medence, sőt, mi több, a Balkán egyes népei, a szerbek és a románok is megtalálnák helyüket. Eötvös Józsefhez hasonlóan felismerte, hogy a soknemzetiségű Közép-Európában nem lehet már centralizált államot létrehozni, ezért a nemzetiségek igényeit maximálisan figyelembe kell venni. Arról is meg volt már ekkor győződve, hogy a térség kisállamai egyedül életképtelenek.⁸

Kossuth először 1850 júniusában vázolta fel konföderációs elképzeléseit, amikor Teleki Lászlóval és Nicolae Bălcescuval keveredett vitába, de kitért erre az 1851 végén angol nyelven napvilágot látott kütahyai⁹ alkotmánytervezetében is. Klapka György 1855-ben a krími háborúról írott könyvében a nyugati-európai hatalmaknak Lengyelország helyreállítását, egy magyar–délsláv–román konföderáció megteremtését javasolta, amely nagyobb biztositékot nyújtana

7 Uo.

8 Arató–Koller 2015. 42.

9 Kütahya város Törökországban. Kossuth Lajos 1850 nyara és 1851 tavasza között itt élt. Itt született a fent említett alkotmánytervezete is.

Európa számára az orosz veszéllyel szemben, mint Ausztria; 1859 márciusában pedig, a francia háborús diplomácia szolgálatában, egyezményt kötött Alexandru Cuza fejedelemmel, amely az együttműködés végcéljául Magyarország, Szerbia és a két román fejedelemség konföderációját tűzte ki.¹⁰ Kossuth Lajos befolyása 1861 végén, 1862 elején az olasz kormánynál és a titkos ellenállási mozgalom körében gyengülni látszott, Klapkái pedig erősödött. Az olasz kormány így először Klapka Györggyel lépett kapcsolatba, aki 1862. április 15-ei dátummal „*Egy dunai konföderáció programja*” címmel 30 pontból álló tervezetet készített. Ezt követően Canini Márk Antal¹¹ felkereste Kossuthot. Megbeszélésükről Canini emlékeztetőt készített, amelyet Kossuth — hogy Canini balkáni tárgyalásain nagyobb súllyal léphessen fel — május 1-én aláírt, egyben kölcsönösen diszkréciót ígértek egymásnak. Kossuth a tervezettel megismertette (tájékoztatás és nem közlés végett) a *L'Alleanza* szerkesztőjét, Helfy Ignácot, aki azonban május 18-án „*Dunai konföderáció*” címmel, mint Kossuth munkáját közölte az általa aláírt emlékeztetőt. A *L'Alleanza* közlése végül a várttal ellentétes hatással járt: szakításhoz vezetett Klapka és Kossuth között és így végleg szétvetette a Magyar Nemzeti Igazgatóságot.¹² A tervezet mind magyar, mind szerb, illetve román oldalról elutasításba ütközött. Megváltozott a nemzetközi környezet is: az olasz kormány lefújta a tervezett akciót, és III. Napóleon is elejtette az 1863 tavaszára tervezett háborút. Kossuth a terv mögé állt, két hét múlva megjelent „*Felvilágosítások a Dunai Confederatio projektumához*” címmel kimerítő magyarázatot fűzött hozzá, és a magyar oldalról érkező vagy várható ellenvetésekre több levélben is válaszolt.¹³

A Dunai Szövetség (Konföderáció) tervezete szerint a Magyar Királyságnak a Habsburg Birodalom felbomlását követően államszövetségre kell lépnie a függetlenné váló Horvátországgal és Erdéllyel, valamint a török uralom alól felszabaduló Szerbiával és Román (Oláh) Fejedelemségekkel. A föderatív állam

10 Pajkossy 2002. 938.

11 Olasz író, mozgalmár, politikai ügynök. Részt vett az úgynevezett Balkán-konföderáció tervének létrehozásában, amihez Kossuth is hozzájárult.

12 Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc utáni magyar politikai emigráció vezető szerve, emigrációs kormány volt 1859–1860-ban. Tagjai Kossuth, Teleki és Klapka voltak.

13 Pajkossy 2002. 938–939.

gondolata az egyenrangúság elvén és szoros gazdasági együttműködésen alapult. Közös ügyeit (hadügy és külügy) a szövetségi hatóság (kormány) intézte volna. A kormány székhelye időközönként a fővárosok között ott, cserélődött volna. A tagállamok megőrizték volna belső önállóságukat (törvényhozás, igazságszolgáltatás) és kölcsönösen biztosították volna a területükön élő nemzetiségek jogait.

Aurel C. Popovici román nemzetiségi politikus 1906-ban közölt terve

A Román Nemzeti Párt a 20. század elején felhagyott azzal a passzivitással, amely korábban a pártot az országos politikában jellemezte. 1905 elején a pártprogramot is átírva világossá tette mindenki előtt: az erdélyi románság képviselőjének érdekében minden színtéren felveszik a küzdelmet. E változásban az is közrejátszott, hogy a pártvezetésben jelentős személyi változások mentek végbe, gyakorlatilag generációváltás történt. Míg a leköszönő, korábban jelentős befolyással bíró román nemzetiségi politikusok az országos politikai életből való kivonulásukkal igyekeztek a magyar kormányok tevékenységei ellen tiltakozni, az új, fiatalokból álló vezetői gárda a sajtóban is rendszeresen megjelenő, sok esetben országos botrányt kiváltó, a kor modern politikai eszközeire emlékeztető cselekedetek végrehajtásában látták a pártjuk jövőbeli sikerességét. A Román Nemzeti Párt a századfordulón kereste a kapcsolatot, s igyekezett elnyerni az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének, Ferenc Ferdinándnak a kegyeit. A köztudottan magyarelles, a dualista állam átalakítását erőteljesen fontolgató trónvárományos körűl kialakult „Műhely” felkérésére írta meg munkáját Aurel C. Popovici román politikus, aki 1906-ban az etnikai alapú föderalizálást, mint az egész Monarchia, s azon belül Magyarország és Erdély államjogi rendezésének kívánatos módját, vetette fel.¹⁴ Popovici – mint látható – nem történeti, hanem az etnikai régiókat kívánta az USA tagállamaira is emlékeztető autonómiával ellátni. A magyar állam minden román ajkú lakóját egy külön

¹⁴ Szarka 2016. 6–7.; Kő 2023. 55.

egységbe foglalta volna – külön részt kerekítve ki a székelyeknek –, és tervbe vette, hogy a Román Királyság csatlakozásával, Habsburg-uralom alatt megvalósítható lenne a nagyromán egység. A terv kétségkívül a dinasztia erősítését célozta, így a Műhely munkatársai közé fogadta Popovicit, aki ezután olyannyira rajongott Ferenc Ferdinándért, hogy lakását megtöltötte a trónörökösről készült különböző nagyságú képekkel. Tette mindezt annak ellenére, hogy a föderalizált Nagy-Ausziára vonatkozó tervét a főherceg soha nem fogadta el teljes egészében, mint ahogy egyetlen neki javasolt programot sem, sőt később az ötlet konzervatív szellemű átdolgozását kérte.

Jászi Oszkár és a Duna-menti Egyesült Államok

Az első világháborút, ahogy a kortársak nevezték „a nagy háborút”, az Osztrák–Magyar Monarchia a vesztesek oldalán fejezte be. A trianoni békediktátum aláírása előtti mintegy utolsó „átalakítási javaslat” Jászi Oszkár nevéhez fűződik. Jászi az 1914-ben megalakult Polgári Radikális Párt elnöke volt, az 1918. október 31-én hatalomra került Károlyi Mihály-kormány tárca nélküli minisztereként vitte a kisebbségi ügyeket. A Trianonhoz vezető úton jelentős szerepet játszó, az egyébként is alkalmatlan és naiv Károlyi-kormányban olyan feladatot kapott Jászi, ami – Bödök Gergely történész idézve – „mission impossible” volt.¹⁵ Tárgyalásai, elképzelései, meggyőzési kísérletei a Magyarországtól elszakadni kívánó nemzetiségi vezetőkkel komikusak voltak már a kortársak szemében is. A „Monarchia jövője” címmel megjelent könyvében foglalta össze elképzeléseit a „kelet-európai Svájcról”, ami alatt az osztrák–magyar állam föderális átalakítását értette. Úgy vélte, ezzel a birodalom átmenthető, és mint jelentős, önálló kulturális-gazdasági régió, sikerrel állhat ellen mind a német, mind az orosz befolyásnak.

Jászi öt államegységet képzelt el a Monarchia felváltására, ami osztrákokat, magyarokat, cseheket, lengyeleket és délszlávokat tömörített volna azonos jo-

15 Bihari 2020.

gok és autonómia alapján. Ez lett volna a Duna-menti Egyesült Államok. Jászi a románsággal nem számolt, Erdélyt magyar fennhatóság alatt tartotta volna, ám egyéb esetekben a történelmi magyar határokat alárendelte volna a nemzeti megoszlásnak.¹⁶

Habsburg Ottó konföderációs terve

A legitimisták szemében trónörökösnek számító Habsburg Ottó 1934 és 1938 között többször tárgyalt Kurt Schuschnigg osztrák kancellárral a náci Németország elleni fellépés lehetőségeiről. Miután Hitler körözést adott ki ellene, illetve a náciak megpróbálták meggyilkolni, 1940-ben elhagyta Európát. Az Egyesült Államokba menekült Habsburg Ottó egy, a Németországot a jövőben feltartóztatni képes, demokratizált Habsburg-konföderációról szóló közép-európai terveit Rooseveltnél elnök állítólag érdeklődéssel és szimpátiával hallgatta.¹⁷ Ausztriai Ottó néven, Danubian Reconstruction (Duna-menti újjáépítés) címmel a Foreign Affairs-ben foglalta össze konföderációs elképzeléseit, amelynek lényege, hogy a Habsburg Birodalom – ha nem is volt hibátlan – az első világháború után is életképes lehetett volna, és a második világháború után demokratikus konföderációként újratereztendő.¹⁸ „Sokan vannak ma, akik (...) vonakodnak visszacsinálni, amit egykor tettek, mert, ahogy mondani szokás 'az órát nem lehet visszaállítani'. De van egy másik bölcsesség is, amely szerint, ha valaki eltéved a sűrűben, menjen vissza oda, ahol letért az ösvényről.” – írta munkájában.¹⁹ Ugyanakkor a föderalizmus „csak akkor segít abban, hogy az 1919-esnél jobb világot teremtsünk, ha van egy erős központi hatalom, amely a kezében tart minden külpolitikával, védelemmel, nemzetközi kereskedelemmel, valutával kapcsolatos döntést. (...) E központi hatalom legyen a nemzetek egyenlőségének legfőbb hordozója (...) Kölcsönvehetnénk az Egyesült Államok alkotmá-

16 Uo.

17 Schweitzer 2013. 80.

18 Uo.

19 Uo.

nyának egyik fő elvét, amely szerint minden tagállam, kicsi és nagy, ugyanannyi hellyel rendelkezik a Szenátusban.” – fogalmazott Habsburg Ottó.²⁰

A II. világháborút követően a romokban heverő, gazdasági nehézségekkel küzdő Nyugat-Európa rádöbbsent arra, hogy az újjáépítéshez kölcsönöket felajánló és adó nagyhatalommal, az USA-val szemben is csak akkor maradhat „súlya”, ha a történelmi ellentéteken, a múlt eseményein felülemelkedve sikerül egy gazdasági együttműködésen alakuló integrációt létrehoznia. A Kelet-Európában megjelenő szovjet veszély is a szoros együttműködésre sarkallt. Ezekből az elgondolásból (is) kiindulva született az Európai Szén- és Acélközösség terve, majd az Európai Gazdasági Közösség, amelyre építve 1992-ben a hollandiai Maastrichtban létrejött az Európai Unió létrehozásáról és a pénzügyi egységről (valutaunió) megteremtéséről szóló szerződés. 1991-ben született a Visegrádi Nyilatkozat is, melyet Václav Havel, a Csehszlovák Köztársaság köztársasági elnöke, Lech Wałęsa, a Lengyel Köztársaság elnöke és Antall József, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke írtak alá.²¹ 1993-ban Csehszlovákia kettészakadásával négytagúvá vált a Visegrádi Együttműködés, amelytől a résztvevők azt várták, hogy érdekeiket jobban fogják tudni érvényesíteni a világpolitikában. A V4-ek mindegyik tagállama 2004. május 1-től az Európai Unió tagja lett. A szövetségesek keresése és a szövetségek építése ma is zajlik. Legutóbb Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke arról beszélt, hogy bár nem kíván országa a V4-ből kihátrálni, de lát fantáziát egy magyar–szlovák–osztrák–szerb regionális szövetség létrehozására, ami a „szuverenisták szövetsége” lehetne a jövőben...

20 Uo.

21 Eredetileg Románia is szerepelt volna az együttműködésben, de az országon belüli magyarellenes atrocitások miatt végül Ion Iliescu elnök közölte, hogy mégsem vesznek részt.

IRODALOMJEGYZÉK

- Arató–Koller 2015.** Arató Krisztina – Koller Boglárka: *Európa utazása. Integrációtörténet.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- Bihari 2020.** Bihari Dániel: Trianon: így vajon egyben maradhatott volna Magyarország? <https://24.hu/tudomany/2020/08/09/trianon100-igy-talan-egyben-maradhatott-volna-magyarorszag/> (letöltés: 2024. 03. 19.)
- Köő 2023.** Köő Artúr: *Román nemzetiségi oktatáspolitikai a XX. század eleji Magyar Királyságban. A Lex Apponyi erdélyi és partiumi vitái előzményei, vitái, következményei.* Doktori értekezés, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2023.
- Pajkossy 2002.** Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-Konföderációs tervezet dokumentumai. In: *Századok* 136. évf. (2002) 4. sz. 937–957.
- Schrek–Demeter 2023.** Schrek Katalin – Demeter Gábor: Adam Czartoryski Balkán-koncepciói. In: Demeter Gábor – Schrek Katalin (szerk.): *Az eszmétörténettől a nemzetközi kapcsolatokig.* Ünnepi kötet Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen – Budapest, 2023.
- Schweitzer 2013.** Schweitzer András: Edvard Benes, Eckhardt Tibor, Habsburg Ottó, Milan Hodza, Wladyslaw Sikorski konföderációs terve a második világháború idején. In: *Doktorandusz hallgatók I. konferenciája, 2012. május 9.* Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2013. 75–90.
- Szarka 2016.** Szarka László: A háborús paktumtól a keleti Svájc tervezéséig: A nemzetiségi kérdés az első világháború magyar kormányzati politikájában. In: *Eruditio – Educatio* 11. (2016) 4. sz. 19–32.

MAGYAR ZOLTÁN

NARRATÍVTÍPUSOK ÉS NÉPI EMLÉKEZET: EGY DÉL-ERDÉLYI FALU MONDAHAGYOMÁNYA

KIVONAT: E tanulmány egy, a Székelyföld délnyugati peremén, de már Udvarhelyszék történelmi közigazgatási határain kívül fekvő magyarlakta település, Alsórákos mondahagyományát kívánja áttekinteni, a helyi szájhagyományozott népi emlékezet legjellemzőbb témaköreit és történettípusait mutatva be. Mivel e faluból 19–20. századi folklórgyűjtések csak szórványosan ismertek, és azok is javarészt egy különleges helyi népszokásra reflektálnak, a dolgozat túlnyomó része az utóbbi másfél évtized néprajzi terepmunkája alapján lett összeállítva, a helybeli interjúk által feltárt szövegfolklór hagyományokra fókuszálva. E népköltészeti örökség esetenként több évszázados múltra tekint vissza e községben, szoros összefüggésben a vidék gazdag történelmi hagyományvilágával, illetve a település nevezetes műemlékeivel (Bethlen-várkastély, templomok, szászos jellegű népi építészet). A helyi mondavilág ihlető forrásául szolgált Alsórákos változatos természeti környezete is (az Olt folyó szorosa, a környékbeli vulkanikus eredetű hegyek), valamint a népi képzelet, amely e tájon is sokszínű tematikai változatosságban mutatkozik meg, reflektálva helyi hősökre, a háborús időkre, nevezetes földrajzi helyekre és azok elnevezéseire, híres vagy hírhedt törvényen kívüli személyekre és elrejtett kincsekre, valamint nem utolsósorban a helyi hiedelemvilágra, amely még erdélyi viszonylatban is gazdag a természetfeletti világról és annak szereplőiről szóló népi elbeszélésekben.

KULCSSZAVAK: Erdély, Székelyföld, régió, lokalitás, népköltészet, monda, szájhagyomány, történelem, hiedelem.

ZOLTÁN MAGYAR

NARRATIVE TYPES AND FOLKLORE HERITAGE: LEGEND TRADITION OF A SOUTH TRANSYLVANIAN VILLAGE

ABSTRACT: This paper aims to review the folklore tradition of Alsórákos (today: Racoș, Romania) a Hungarian-inhabited settlement on the southwestern part of Szeklerland, but already outside the historical administrative boundaries of Udvarhely county, presenting the most typical topics and legend types of local oral folklore. As known folklore collections are only sporadically known available since 19-20th centuries from this village, and they mostly reflect specific local folk custom, the majority of the thesis was compiled based on the ethnographic fieldwork of the last two decades, focusing on the textual folklore traditions revealed by local interviews. In some cases, this folklore heritage goes back several centuries in this village, closely linked to the rich historical tradition of the region and the notable monuments of the settlement (Bethlen castle, churches, Saxon-style folk architecture).

The varied natural environment of this village (the gorge of the Olt River, the surrounding volcanic mountains), as well as the folk imagination, which also manifests itself in this landscape in a diverse thematic variety, reflecting on local heroes, war times, famous geographical places and geographical names, also served as a source of inspiration for the local folklore, and for the famous or notorious outlaws and hidden treasures. And last but not least, this paper presents the local lore of beliefs, which is rich in legends about the supernatural world and its figures.

KEYWORDS: Transylvania, Seklerland, region, local tradition, folk poetry, legend, oral tradition, history, folk belief

A Barcaságtól északra, a Persányi-hegység nyugati oldalán, Udvarhelyszék és a Szászföld legdélibb találkozási pontján fekszik az a falucsoport, amely néprajzi karakterét illetően külön kistájat alkot. E három település (Alsórákos, Datk, Olthévíz) sok tekintetben egymástól is különbözik, a földrajzi közelségen túl azonban hasonítja őket a székely népi kultúrával való több-kevesebb rokonság (noha máig is vita tárgya, hogy ősük valóban a Székelyföldről származtak-e el), s még inkább az unitárius vallás, jóllehet a három község közül csak Datk tisztán unitárius falu, ám az unitáriusok a másik két településen is nagy számban vannak jelen (sokáig Alsórákoson is ők alkották a többséget). E három falu lakói közül az olthévíziek kevésbé, a datkiak és az alsórákosiak azonban általában székelynek tartják magukat (a datkiak a népviseletükről is azt mondják, hogy székely ruha; Alsórákoson a fejfa helyi neve gombosfa), ennek ellenére a szomszédos székelyföldi tájakkal e Kőhalom környéki három falu népi kapcsolatai csak szórványosak voltak. Északi irányban a közlekedési utak hiánya, Erdővidék felé a hosszú Alsórákosi-szoros gátolta az intenzívebb kapcsolatok kialakulását, mindössze Kőhalom és Homoród felől a Nagy-Homoród völgye volt nyitott és könnyebben megközelíthető, az ottani unitárius falvak fűzére azonban inkább csak egyházi szempontból volt jelentős kapocs, földrajzilag azonban már távol terült el, s nem képezett tényleges szomszédságot. Mindezek miatt e három falu részint egymásra figyelve-utalva élte már hosszú évszázadok óta az életét, másrészt pedig a szász etnikai tömbbel való közvetlen kontaktus miatt nyugat és délnyugat, azaz Kőhalom és Brassó felé volt nyitott, miáltal e falvak népi kultúráján, kistáji kapcsolatrendszerén is erős nyomot hagyott a német hatás (például e települések népi építkezésében). Ez utóbbi jellemzők miatt a néprajzi szakirodalom „szászmagyarok” néven is említette e községeket,¹ azonban mint önelnevezés, sem itt, sem a nyuga-

1 Kósa–Filep 1983, 81.; Magyar 2011a, 276–278.

tabbra fekvő királyföldi magyar falvakban nem lelhető fel, mindössze a Homoród alsó folyása mentén élők illeték szórványosan e névvel a Kőhalomtól nyugatra lévő magyar községeket (Halmágy, Kóbor, Dombos, Nagymoha).

Lényegileg tehát olyan átmeneti kistájat alkot ez az egymással lazán összefüggő Kőhalom környéki falucsoport, amelynek sem táji önelnevezése nincs, sem más, néprajzilag kimutatható kohéziós sajátossága, ez átmenetiségen túlmenően azonban mégiscsak mutat önálló táji karaktert, mely leginkább az ott élők lelkületében és folklórhagyományában ragadható meg. Datk eredettörténetéhez vihet közelebb, hogy e mindhárom közül legarchaikusabb népi kultúrájú faluban egy sajátos, egész Erdélyen belül egyedülálló (i-ző és e-ző) nyelvjárást beszélnek, amire a 19. század közepén már Orbán Balázs is felfigyelt.² Talán e táji peremhelyzetnek és néprajzi definiálatlanságnak is betudható, hogy a néprajzkutatók sokáig elkerülték e vidéket. Noha Alsórákosról már a Székelyföld monográfiája is gazdag folklórhagyományokat jelzett,³ csak Faragó József 1968-ban végzett rövid terepmunkája tekinthető számottevő tudománytörténeti előzménynek – kéziratossá mondagyűjtéseit igyekeztünk beépíteni az itt olvasható gyűjteménybe.

E Kőhalom-vidéki falucsoport (kiegészülve a románok lakta Mátéfalvával és Ágostonfalvával, továbbá a ma már Erdővidék részének tekintett unitárius Felső- és Alsórákosokkal) 1775-ig a történeti Fehér vármegye, majd az újabb közigazgatási átszervezésig Felső-Fehér vármegye része volt, közbeékelve a Székelyföld, valamint a királyföldi és barcasági szász szállásterület közé. Mint kicsiny földrajzi és történelmi enklávé, a szomszédos vidékektől is sokban különbözik a története, hiszen mint jobbágyfalvak, elsősorban birtokosaik (a Sükösdök, Budaik, Bethlenek) fennhatósága alatt éltek. S bár népi kultúrájuk táji karaktere falvanként változik, közös elem a szász hatás, amely kivált a gazdálkodásban és a népi építészetben mutatkozik meg. A kistérség központja is a 20. század közepéig zömében szászok lakta Kőhalom volt.

2 Orbán 1868, I, 200.

3 Orbán 1868, I, 200–209. Itt említendő, hogy vélhetőleg Kriza János 1863-ban publikált népköltészeti gyűjteménye, a *Vadrózsák* is számos Kőhalom vidéki folklóradatot tartalmaz gyűjtőtársa, Péterfi Sándor olthévízi unitárius lelkész jóvoltából (Faragó 1979a, 33.).



1.kép: Alsórákos látképe (Magyar Zoltán fotója, 2009)

E kistáj legkeletibb települése az Olt-szoros torkolatánál fekvő Alsórákos. Nevét az ott folyó Rákos-patakról kapta, melyet manapság már inkább Sós-kút-patakának mondanak az ott lakók. Alsórákos korai történetére vonatkozóan viszonylag kevés adat áll rendelkezésre. A *Székely oklevéltár* egyes dokumentumai szerint a 13. században besenyő határőrtelep volt, melyet azonban az 1241. évi tatárjárás elpusztított. Későbbi történelme javarészt összefügg a birtoklástörténetével, és különösen azzal a máig álló várkastéllyal, amelynek építését 1624-ben kezdték meg, és amely az évszázad végére fejeződött be.⁴ A 15–17. században a Sükösd család uradalmának volt része e falu is, s a család utolsó tagja, Bethlen Gábor mezei kapitánya és udvari tanácsosa, Sükösd

⁴ A várkastély legrészletesebb leírása a 19. század közepén tapasztalható állapotok alapján: Orbán 1868, I, 201–202.

György kezdte építeni a várkastélyt. A Sükösdök magvaszakadtával a birtok a fejedelemre szállt, de az Apafi Mihály idején már Budai Péter uradalma volt, akitől keresztfia, Bethlen Sámuel örökölte, a Bethlen család tulajdonában tartva meg a 19. század hatvanas éveig.



2. kép: A Bethlen-várkastély Alsórákoson (Magyar Zoltán fotója, 2009)

Mint az a helyi történeti tudatból és a szájhagyományozott történelmi emlékezetből is kitűnik, az uradalom hajdani léte nem csupán az 1848. évi jobbágyfelszabadításig, hanem még sok tekintetben azután is meghatározta Alsórákos népének mindennapjait. A 19. század első felében már jobbágyok és zsellérek vegyesen éltek a településen, ám sorsuk javarész azonos volt, a legfőbb különbség az volt, hogy telkeik arányában hány napot voltak kötelesek a grófnak szolgálni (a kilenc holddal rendelkezők heti három, a hét holddal bírók két napot, míg a csak egyetlen telekkel rendelkező zsellérek egy napot). A jobbágytelkek eredendően a mai Alszeg területén (Alsó utca, Borbát utca, Szoros) voltak,

a zsellérek pedig jobbra a Kicsi utcában és a Földesgödör nevű településrészen laktak. S voltak, akik az idők folyamán kiemelkedtek a jobbágyi sorból, erre utal a községben egyes családok vezetékneve (Nemes).

A legkorábbi, 1698. évi urbárium összeírás 415 főt talált Alsórákoson, amelyből 73 volt magyar, 9 román és 1 cigány család. Ez a lélekszám száz év múltán alig változott, ugyanis a II. József uralkodása idején történt népszámlálás (1785) során 99 alsórákosi családot írtak össze, 405 magyar, 85 román és látványosan megszorodott 30 cigány lélekkel. Több mint száz év múlva már közel kétezer (1973) fő lakta Alsórákost (nemzetiség szempontjából 1844 magyar, 117 román, 7 német és 2 szlovák). 1992-ben pedig már 2601-en éltek a községben, az akkori népszámlálás adatai szerint 692 lakóházban 1420 magyar, 207 román és 477 román anyanyelvű, ún. „kalányos”, valamint 497 magyar anyanyelvű cigány.⁵ Számos más magyar dominanciájú településhez hasonlóan az Alsórákoson szórványosan már a 17. században jelenlévő, ortodox vallású románok is magyar anyanyelvűek, s habár arányuk a 21. századra 10% alá csökkent, a törzsökös magyar lakosság fogyatkozásával, elvándorlásával fordított arányban rendkívül megnövekedett a község cigány népessége. Az 1996. évi egyházi nyilvántartás szerint a községben akkor 1040 református, 515 unitárius, 207 ortodox és 80 római katolikus vallású személy lakott, a cigányok vallásos része pedig többnyire különféle neoprotestáns felekezethez (pünkösdisták, Jehova tanúi) tartozott.

Alsórákos néprajzi kutatástörténete a 19. század derekán veszi kezdetét, a legkorábbi vonatkozó adatok ugyanis e település kapcsán is Orbán Balázs enciklopédikus igényű művében szerepelnek. Orbán *A Székelyföld leírása* első kötetében a székely kirajzásnak tekintett Datkról, Olthévízről és Alsórákosról is szót ejt, Alsórákosnak már csak gazdag történelmi öröksége és különleges természeti környezete miatt is tág teret szentelve. Mint azt a Kőhalom felől a falu határába érkező honismereti szerző nem kevés költőiséggel írja:

5 A népszámlálási adatokat közli: Hegyessy 1996, 14.

„A kőhalom-barothi út nem követi az Olt szeszélyes kanyarulatát Dakk felé, hanem az említett Sóllyomkőnek lankásán az ugynevezett Turzon-nyakán vág át. (...) A Turzon nyakáról meglepő látvány tárul fel, egy szép völgykebel, melyet minden oldalról erdős hegylánczok amphiteatraliter vesznek körül. A zöldellő völgyet a lassú méltósággal folyó Olt kanyarogja körül, jobbról a folyamba magát szépen visztükröző Mátéfalva és a keleti szögletben Alsó-Rákos, mely négy sugár tornyával, ódon várkastélyával a Hegyes (nevü domb) aljában meglepően szép képet nyújt.

Ott ezen a lemenő nap bucsusugaraiban tündöklő falu s a vidék színezetéből kirivó bibor palástos domb felett fel tűnnek az Olt szorosának roppant hegyóriásai, balról a gulaalakú rákosi Tepejnek kopár szirtormozata. Jobbról a zöld zománczos sisak alaku Ürmösi Tepejnek meghajlott büszke csucsa, zöld erdőkben foglalt szeszélyes szirthalmaz, édig meredő sziklakapu, melyen át az Olt utat nyitott magának is; szép alakzatu havas sor, mely most a napnak sugár özenében feredett.

Lenn a térben a parton sieztazo csordákat, szép berkeket, falukat hosszú árnyban visztükröző folyam, a mezei munkából énekelve haza térő szorgalmas nép festői csoportozatja, a madarak léget betöltő háladala, az est haragnak széltől elkapott hangja, mily nyugalmat, békét s elégyültséget lehelő kép, míg hátul ezzel élénk ellentétben, a viharok tomboló hazája, a havasok haragos képe tűnik fel.”⁶

Az Orbán Balázs ott járta idején (1860-as évek közepe) már mintegy kétezer lelket számláló Alsórákosnak a székely honismereti író komoly fejlődést jövendölt, betudhatóan a jobbágyi terhek alóli felszabadulásnak, a településkép nagyfokú urbanizáltságának (akkor már szinte kivétel nélkül cseréppel fedett kőházakban laktak a rákosiak), a lakói közül sokak által folytatott mészégetésnek, vidék-szerte látogatott vásárainak,⁷ valamint a hamarosan odaérkező

6 Orbán 1868, I, 201.

7 Alsórákos 1792 óta bír Szent György (április 24.), Keresztelő Szent János (június 24.) és Szent Máté (szeptember 21.) napjára szóló vásártartási engedéllyel.

vasútnak.⁸ Hogy ez csak részben következett be, abban a község félreeső volta bizonyára meghatározó szerepet játszott, annak ellenére is, hogy a vasút a 19. század végére – mint az Orbán megjövendölte – valóban megérkezett ide is, miáltal Alsórákos a Brassó–Segesvár vasútvonal egyik fontos térségi állomása lett. Mivel azonban országúton máig is csak Kőhalom felől megközelíthető, az ipari tevékenység térnyerése ellenére is e falu néprajzi szempontból számos tekintetben zárvány maradt.

A már Orbán Balázs által is említett mészégetéssel a 16. század óta foglalkoztak az alsórákosiak, a fő megélhetési forrás azonban a vasút megjelenéséig itt is a mezőgazdaság maradt. A 19. század végén nyíltak meg azok a kőbányák, melyek a község férfilakosságának fő munkahelyet és jövedelmi forrást biztosítottak. A Borbát utca végén még téglagyár is létesült. A kőfejtés és kőhasogatás mellett ekkortól növekedett meg az erdőkitermelés és fafeldolgozás szerepe is a községben. Részben tán ezzel is összefügg, hogy a református és unitárius temetőben még manapság is számos, díszes faragású – Alsórákoson *gombosfának* mondott – kopjafa látható, a fejfák feketére festett gombja, illetve zöldre vagy pirosra festett tulipános csúcspdíszje után.

Az alsórákosi népszokások más tájakhoz hasonlóan a különféle naptári ünnepekhez, illetve az emberi élet fordulóihoz kapcsolódnak. Karácsonykor régen (a 20. század elejéig) általános volt a kántálás e faluban is, amelynek szövege egyesek szerint a Faragó József által a Homoród mentén rögzített regölésre emlékeztet.⁹ A karácsonyi ünnepkör részeként fennmaradt az István- és János-napi köszöntés szokása, valamint az óévbúcsúztató, amelynek során egy szószóló/egy autodidakta népi költő verses köszöntőben foglalja össze az előző évben történeteket. Az újévet máig is éjfélti istentisztelettel köszöntik az alsórákosiak.

Imreh Barna a karácsonyi ünnepkör részeként gyűjtött adatokat az alsórákosi „sereg” működéséről, mely legénysereg az első világháború éveitől működött a községben, és fő feladata az év végi szokások megszervezése és lebonyolítása volt. A „legénysereg” tulajdonképpeni tevékenysége a december 25-én

8 Orbán 1868, I, 202–203.

9 Vö. Faragó 2000.

kezdődött, és újév napjáig tartott. Az ünnep első napján az ún. *hajnalozás* keretében a legények felkeresték a leányos házakat, verses köszöntőt mondva és áldást kérve a hajlékra, majd karácsony másodnapján a zenészekkel az Istvánokat köszönteni indultak. Aprószentek napjának reggelén (december 28.) ismét a leányos házak kerültek sorra, hogy aztán óesztendő estéjén még egyszer összeálljanak a falubeli lányok *meghajnalozására*. Imreh Barna e szokásrend bemutatása során az ekkor szokásban lévő köszöntők és rítusénekek szövegét és dallamát is közreadta, továbbá jelezte, hogy a legénysereg mintájára valaha a lányok és asszonyok januártól farsang végéig maguk is ún. *fonóseregekbe* gyűltek.¹⁰

Húsvéti szokás a locsolás e községben is. Hímes tojást, piros tojást még manapság is a festenek, és régen szokásban volt az is, hogy a fiúk ún. *csíptetőt* (bokrétát) adtak annak, akihez öntözni mentek.¹¹ S habár a közösségi munkaalkalmak közül a fonó már a 20. század közepére megszűnt,¹² a kaláka az építkezések, egyes határbeli mezőgazdasági munkák („pityókaszedés”, „kaszálás”) alkalmával a legutóbbi időig megmaradt. Hagyományos báli multság volt Alsórákoson a *regrutabál* is, ellenben az ún. szüreti bál csak az utóbbi évtizedekben jött divatba.

Alsórákos népének lakodalmi szokásai javarészt megegyeznek a Homoród menti székelyek szokásrendjével. Több lokális sajátosságot őriztek meg a temetési rítusok. Mint azt Hegyessy Ildikó írja: „Temetéskor asszonyhalottnak a kicsi, férfihalottnak a nagy haranggal »szaggatnak«. Temetés előtt szokásos az énekszó, a virrasztás, a gödörásás és temetés után a tor. A gödörásókat és a temetés után visszahívottakat tokánylével vendégelik meg. A koporsót rúdon viszik a sírig. Örvendetes, hogy ezt felváltotta a halottaskocsi.”¹³

Az alsórákosi nyelvjárás az utóbbi másfél évszázad társadalmi változásai dacára a székely nyelv egy archaikus táji változatát őrzi. Fő jellemzője az ő-zés, amely különösen az idősebbek nyelvhasználatára jellemző, és amely abban nyilvánul meg, hogy egy-egy szó második vagy harmadik *e* betűje rövid ő-vé alakul.

10 Imreh 1978, 232–236.

11 Hegyessy 1996, 12.

12 Imreh 1978, 236.

13 Hegyessy 1996, 12.

Rendkívül gazdag szájhagyományozott folklóröröksége ellenére Alsórákost egészen a 20. század végéig elkerülték a néprajzkutatók. Pedig Orbán Balázs a község határáról, az Olt-szoros két oldalán magasodó, természeti látványosságban bővelkedő hegyvidékről szólván számos helyi népmondáról is említést tett, mely mondaszövsék adatközlői többségében bizonyosan alsórákosiak voltak.¹⁴ Az Alsórákoson 1957–1964 között szolgáló református lelkész, Imreh Barna *Alsórákos története* című, 1964-ben íródott kéziratában szintén felbukkan néhány helyi monda, melyek feljegyzése az 1960-as évek első felére tehető.¹⁵ A magyar néprajztudomány legnagyobb tudományos vállalkozásának számító *Magyar Néprajzi Atlasz* erdélyi gyűjtőpontjai közé e község sajnálatos módon nem került be, a Kőhalom-vidéki falucsoportot Olthévíz fémjelzi e regiszterben.¹⁶

Jelen ismereteink szerint a neves kolozsvári folklorista, Faragó József volt az első néprajzos, aki kutatási céllal felkereste e községet. Faragó mint a Román Akadémia Folklor Intézetének munkatársa, 1967–1969 között gyűjtött vissza-visszatérően több dél-erdélyi, a hajdani Királyföldbe ékelődött, vagy annak peremén fekvő magyarlakta településen (Nagymoha, Halmágy, Olthévíz, Datk, Alsórákos), a nevezett falvak szájhagyományozott epikus örökségét rögzítve. Így talált rá arra a kiemelkedő tudású nagymohai mesemondóra is,¹⁷ akinek szövegfolklor repertoárja máig kiadásra vár.¹⁸ A Folklor Archívum leltárkönyve szerint Faragó 1968 augusztusában jutott el Alsórákosra, ahol 24-én és 25-én végzett szövegfolklor-gyűjtést, igaz, meglehetősen szűk meritéssel, ugyanis a két nap alatt mindössze az akkor már nyolcvan esztendős Kádár András (Csozsi) vonatkozó ismeretanyagát rögzítette, 37 mondát, 3 mesét¹⁹ és 6 adomát

14 Orbán 1868, I, 203–208.

15 Imreh 1968. E mű limitált példányszámban, nyomtatásban is megjelent az utóbbi években: Imreh 2015. Ugyanő több más kisebb dolgozatot is szentelt a község honismereti hagyományainak: Imreh 1978; Imreh 1981a; Imreh 1981b.

16 Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzetek R/54. Lelőhelye: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattára.

17 Faragó 1969; Faragó 1970; Faragó 1971; Faragó 1973.

18 Vö. Magyar 2016.

19 Román Akadémia kolozsvári Folklor Archívuma – a továbbiakban: AFAR – Mg. 1761. I.aa-cc.: *A két szem szilva; Az egylábú liba; Szent Péter és az ácsok.*

(helyi anekdotát)²⁰ gyűjtve tőle. Ugyanezen alkalommal Kádár András felesége, Szabó Mária is elmondott további két mesét Faragónak.²¹ E sorok írója évtizedekkel később már csak néhány tréfás mesét és rátótiadát tudott megörökíteni e községben, továbbá a hajdani mesemondás emlékezetét, ugyanis a 20. század közepéig még többé-kevésbé organikus módon működő faluközösségben az élőszavas mesemondás létező és funkcionáló tudás, szokás volt.²²

Hála József a kőbányászat néprajzának kutatójaként 1984-ben a falu legjelentősebb ünnepnapján jutott el a községbe, s közölt adatgazdag folklorisztikai híradást a „Kicsi pünkösöd” szokásrendjéről, a nap ünnepi eseményeiről.²³ Hála József nyomán az ELTE Néprajzi Intézetének egy másik oktatója, Küllös Imola 1991-ben és 1996 júniusában vett részt a „Szabadság nap”-i ünnepen, a népszokás még részletesebb leírását adva.²⁴ E szokás eredettörténetéről a továbbiakban még részletesen lesz szó, minden más tekintetben a fent jelzet két tanulmányhoz irányítjuk a tisztelt olvasót.

És ezzel nagyjából vége is szakad a kutatástörténeti előzmények ismertetésének. Noha Faragó József említett gyűjtéséből egy ál-hiedelemmonda napvilágot látott egy folklorisztikai közleményében,²⁵ és néhány alsórákosi monda szüzséje Imreh Barna tollából is publikálásra került az 1980-as évek elején,²⁶ Orbán Balázs nyomán csak sejtethető volt Alsórákos mondahagyományának gazdagsága, azonban érdemleges támpont nem volt hozzá. Ezért is került sor egy földrajzilag tágabb merítésű folklorisztikai „leletmentés” részeként 2009 júniusában e sorok írójának Kőhalom-vidéki kutatóútjára, amely során Datkon és Alsórákoson gyűjtöttem. Az elkövetkező években még többször visszatértem Alsórákosra tovább bővítendő az adatközlői kört, a településeken lévő minden

20 AFAR Mg. 1761. I. ff-II. 11.: *A fülei legátus; Bacomán Gica és a koszorúfa; Bacomán Gyuri és a disznóláb; Reszelt leves és morzsolt leves; Tódor Kuli; A számár.*

21 AFAR Mg. 1761. I. v., x.: *Nagyanyám meséje; Nagyapám lakodalma.*

22 „Én más egyebet [nem tudok], amit magyarázott nagyapám, nagyanyám, meghallgattuk, tudja, mer’ ezelőtt nem vót televízió. S olyan ügyesök vótak a vén szülők es, hogy mindent elmagyaráztak.” (Magyar Zoltán gyűjtése, 2022. Adatközlő: László Veronika.).

23 Hála 1987.

24 Küllös 1996.

25 Faragó 1979b, 46–47.

26 Imreh 1981a; Imreh 1981b.

vallás és etnikum tagjainak kikérdezésével, és a 2009–2011 közötti gyűjtőutak során feltárt folklórányag zöme utóbb regionális fejezetként napvilágot látott két, kistáji gyűjtéseket közreadó mondagyűjteményben.²⁷ Az utolsó folklór-gyűjtői látogatásra bő évtizeddel később, 2022 októberében került sor, immár e mondagyűjtemény összeállításának a reményében. A 2022 végére mintegy háromszázra duzzadt lokális mondakorpusz már olyan narratív adatmennyiséget jelentett, mely tematikai sokszínűsége és változatgazdagsága miatt is önálló folklorisztikai feldolgozást igényelt. Egyikeként mindazoknak a nagyobb szabású, egyetlen településről származó, mélyfúrászerű mondagyűjtéseknek, melyek száma viszonylag csekély a magyar folklórkutatás történetében.²⁸

Mint azt fentebb említettem, viszonylag kevés olyan népköltészeti gyűjtemény ismert a magyar folklórkutatás történetében, amely egy település mondahagyományát annak teljes műfaji spektrumában ismerteti. Ha a pusztán néphitanyagot közlő köteteket kivonjuk e körből, alig fél tucat olyan községről beszélhetünk, amely esetében e lokális prózaepikai feltárás valóban átfogó igényű, és a rögzítésre került folklóralkotások számát tekintve is nagyobb szabású (több száz szöveget felölelő). Az alsórákosi korpusz ilyen, sőt, kijelenthető, hogy az inkább kistáji kutatásoknak tekinthető gyimesi csángó (Hárompatak,²⁹ Úz völgye³⁰) folklórgyűjtéseken kívül Erdélyből csupán Faragó József publikálatlan nagymohai, valamint e sorok írójának kárásztelki (Szilágyság)³¹ és révi (Sebes-Körös völgye)³² mondagyűjtése rokonítható vele.

Hogy egy, a mondahagyományt bemutató népköltészeti település-monográfia valóban gazdag, műfajilag és tematikailag egyaránt sokszínű folklórányagot tartalmazzon, az a néprajzi terepmunka szubjektív és professzionális aspektusain kívül számos objektív tényezőtől is függ. A magyar történetimonda-hagyomány nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő tipológiai gazdagság-

27 Magyar 2011b, 262–298. (78 szöveg); Magyar 2018b, 342–367. (88 szöveg).

28 Vö. Balassa 1963; Szabó 1975; Dobos 1988; Villányi 2022, 3, 1917–2578.

29 Takács 2004.

30 Magyar 2009a.

31 Magyar 2023a.

32 Magyar 2023b.

hoz³³ hasonló látélet lokális viszonylatban is releváns. A dél-erdélyi Alsórákos mondahagyományának gazdagsága az országos, illetve regionális szinthez hasonlóan számos tényező meglétének, azok együttesének tudható be. Ezek egyike e község esetében is a változatos földrajzi és természeti környezet (hegyek, hegyszoros, folyó, sziklák, barlangok), a történelem helyi vonatkozásai (birtoklástörténet, 1848, második világháború), a műemlékekben tárgyiasuló építészeti örökség (határbeli prehisztorikus és kora középkori vármaradványok, várkastély, négy templom), a község nemzetiségi, etnikai és felekezeti sokszínűsége (magyar, román, cigány lakosság, illetve református, unitárius, római katolikus, ortodox vallás jelenléte), a település félreeső volta (továbbélő hiedelmek), az etnikai kontaktzónából (székely–szász határvidék) adódó kulturális hatások, nem utolsósorban pedig mindezek egymást is erősítő hatása, a helyi folklór variabilitását tovább növelve.

Az alsórákosi mondahagyomány bemutatása során a továbbiakban mindazokra a népköltészetileg jelentős témakörökre és típusokra igyekszem kitérni, melyek a helyi folklórban is kitüntetett szereppel bírnak. A négy fő mondai alműfaj közül eredetmagyarázó mondák a 21. században már e hagyományörzőnek számító településen is csak szelektív módon és korlátozott mértékben voltak gyűjthetők. Többségüket Faragó József helyi fő adatközlője mondta el ötvenöt esztendeje. Azonban hogy igazi kuriózumok, folklór reliktumnak tekinthető népköltészeti szövegek még a harmadik évezred harmadik évtizedében is előkerülhetnek, arra a Nemes János Jankó által 2022 őszén elmondott történet utal. E történeti mondaként is értelmezhető narratívum szerint a románok egy, a vetésüket legelő óriási méretű ló sörényébe kapaszkodva kerültek be akaratukon kívül Erdélybe. E mondának mindössze további három szövegváltozata ismert, mindhárom a közeli Háromszékről, ami arra utal, hogy az az erdélyi magyar folklór egy regionális fejleménye és jellegzetessége.

A földrajzi közelség magyarázza Réka királynő mondakörének alsórákosi ismeretét. E speciális erdővidéki népköltészeti örökség³⁴ az ezredfordulót követő

33 Magyar 2018a, XI, 99–106.

34 Magyar 2011c, 63–68.

években még a két Homoród alsó folyása mentén is gyűjthető volt,³⁵ és száj-hagyomány általi fennmaradására Kriza János első folyóiratközlése,³⁶ valamint Benedek népszerűsítő feldolgozása³⁷ is ösztönzőleg hatott, sőt, terjedését, fennmaradását a 20. században már javarészt e refolklorizációs hatás határozta meg. A mondakör leginkább költői része a Réka királyné temetéséről szóló hagyomány. Ennek erdővidéki mondaszövegei nagyfokú tipológiai változatosságot mutatnak, alsórákosi szövegváltozatai azonban jellemző módon a titkos temetés Attilával kapcsolatos szövegtípusát adaptálják a mitikus hun királyné személyére (elterelt folyó, hármaskoporsó, a halottkísérők kivégzése). A székhely közhit szerint a második magyar honfoglalással függ össze egy alsórákosi határrész neve: a mondai magyarázat szerint a Magyarok dombja arról kapta a nevét, hogy ott szállt meg Árpád vezér, illetve ott áldoztak fehér lovat a pogány magyarok az isteneiknek.

Szent László királyról mint Erdély védőszentjéről e nagytáj számos vidéke őriz mondai emléket, falképciklusát a közeli Székelyderzszen, Székelydályán, Homoródkarácsonyfalván, Oklándon, Bibarcfalván és Nagyajtán is feltárták a művészettörténészek. Lehetséges, hogy Alsórákoson is megfestették a 17. században lebontott régi templom északi falán, erre utaló adat azonban nem áll rendelkezésre. A helyi folklórban Szent László impozáns mondakörének is mindössze halvány nyoma maradt fenn, igaz, olyan adat formájában, mely máshonnan nem ismert. Egyik helybeli adatközlő hallomásra hivatkozva utalt rá, hogy az általa a Kolozsvári testvérek váradi lovas szobra³⁸ kapcsán csak „érclovag”-nak nevezett király lovának patkónyoma látható a Brassó fölé magasodó hegy, a Cenk egyik sziklájában.

A történetimonda-hagyomány legnépszerűbb folklórhőse Alsórákoson is Mátyás király. A róla szóló helyi folklórgyűjtések szerint nyolc narratívátípus maradt fenn az alakjával összefüggésben, melyek többségét Faragó József kiváló helyi történetmondója, az 1888-as születésű Kádár András mesélte el. Az olva-

35 Magyar 2011d, 72–74.

36 Kriza 1853, 175–176.

37 Benedek 1895, III, 243–244.

38 Irodalmához: Magyar 1995.

sókönyvekben és tankönyvekben másfélszáz éve folyamatosan népszerűsített – elsőként Heltai Gáspár által 1575-ben közreadott³⁹ – Mátyás-monda (Mátyás király és a kolozsvári bíró esete) az alsórákosi történeti hagyományoknak is része, a vándortörténetként elterjedt többi narratívum forrása azonban nem tudható, kivétel ama Mátyás-történet, amelynek elbeszélésekor a történetmondó saját nagyapjára hivatkozott. Mesemondói kreativitást tükröz Kádár András ama története is, amely a Dél-Erdélyben birtokos Kendeffy család nevének eredetét hozza Mátyás királlyal összefüggésbe, egy legendamesét és egy névmagyarázó alapítási mondát olvasztva egybe.

A közeli székely tájegységektől eltérően a 16–17. századi tatár beütések nem hagytak mély nyomot az alsórákosiak történelmi emlékezetében. Mindennek talán oka lehet az, hogy a községet javarészt elkerülték az ellenséges hadjáratok, a Bethlen-várkastély ostromáról sincsen tudomásunk, mint ahogy elfoglalásáról sem szólnak a történeti források. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy a tatárok emlékezete a 18–19. században a helyi folklórban a ma ismertnél gazdagabb és mélyebben beágyazott lehetett. A közeli Középjátsán született Benkő József Erdély földjét bemutató enciklopédikus művében 1778-ban szót ejt az alsórákosi *Topej hegyről* (az Alsórákosi-Tepőről), amelynek nevét a helyi szájhagyományra hivatkozva egy ott élt tatár (vezér?) nevével hozza összefüggésbe.⁴⁰ E helynév/személynév analógiái a Szent László-mondakörig nyúlnak vissza, arra is utalva, hogy korántsem biztos, hogy véletlen az egyezés. A szintén székely származású Benczédi Székely István Krakóban kiadott világkrónikájában a Szent László-féle lányszabadítás történetének elbeszélésekor arról tesz említést, hogy a szent király által megölt kunt „a Kóság [község] Tatar Tepecnek mongia [mondja]”.⁴¹ Egy másik helyi mondaemlék szerint, amely Orbán Balázs ottjártakor még szintén része volt a helyi mondarepertoárnak, egy török katonának lovának patkónyomát említi az Olt-szorosban magasodó Turdolya nevű sziklacsúcs tetején, amelyről az ellenséges harc is leugratott, amikor egy magyar vitéz odáig úzta. E mondatípus a dunántúli szájhagyományban széleskörű-

39 Heltai 1575, 179–180.

40 Benkő 1999, I, 153.

41 Benczédi Székely 1559, 167–168. Lásd még: Magyar 1998, 42.

en fennmaradt, a budaörsi Törökugrató nevű szirt az elnevezését is e hagyományról kapta – Erdélyből azonban mindössze három előfordulása ismert.⁴² A tatárokról szóló mondanévek legarchaikusabb darabja a kannibalizmusokról szól. Erről Alsórákoson csak egy rövid dítét mondtak el a szájhagyományra hivatkozva, a közeli Datkról azonban e hagyománynak egy epikus kifejtésű szövegváltozata is fennmaradt a helyi folklórban. A gyűjtés idején (2009) már 93 esztendősi datki asszony története szerint egy környékbeli lányt is magukkal hurcolnak a „kutyafejű tatárok”, s a lány idővel maga is tatárrá lesz, és amikor a hozzá látogatóba érkező édesanyja a „fejében keres”, elszólja magát, hogy milyen jó falat lesz majd belőle.⁴³

A legnépszerűbb, lényegében minden alsórákosi által ismert helyi monda a „Kicsi pünkösöd” eredettörténete. Habár számos részletében folklorizálódott és variálódott e hagyomány az utóbbi százhatvan-százhetven év folyamán, az alaprétege olyan igaz történet, amely a különféle interpretációk ellenére valóban megtörtént. E hagyomány lényege az, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítás híre jókora késéssel érkezett meg e félreeső községbe, akkor, amikor a környező tájakon már mindenki értesült róla. Az e tekintetben egybehangzó elbeszélések szerint egy Alsórákosról elszármazott és szüleihez hazalátogató lelkész figyelmeztette a mezőn még akkor is úrdolmányban robotoló parasztokat, hogy nem jobbágyok többé, mire azok a munkát abbahagyva a református templomhoz vonultak, és a paptól ama nap megáldását kérve elhatározták, és esküvel fogadták, hogy felszabadulásuk jeles dátuma attól kezdve örök ünnep lesz a településen.

42 Magyar 2018a, IV, 188–189.

43 Magyar 2011b, I, 265.



3. kép: Az alsórákosi református templom (Magyar Zoltán fotója, 2009)

A „Szabadság napja”-nak ünnepéről az 1960-as években Orbán Balázs adott hírt első ízben, aki éppen akkor időzött a községben:

„Rákoson létemkor tartották a „*Szabadság ünnepét.*” Kedvesen hangzott nékem e szó akkor, midőn a zsarnokság sötét éje borult szegény hazánkra, s tudakolva, hogy mi tulajdonképpen a rákosi szabadság-ünnep? Örömmel értesültem, hogy e falu minden vallásu lakói (kik mind jobbágyok voltak) 1848-ban történt felszabadulásoknak emlék-ünnepet szenteltek szent háromság vasárnapját követő hétfőre; mikor a nép munkaszünetet tart, templomba megy, hálaimát nyújtani az égnek, s a lelkészek alkalmi egyházi szónoklatait hallgatni. A legszebb pedig az, hogy ez ünnepet maga a nép alkotá, a nép hálás lelkületének szüleménye, ők önként határozták el, hogy e hálaünnep örök időkre maradékról maradékra fenn-tartassék. A nép volt, mely az egyház szolgálait – kik vonakodtak a nap megáldásában részt venni – csaknem erővel szorította rá.”⁴⁴

44 Orbán 1868, I, 202.

Orbán leírásában még nem szerepel e szokás eredetének epikus kifejtése, mindössze ama motívum, miszerint az az alsórákosi nép közös elhatározásából vette kezdetét, továbbá hogy a lelkész csak az emberek nyomására áldotta meg az ünnepet. A szokás eredethagyományát első ízben és teljes körűen⁴⁵ csak mintegy száz évvel később a falu monográfusa írta le,⁴⁶ népköltészeti hagyományként pedig a néprajzi irodalomban mindössze a 20. század végétől van jelen.⁴⁷

Mint azt előre bocsátottam, az Alsórákoson 1848 óta megszakítás nélkül minden évben – Szentháromság vasárnapja utáni hétfőn⁴⁸ – megtartott ünnep eredetmagyarázata a helyi szájhagyományban nagyfokú egyezést mutat, a különböző szövegváltozatok között eltérések mindössze a mellékkörülmények tekintetében vannak. A 21. századi recens folklórgyűjtésekben közös elem a felszabadulás hírének megkésettsege, a hírt hozó alsórákosi származású lovas, az ünnep további megtartására vonatkozó, átokkal megerősített fogadalom valamint a fogadalom helyszíne, a református templom előtt öreg hársfa és az odaérkező nép által a parókiáról kihívott pap személye. Az eredettörténet helyi szövegváltozatainak nagyfokú egyezésére Hála József is utalt az 1980-as években született tanulmányában.⁴⁹ A monda kortárs adatközlői többnyire még a szereplők nevére is emlékeztek: az örvendetes hírt szülőfalujába megvívó Huszár János személyére, aki akkor „Kolosvár környékén”, az erdőháti Esztényben szolgált református lelkészként, valamint a falu akkori református papjára, Petre Mózesre, aki áldásával és templomi szolgálatával mintegy szentesítette ekkor a jobbágyfelszabadulás tényét.

Már az ünnep szokásrendjét elsőként leíró Hála József is kétségének adott hangot azt illetően, hogy az alapítási hagyomány valóban úgy történt-e minden vonatkozásában, ahogyan az fennmaradt,⁵⁰ hiszen nehezen hihető, hogy az utolsó erdélyi rendi országgyűlés által június 6-án elfogadott és június 18-án hatályba lépett jobbágyfelszabadítási törvény ne jutott volna el két hét alatt

45 A szokás első, szüksézáv említései: Horger–Krizsa 1905, 105.; Szendrey 1929, 14.; Szendrey 1933, 22.; Szendrey 1938, 133.; Szendrey 1941, 183.

46 Imreh 1968, 12–13.

47 Hála 1987, 251.; Küllős 1996, 237–238.

48 Az ünnepnap dátumának átmeneti változásáról: Timár 1931, 42–43.

49 Hála 1987, 251.

50 Hála 1987, 51.

Kóhalom vidékére. Kortárs feljegyzések hiányában (lásd: egyházi jegyzőkönyv) azonban máig is a folklórértelmezés élvez elsőbbséget. Mára – részint a vonatkozó újságcikkeknek és más népszerűsítő kiadványoknak⁵¹ – köszönhetően az alsórákosi „Kicsi pünkösöd” vagy „Szabadság napja” ünnepe az alsórákosiak szűkebb pátriáján kívül is ismert, egyikeként azoknak az erdélyi népszokásoknak, melyeknek eredettörténete origóként valamilyen vélt vagy valós, nevezetes történelmi eseményre tekint vissza (a csíksomlyói pünkösdi búcsú eredet-hagyománya; a széki Bertalan-napi gyászünneppel narratív emlékezete).

Az alsórákosi szájhagyományozott tradíció bővelkedik olyan történelmi és földrajzi vonatkozású közlésekben, melyek bár a helyi mondahagyomány sarkalatos pillérei, inkább csak „építőkövek” a narratív formát öltött közösségi emlékezetnek. E történelmi ditek sorában tűnik fel a határbeli hajdani tűzhányók, a falu régi helyének, továbbá a különféle búcsújáróhelyek, megfigyelőhelyeknek és kivégzőhelyeknek (akasztófa, kaszaskút) emléke, továbbá különös hangsúlyal mindazok a folklórhagyományok, melyek a község nevezetes ünnepnapjának fényében az azt megelőző évszázadok jobbágyi léthelyzetére és a hajdani uradalomra reflektálnak.

A két közeli magyarlakta település közötti népi kapcsolatokat jelzi, hogy Alsórákoson többen is tudtak arról a székelyzsombori „tudományos” emberről, akit mindkét faluban a mellékneven emlegettek. Káplán Tamás, aki nevéből ítélve teológiai/kántortanítói képzettséggel bíró ember lehetett,⁵² a végső időkről mondott különféle, vidék-szerte közkeletűvé vált jövendöléseket. Próféciainak visszatérő eleme, hogy eljön majd az az idő, amikor minden asszonynak külön kemencéje lesz, s hogy az elsőből utolsó lesznek, megjósolva a kommunizmus majdani eljövételét. Homoród menti gyűjtéseim során Káplán Tamás más eszkatologikus jövendöléseiről is említést tettek: az „ezer telik, ezer nem” hiedelme mellett Székelyzsomboron egy utolsó véres háborúról is meséltek, annak csíki csatahelyét is megjelölve, továbbá kihangsúlyozva, hogy olyan hatalmas lesz

51 Például: Hegyessy 1996, 12. Az általa leírt változat adatközlője a már Faragó József kapcsán is említett Kádár András volt.

52 Vö. Magyar 2011d, 212.

a pusztulás, hogy az életben maradt asszonyok még a karót is megcsókolják majd, emlékeztvén arra, hogy azt valaha férfiember faragta.⁵³

Az alsórákosi néphagyomány különösen gazdag a folklorisztikai szakszóval alapítási mondáknak nevezett történetkorpuszban. A „Kicsi pünkösöd” eredet-hagyományán kívül határbeli várak, árkok, községbeli templom létrejöttéhez, a várkastély tornyának homlokzatán látható Bethlen-címer eredetéhez, egyes helybeli családok birtokszerzéséhez, illetve Alsórákosra kerüléséhez is fűznek mondai magyarázatot. Az Orbán Balázs által e település kapcsán említett Kakasbarázda névmagyarázó mondája,⁵⁴ Imreh Barna hívei körében még ismert lehetett, a 21. századra azonban a helyi szájhagyományból már kiveszett.

Ellentétben a református templom építésének mondájával, amely egy nemzetközileg elterjedt vándortípust (a nyári hóharmat által kijelölt templomhely) adaptált erdélyi környezetbe. A római Santa Maria Maggiore-bazilika alapítási legendája⁵⁵ magyar földön is népszerűségnek örvendett,⁵⁶ és Alsórákoson kívül Erdélyben két másik helyen vert még gyökeret – a mihályfalvi hagyomány különösen azért figyelemre méltó, mert az egy másik Felső-Fehér vármegyei, a szászok lakta Királyföld etnikai tömbjébe ékelődött magyar településen maradt fenn, az ottani szászok és magyarok folklórájában.⁵⁷

A másik alsórákosi templomalapítási monda már inkább annak birtoklástörténetével függ össze. A három Kőhalom-vidéki magyarlakta település közül leginkább urbanizálódott Olthévízen máig eleven él a falu legnevezetesebb 18. századi birtokosának, Árva Bethlen Katának az emléke. Az ottani magyarok számon tartják kastélyát, kastélya Kőhalomig vezető alagútját, és neki tulajdonítják a bogáti románok betelepítését. A református vallás iránt elkötelezett úrnő – akinek a kor egyik megműveltebb erdélyi alakja, Bod Péter volt az udvari papja – nevéhez fűzi a hagyomány az olthévízi református egyház eredetét, illetve az olthévízi reformátusok számának megszorodását.⁵⁸ E narratívátípus, miszerint a hívek

53 Magyar 2011d, 212.

54 Orbán 1868, I, 209.

55 Bálint 1977, II, 154.

56 Magyar 2018a, I, 205.

57 Magyar 2011b, I, 358–359.

58 Magyar 2011b, I, 268.

anyagi előnyökért cserébe állnak át más vallásra, köszön vissza az alsórákosi reformátusok számának megnövekedéséről szóló hagyományban. „Két véka gabonáért lettél református!” – mondják még olykor manapság is az idők folyamán kisebbségbe került unitáriusok, ha a protestáns vallási ellentétek emléke,⁵⁹ vagy a templom története szóba kerül, lévén, hogy azt is (amíg a református földesúr el nem vette tőlük) az egyistenhit helyi hívei birtokolták.

A Bethlenek erdélyi birtoklástörténetével függ össze az a címermonda is, amely Erdély-szerzte a főrangú család kastélyain (Bethlen, Bethlenszentmiklós, Nagybún, Keresd) megmintázott kígyóval függ össze. Midőn Budai Péter halálát követően a várkastély Bethlen Sámuelre szállt, 1700-ban a bejárati kapu fölé impozáns tornyot emeltetett, amelybe az építető neve és tisztségei mellett a család felségjelzésének számító kígyós címer is felkerült kőbe vésve. A szájában országalmát tartó koronás kígyó – mint a többi említett erdélyi településen is⁶⁰ –, címermagyarázó mondát ihletett, mely azt beszéli el, hogy a Bethlenek őse, illetve az adott településen élt Bethlen gróf miként pusztított el egy, a környéket rettegésben tartó szörnyeteget. Az alsórákosi szájhagyomány szerint csellem, leleménnyel.



4. kép: A kígyós Bethlen-címer az alsórákosi várkastély kaputornyán (Magyar Zoltán fotója, 2009)

59 Vö. Magyar 2017, 105–107., 134–135.

60 Magyar 2005, 123–124.; Magyar 2011b, II, 271–272.

Az alsórákosi monda Imreh Barna volt alsórákosi református lelkész *Alsórákosi története* című művében szerepel első ízben, s minthogy e monográfia 1968-ban készült el, a folklórszöveg feljegyzése értelemszerűen az ezt megelőző évekre-évtizedre tehető – adatközlője egy 1885-ben született helybeli asszony volt.⁶¹ E mondaváltozat, amely az évtizedekkel későbbi helyi gyűjtések fényében meglehetősen egységes, állandósult szüzsét képvisel, a típus majd minden meghatározó motívumát tartalmazza:

„A Bethlen grófok őse kocsis volt. A vár a Teleki grófoké volt. A vár vizében élt egy sárkánykígyó, mely minden nap megevett egy juhot. Az udvari kocsis fogadkozott urának, hogy ő megöli a sárkánykígyót. Teleki azt felelte, hogy: »Ha elpusztítod, fele grófságom a tied!« A kocsis megnyúzott egy juhot, bőrét kitöltötte oltatlan mésszel, s visszavarrta jühformára. A sárkánykígyó elnyelte, de a felforrott mész széjjelpattantotta. A kocsis grófságot s kígyós címet kapott.”⁶²

Ha a hagyományanyag egészét tesszük vizsgálat tárgyává, e narratívátípus jellemző jegyei még plasztikusabban rajzolódnak ki, ugyanakkor számos lokális variáns, helyi specifikum is egy ilyen összehasonlító folklorisztikai áttekintés által válik szemléletessé. Mint azt e mondatípusról szóló folklorisztikai tanulmányban már a korábbiakban részletesen bemutattam,⁶³ a ma ismert mintegy kéttucat mondaváltozat szövegeközponitú elemzését hét fő epikai csomópont, illetve meghatározó motívum adja. A hagyománykör egészén belül is elsődleges jelentőséggel bír a monda szereplőinek a kiléte. A mondatípus magyar redakcióinak legkorábbi rétegét a sárkányölő hős személyében nemesi (fejedelmi) őst szerepeltető folklórszövegek alkotják. Ilyen mindenek előtt a két 19. századi szilágysomlyói mondaszöveg, melyekben a Báthoriak őseként egy Bátor nevű helybeli legényről tétetik említés, továbbá az alsórákosi hagyományok többsége, melyek az ott birtokos Bethlen családhoz kötődnek. A közölt, Imreh Barna-féle szövegváltozatban a Bethlen-ős mint a Telekiek szolgálatában álló kocsis szerepel, a recens gyűjtésekben pedig Betlehem Samu, illetve egy közelebről meg nem nevezett Bethlen gróftól említene. A nép életét megkeserítő kártékony fenevadról azon-

61 Tercilla Istvánné Dimény Mária nevű idős asszony.

62 Imreh 1968, 43. Nyomatott formában közölve: Magyar 2006, 124.; Magyar 2011b, I, 276.

63 Hála–Magyar 2012.

ban értelemszerűen minden folklórszövegben szó esik, hiszen az ő elpusztítása áll az epikus folklóralkotás centrumában. A szörnyeteg pontos megjelölését illetően azonban a mondaszövegek korántsem egységesek: leginkább sárkányt, sárkánykígyót, valamint nagy kígyót, óriás méretű kígyót emlegetnek. A fenevadtól elszenvedett károk fajtái a mondákban ugyancsak meglehetősen széles skálán mozognak. Többnyire különféle négy lábú haszonállatok (juhok, lovak, tehenek, hízott ökrök, disznók, kismalacok) pusztulnak el áldozati járandósággént vagy a sárkány garázdálkodása következtében. E mondatípus központi motívuma a sárkány elpusztításának a módja, az oltatlan mész „rejtekhelyét” illetően azonban ugyancsak mutatkoznak eltérések. Az alsórákosi folklórszövegekben többnyire tehén, borjú, hízott ökör, valamint bárány tűnik fel ilyen szerepkörben, de szórványosan szó esik malacról, valamint közelebről meg nem jelölt vadállatokról, illetve kisebb állatokról. A monda végkifejlete szempontjából logikus narratív motívum, hogy a szövegek egy részében a csalétek részét képezi az élelem mellé egy dézsában odatett víz is. Közvetve az alsórákosi és a krizbai⁶⁴ mondaszövegek is utalnak a két folklórelem szoros összefüggésére, hiszen azokban a sárkány végül is a szomszédos folyó (az Olt) vizétől pusztul el. A sárkányölő hős megérdemelt jutalmának motívumát a magyar folklórszövegeknek mindössze alig fele tartalmazza. A nemesi címermondák, alapítási mondák értelemszerűen igen (Alsórákos, Szilágysomlyó), többnyire összekapcsolva a birtokadományt és a kígyós/sárkányfogás címer eredetét. A mondák egy részében a mondai helyszín is meghatározott szereppel bír. Az esetenként beszédes helynevek formájában szublimálódott hagyományok mindannyiszor a szörnyeteg lakhelyére, bűvőhelyére utalnak. Viszonylag gyakori az arra történő utalás, hogy a sárkány tavakban, holtágakban tanyázik előszeretettel: Alsórákoson a várkastély vizesárkában, illetve az Olt-szorosban a két Tepő közötti részen. Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány mondatípusa Erdély délkeleti tájain viszonylag elterjedt lehetett, ugyanis a folklórkutatók Alsórákoson kívül a már említett barcasági Krizbán, valamint Brassóban és a Fogaras-vidéki Halmágyon is nyomára leltek.⁶⁵

64 Seres András publikálatlan folklórgyűjtése, 1970-es évek.

65 Magyar 2018a, III, 162.



5. kép: Kígyó motívum egy alsórákosi ház homlokzatán (Magyar Zoltán fotója, 2009)

Az alsórákosi mondák között külön tematikus csoportot alkotnak a helyi nagy erejű emberekről szóló történetek. Faragó József adatközlője 1968-ban még bizonyos Lakatos Jánosról emlékezett meg úgy, hogy az olyan hatalmas testi erővel bírt, hogy hat ember tehét cipelte, egyedül elhúzott egy fával megakasztott szekeret, valamint hogy a grófi gabonaraktár padlásáról ledobott búzaszákókat mint a labdát kapta el. Átlagon felüli erejét a 21. századi adatközlések szerint örökölték az utódai, sőt, követendő példává vált, mert 2022-es gyűjtésem során hasonló kontextusban más alsórákosiakról is megemlékeztek.

Műemlékekben gazdag helyeken a néphit szerint az épített örökség részét képezik mindazok a föld alatti járatok is, melyek főként a menekülőút szerepét töltötték be. Alsórákoson a várkastéllyal és a református, illetve unitárius templommal összefüggésben beszéltek titkos alagutakról a megkérdezettek, melyek mondai helyszíneként esetenként még a helyi kincsmondákba is bekerültek. Többen a község határában természetes föld alatti járatokról is tudnak, melyek létéről a hagyomány szerint úgy bizonyosodtak meg, hogy egy környék-

beli sziklaüregbe (Szörmálylik, cseppkőbarlang) bedobtak egy megjelölt kacsát, és az állat az Olt vizében került újra napfényre.

A mondahagyomány széleskörű műfaji szegmensét alkotja a bűn és bűnhődés eseteit megfogalmazó szövegtörzsek. Legnagyobb tudású helyi adatközlő, az 1957-es születésű László Veronika csíki származású és katolikus vallású édesanyja elbeszélései nyomán a csíksomlyói kegyhely legendakörének vonatkozó narratívumait említette. Alsórákoson főként a káromkodó, istenkáromló, a vasárnapot nem tisztelő emberekről maradtak fenn az isteni büntetés példázatszerű bekezdésekről szóló népi elbeszélések. A bűnös ember temetésekor kitörő ítéletidőről szóló történetípus más tájakon a boszorkány-hiedelemkörnek is integráns része.⁶⁶

Az alsórákosi mondahagyomány kimondottan gazdag a különféle törvényen kívüli személyekről szóló népi elbeszélésekben. Az ismert hagyományok közel 10%-át képező szövegtörzsek ugyanakkor sajátos kétarcúságot mutat: közel egyenlő arányban a „klasszikus” betyármondák és a hagyománykor korábbi rétegét képviselő rablótörténetek között oszlik meg – sok tekintetben hasonló módon, mint az a közeli Erdővidék és Homoród mente epikus folklórja kapcsán is megfigyelhető.⁶⁷ Míg az előbbi csoport „hősei” közé Rózsa Sándort, a román Balánt, a főként Udvarhelyszéken tevékenykedő Gál Domokost és a betyármondák modern kori rétegeként Pusztait sorolták az alsórákosi adatközlők, a rablók, „hegyi tolvajok”, haramiák alakja e helyi folklórban személytelenné sematizált, és az általuk elkövetett bűncselekmények kerülnek reflektorfénybe. Emlékük egyes helynévmagyarázó hagyományokba (Tódor szirtje, Ökörstű kő) is beszüremlett.

Mint az a két említett környékbeli táji mondamonográfiából kiviláglik, a közeli Rika-hegység (Rika erdeje) az erdélyi rablótörténetek félve rettegett helyszíne volt még a 18–19. század fordulóján, de még két-három emberöltővel ezelőtt is. Az Alsórákosi-szoros és a Persányi-hegység erdő borította hegyvidéke alkalmas terep volt rablók, betyárok elrejtőzésére, legalábbis a vonatkozó gazdag narratív hagyományokból ez tűnik ki. A datki és alsórákosi mondákban kivált e témakör árnyékos oldala kap hangsúlyos szerepet: a betyárromantikától még teljesen

66 Magyar 2021, II, 262.

67 Magyar 2011c, 163–186.; Magyar 2011d, 153–173.

érintetlen régi rablóvilág, a hegyi tolvajok, erdei útonállók népi emlékezetének 18–19. századi rétege. E Kőhalom vidéki mondák, akárcsak a közeli Erdővidéken, a határbeli halomsírok „obó”-hagyományát fűzik fel a népi elbeszélések fonalára, két, egymástól független helyi hagyományt is megteremtve, s mind inkább halványuló módon, de az emlékezetben máig is fenntartva. Elsősorban a datkiak szájhagyományozott tudásának képezte részét a Persányi-hegység hegygerincén, egy néhai kocsmá közelébe lokalizált *Tolvajtemető* nevű határrész mondája, és a kövek sírokra vetésének a szokása, míg az Olt szorosában, az Ürmösi Tepő keleti oldalán említett két halomsír egy rabló által megölt leány, illetve a helyszínen kivégzett útonálló földi maradványait fedi (lásd: *Szépleány sírja*, illetve *Tódor sírja/Kőcsupor*). A fej hagymáért rablók által megölt utas narratívátípusa a rikái rablók kapcsán Vargyas és Homoródkarácsonyfalva környékén is elterjedt, miként az obó-hagyományok keretében az a költői distinkció is szórványosan ismert, hogy a meggyilkolt ártatlan személy sírjára zöld ágat vagy virágot, míg a gonosztevőére csakis követ vetnek (hogy nyugodjék békében, illetve hogy esetleges visszajárását ezáltal is megátolják vele).

Az említett rablóhagyományoktól sem függetlenül az alsórákosi folklór kincsmondákban is kifejezetten gazdag, arányuk Kárpát-medencei összehasonlításban is kimagasló. E kincsmondákat epikus részletgazdagság és az élményszerű elbeszélésmód egyaránt jellemzi, s az egyik ilyen történetben tabusértés miatt elsüllyedő kincsről (arannyal teli koporsóról) esik szó.

Egy másik, tréfás meseként is ismert (ATU/MNK 1643) történetet a hajdani mesemondásra vonatkozó gyűjtői kérdés hívta elő. A már említett László Veronika beszélt nagyapja nyomán a kígyók kőfújásáról, mely során a hatalmas érték megszerezhető a megfelelő hiedelemcselekvés elvégzésével. E tizenkét év különbséggel elmondott történet merőben különböző végkifejletet nyert: a korábbi változat szerint a nagyapa csak utólag döbben rá arra, hogy a kígyók királyválasztása láttán mit kellett volna tennie, ellenben 2022-ben már úgy emlékezett rá, hogy nagyapja megszerezte a kígyók által fújt gyémántot, egy fehér zsebkendőt vetve oda – akárcsak a kincsőrző fehér emberről szóló hiedelemkör esetében.⁶⁸

68 Magyar 2021, I, 426–429.

Az alsórákosi mondakorpusz mintegy harmada tartozik a hiedelemmondák közé, mely arányszám néhány évtizeddel vagy generációval korábban bizonyára magasabb lehetett a mostaninál, ám az ide sorolható 95 folklórszöveg már csak a kései adatfelvétel (2009–2022) miatt is figyelmet érdemlő. A halál és a halottak, valamint a már a földi léttől végképp eltávolodott, személytelenné vált holtak (kísértetek) narratív hagyományai még a 21. század elején is gyűjthetők voltak néhány, a témakör iránt fogékony személy körében. E korpuszba illeszkedik annak a halott visszajárás akadályozó rítusnak az említése, amelyre a 19. század derekán egy alsórákosi levelező hívta fel a figyelmet. A Datkkal és Alsórákossal határos Mátéfalváról a *Vasárnapi Ujság* egyik 1857. évi közleménye már mint a halott visszajárása elleni konkrét elhárító rítusról adott hírt az obó-hagyományok kapcsán említett szokás folklóranalógiáiról: az említett faluban egy román férfi sírját kővel tömték meg, nehogy az kijöjjön onnét, „mert éltében hamis ember volt”. Az ugyancsak románok lakta környékbeli Dombróban 1775-ben történt hasonló eset, amit Erdély tudós geográfusa, Benkő József jegyzett fel: „1775-ben, tavasz kezdetén, a hirtelen halál sok lakost elragadott innen. A felajzott lelkek visszaemlékeztek, hogy még az előző év vége felé eltemettek egy öregasszonyt, akit a tömeg mérgekverőnek hitt. Minthogy a suttogás megnövekedett, a hiszékeny román nép elhitette magával, hogy az öregasszony a sírből ki-kijár, s a többieknek a szívét megeszí. Emiatt a hullát kiásták: piros orcával és véres szájjal találták. Többé tehát nem volt semmi kétség, a halottat viszont büntetéssel sújtották, mégpedig kivágták a szívét, amely messze szökellő vért frecskelt, majd só és fokhagymát helyezve a szájába, újra a földbe ásták. Ily módon elüldözték a halált.”⁶⁹

Részben hasonló hajdani képzetekről egy idős unitárius férfi is beszámolt 2010-ben. A határban elhunyt személy hazahozatalával kapcsolatos elhárító rítusok (pl. harangozás) elmulasztása ugyanis az egykori alsórákosiak hite szerint is bajt hozott/hozhatott az egész faluközösségre. Adott esetben jégeső formájában, amelyet aztán csak az illető fejfájának ellopása és az Olt vizébe vetése háríthatott el vagy állíthatott meg.

69 Benkő 1999, II, 290.

Az Alsórákosi-szoros két impozáns hegye, a folyó déli és északi oldalán egymással szemben magasodó két, a régi emberek által tűzhányónak mondott hegy, az Ürmösi Tepő és Rákosi Tepő (a népi etimológia egyik változata szerint innen ered a nevük is, lásd: tepő = köpő) volt egyik ihletője a történelmi előidőkkel, s kivált az óriásokkal kapcsolatos környékbeli képzetkörnek. Orbán Balázs még úgy hallotta, hogy a két hegyóriás tetején valaha várak magasodtak, az óriások építményei, a recens gyűjtésekben pedig további motívumok is megjelennek, melyek legkülönlegesebbike az óriás mosakodásáról, illetve vizeléséről szóló alsórákosi folklórszövegek.



6. kép: A Rákosi-Tepő (Magyar Zoltán fotója, 2009)

Már Imreh Barna gyűjtésében is szerepel az a meseanyagból ismert motívum, hogy az óriások köveket és aranyércet esznek. E képzet az egyik 2010-es alsórákosi néprajzi interjú során is felbukkant, az óriások legyőzéséről szóló, Dávid és Góliát típusú, már a Bibliában is szereplő (1Sám 17, 40–54) mondaszöveg keretében. Létezik azonban e narratív típusnak közelebbi analógiája is, amelyre történetesen a fenti említett motívumkapcsolódás figyelmeztet. Petőfi *János vitézének* 20. fejezetében ugyanis szintén ugyanez az epikus szüzsé szerepel, és lehetséges, hogy a mondát elbeszélő férfi is onnan ismerte, bár valószínűbb, hogy az elbeszélő költemény alsórákosi folklorizálódása már jóval korábban végbement.

A három Kóhalom-vidéki magyar falu közül Datk és Alsórákos esetében került felszínre az Erdélyben a 20. század végére lényegében kiveszett tündér-hiedelemkör néhány eleme. Habár egy ál-hiedelemmonda keretében, Faragó József adatközlője az 1960-as évek végén saját fiatalkorára (20. század eleje) visszatekintve akkor még részben élő hiedelmekről számolt be, valamint arról a hagyományról, hogy az alsórákosi határ Telekbükk részén lévő kútnál minden éjjel megjelenik Tündér Ilona a kíséretével, körüláncolják azt, azért olyan szép és jó ama forrás vize. A tündérek „elboszorkányosodásának” közbülső fokozataként a 21. századi, és jellemzően a 20. század második felére visszatekintő helyi folklórgyűjtésekben már csak az ún. szépasszonyokról szóló hiedelemmondák szerepelnek, részben a fent említett kút (*Szépasszonyok kútja*) kapcsán, továbbá a velük kapcsolatos, általános székelyföldi szövegtípusok keretében.

Ezek a – másik – tabunéven emlegetett tündérek azonban már Alsórákoson is inkább a boszorkányokra emlékeztetnek. A boszorkány-hiedelemkör utóbbi másfél évtizedben feljegyzett alsórákosi folklórszövegei tipológiailag a szomszédos Székelyföldön, valamint Erdély más vidékein regisztrált vonatkozó szövegkataszterbe illeszkednek. Szó esik bennük mások tejének mágikus elvételéről, emberek megrontásáról és zaklatásáról, a liszt mágikus megszaporitásáról harmatszedés által, továbbá mindazokról a hagyományokról, melyekben az állati alakba történő átváltozás képességéről, valamint a sötét világba végképp „alámerült” tündéres/szépasszonyi tevékenységekről (fürdőzés, táncmulatság) esik szó. Saját nagyanyja élményelbeszélésének újabb szövegváltozata László Veronika ama hiedelemtörténete, amely a békába dobott bicska narratívátípúsát a magát felfedő boszorkány motívumával ötvözi, az Alsórákossal szomszédos, románok lakta Mátéfalvára lokalizálva az eseményeket. Mátéfalván túl, Datkon élt az a falujában ambivalens megítélésű tudósasszony is (a *Szalma Márík*ént emlegetett, Salamon Mária nevű cigány jósnő),⁷⁰ akiről 2022-ben már pusztán a nevének ismeretét jegyezhettem fel.

Az alsórákosi mondavilág bővelkedik a különféle mitikus állatokról szóló népi elbeszélésekben. Az Olt vizében, a várkastély árkában, illetve a közeli er-

70 Magyar 2011b, I, 292–297.

dőben tanyázó sárkánykígyóról már esett szó. A kígyóról valamelyest „hétköznapibb” kontextusban e településen is hiedelemmondák sora szól. A helyi mondarepertoár igazán különleges darabjai azonban folklorisztikai kuriózumok is. Ilyen az Olt vizében már Orbán Balázs idejében is létezett óriásharcsáról szóló elbeszélés sorozat, amelynek analógiái hasonlóképpen koncentrált formában csak a Tisza mellékéről⁷¹ és a Felső-Bodrogból⁷² ismertek.

Mint szó volt róla, az Olt-szoros vidéke a mitikus történelemszemlélet és a mondák világa szerint a történelmi előidőkben az óriások birodalma volt. Hatalmas méretű sárkánykígyókhoz és óriásharcsákhoz hasonlóan azonban e prehisztorikus korban más földi teremtmények is gigászi méretűek voltak ezen a vidéken. Mint azt a *János vitéz* 20. fejezetébe Petőfi is beleszötte, az óriások országába megérkező hősre akkora szúnyogok támadnak, melyek „ökrök gyanánt is máshol elkelnének”.⁷³ Az alsórákosi szájhagyomány azonban ennél jóval nagyobb rovarokról is. Imreh Barna egyik közleményében tűnik fel első ízben az a helyi hagyomány,⁷⁴ mely szerint a község határában az özönvíz előtti időkben egy olyan hatalmas szúnyog élt, amely ha az Oltból vizet akart inni, egyik lábát a két – 882, illetve 775 méter magas – mészkőhegyre tette, és úgy hörpintett hosszú csápjával az Olt vizéből. Mivel azonban a víz nem ízlett neki, azt visszaköpte („visszatöpte”), innen ered a népetimológia szerint a két hegy elnevezése. E monda az idők folyamán az alsórákosi gyermekfolklórnak is részévé vált, még manapság is széleskörűen gyűjthető a településen. Azonban hogy e hagyomány valamelyest több e község folklórában egyszer csak szárba szökkenett bizarr egyéni mondai leleménynél, és az valójában egy ritka és szájhagyományozott vándormonda, azt az a felföldi (Gömör megyei) folklórszöveg igazolja, amelyben az óriáséhoz hasonló szerepkörben hasonló óriásszúnyogról esik szó: „A falu két oldalán két hegy magasodik: a Delenka és a Tibót. Régen Hubón olyan nagy szúnyogok voltak, hogy egyik lábuk az egyik hegyen, a má-

71 Szilágyi 2014, 127–136.

72 Magyar 2009b, 143–144.

73 Petőfi 1845.

74 Imreh 1981a, 316.

sik a másik hegyen nyugodott. Ha a szúnyog pisilt, a kis patak azonnal elárasztotta a falut⁷⁵

Az alsórákosi mondakorpusz átmeneti jellegű műfajcsoportját alkotják a falucsúfolók. Egyes vándortörténetek és regionális adaptációk mellett történetekbe nem ágyazódott, vagy már narratív háttérüket vesztett rátótiádák is a tágabb hagyománykör részeként szerepelnek. Alsórákosi öndefinícióként is felfogható az a többekről is hallott szólás, miszerint nincsen „becsületös ember” a Szarándokon túl, amely az Alsórákos és Felsőrákos közötti határpatak neve, s melyen túl már a székelyek lakta Erdővidék kezdődik. Bizonyára további folklórgyűjtések még e műfajcsoport esetében is feltárhatnának egyéb falucsúfoló hagyományokat is, még ha nem is feltétlenül a két Homoród mentén tapasztalt tipológiai sokszínűségben.⁷⁶

Alsórákos népének narratív folklórja mára már egyszersmind kultúrtörténetének is része. Ama tágabb kulturális hagyományoknak, melyek a község településképét, műemlékeit és népművészetét is magukba foglalják. S habár e település múltját és hagyományvilágát elsősorban művészettörténészek és folklórkutatók tárták fel, Alsórákos neve az irodalomtörténet számára is tartogat meglepetéseket. Itt élt néhány hónapig a 18. század második felének egyik jelentős költője, Gyöngyössi János (1741–1818), a leoninusok és rímes hexameterek mestere, aki 1771-ben református lelkészként szolgált az itteni gyülekezetet. Miként a község múltjának része Nyirő József (1889–1953) is, aki a papi pályát legfőképpen Bedő József alsórákosi tanító Ilona nevű lányának kedvéért hagyta el, és aki házassága révén, mivel több hold földet örökölt ott, helybeli birtokán gazdálkodva költőelődjénél jóval több időt töltött a községben.⁷⁷ A folklórkutatás feladata az Alsórákoson íródott, illetve alsórákosi vonatkozásokat tartalmazó Nyirő-művek áttekintése, hiszen számos név, helynév, helyszín, hagyomány a 20. század első felének helyi folklórához is fontos adalék lehet.⁷⁸

75 Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma: ltsz. 26328/3. – Bíró Katalin gyűjtése, 1960-as évek.

76 Vö. Magyar 2011d, 240–258.

77 Hegyessy 1996, 16. Nyirő és e dél-erdélyi község kapcsolatával foglalkozik Hegyessy Ildikó *Az író és Alsórákos* című cikke, amely *Brassói Lapok* egy 2021. évi számában jelent meg.

78 Alsórákosi vonatkozásokat tartalmaz Nyirő *Ezer lej*, valamint *Erdély* című novellája, továbbá az *Uz Bence* (1933) című kisregénye, a *Kopjafák* (1933) és *Az én népem* (1935) című

IRODALOMJEGYZÉK

- Balassa 1963.** Balassa Iván: *Karcsai mondák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI.)
- Bálint 1977.** Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I–II. Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- Benczédi Székely 1559.** Benczédi Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*. Cracco, 1559. (Szövegkiadása: Bibliotheca Hungarica Antiqua III. Szerk.: Gerézdi Rabán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.)
- Benedek 1894–1896.** Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése* I–V. Athenaeum, Budapest, 1894–1896.
- Benkő 1999.** Benkő József: *Transsilvania specialis* I–II. (Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György.) Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- Dobos 1988.** Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXII.)
- Faragó 1969.** Faragó József: Ismerkedés Mátyás Dénes nagymohai mesemondóval. *Utunk*, 24. (1969) 7. sz. 9.
- Faragó 1970.** Faragó József: Nagytudású mesemondók. *Igaz Szó*, 18. (1970) 12. sz. 939–944.
- Faragó 1971.** Faragó József: Story-tellers with Rich Repertoires. *Acta Ethnographica*, 20. (1971) 4. sz. 439–443.
- Faragó 1973.** Faragó József: Dénes Mátyás, ein blinder Märchenerzähler. *Acta Ethnographica*, 22. (1973) 2. sz. 217–222.
- Faragó 1979a.** Faragó József: Olthévízi anekdoták két költő találkozásáról. *Művelődés*, 32. (1979) 6. sz. 33–34.

regénye regényei pedig Alsórákoson születtek. Feltehetően alsórákosi ihlettségű a *Kopjafák* ama fejezete is, amely arról szól, hogy egy szegény ember a személyvonaton viszi haza halott feleségét, mert egyébre nincs pénze – utóbb ez az epizód is megfilmesítésre került az *Emberek a havason* című, Szóts István által 1941–1942-ben forgatott, és 1943-ban bemutatott filmben.

- Faragó 1979b.** Faragó József: Hiedelemmondák és hiedelemellenes történetek a folklórban. In: *Utunk Évkönyv 1980*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 1979. 44–47.
- Faragó 1980.** Faragó József: A regölés emléke Lókodon. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 2000. 261–263.
- Hála 1987.** Hála József: „Kicsi pünkösöd” vagy a „szabadság napja” (A jobbágy-felszabadítás hagyományos megünneplése Alsórákoson.) In: Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1987. 249–258.
- Hála–Magyar 2012.** Hála József – Magyar Zoltán: Az oltatlan mésszel elpusztított sárkány. Egy alsórákosi monda népi hagyományköre In: Báti Anikó – Sárkány Mihály (szerk.): *Ethno-Lore XXIX*. MTA Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2012. 313–341.
- Hegyessy 1996.** Hegyessy Ildikó: *A Tepők árnyékában. Alsórákosi mozaik*. Alsórákos Önkormányzata, Alsórákos, 1996.
- Heltai 1575.** Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól*. Coloswar, 1575.
- Horger–Krizsa 1905.** Horger Antal – Kriza János: Tájszók. *Magyar Nyelvőr*, XXXIV. (1905) 103–107.
- Imreh 1968.** Imreh Barna: *Alsórákos története*. Alsórákos, 1968. (Kézirat: Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára: ltsz. 16383.)
- Imreh 1978.** Imreh Barna: Az alsórákosi „sereg”. In: Dr. Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1978*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1978. 232–237.
- Imreh 1981a.** Imreh Barna: Alsórákos földtani képe, ásványi kincsei, turisztikai nevezetességei. *Aluța*, 1981. 299–328.
- Imreh 1981b.** Imreh Barna: Alsórákos helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 25. (1981) 2. sz. 208–216.
- Imreh 2015.** Imreh Barna: *Alsórákos története*. Brassói Lapok, Brassó, 2015.
- Kósa–Filep 1983.** Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. (Negyedik kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Kőváry 1852.** Kőváry László: *Erdély régiségei*. Tilsch, Pest, 1852.

- Kriza 1853a.** Kriza János: Székely népmonda Atiláról és a húnokról. Új Magyar Muzeum, IV. (1853) 175–176.
- Küllős 1996.** Küllős Imola: „Kicsi pünkösöd” avagy „a szabadság napja” Alsórákoson. In: Küllős Imola (szerk.): *Vallási Néprajz* 8. Református Teológiai Doktorkollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 1996. 235–249.
- Lőrincz 2007a.** Lőrincz Sándor: Olt-szorosi portyaút a jobb parton. *Erdővidéki Lapok*, 8. (2007) 1. sz. 31–35.
- Lőrincz 2007b.** Lőrincz Sándor: Portyaút az Olt-szorosban a folyó bal partján. *Erdővidéki Lapok*, 8. (2007) 2. sz. 31–35.
- Lőrincz 2007c.** Lőrincz Sándor: Tudulya (Durdulya)–Várpaták portyaút. *Erdővidéki Lapok*, 8. (2007) 3. sz. 40–43.
- Magyar 1995.** Magyar Zoltán: A Kolozsvári testvérek váradi királyszobrai. *Századok*, 129. (1995) 5. sz. 1155–1166.
- Magyar 1998.** Magyar Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Magyar 2005.** Magyar Zoltán: *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*. Mentor Kaidó, Marosvásárhely, 2005.
- Magyar 2006.** Magyar Zoltán: *Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.
- Magyar 2009a.** Magyar Zoltán: *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya*. Balassi Kiadó, Budapest, 2009. (Magyar Népköltészet Tára IX.)
- Magyar 2009b.** Magyar Zoltán: *A Rétiember. Bodroghközi népi elbeszélések*. Lili-um Aurum Kiadó, Dunaszerdahely, 2009.
- Magyar 2011a.** Magyar Zoltán: *A magyar népi kultúra régiói II. Felföld, Erdély, Moldva*. Mérték Kiadó, Budapest, 2011.
- Magyar 2011b.** Magyar Zoltán: *Erdélyi népmondák I–II*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2011.
- Magyar 2011c.** Magyar Zoltán: *Erdővidéki népmondák*. Tortoma Kiadó, Barót, 2011.
- Magyar 2011d.** Magyar Zoltán: *Népmondák a két Homoród mentén*. Tortoma Kiadó, Barót, 2011.

- Magyar 2016.** Magyar Zoltán: Faragó József nagymohai folklórgyűjtése. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 24.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 185–196.
- Magyar 2017.** Magyar Zoltán: *A reformáció folklór hagyománya.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2017.
- Magyar 2018a.** Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.
- Magyar 2018b.** Magyar Zoltán: *Népköltészeti gyűjtés 2. Népmondák.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.
- Magyar 2021.** Magyar Zoltán: *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex I–IV.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2021.
- Magyar 2023a.** Magyar Zoltán: *Kárásztelki mesék és mondák.* Collegium Varadinum, Nagyvárad, 2023.
- Magyar 2023b.** Magyar Zoltán: *A tündérek vára. Révi népmondák.* Collegium Varadinum, Nagyvárad, 2023.
- Orbán 1868–1873.** Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I–VI.* Ráth Mór Bizománya, Pest–Budapest, 1868–1873.
- Petőfi 1845.** Petőfi Sándor: *János vitéz. Népmese.* Vahot Imre Kiadása, Pest, 1845.
- Szabó 1975.** Szabó Lajos: *Taktaszadai mondák.* (A jegyzeteket készítette Dobos Ilona, Körner Tamás és Nagy Ilona.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XVIII.)
- Szendrey 1929.** Szendrey Zsigmond: Apróbb szokások, népszokás-töredékek. *Népünk és Nyelvünk*, I. (1929) 6–14.
- Szendrey 1933.** Szendrey Zsigmond: A magyar népszokások osztályozása. *Ethnographia*, 44. (1933) 1. sz. 21–30.
- Szendrey 1938.** Szendrey Zsigmond: A népi élet társasösszejövetelei. *Ethnographia*, 49. (1938) 1. sz. 124–138.
- Szendrey 1941.** Szendrey Zsigmond: A tavasz, a nyár és ősz szokásai és hiedelmei. *Ethnographia*, 52. (1941) 2. sz. 180–188.

- Szilágyi 2014.** Szilágyi Miklós: *Zsákmányolók és zsákmányaik. Történeti néprajzi dolgozatok a vadászatról, vadfogásról és a természethasznosítás egyéb formáiról.* MTA Néprajztudományi Intézete, Budapest, 2014. (Életmód és tradíció 12.)
- Takács 2004.** Takács György: *Kantéros, lüdérc, rekegő. Hárompataki csángó hiedelemmondák.* Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2004.
- Timár 1931.** Timár Kálmán: Az alsórákosi szabadságünnep. *Népünk és Nyelvünk*, III. (1931) 42–43.
- Villányi 2022.** Villányi Péter: *Galgamácsai mesék és mondák* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2022. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXVII.)

Rövidítések

- ATU:** Uther, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography* I–III. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 2004. (Folklore Fellows Communications 284–286.)
- MNK:** Kovács Ágnes (szerk.): *Magyar népmesekatalógus* 1–9. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1982–1990

MAJOROSSY IMRE GÁBOR

**„NOSZSA, TI BAJNOK
HAZAFIAK!”**

**ISKOLADRÁMÁK A PÉCSI KLIMO-
KÖNYVTÁRBAN**

KIVONAT: Amikor Klimó György pécsi püspök (1751–1777) 1774-ben megnyitotta könyvtárát a nagyközönség előtt, titkon abban reménykedett, hogy az a valamikor újraalapítandó egyetem könyvtárává válhat. Ennek következtében a könyvtár széles gyűjtőkörrel rendelkezett, így irodalmi művek is a könyvtár állományába kerültek.

Klimó püspök idejében virágzott az iskoladráma műfaja, melynek néhány képviselője a könyvtárban is megtalálható. Jóllehet, egyrészt nem módszeresen gyűjtöttek iskoladrámákat, másrészt olyanok is ekként lettek besorolva, melyek nyilvánvalóan nem azok, mégis figyelemreméltó az a néhány, a drámai műnemhez tartozó szöveg, melyeket a könyvtár őriz. Az alábbi tanulmány pusztán rövid ismertetőt kíván adni a négy latin, egy olasz, egy francia, egy horvát és az egyetlen magyar műhöz.

KULCSSZAVAK: katolikus reform, iskoladráma, jezsuiták, szöveggönyv, József-történet, mitológiai alakok

IMRE GÁBOR MAJOROSSY

**„NOSZSA, TI BAJNOK
HAZAFIAK!”**

**SCHOOL DRAMAS IN THE LIBRARY
OF BISHOP KLIMO (PÉCS,
HUNGARY)**

ABSTRACT: When the library was opened to the public in 1774, Bishop Klimo hoped that one day it would become the library of the university that was to be reestablished. Therefore, the library had to collect works from a wide range of areas, including literature and literary studies. The genre of school dramas flourished during the bishop's time, so such works were also added to the library. Even if these were not systematically selected and sourced, and some works were incorrectly classified, these texts seem truly remarkable. The present essay aims to provide a short introduction to further research into the plays written in Latin, Italian, French, Croatian and Hungarian.

KEYWORDS: Catholic reform, school drama, Jesuits, libretti, Joseph's story, mythology

Bevezetés: kulturális háttér

A felső-magyarországi jobbágy családból származó pécsi püspök, Klimo György éppen kétszázötven esztendeje, 1774-ben nyitotta meg könyvgyűjteményét *publicae omnium utilitati* a nagyközönség előtt, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a valamennyi tudományág – így a teológián túl a jogi, orvosi, bölcséleti és természettudományi területek – műveit magában foglaló könyvgyűjtemény a majdan újraalapítandó egyetem könyvtárává válhassék. Még ha ebbéli törekvése nem járt is sikerrel, Klimo püspök több, mint két évtizedes pécsi tevékenysége jelentős oktatási, kulturális és hitbéli föllendülést hozott a városnak. Mindezekon kívül a püspöki palotát átalakíttatta, templomokat építtetett és újított föl, másokkal együtt kezdeményezte a Szent Jobb-körmenetek megtartását, valamint elnyerte az érseki pallium viselésének jogát, ami Pécs városának és püspökségének tekintélyéhez, a korszellemhez illeszkedően, jelentősen hozzájárult.

A püspök egykori könyvtára ma a Pécsi Tudományegyetem kebelén belül, változatlanul nyilvános intézményként működik, és csaknem kimeríthetetlen kincseket tartogat mind az érdeklődő nagyközönség, mind a tudomány különféle szakterületein tevékenykedő kutatók számára. Az egyik ilyen szakterület éppen az irodalomtörténet lehet, melynek csupán apró szelete az egykor oly népszerű iskoladráma műfaja. Jóllehet, a protestantizmus viszonylag kevésbé és viszonylag eredménytelenül érintette az egyházmegyét, valamint az iskoladráma műfaját művelő rendek nem, vagy csak rövid ideig tevékenykedtek Pécsen, a Klimo-féle könyvtár mégis őriz néhány művet ebből a különös műfajból.

Műfaj történet dióhéjban

Nem szükséges itt a didaktikus szándékkal írott, vagy szerkesztett, a drámai műnembe sorolható műveknek az antikvitásig visszanyúló történetét áttekinteni. Pusztán az emlékezet fölfrissítésére és a kontextus föllevenítésére érdemes fölidézni a jól ismert tényeket: az iskoladrámák fölvirágzása a tizenhatodik század végén kibontakozó katolikus reformhoz köthető, hiszen a trienti zsinat

(1545–1563) rendelkezéseinek gyakorlati megvalósítása a mai szóval közoktatásnak hívott képzési szintet is érintette. A katolikus oktatási intézményekben – nyilvánvalóan a sikeresen alkalmazott, friss protestáns iskolai színházi kezdeményezésekre válaszul – egyre fontosabbá vált a tanító célzatú, egyben szórakoztató, esetenként humoros iskoladráma alműfaja. A színművek néha egy-egy antik darab rövidített változatai voltak, ám még inkább szívesen merítettek témát a Szentírásból, egy-egy szent életéből, vagy pusztán valamilyen erkölcsi tanítás köré költött, épületes történetből. Szerzőik az iskolának általában fiatalabb tanárai, a színészek pedig maguk az iskolások, pontosabban, növendékek voltak.

A lelkipásztori tevékenység mellett a pécsi püspökök¹ figyelme kiterjedt az elsősorban a jezsuiták és a piaristák által fölkarolt és művelt színházművészeti tevékenységre is, ennek megfelelően könyvtárunk számára is beszereztek néhány efféle művet. Így egykori könyvtárunkban találunk olyan, latin, francia, olasz, horvát és magyar nyelvű műveket, melyek az egykori katalogizálás során – amint látni fogjuk, nem minden esetben teljesen indokoltan – iskoladrámaként soroltattak be. A továbbiakban pusztán vázlatosan bemutatjuk az 1699 és 1820 között keletkezett darabokat, különös tekintettel az első pillantásra föl-tárható költői üzenetükre, ám részletes irodalom- és drámatörténeti elemzésre ehelyütt nincsen mód. Az itt következő tanulmány inkább egyfajta bevezető kíván lenni, mely a későbbi könyvtár-, színház- és irodalomtörténeti kutatások kiindulópontjául szolgálhat.

Idegen nyelvű darabok

A négy legrégebbi színmű – latinul

A könyvtárban föllelhető első, iskoladrámaként besorolható mű az 1699-ben keletkezett, háromfelvonásos, több, mint száz (!) szereplőt, illetve kóristát föl-vonultató, *Hymenaei de Marte Triumphus* című színdarab² – mely aligha iskol-

1 Az itt bemutatott művek bekerülési adataiból következően többnyire Berényi Zsigmond (1740–1748) és Klimó György (1751–1777) püspökségének idejében.

2 Jelzete: PTE ETKK TGYO Klimó Könyvtár, V. IV. 8/3.

adráma, valójában inkább *libretto* –, melyet Ferdinand Tobias Richter³ költött. A műnek többféle kiadása is létezik, ám szövegükben csaknem azonosak: antik világba helyezett prologusában és epilógusában fölvonultat ugyan néhány mitológiai alakot, ám cselekményét tekintve merőben történelmi magvú mű, sőt, valójában évfordulós emlék: a női főszereplő, Adelheid ugyanis hatszáz esztendővel a mű keletkezését megelőzően, 999-ben hunyt el.

A darab, a kornak az antik drámairódmalmit imitáló szokása szerint, kétrészes *Argumentum*mal, valamint *Prologusszal* kezdődik. Az *Argumentum* történelmi forrásra hivatkozással röviden ismerteti a mű történelmi hátterét, melybe az egyértelmű megkülönböztetéssel jelzett („Fingit Poësis”) fikciós darabot illeszti. A *Prologusban* pedig a koraközépkori tárgytól merőben idegen, kozmikus mitológiai játékra kerül sor, melyben a harcias Mars okozta káoszt először Iuppiter Phoebe titánia és a nimfa Hesperidák segítségével legyőzi, majd pedig Hymenaeusnak, a házasság istenének elküldésével új világosságot gyújt. Végül pedig a fölvirágzás gyümölcset, a Római Birodalmat szimbolizáló aranyalmát Hymenaeus Iuppiternek nyújtja át:

Hoc pomum aureum
Hoc donum citreum
Italia dat.
Est proemium laboris
Hoc licium amoris.
Amantium odaeum
Victoriae trophaeum!
Hymenaei plaude Numen!
Vibra taedas, jacta lumen!
*Hoc pomum aureum.*⁴

3 Ferdinand Tobias Richter (1651–1711) német zeneszerző és orgonaművész volt, aki tevékenységét főleg Bécsben teljesítette ki: számos operát, oratóriumot és egyházi műveket alkotott, továbbá három, a korabeli jezsuita színházi gyakorlatban előadott drámát is írt.

4 Richter 1699, B2r.

Már a bevezető olvasásakor is szembetűnik a műnek az előadásra előre pillantó kidolgozottsága: a lapszéli jegyzetek mozgásra és beszédmódra vonatkozó utasításokkal látják el a szereplőket. Nem véletlenül, hiszen a mű 1699-ben I. Lipót császár fiának, I. Józsefnek és nejének, Amáliának az esküvőjén ténylegesen előadatott, mégpedig nem pusztán prózában, de zenei kísérettel is.⁵

A darab értékelésének valódi kérdése azonban nem is az előadás lehetséges módja, hanem a kétfajta fikciós világábrázolás viszonya: miközben mindkettő – nyilvánvalóan, illetve bevallottan – a képzelet szüleménye, vajon mi a közös pont, mely ezt a két világot összekapcsolja. Nem nehéz fölfedezni: Hymenaeus az Otho (azaz I. Ottó német-római császár) és Adelhaida közötti szerelem jelképe, melynek gyümölcse az aranyalma, azaz a Német Nemzet Szent Római Birodalma – lásd az *Epilogus* leírását:

[...] Hymenaeus Imperiali Aquilae innixus, et pomum aureum manu tenens subactum Martem, applaudentibus Amorum geniis, curru cloriae ducit in triumphum: mox triumphos suos explicans conversa repente scena in erigentis se Aquilae sinu Augustum Romanorum Regem Josephum, et aperientis se aurei pomi forma Augustam Reignam Amaliam triumphantia orbis gaudia repraesentat.⁶

A szerző tehát valódi *Gesamtkunstwerk*et alkotott, hiszen a szavak, a szereplők, a dikció(ra vonatkozó utasítások), a mozgás, a zene és a színpadkép egyaránt a művet – nem kevésbé pedig az ünnepeltek is – szolgálták.

Sub olea pacis et palma virtutis

A második, 1723-ban keletkezett, valószínűleg Matthias Zill jezsuita által írott darab⁷ – nemkülönben inkább szöveggönyv, mint iskoladráma – több szempontból is kapcsolódik az előzőhöz: ismét fölbukkan I. Ottó német-római császár, aki – amint az *Argumentum* arról beszámol –, amikor (Szent) I. Vencel királyt Wormsba hívta, őt angyaloktól övezve aranykereszttel látta megjelöltetni, mire ő maga

5 Ehhez lásd: Wittwer 1934.

6 Richter 1699, Nv.

7 Jelzete: PTE ETKK TGYO Klimo Könyvtár, S. IV. 7/13.

ékesítette föl a cseh uralkodót királyi jelvényekkel. Csakúgy, mint az első említett darabot, a vallásos-uralkodói témát szimbolikus antik elő- és utóhang keretezi. Ráadásul a mű ugyancsak megzenésítettett: Jan Dismas Zelenka (1679–1745), az időnként nem elegendő figyelemben részesülő, nagyszerű életművet alkotó, ma teljes anakronizmussal csehként azonosított, valójában német nyelvű, a német kultúrában nevelkedett és tevékenykedő, következőképp német zeneszerző éppen 1723-ban melodramát⁸ komponált abból az alkalomból, hogy VI. Károly (Mária Terézia későbbi császár- és királynő apja) Prágában megkoronáztatott.

A darab az *Argumentum*ban megadott, a megdicsőülés párhuzamára építő cselekményt annyiban módosítja, hogy a pusztán a keresztény jámborsági hagyománytól elemeli, és az elvont eszmék antikvitásra emlékeztető világába helyezi. Így szerepelhet benne Ottó és Vencel, de a megszemélyesített Csehország és Morvaország, valamint a Pietas, a Justitia, sőt a Zelus Eucharisticus is. A mű vallásos főszereplője változatlanul az Oltáriszentség tiszteletében kiváló Vencel:

Propitius utinam Caelitum praestet favor!
Referte gressus, donec obsequia petam.
O! Fons bonorum summe largitor Deus!
Potentia tuae dexteræ servo mihi
Defert honores Regios, virtus tamen
Me vilitatis conscium reddit meae.
Habe Coronam, pedibus et Sceptrum tuis
Substerno, titulos abdico, gratus fave.
Totum refundam, quidquid indigno favor
Humanus addit gloriae, solum fidem
Populis adauge subditis juri meo;
*Haecaeviterni faederis testes erunt.*⁹

8 ZWV 175.

9 Zill 1723, C2v.

Ám a hangsúly fokozatosan áttevődik az elvont alakok, illetve a Habsburg-ház immár holt és még élő tagjainak megjelenítése révén elhangzó dicsőítésére, mint például:

*Zateciana Tellus
Offert munera tritici;
De farre plena mundo
Circum jugera fluctuant,
Quo panis Angelorum
Praebet mystica fercula
Habsburgico palato.¹⁰*

Látható tehát, hogy a magasztos, vallási jellegű történelmi maggal rendelkező alapanyag valójában arra szolgálhatott, hogy az aktuális reprezentációs feladat végrehajtassék: Zill megírta, Zelenka megkomponálta és előadatta. Hogy mindkettőn, valamint a közel százötven szereplő maradandót alkotott, Zelenka időnként ma is előadásra kerülő műve ékesen bizonyítja.

Annus saecularis Universitatis Tyrnaviensis ludo poëtico propositus

A szerény zsebkötetben¹¹ megjelentetett, 1735-ben, talán az egyetem hallgatói által¹² költött és szerkesztett, a nagyszombati egyetem tanéveiről szóló darab valóban iskolai környezetben született – de nem dráma, hiszen drámai konfliktust nem tartalmaz, így inkább annak nevezhető, aminek a címlap jelöli: *ludus poëticus*nak. A merőben antik mitológiai világba helyezett, tizenkét

10 Zill 1723, Fr. Az idézet első sorában a mai Žatec (a korban: Saaz) városára történik utalás.

11 *Annus saecularis universitatis Tyrnaviensis*, Berger, Tyrnaviae, 1735, jelzete: PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár, MM. IX. 22.

12 Szinnyei József legendás bibliográfiája a művet Milkovics Mihály jezsuitának tulajdonítja: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, VIII., 1412., ezen a véleményen van Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. (1561-1773)*, MTAK, Budapest, 1984, 168-169.

paragrafusból, azon belül túlnyomóan időmértékes latin nyelvű monológokból álló műben Pallas (Athéné), továbbá Calliopé, az elbeszélő költészet és Melpomené, a dráma műzsája jut szóhoz, mégis Pallas mint a művészeteknek és a kézi mesterségeknek – röviden és tömören: a tudásnak – istennője főszereplő marad; Calliopé szövegét a IX., Melpomenéét a X. paragrafusban olvashatjuk.

A mű cselekménye mindössze annyi, hogy Pallas éppen megnyitni készül az 1735. esztendő a nagyszombati egyetemen, amikor jelentkezik a két műzsa, hogy az ünnepségen ők is szívesen részt vennének – ám ők csak később jutnak szóhoz. Pallas előbb felsorolja, miért szükséges nagyszabású ünnepélyt tartani,¹³ amely annyira nagyszabású, hogy egészen az 1725. évre is vissza kíván tekinteni.¹⁴ Ezt támogatja ugyan Pallas,¹⁵ ám a lustaság minden formájától elzárkózik.¹⁶ Ezek után Pallas megnyitja az 1735. évet,¹⁷ egyben pedig emlékezteti is az egyetemi ifjúságot, hogy a pindusi műzásokra is figyeljenek. Erre válaszként maga az esztendő vállalja, hogy gondot visel Pindusra, azaz Apollón és műzások találkozóhelyére.¹⁸ Csak ekkor jut szóhoz Calliopé, aki beszédében közreműködését ajánlja, hogy az egyetem még kiválóbbá váljék,¹⁹ Melpomené pedig visszatekint a nehézségekre.²⁰ Ugyanez a visszatekintés folytatódik a XI.²¹ paragrafusban, melyben a megszemélyesített esztendők 1726-tól 1734-ig hol disztichonokban, hol szapphói strófákban köszöntik az 1735. évet. A záró, XII. paragrafusban az esztendő köszönetét fejezi ki elődeinek, és ígéretet tesz, hogy

13 „Pallas dilatae Inaugurationis causas adfert.” Annus 1735, 8.

14 „Annus 1725. nomine reliquorum ad Inaugurationem sollempnitatem admitti postulat.” Annus 1735, 10.

15 „Pallas Petitioni subscribit.” Annus 1735, 11.

16 „Pigritia a Pallade excluditur.” Annus 1735, 12.

17 „Pallas annum 1735. in saecularem universitatis inaugurat, et ejusdem primo saeculo juventutem laudat.” Annus 1735, 15.

18 „Annus saecularis Palladis sententiae subscribit, et quidquid eveniat, res Pindi omni solertia curandas statuit.” Annus 1735, 23.

19 „Calliope se ad res primo saeculo Universitatis Tyrnaviensis illustriores ordnandas anno saeculari offert.” Annus 1735, 24.

20 „Melpomene Calamitates primi saeculi cantandas ab Anno saeculari exposcit.” Annus 1735, 30.

21 Melyet a pécsi kiadás II.-nek jelöl.

tanácsaikat követni fogja,²² a kötetet pedig egyfajta évfolyamnévsor („Nomina offerentium”) zárja.

Amint látjuk, a kicsiny kötetben a korabeli egyetemi-jezsuita latin nyelvi kultúra és mitológiai műveltség szokásos, igen magas színvonalú emlékével találkozhatunk. Jóllehet, nem találunk színlapot, szereposztást, illetve bármilyen utalást, hogy melyik, a névsorban föltüntetett hallgató melyik „szerepet”, pontosabban részletet, illetve monológot szavalt, annyi egyértelműen kitűnik, hogy az esztendő metaforájával megjelenített évfolyamok, azaz az egyes évfolyamokon tanuló, majd pedig életpályájukra lépő diákok egymás számára is tanulságos tapasztalatokat gyűjtő és közvetítő közösséggé formálódtak, mely közösség megőrzendő és megbecsülendő érték lehetett.

A kiemelkedő műveltség és kultúra fényében különösen meglepő, hogy a zsidó-keresztény hagyomány teljes mértékben hiányzik a műből: a Szentírás semelyik könyve sem idéztetik; szentírási alakok, szentek nem bukkannak föl, illetve a kereszténység egyetlen fogalma sem kerül elő a szövegben. A klasszikus verselésű, emelkedett stílusú, többé-kevésbé testetlen mitológiai alakokat megjelenítő szöveg egyfajta elvont térben játszódik, ahol időtlen alakok tekintenek az egyetem tanéveire, illetve veszik oltalmukba a kezdődő esztendőt.

Zrinius ad Sigethum

A Klimó-könyvtár legkésőbbi latin nyelvű, 1738-as keltezésű, ténylegesen akként azonosítható iskoladrámája²³ valódi magyar témát ragad meg: Zrínyi kirohanását és halálát (1566). A mindössze nyolc lapnyi, Zrínyi, a fia és két hadvezér (*tribunus*) között zajló, pergő párbeszéd a nemzetért vállalt halál magasztos elfogadásával zárul:

O Patria! o tanti causa laboris!

Hanc tibi devoveo, perque occurentia tela

22 „Annus saecularis antecedentium Annorum munera grata habet, eorumque monitis se obtemperaturum pollicetur.” Annus1735, 42.

23 Jelzete: PTE ETKK TGYO Klimó Könyvtár, NN. II. 24/18.

*Innocuam sacrabo animam. Tam sit tibi victima grata,
Quam tristis mihi. Sed capiti ornamenta ferantur.
Sic mortis celebrare diem nos condecet istum
Natalem ut reliqui. Sic sic juvat ire sub umbras.*²⁴

A művet Andreas Friz jezsuita költötte, vagyis immár a harmadik olyan színművel találkozunk, amely jezsuitától, illetve jezsuita környezetben keletkezett.²⁵ A háromrészes darab közvetlenül Zrínyi kirohanása előtt játszódik, és azon kérdés körül szerveződik, vajon a keresztény hit védelme és a család vitézi hagyománya megkövetelte becsület mindenképpen az önfeláldozást követeli-e meg, vagy pedig bölcsebb lenne az egyezkedés a muszlimoknak már akkor is rendkívül híres és legendás képviselőjével, Szulejmán szultánnal – aki ekkor már halott, ám erről a magyar vitézek mit sem tudtak. Az önfeláldozás, vagy megegyezés kérdésében a történelmi hűséggel szemben a darabban föl-leptetett fiatal Zrínyi életének megóvása és későbbi hadvezéri karrierje során aratni remélt sikerei is fölmerülnek:

*Quotquot superviveris annos,
Non hostes deerunt, etiam per secula multa
Ex te natorum est gens suffectura triumphis.
Scilicet ut venias Euxeni ad littora Ponti,
Ultra opus est, certo nec Pontus lerminat hostes
Limite. Disjungit parvo discrimine terras
Bosphorus; hostiles trajectus Bosphorus oras
Ostendet.*²⁶

24 Friz 1738, 15.

25 Mára feledésbe merült, de a jezsuiták Pécsset is fontos szerepet töltöttek be a művelődésben. „A jezsuiták még a török alatt, a 17. század derekán telepedtek meg Pécsen a Mindenszentek temploma környéki polgárházakban. Kollégiumukat viszont csak évtizedekkel később, 1732-ben tudták véglegesen felépíteni a mai Széchenyi tér nyugati felén. [...] Fellelt adatok szerint 1688. és 1771. között összesen 92 színjátékot adtak elő a városban csaknem 120 alkalommal.” Márfi 1998, 26.

26 Friz, 1738, 9.

A szerző ennél messzebb nem megy, és nem kínál alternatív – vagy, divatosabb szóval: kontrafaktuális... – történelmet, hanem, amint fentebb láthattuk, a szigetvári hőst végül eléri tragikus sorsa. A színmű tehát egyetlen, hexameterből álló vita, mely minden túlvilági – vallási, vagy mitológiai – szereplőt és tényezőt mellőzve, pusztán a dialógusok retorikai érvelésével²⁷ kísérli meg a nemzeti sors és a kereszténység védelmének legfontosabb kérdéseit egyesíteni, mégpedig egy olyan tragikus esemény föllevenítésével, mely máig a nemzeti emlékezet része.

További három színmű: olaszul, horvátul, franciául

Szent Ilona kultusza

A további három darab egyenként is különlegességnek számít. Az 1747-ben, Pozsonyban kinyomtatott, zenével kísért, *S. Elena al Calvario* (Szent Ilona a Kálvárián) című, olasz nyelvű színmű²⁸ igen hasonlatos a *Sub olea pacis et palma virtutis* című, Zelenka megzenésítése révén híressé vált darabhoz. Szerzője a számos oratórium²⁹ szövegkönyvének szerzője, Pietro Metastasio (valójában: Pietro Antonio Trapassi, 1698–1782). Oratóriumainak jegyzékében megtaláljuk a *Sant' Elena al Calvario* címűt is, mely Antonio Caldara (1670–1736) megzenésítésében 1731-ben mutattatott be a bécsi császári udvarban – ám Pécsen nem ez a változat őriztetik. A színműnek a Klimó-könyvtárban 1747-es keltezéssel föllelhető változatát az orsolyiták kolostorában adták elő, Bécsben, Matteo Lucchini zenéjével. Ha a Caldara-változat udvari előadásra készült, ta-

27 A korban a jezsuita iskoladráma-irodalom meglehetősen változón megy keresztül: „Au début du XVIIIe siècle des changements importants s'effectuent dans le théâtre jésuite européen: le théâtralisme baroque commence à perdre de son importance et un groupe d'auteurs jésuites reprend les traditions du théâtre classique français du XVIIe siècle, autrement dit ils mettent au centre le texte dramatique et le héros en n'utilisant que des moyens rhétoriques à la place des attractions mythologiques et musicales.” Pintér 2009, 243.

28 Jelzete: PTE ETKK TGYO Klimó Könyvtár, OO. VI. 40/13.

29 Pl. *Per la festività di Santo Natale, 1727, Giuseppe riconosciuto, 1733.*

lán joggal föltételezhetjük, hogy az orsolyitáknál előadott Lucchini-változat közelebb állhat az iskoladráma műfajához.

Már címéből sejthetően a cselekmény (Szent) Ilona (Heléné) császárné zarándoklatát mutatja be, mellyel Izajás próféta jövendölését teljesíti be „[...] dicsőséges lesz nyugvóhelye.” (Iz 11,10c)³⁰ Amint az közismert, a császárné nem csupán a föltámadás barlangját látogatta meg, de megtalálta Krisztus keresztjének maradványait is. Kifejezetten meglepő azonban, ahogyan a Szent Sír megtalálására reagál: nem az öröm, hanem Krisztus szenvedései fölötti bánkódás keríti hatalmába:

Nel mirar quel sasso amato,

Che raccolse il sommo Bene,

Mi ricordo le sue pene,

*Mi rammento il nostro error.*³¹

A három megtalált keresztadarab egyike föléleszt egy halottat, erről Eustatio számol be:

La Croce appressa, (Onnipotenza eterna!

Che non ottiene una Pietà verace?)

Come se a viva face

Face poc'anzi estinta

S'avvicina talor, subito splende,

L'altra fiamma non tocca, e già s'accende:

[...]

S'apre il labro a' respiri: e non intende

L'anima sbigottita

*Chi la richiami alla seconda vita.*³²

30 Erre az *Argomento* is rámutat: „[...] altro non significa, secondo la spiegazione di Niccolò di Lyra, e di S Girolamo, se non che la Tomba del Nostro Redentore diverrebbe un giorno glorioso oggetto alla peregrinazione de' Fedeli, anche grandi, ed illustri, [...]” Metastasio 1747, A2r.

31 Metastasio 1747, B4r.

32 Metastasio 1747, C3r.

Így előbb Elena könyörög irgalomért („Pietà, Signore, perdono. Ah non sia vero, / Che il sangue prezioso, / Che spargesti per me, sia sparso invano.”),³³ majd pedig befejezésül a kórus szólít bűnbánatra: „E chi si pente, / Nel verace dolor, torna innocente.”³⁴

Egy különlegesség: a horvát József

Pécssett nem jelenthet meglepetést horvát iskoladrámát találni. A Budán, 1820-ban megjelent,³⁵ a színlap tanúsága szerint vukovári horvát diákok által előadott *Josip, sin Jakoba patriarke* (József, Jákob pátriárka fia) című mű Grga Čevapović³⁶ alkotása. A tízfelvonásos (!), harminckét szereplőt, illetve kórust is fölléptető, száznegyven oldalas, önálló kötetben megjelent színmű érdekessége, hogy a szöveges részek között pontos, ma is énekelhető kottával ellátott énekbetétek is megtalálhatók, azaz inkább zenés játéknak, sőt, akár musicalnek is tekinthetjük.

A szerző a Teremtés könyvében olvasható történetre támaszkodott, ám a cselekmény szövegének átemelése nem könnyű: József történetének kanonizált, a 37. fejezettől az 50. fejezetig terjedő változatába beékelődik előbb a Júdáról és Támárról szóló 38. fejezet, majd pedig – kevésbé szervesen, mégis más hangsúllyal –, József testvéreinek két utazása.³⁷ A szerző szemlátomást hangsúlyt fektetett arra, hogy műve hiteles legyen: a kötet elején részletesen, végjegyzetek segítségével áttekinti József történetét, másrészt egy-egy kifejezéshez magyarázó lábjegyzeteket is találunk a műben, továbbá pedig minden egyes fölvonáshoz rövid tartalmi bevezető is tartozik.

33 Metastasio 1747, C4r.

34 Metastasio 1747, C4v.

35 Jelzete: PTE ETKK TGYO Klimo Könyvtár, G. II. 34.

36 Grga Čevapović (1786–1830) horvát ferences történész, író és nyelvújító volt. Pesti teológiai doktorátusának megszerzése után a teológia és az egyházjog tanára lett, később a szlavón ferences tartomány tartományfőnöke. Itt tárgyalt művén kívül két kötetben, levéltári anyagokra támaszkodva kiadta rendjének történetét. A nyelvújítási vitákban az önálló horvát helyesírás mellett állt ki, így Ljudevit Gaj (1809–1872) nyelvi reformját készítette elő.

37 Ter 42,25 – 43,14.

A József-történet szakirodalma hatalmas, melyet – mivel nem a drámairodalom-történethez tartozik – ehelyütt nem szükséges ismertetni. Annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy még a tér és idő távolságán túl is föltűnhet a befogadó számára, milyen gondosan szerkesztett, többrétegű elbeszélésről van szó, amely az emberi kapcsolatokat is sokrétűen ábrázolja: szülő-gyermek-kapcsolat, testvérszeretet és -viszály, helyzetállás megpróbáltatás idején és az emberi élet értéke.

Čevapović, a művelt³⁸ házfőnök ezzel az összetett történettel szuverén módon bánt. A szentírási szöveg nyilvánvalóan meghaladná egy előadható darab terjedelmét, így, amint arra a darab címe is utal, Józsefnek elsősorban a családi kapcsolatai mutattnak be. Josip Jakob pátriárka fia, egyike azon testvéreknek, akikre Izrael népe visszavezeti a tizenkét törzset. A tíz fölvonásból csak egy foglalkozik Putifár feleségének erkölcstelen kezdeményezésével, a többi rész Josip kiteszítatásáról, megmeneküléséről, egyiptomi karrierjéről, fiúi szeretetéről Jakob iránt, valamint a testvéreinek való megbocsátásról szól – vagyis József helyzetéről családjában. Föltűnhet tehát, hogy a történet transzcendens rétege, nevezetesen az isteni kinyilatkoztatás – szándékközlés – emberileg nem mindig könnyűszerrel föltárható tartalmáról, illetve közlésmódjáról, azaz ez esetben az álomfejtésről mintha kevesebb szó esne,³⁹ és akkor is csak annyiban, amennyiben az Josip karrierjét elősegíti.⁴⁰ Sokkal fontosabb a testvérek összeütközése, illetve Jakob és Josip egymás iránti szeretete, végül pedig Josip megbocsátása. Bűneik miatt keservesen bánkódó, a haldoklótól búcsúzó testvéreitől a halálos ágyán Josip hosszú megindító monológban köszön el. Különösen figyelemreméltó az elméleti erénykatalógus, melyet gyakorlati megvalósításra ajánl Josip (– ne lepődjünk meg a régi horvát helyesíráson):

38 A szerző műveltségével kapcsolatban nem lehet kétségünk: héber, görög és latin hivatkozások, patrisztikai utalások és szómagyarázatok kísérik minden egyes fölvonás zárójelenetét.

39 Az ilyen jelentésű tolmács- szótó és származékai mindössze kilencszer bukkannak föl.

40 Így ajánlja egykori fogolytársát, Józsefet a kulcsár a fáraónak („Poklonise, Joso! Kralju jasnóm: / Iztolmacsi Sanak Ricsjom glasnom.” Čevapović 1820, 6. felvonás, 80.), az eredményes álomfejtés után pedig a fáraó helytartóvá nevezi ki emeli Józsefet: „Svi pojđite Namistniku Josi, / Kojino se po Āgyptu vozi: / Shto vam recse, brixno ucsinite; / Shto vam dade, zafalno primate. / On Xitarkom sveg Āgypta vlada, / I providja, da ne bude Glada.” Čevapović 1820, 6. felvonás, 85-86.

*Vira, Zakon, Jstina, Csistocha,
 Usterpljenje, Uljudnost, Krotkocha:
 Ah! kol'kosu one drage Bogu?
 Z dosta vam izkazat nemogu.
 [...]
 Kad Nevolja vas popade koja;
 Bog Abrama, Isaaka, Jakoba,
 Providiche yami svako Doba:
 Ako vazda budete kripostni,
 Usterpljivi, uljudni, radostni.⁴¹
 Az erényt Isten ígérének beteljesülése fogja kísérni:
 Posli stalnog od Godiná Broja
 Nechete vi imat tu Pokoja:
 Toche biti boxje Pripustjenje
 Za sigurno vashe oprostjenje;
 S'kojimche vas u Zemlju uvesti,
 Po Pustoshi i Moru privesti.
 Kakono je Ocem obechao,
 Israelu to Uffanje dao.⁴²*

Dramaturgiai és formai szempontból számos egyéb érdekességet tartogat a mű. A szereplők szövegei mind párosrímű, tízszótagú sorokból állnak, az esetek elsöprő többségében pedig tízoros strófákká rendeződnek. Így felelgetnek egymással József testvérei, a fáraó udvaroncai, a kulcsár és a pék, vagy akár a midiánita kereskedők. Három kivételt lelünk: József, Jákob és a fáraó hosszabb monológokat is kapott. Nem egyértelmű ugyanakkor, miért éppen azokon a pontokon vélte a szerző szükségesnek a dalbetétek elhelyezését, ahol azt azután megtette. Egyrészt találunk ugyanis többféle kóruséneket,⁴³ illetve

41 Čevapović 1820, 10. felvonás, 139.

42 Uo.

43 Egy meg nem nevezett kórus (Čevapović 1820, 1. felvonás, 22.), illetve a midiániták részéről (Čevapović 1820, 5. felvonás, 61.).

a testvérek karát,⁴⁴ illetve Josip,⁴⁵ Jákob,⁴⁶ vagy egy-egy testvér,⁴⁷ sőt, a titkos hang dalát⁴⁸ is, másrészt azok a legkülönbébb helyeken állnak a darabon belül. A dallamok elemzése, pontosabban a korabeli horvát dallamkincs ismerete nélkül egyelőre annyit föltételezhetünk, hogy a zenei anyag is Čevapović művének tűnik. A horvát iskoladráma tehát valójában egyfajta vallásos daljáték lehetett, amely horvát nyelven, dal- és kórusbetétekkel jelenített meg egy közismert őszövetségi történetet.

Hibát követnénk el azonban, ha a Klimó-könyvtárban található egyetlen horvát iskoladramát pusztán szentírás- és színháztudományi szempontból vizsgálnánk. A kötet ugyanis olyan szövegtípust is tartalmaz, mely sajátos megvilágításba helyezi az egész – ha őszinték vagyunk, jelentős költői és színműírói tehetségről tanúbizonyságot tévő – művet. Grga Čevapović bibliai témájú iskoladramája ugyanis egyik előkészítője a majd az 1830-as években kibontakozó illirizmusnak, mely túlnyomórészt horvát gyökerű szellemi-művelődéspolitikai irányzatként arra törekedett, hogy a déli szláv népeket a közös kulturális múltra alapozva politikailag is egyesítse. A kulturális egyesítésre vonatkozó célkitűzés ugyanis egyértelműen tettenérhető a bevezetőben. A különféle déli szláv népeket és tájakat elősoroló, kétsoros rigmussorozat kulcsmondata a végén hangzik el: „Illyricski prosta zapivajte;”⁴⁹ A szerző egyértelműen állást foglal ezzel a horvátul folytatott költészeti tevékenység jogosultsága és értéke mellett, melyet éppen a megelőzőleg fölsorolt, a Drávától Dalmácián át Boszniáig terjedő *enumeratio* segítségével támaszt alá. És hogy milyen korabeli szellemi küzdelmek közepette született meg az iskoladráma, jól mutatják a közel egy teljes oldalnyit kitevő lábjegyzetek,⁵⁰ melyek az ’illír’ nyelv használhatóságáról és használandóságáról szóló érvekre utalnak. Hasonló célt szolgál a folytatásként következő két, *Dalmatinka* és *Srimka* megjelölésű, tíz-tíz versszakból álló dal is. Ha már

44 Pl.: Čevapović 1820, 10. felvonás, 127.

45 Pl.: Čevapović 1820, 3. felvonás, 40.

46 Pl.: Čevapović 1820, 2. felvonás, 32.

47 Pl. Ruben, Čevapović 1820, 3. felvonás, 46.

48 Pl.: Čevapović 1820, 6. felvonás, 76.

49 Čevapović 1820, Uvod, 8.

50 Čevapović 1820, 20.

az *enumeratio* fölbukkant, az *Uvod* első és második részét az *invocatio* köti össze, hiszen mindkétszer a *vila*, azaz tündér szólíttatik meg, mint olyan titokzatos szellemi lény, aki a déli szláv népeket összekapcsolni képes: „Zapivala Vila Dalmatinka, / Odpivala Posestrima Srimka.”⁵¹ A ferences szerzetes által szerkesztett – sőt, komponált – kötet a jezsuita jelmonddal zárul: „Sva Na Vechu Slavu Boxiu.”⁵²

Benjamin, ou la reconnaissance de Joseph

Tematikus szempontból ésszerűnek tűnik a horvát műhöz a Klimó-könyvtárban őrzött⁵³ egyetlen francia iskoladramát kapcsolni, ugyanis ez – amint már az idézett címből kitetszik – szintén József történetével foglalkozik.⁵⁴ Ugyanazon téma két földolgozásának eltérő címmegjelölése mégsem véletlen: míg Čevapović – a szentírási elbeszélést követve – kifejezetten József alakját állította középpontba, addig a francia mű szerzője, Pierre-Robert Arthuys⁵⁵ Benjámin, a legkisebb testvért teszi meg főszereplőnek. A háromfölvonásos, Józsefet és testvéreit, továbbá József fiait, Józsefnek egy Ramesses nevű bizalmasát (a *valet* hagyományos francia szerepében), továbbá hat testőrt és parancsnokukat fölvonultató darab Pécssett föllelhető kiadása egy soproni, 1768-ban végbevitt előadás emléke, ám a mű korábbi: szerzőjének korai halála után először Párizsban, 1749-ben adták ki.⁵⁶ A pécsi példány sokat elárul az 1768-as előadásról: előbb a résztvevőkről és a helyszínről,⁵⁷ majd pedig a Zichy Ferenc győri

51 Čevapović 1820, *Uvod*, 5. Kissé lejjebb pedig: „Ah! krasna Vilo! Posestrimo Srimka! / Nechel pram Moru jadrit Dalmatinka? / Il'che po Istru bash Siverom brodit / K'Trajanskom Mostu?” Čevapović 1820, *Uvod*, 10.

52 Čevapović 1820, 10. felvonás, 140.

53 Jelzete: PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár, OO. VII. 12.

54 A történet földolgozása a korban nem ritka, 1733-ban éppen a fent említett Pietro Metastasio is írt szövegkönyvet *Giuseppe riconosciuto* címmel.

55 Pierre-Robert Arthuys (1692–1721) jezsuita szerzetes és író volt. Rövid élete során igyekezett bekapcsolódni kora irodalmi életébe, egyetlen ismert műve az itt tárgyalt iskoladráma.

56 Arthuys 1749.

57 „[...] représentée Par la Jeune Noblesse de la Maison de Pensionnaires a Edembourg en Hongrie dont la direction est confiée aux Peres de la Compagnie de Jesus.” Benjamin, előzék.

püspöknek⁵⁸ szóló ajánlásban az előadás voltaképpeni okáról: „Si nos jeunes talens ont entrepris d’y représenter une Tragédie Française; ce fut dans le dessein de Vous attribuer Monseigneur tout l’avantage de nos progrès dans la connoissance des langues étrangères dont nous avons vû, il y a quelques années y introduire l’étude.”⁵⁹

A tragikusan fiatalon elhunyt francia jezsuita író sokkal szabadabban bánt a szentírási alpanyaggal, mint ahogyan a korábban bemutatott horvát darab ferences szerzője. A József elveszejtésére irányuló kísérlet, Egyiptomba kerülése és fontos polcra emelkedése csak érintőlegesen, pontosabban, csak mint már kész tény kerül elő. A mű nem a külső, hanem a belső eseményekre összpontosít: elsősorban József tépelődéseit közvetíti, melyeket hol magában, hol pedig a környezetének is közvetít, és amelyek rámutatnak, milyen kettős szerepet kell magára öltenie: egyrészt az egyiptomi szolgálatban álló főhivatalnokét, másrészt a testvéreit fölismerő, ám ezt a fölismerést egy darabig leplező zsidó emberét. Már a József bizalmasának választott Ramesses elnevezése is zavarba ejtő, hiszen ehhez hasonló néven több neves fáraóra is emlékezik a történetírás. A cselekmény jó részét Joseph és Ramesses párbeszédei teszik ki, a többiek csak az első fölvonás utolsó jelenetében bukkannak föl először, és azután a második és a harmadik fölvonásban kapnak némi szót. A darab nyitójelenetében Joseph

58 Zichy Ferenc (1701–1783) győri püspök (1743–1783) az egyházi és a családi magánvagyonából igen jelentős fölújítási munkákat végeztetett egyházmegyéjében, továbbá neki köszönhető a győri székesegyház restaurálása, és ma is látható belső kialakításának túlnyomó része.

59 Benjamin,)(2v. A színlap tanúsága szerint a szerepeket megjelenítő fiatalok között megtalálható Klimó György pécsi püspök unokaöccse, Imre; egy Festetics (*sic!*) gróf, egy olasz, négy magyar, két német, illetve három francia növendék. Közöttük minden bizonnyal a francia lehetett a közös nyelv, a Biblia ismerete pedig a biztos közös tudásanyag. „1768-ban P. [Mathias] Geiger a soproni nemesi konviktus élére került, s itt folytatta a francia színjátékok népszerűsítését. Így már működésének első esztendejében előadták növendékei a Benjamin ou reconnaissance de Joseph című tragédiát; ez Sopronban nyomtatásban is megjelent. A darabot egyesek Geiger eredeti munkájának tartották, csak legújabbán sikerült azonosítani Pierre-Joseph Arthuys francia jezsuita író 1749-ben Párizsban megjelent munkájával. A darabot eredetileg a párizsi Louis-le-Grand jezsuita kollégium diákjai mutatták be, az 1749. évi párizsi kiadás egy példányát a budapesti Széchényi Könyvtár is őrzi. A darab teljes francia szövegének soproni kiadását valószínűleg ugyancsak Geiger szorgalmazta.” Staud 1977, 16.

aggódik testvéreiért, akik ugyan kitzasztották maguk közül egykoron,⁶⁰ ő még mindig szereti őket.⁶¹ Érzületét, a konfliktushoz való hozzáállását különösen megkapó módon mutatja be az az imádság, mely az első fölönás negyedik jelenetét teszi ki, és amelynek a végén a következőket olvassuk:

*En vain, aimé du Roi, respecté de la Cour,
Si je n'ai le coeur de mes freres,
Ces biens ne sont qu'imaginaires;
Ou reprens tes bienfaits, our rens-moi leur amour.*⁶²

Hogy Benjamin áll a középpontban, csak fokozatosan derül ki. Előbb a bizalmas Ramesses,⁶³ majd pedig Manasses különíti el⁶⁴ őt a többi testvértől. Benjamin maga csak az első fölönás hetedik jelenetében bukkan föl, és azonnal kegyelmet kér Joseph-től: „Protegez, l'innocent, Seigneur, ou qu'il périsse: / J'attend de votre main la vie ou le supplice.”⁶⁵ Arthuys abban is *in medias res* kezdi darabját, hogy Joseph testvérei éppen menekülni igyekeznek Egyiptomból, ám előbb Benjamins, majd a többieket is elfogják, és visszahozzák a memphisi udvarba, ahol Benjamin – amint láttuk –, kegyelemért esedezik. Szerepe azáltal válik jelentőssé, hogy közvetít menekülő testvérei és Joseph között: „Et pourquoi fuir un frere qui vous aime?”⁶⁶ – illetve: „J'irai vers lui faire un dernier effort, / Laissez-moi l'approcher, ou donnez-moi la mort.”⁶⁷

A József és testvérei között végül megtörténő kiengesztelődés önmagában nem nyújt magyarázatot arra, miért alkalmazta a darab szerzője a *tragédie chrétienne* műfajmegjelölést. Ennek fölfejtésére két lehetőség kínálkozik, melyek voltaképpen egyetlen személyre, Jézusra vezethetők vissza. József, csak-

60 „Ces cruels me livrant à des Marchands avarés, / Se crurent innocens pour être moins barbares.” Arthuys 1749, 3.

61 „Ramesses: Votre amour! Et pour qui? Joseph: Pour de malheureux freres.” Arthuys 1749, 3.

62 Arthuys 1749, 11.

63 „Benjamin seul exempt de ces déguisemens,” Arthuys 1749, 5.

64 „Criminels, ah! Seigneur, Benjamin peut-il l'être?” Arthuys 1749, 12.

65 Arthuys 1749, 14.

66 Arthuys 1749, 20.

67 Arthuys 1749, 27.

úgy, mint Jézus, hosszasan leplezi valódi kilétét, az ellene elkövetett bűnöket nagylelkűen elnézi, a kiszabott büntetéseit is bánja, és csak ideiglenesnek tekint, végül pedig fölfedi kilétét. A föl-nem-ismerés hosszan húzódó motívuma az emmauszi tanítványok sajátos 'vakságára' látszik utalni, ám Jézusnak a föltámadás utáni megjelenései közül a szintén sokjelentésű, a János-evangélium utólagosan hozzáfűzött, 21. fejezetében fölbukkanó, (Simon) Péter hűségét firtató kérdést maga József ismétli meg: „Siméon, m'aimez-vous?”⁶⁸ Ennek a kortársak számára, jezsuita környezetben félreérthetetlen utalásnak kellett lennie. Ebből a szempontból máris jobban érthető, miért keresztény műként definiálta szerzője a József-földolgozást. József a meg nem értett, föl nem ismert Jézus szerepét játssza, mégpedig úgy, hogy a szerző az „életpályák” hasonlóságát nemcsak kiemeli, hanem az idézett félreérthetetlen kulcskérdéssel meg is erősíti.

Az egyetlen magyar nyelvű iskoladráma: *Békesség*

A Klimó-könyvtárban egyetlen magyar iskoladrámát találunk. A gyűjteményben a második legújabb mű Kreskay Imre⁶⁹ 1806-ban, Pápán költött, Veszprémben megjelent *Békesség* című darabja,⁷⁰ mely többféle hagyományt is követ. A tulajdonképpeni irodalmi szöveget megelőző ajánlás még a múltba tekint, amennyiben az alkotó „alázatos ajánló levélben” fordul „Jósef Antal ő királyi hertzezségéhez” – aki nem más, mint a magyar kultúra támogatásában emléke-

68 Arthuys 1749, 52. „Miután ettek, Jézus megkérdezte Simon Pétertől: 'Simon, János fia, jobban szeretsz engem, mint ezek?' 'Igen, Uram – felelte –, tudod, hogy szeretlek.' Erre így szólt hozzá: 'Legeltesd bárányaimat!' Aztán másodszor is megkérdezte tőle: 'Simon, János fia, szeretsz engem?' 'Igen, Uram – válaszolta –, tudod, hogy szeretlek.' Erre azt mondta neki: 'Legeltesd juhaimat!' Majd harmadszor is megkérdezte tőle: 'Simon, János fia, szeretsz?' Péter elsomorodott, hogy harmadszor is megkérdezte: 'Szeretsz engem?' S így válaszolt: 'Uram, te mindent tudsz, azt is tudod, hogy szeretlek.' Jézus ismét azt mondta: 'Legeltesd juhaimat!'” Jn 21,15-17.

69 Kreskay Imre (1748–1809) előbb pálos, a rend eltörlése után egyházmegyes pap és költő, aki kiállt a magyar irodalmi formák és az irodalom magyarul művelése mellett. Számos latin és magyar nyelvű költeményt alkotott, utolsóként a nemesi fölkelőket buzdította: Buzdító versek a felkelő magyar nemességhez, Veszprém, 1809.

70 Jelzete: PTE ETKK TGYO Klimó Könyvtár, NN. II. 16/23.

zetes szerepet vivő, és ezért Budapesten köztérrel is megtisztelt József nádor.⁷¹ A színmű címe az ajánlásban is fölbukkan: „[...] a’ sohajtozva kívántt Békesség, még pedig édes Hazánkban, Posonyban, erősítettett-meg, [...]” Mára a napóleoni háborúk emléke igencsak elhomályosult, ám a kortársak világosan emlékezhetnek az 1805-ben, Pozsonyban megkötött – akkor még nem látszott, hogy csak külön- – békére, mely az austerlitz, hatalmas francia győzelemmel végződő csata (1805) következtében rendezte Franciaország és Ausztria viszonyát. A szerződés ismertetése itt nem feladatunk, ám a szerződő felek említése igen: Napoléon francia császár és I. (osztrák számlálás szerint: II.) Ferenc osztrák császár egyeztek meg Európa egy részének újrafelosztásáról. A Nyugat-Európában a százéves háború óta nem látott háborús konfliktus, melybe a sajátos szervezettségű osztrák-cseh-magyar-horvát-italiai államalakulat is belekeveredett, egyrészt gazdasági föllendülést hozott, másrészt érthető, mindenekelőtt a francia forradalom hirdette eszmék miatt ideológiai nyugtalanságot okozott. Kreskay Imre úgy költi meg kissé naiv poémáját, hogy még sejtelve sincsen a nemesi fölkelésnek és ezzel a Magyar Királyságnak még a középkorból itt felejtett honvédelmi fölfogásának és rendszerének az 1809-ben, Győr mellett bekövetkező összeomlásáról – és természetesen Napoléon további tetteiről és sorsáról sem. A címül adott békességet majd csak a bécsi kongresszuson létrehozott Szent Szövetség fogja elhozni 1815-ben, melynek eredményeképpen száz esztendeig – a nemzeti mozgalmak kiváltotta ribilliók, a német egységre irányuló porosz-osztrák testvérháborút, illetve az Európa ésszerű határain kívül húzódó, proxyháborúként vívott krími háborút leszámítva – béke uralkodott az európai kontinensen.

Kreskay tapasztalata tehát az lehetett, hogy a páratlan erővel nyomuló francia hadat sikerülni látszik eltéríteni, így magyar területeken nem várhatók harci cselekmények. Ne feledjük: hiába tűnt le már legalább három nemzedék a török kiűzése

71 Valójában: József Antal (1776–1847) főherceg, a műben többször említett I. (II.) Ferenc császár öccse. Különös figyelemmel viseltetett Magyarország fejlesztése iránt, Pest-Buda klasszicista vonásai nem kis részben az ő szervező tevékenységének köszönhetők. Politikailag is jelentős tevékenységet fejtett ki: rávette bátyját a reformországgyűlés (1825–1827) összehívására, az 1838-as árvíz idején a mentést irányította, megakadályozta a Védegylet föloszlatását és kegyelmet eszközölt ki Kossuth-nak, Wesselényinek és több más, magyar reformpolitikuskak.

és a felszabadítással együttjáró pusztítás óta, a szörnyű emlékek még minden biznnyal kísérthettek a kollektív emlékezetben. Ha ebből a történelmi szempontból tekintjük a művet, aligha lehet túlzó a szerző lelkesedése a béke iránt, ezt a lelkesedését pedig zenés⁷² költői műben, az 1806. esztendő köszöntésére fejezte ki.

A darab nem tagolódik fölvonásokra és jelenetekre, és pusztán három szereplőt, pontosabban elvont fogalmat vonultat föl istennőként („istenasszonyi személyekben”) megszemélyesítve: a Békességet, az Igazságot és a Hívtséget. Így a mű aligha valódi iskoladráma, mintsem inkább didaktikus ódafüzér, mely a közelmúlt európai politikai fordulatok után végre-valahára bekövetkező – az utólagos tudással fűzhetjük a kulcsszó elé: látszat- – békét ünnepli. Az egyes szereplők szövegei formailag többnyire szabadversnek sorolhatók be, melyek időnként a-b-b-c képletű, néhányszor négysoros, kötöttebb formájú versre váltanak. A szöveg tartalma inkább az elvont szereplők bőséggel hömpölygő állásfoglalásai, mintsem drámai – akár tragikus, akár komikus – összetűzései.

Anélkül, hogy a teljes műben elmélyednénk, érdemes föltárni a szereplők különbözőségét és álláspontjukat. A darab elején a Hívtség és az Igazság érdeklődik a Békességnél, egyrészt, hogy honnan érkezik, másrészt, hogy miért távozott egy időre:

Hívtség:

Honnan, honnan szép Békesség!

Illy örömmel érkezel?

Mosolygó pillantásiddal,

Rózsát festő ajakiddal

Mond: mit nagy jót fedezel?

[...]

Igazság:

Nem félsz-e pedig pirongató szavaimtól, oh Békesség!

Hogy mellőlem eltávoztál? Nemde tsak egyedül

72 „musikabéli zengedezésekre” Kreskay 1806, címlap.

*Barátságos társaságod élesztheti kedvemet,
Sőt tsak ez tartóztathattya Halandókkal léteemet?*⁷³

A Békesség erre adott válaszában máris megleljük az első történelmi utalásokat, melyeket a bevezetőben már említettünk:

*Melly ízes meglegedettséggel mulattunk együtt
Kevélyen folyó Seina' partyain,
Hol ékes Párisnak, 's mulatságos Versailnak
Gyönyörködtető - - ah emlékezet! - - kertyeit
Hidelkedve nyalogattya.
[...] a' mozdúlhatatlan Fátomnak
Kemény lántzon függő nagy könyvéből felolvasta
Sorsomnak jövődőségét. És ime!
Már az égi Tsillagzatok' alsóbb Czirkalmiban
El vala végezve számkivettetésem.*⁷⁴

Mindez azonban csak bevezető volt: a három szereplő egymásnak felelgetve eleveníti föl a francia forradalom óta történt eseményeket, melyek a minden esetben ritkított szedéssel megjelölt erényeket veszélyeztették.

Az első válaszokra feleletül a Békesség bevezeti Bellona alakját, aki előbb a francia, majd az európai háborúskodásokért lehet felelős:

*[...] a' perpatvarkodó Viszálkodásnak
Dühös Aszszonya, Bellona, bús sötétségek' fekete
Barlangjából kirohanván , komor füsttel lángoló
Fáklyáit, szélnek eresztett hajakkal futkozva,
Fel 's alá tsapkodván , a' pazdorjás szíveket gyújtogatta,
[...]*⁷⁵

73 Kreskay 1806, 9; 10.

74 Kreskay 1806, 12.

75 Kreskay 1806, 14.

— ám még érdekesebb monológiának az utolsó szakasza. Ebben a Békesség fölveti azt a kérdés, hogy vajon a szabadság eszménye megér-e oly sok emberi áldozatot – azaz halált:

*Oh Szabadság! oh Név! melly drágára
Betsültettél:
Szerezttétél
Vérözönök' dijjával.
Nem mind gyémánt, mellynek nagy az ára:
Egy tündöklő
Kis termő kő
Gyakran verseng árával.⁷⁶*

Józanabb hang ez, mint a negyven évvel későbbi, a szabadságért mindent föláldozó nemzeti-romantikus eszmény. Erre utal a Hívség válasza is, melyben Mária Teréziának a nép, azon belül a magyarság és a kereszténység fölvirágoztatása érdekében végzett tetteit magasztalja, és ugyanezt a műben ekkor első alkalommal névszerint megjelenő I. (II.) Ferentztől is reméli:

*Tükör gyanánt szolgáltatta által e' jó példákat
Unokáinak, hogy valamit várhatnánk, 's kérhetnénk
Egy jószívű Fejedelemtől,
Bátran reménylhessük azt Ferentztől.
Állandó leszek én Ferentz' oldalánál;
El sem választ tőle egyéb halálánál.⁷⁷*

Az ezután egymásra következő, hosszú szabadversekben a három szereplő a Habsburg-ház uralkodóit magasztalja, és reméli, hogy Ferenc az ő örökükbe lép. Kiemelendő az Igazság önmagának tulajdonított szerepe:

76 Kreskay 1806, 16.

77 Kreskay 1806, 18.

Szorgos Nevelője
 Vóltam Nagy Annyának,
 'S én leszek Fiának
 Hiv Dajkája:
 Kegyes Vezérlője
 Leszsz ő Magzattyának,
 Kis Ferdinándjának
 Nagy példája.⁷⁸

Ha egy pillanatra megvizsgáljuk, miféle szerepet töltenek be az elvont istenasszonyok alakjai, több hagyományt is fölismerhetünk mögöttük. Egyrészt az istenasszonyok valójában elvont tökéletességű ideák, másrészt daimónok, harmadrészt a Szentlélek hét ajándékának némelyikére is utalhatnak.

Mivel elsöre hiába gyözködi a Hívség és az Igazság a Békességet, hogy szálljon le ismét a földre,⁷⁹ a Hívség beveti a leghatásosabb érvet: a közelmúltból földézi immár nem a háborúskodás, hanem a béke eseményeit:

De megszűnt már, oh megszűnt!
A' nagyszívű Ellenség-is Ember-társait öldökölni.
 [...]
 Futott bajvívó Császári Társának barátságos ölelésére
'S kezét adta óhajtott Frigynek kötésére.⁸⁰

A bevezetőben említett pozsonyi különbékéről van itt szó: a császártársak Napoléon és I. (II.) Ferenc.⁸¹ Ám a Békességnek még ennyi sem elegendő, hiszen „még most-is piros párával gőzölgének / Az Embervértől részegült mezők:

78 Kreskay 1806, 20.

79 „Én önként nem költözködöm.” Kreskay 1806, 23.

80 Kreskay 1806, 24.

81 „Az e jelenetben rejlő propagandaérték kiaknázására francia oldalról is komoly törekvések irányultak, ugyanakkor a Habsburg-udvar a vesztes háború és a súlyos feltételekkel aláírt béke Kreskay interpretációjában I. Napóleon és II. Ferenc császárok mint egyenrangú felek jelentek meg, [...]” Nagy 2019, 214.

/ [...] / Zár alatt halgat még a Törvény,”⁸² Ez pedig immár megnyitja a lehetősége a Hívségnek és az Igazságnak, hogy belekezdjenek az osztrák uralkodóház és Ferenc császár parttalan méltatásába:

*Lássad örömmel, mi győzedelmet ígérő bátorsággal
Öntötte az Ország' határain Ellenség elejbe
Fegyveres Népét, Austriai Uralkodó Háznak
Igaz Bajnokja, Magyarok' megbizott kedves öröme,
Károly Hertzeg,⁸³ kit az érdemekre jól vigyázó
Ellenség-is nagy katonának, okos Vezérnek
Tisztelettel esmér.⁸⁴*

A Hívség és az Igazság váltakozó szózatai megenyhítik a Békességet, és csatlakozik az ünnepélyes „zárójelenethez”: „Mondjuk hát örvendetesen: / Éljen! Éljen Ferentzünk.”⁸⁵ A nagy boldogságban azonban nem kerülhetik el figyelmünket a mű legdidaktikusabb mondatai: míg közösen többször is éltetik az uralkodót, a Hívség, az Igazság és a Békesség külön-külön életvezetési elvárásokat, pontosabban politikai magatartásformákra szólít föl:

82 Kreskay 1806, 27; 28.

83 Habsburg-Lotharingiai Károly Lajos (1771–1847) főherceg, aki a Napoléon ellen vívott védekező háború hadvezéréként osztrák részről tevékenykedett.

84 Kreskay 1806, 28.

85 Kreskay 1806, 30.

Hívtség:

Szolgáljunk mi szívesen,

Fiúit szeretetünkkel,

Jobbágyi tiszteletünkkel.

Nam rab a' mi félelmünk.

[...]

Igazság:

Éljünk mi törvényesen:

Nemzeti szabadságunkkal,

Nemes, 's Polgári sorsunkkal

Össze-viszsza nem élünk.

[...]

Békesség:

Éljünk bátran, 's tsendesen:

Gyönyörködjünk gyümölcseinkben;

Királyunknak szíveinkben

Hiv Oszlopot emeljünk.⁸⁶

A darab zárása immár a király és a nemzet egységét hirdeti, és Ferenc császárnak a maga korában teljesen megszokott, ma már szinte elviselhetetlenül dagályos magasztalásával, a fennálló rend méltatásával és a nyugodt étellel való meglelégedettséggel zárul.⁸⁷

Összegzésül

Jóllehet, a Klimó György püspök alapította könyvtár csak szerény mennyiségű, egykoron és nem mindig helyesen iskoladramaként azonosított művet őriz,

86 Kreskay 1806, 30; 31.

87 „Végül a társadalmi-politikai stabilitás megőrzésének szükségességét nyomatékosítva felszólította az országot arra, hogy a jövőben is maradjon hűséges az uralkodóhoz, és a nemeséget, illetve polgárságot pedig arra, hogy a 'nemzeti' szabadságukat továbbra is törvényes keretek között gyakorolják.” Nagy 2019, 215.

mégis igen széles nyelvi és kulturális távlatot mutat föl. Pécsi horvát és soproni francia színmű éppúgy föllelhető, mint veszprémi magyar és bécsi olasz színdarab. Névtelenül maradt diákok, buzgó és elkötelezett paptanárok, világhíres itáliai költők egyaránt fölismerték az iskoladráma műfajának jelentőségét, mely belátható és elvégezhető föladatot adott, vallási és erkölcsi értéket közvetített, embert nemesített. A gyűjtés, vagy legalábbis beszerzés szándéka arról tanúskodhat, hogy az irodalmi életet többé-kevésbé figyelő és követő, művelt püspökök a jövőbe pillanthattak: talán egyszer lesz rá idő, tér, lelkesedés és közönség, hogy a művek be is mutattassanak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Annus 1735.** *Annus saecularis universitatis Tyrnaviensis*, Berger, Tyrnaviae, 1735.
- Arthuys 1749.** Arthuys, Pierre-Robert: *Benjamin ou reconnaissance de Joseph*, Caillau, Paris, 1749.
- Čevapović 1820.** Čevapović, Grga: *Josip, sin Jakoba patriarke*, Pritiskanje Kraljevske Mudroskupštine Magjarske, Buda, 1820.
- Friz 1738.** Friz, Andreas: *Zrinius ad Sigethum*, Royerin, Posonium, 1738.
- Kreskay 1806.** Kreskay Imre: *Békesség*, Számmer, Veszprém, 1806.
- Márfi 1998.** Márfi Attila: *Thália papjai Pécssett*, Pro Pannonia, Pécs, 1998.
- Metastasio 1747.** Metastasio, Pietro: *S. Elena el Calvario*, Royerian, Posonium, 1747.
- Nagy 2019.** Nagy Ágoston: *Kreskay Imre inszurrekciós költészete*. In: *Sic itur ad astra*, 68 (2019), 173–244.
- Pintér 2009.** Pintér, Márta Zsuzsanna: *Zrinius ad Sigethum (Théorie dramatique et pratique du théâtre dans l'oeuvre d'Andreas Friz S. J.)*. In: Wilhelm Kühlmann – Gábor Tüskés (hrsg.): *Militia et Litterae (Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa)*. Niemeyer, Tübingen, 2009. 242–257. <https://doi.org/10.1515/9783484971141.242>
- Richter 1699.** Richter, Ferdinand Tobias: *Hymenaei de Marte Triumphus*, Susanna Cosmerovi, Wien, 1699.
- Staud 1977.** Staud Géza: *Iskolai színjátékok Sopronban (1615–1776)*. In: *Soproni Szemle* 31/1 (1977), 11–31.
- Wittwer 1934.** Wittwer, Max: *Die Musikpflege im Jesuitenorden unter besonderer Berücksichtigung der Länder deutscher Zunge*, Universität Greifswald, Greifswald, 1934.
- Zill 1723.** Zill, Matthias: *Sub olea pacis et palmae virtutis*, Universitas Pragensis, Prag, 1723

NAGY DÓRA

A PESTI EGYETEM ELSŐ MAGYARTANÁRA – VÁLYI ANDRÁS ÖRÖKSÉGE

*„Idegen / Vendég voltam e Világon
Ditsó Nemzetemnek / S Hazámnak szolgáltam
Jó Istenem / Be boldog vagyok.”*
(Vályi András saját maga szerkesztette sírfelirata)

KIVONAT: Vályi András¹ a 18. századi magyar művelődéstörténet egyik jeles, de kevésbé ismert alakja számos névummal gazdagította a magyar tudománytörténetet. Ő volt a magyar nyelv első tanára a Pesti Királyi Tudományegyetemen (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem), valamint az első oktatásmódszertani munka szerzője. Nevéhez kötődik az első levelezőkönyv megjelenése, és ő az első Magyarországról írt honismereti lexikon szerzője is. Vályi András egész életében következetesen kiállt a magyar nyelv oktatásának ügyéért. Hazája, a magyar tudomány és a magyar ifjúság sorsa iránti elhivatottsága ma is példaértékű. E tanulmány az idén 260 éve született tanárnak és tudósnek állít emléket.

KULCSSZAVAK: Vályi András, nyelvkönyvírás-történet, magyar mint idegen nyelv, magyar mint környezeti nyelv, anyanyelv-pedagógia

1 A neve a szakirodalomban a következő változatokban fordul elő: *Vályi*, *Vályi K.*, *Wályi*, *Wályi K.* A dolgozatban végig *Vályi* néven hivatkozom rá.

DÓRA NAGY

THE FIRST TEACHER OF HUNGARIAN AT THE UNIVERSITY OF PEST – THE LEGACY OF ANDRÁS VÁLYI

ABSTRACT: András Vályi, one of the most prominent but lesser-known figures of 18th century Hungarian cultural history, enriched the history of Hungarian science with numerous novelties. He was the first teacher of the Hungarian language at the Royal University of Pest (now Eötvös Loránd University) and the author of the first work on educational methodology. He is also the author of the first correspondence book and the first encyclopaedia of the homeland of Hungary. Throughout his life, András Vályi has consistently championed the cause of Hungarian language education. His dedication to his country, Hungarian science and the fate of Hungarian youth is still exemplary today. This study commemorates the teacher and scholar who was born 260 years ago this year.

KEYWORDS: András Vályi, history of language book writing, Hungarian as a foreign language, Hungarian as an environmental language, native language pedagog

A magyar nyelv a 18. században

A Szent István-i Magyar Királyság írott nyelvhasználatát a latin nyelv dominanciája jellemezte, a magyart főként szóban, a mindennapi érintkezések során használták. A latin mint *lingua franca* Európa különböző anyanyelvű népei-nek lehetővé tette a korabeli európai politikai és tudományos életbe történő bekapcsolódást, ez volt a törvényhozás, a közigazgatás és az egyetemi oktatás nyelve. Ez a tendencia a 18. század második felében kezdett megváltozni, amikor Mária Terézia 1777-es tanügyi rendelete, a *Ratio Educationis* a többnyelvűséget támogató a latin mellett már az anyanyelv és a német oktatására is hangsúlyt fektetett, és „[...] előírta a kisgimnáziumokban az anyanyelvű kisebb fogalmazásokat, a gimnáziumokban a fordításokat latinból anyanyelvre és németre, a magasabb osztályokban a beszédgyakorlást a hazai nyelvekben, az akadémiákon (azaz az „önképzőkörökön”) pedig hivatalosan is tudomásul vette, hogy külön tanulókör alakítható a hazai nyelv tanulására [...]” (Margócsy 2005: 108). Egy évvel később, 1778-ban tizennyolc tantárgyból anyanyelvű (magyar, német, szlovák, román, horvát, szerb, rutén,² olasz) tankönyvek megírását rendelték el. Ezek közül 1781-ig magyarul tíz, németül tizennégy, szlovákul négy, horvátul szintén négy, szerbül pedig kettő készült el (a részletes adatokat lásd Hajdu 1985: 196–197).

Ennél kiterjedtebb és szellemében vele ellentétes rendeletet hozott II. József 1784-ben, amikor a németet kívánta bevezetni hivatalos nyelvként (államnyelvként) azzal a céllal, hogy „birodalmának összetartó erejét egy közös, élő közvetítő nyelv segítségével is fokozza” (Nádor 2014: o. n.). Ez a szándék ellenállást váltott ki, ugyanis „[a] cserének a nemzeti nyelvet sújtó hatások mellett súlyos (egzisztenciális) következményei is lehettek volna, hiszen a rendelet következtében azokban az iskolákban, ahol korábban latinul oktattak, nem taníthattak volna németül nem tudó tanárok, sőt az elégtelen nyelvtudás még a honatyák és a hi-

2 A nyelvtudományi terminológia szerint rutén vagy ruszin, Kárpátalján elsősorban az utóbbi terminust használják.

vatalnokok elbocsátásával is járhatott volna” (Nádor 2014: o. n.). A tiltakozások következtében az uralkodó a nyelvrendeletet a halálos ágyán visszavonta.

A kor eseményeit tárgyalva nem mehetünk el szó nélkül Herder 1791-es sötét jóslata mellett sem, amely a magyarság, s ezáltal a magyar nyelv várható eltűnését prognosztizálta: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán majd a nyelvét sem lehet fölfedezni” (id.: Kolozsvári 1979: 143); „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni.”³ (Johann 1791, id.: Wolfgang 2002: 633) A német filozófus aggodalmat keltő jövendölése termékenyen hatott, közvetve növelte a magyar értelmiségi körök tettvágát és ellenállását. Hatása kimutatható abban, hogy a szellemi és politikai élet figyelme a magyar nyelv védelmére, valamint a magyarság múltját feldolgozó szépirodalmi művekre irányult,⁴ ezzel kiindulópontot szolgáltatva a nyelvújítási mozgalomnak. A magyar nyelv iránti fokozott figyelem az általános európai szellemi-politikai miliővel, mindennekelőtt a nemzeti gondolat megszületésével magyarázható.

A törvény és jóslat tehát – paradox módon – éppen a magyar hivatalos nyelvvé válásának folyamatát indította el, ahogyan azt Pomozi Péter is összefoglalja: „[a] nyelv tökéletesítésének, a magyar nyelv kiművelésének a latino-sító-németesítő tendenciák mellett Herder hírhedt jóslata is muníciót adott: feltűzelte a felvilágosodás korának magyar érzelmű értelmiségét, akik még Bécs vonzásában sem értették, miért kell egy magyar helység magyar iskolájában magyar fiatalnak idegen nyelven tanulni” (Pomozi 2023: 37).

Nem véletlen tehát, hogy a 18. század második felében sorra jelentek meg általános és szaknyelvi szótárak, valamint nyelvtanok és nyelvkönyvek, amelyek a magyar nyelvtanulás hasznosságát, a magyar nyelv szépségét hangsúlyozzák. Sági István (1922) munkájában a következő nyelvtanok és nyelvkönyvek szerepelnek ebből az időszakból:⁵

3 A jóslatot Herder a halálos ágyán – látván a felvilágosodáskori magyar irodalmi mozgalmak eredményeit, melyeknek maga is akaratlan katalizátora volt – visszavonta.

4 A *Szózat* megszületésének egyik oka a herderi jóslat volt.

5 Természetesen a későbbi időkben is születtek jelentős nyelvtanok, amelyeket Sági is em-

- Adámi Mihály: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Bécs 1760, 1763.
- Adami Mihály⁶: *Institutiones grammaticae Hungaricae*. Bécs, 1761.
- Andrád Sámuel: *A magyar szóllásnak módjáról*. Bécs, 1791.
- Bél Mátyás: *Der ungarische Sprach-Meister...* Pozsony 1729, Kolozsvár 1731, Buda 1734, Pozsony 1754, 1763, 1774, 1779, 1787, 1793, 1800, 1805, 1817, 1829.⁷
- Farkas János: *Ungarische Grammatik*. Bécs 1771, 1779, 1790, 1791, 1798, 1805–1812, 1816.
- *Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der ungarischen Sprache*. Pozsony, 1793.
- Klein Efraim. *Specimen enucleatoris grammaticae Hungaricae*. Pozsony és Kassa 1776. 2. kiad. 1792.
- *Magyar grammatika vagy is haza nyelvnek gyükeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Buda, 1781, 1788, 1792, 1793, 1796, 1802 kétszer, 1808, 1809, 1812, 1815. (Bél Mátyás nyelvtanának 1779. évi 6. kiadásának átdolgozása.)
- Makó Pál: *Brevis institutionum lingvae Ungaricae adumbratio*. Buda, 1792.
- Pázmándi János: *Magyar grammatika*. Pest, 1794.
- Rosenbacher Ferenc: *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika*. Besztercebánya, 1792.
- Szaller György: *Hungarica grammatica latine et germanice. Ungarische Sprachlehre, lateinisch und deutsch erklärt*. Pozsony, 1793, 2. kiad. 1794.
- Szaller György: *Uherská grammatica jazykem slowenským*. Pozsony, 1794.
- Szaller György: *Vengerskaja grammatika ... na Slavenoserbstek jazyce iznassenija G. Georgijem Petrovičem*. Bécs, 1795.
- Szenthe Pál: *Magyar oskola. I. Magyar grammatika*. Pest, 1792.

lít, itt most azonban csak a 18. század második feléből felsoroltakat gyűjtöttem ki.

6 A neve Adami és Adámi alakban is előfordul.

7 Sági itt ugyan tizenhárom kiadást említ, mai ismereteink szerint azonban tizennyolc kiadásban jelent meg a nyelvtan. Az egyes kiadások könyvészeti adatairól jó áttekintést nyújt: Szili 2012.

- Vályi K. András: *Grundlinien die ungarisches Sprache praktisch zu lehren und zu lernen*. Pest, 1792.
- (Vályi K. András): *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi*. Pest, 1792.
- (Vályi K. András): *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi*. Pest, 1792.
- Vitkótzki Mátyás: *Három nyelvonn szólló rövid magyar grammatika az oskolai ifjúság számára*. Kassa (é. n.), 2. kiad. Pest, 1797. Magyar, német, tót nyelvű.

A fent említett folyamatnak egyik fontos állomása az 1790–91-es törvény, amely kimondta, hogy „[...] a magyar anyanyelv inkább elterjedjen és kiműveltessek, a gimnáziumokban, az akadémiákban és a magyar egyetemen a magyar nyelv és stílus számára külön tanárt fognak kinevezni, hogy azoknak, akik ezt a nyelvet nem tudják, és meg akarják tanulni, vagy pedig ezt a nyelvet valamenynyire már ismerik, és magukat benne tökéletesíteni akarják, alkalmuk legyen bármely irányban kívánságuk teljességére [...]” A törvény értelmében ugyan a kormányászéki ügyeket továbbra is latin nyelven tárgyalták, a rendelkezés a magyar nyelv terjedésében mégis jelentős szerepet játszott, hiszen elsőként deklarálta a magyar nyelv intézményes keretek között történő oktatását. Éder Zoltánnal (1999) egyetértve arra is rá kell azonban világítani, hogy a rendelkezés szemlélete szerint az anyanyelvet nem szükséges tanítani, hiszen azt minden anyanyelvi beszélő ismeri. Így a törvéycikk azok számára biztosítja a magyarnyelvtanulást, akik nem ismerik a magyart vagy csupán kis mértékben bírják azt. Így tehát itt voltaképpen – mai szakkifejezést használva – a magyar mint idegen nyelv és a magyar mint környezeti nyelv intézményes oktatásának bevezetéséről van szó.

A hungarus-tudat – miszerint „az állam az őt alkotó lojális etnikumok közössége” (Pomozi 2021: 71) – a 18. században különösen fontossá vált. Ennek lényegét jól összefoglalja Bél Mátyás (1684–1749) gyakran idézett mondata, melyben saját identitását így foglalta össze: „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus”, vagyis nyelvében szláv, nemzetiségében magyar, műveltségében német. Ez a rövid idézet is hűen tükrözi, hogy ebben az időben

az identitás alapját a közös országhoz és koronás főhöz való tartozás jelentette, anyanyelvi és etnikai hovatartozástól függetlenül.

Szintén erőteljes hungarus-tudata volt Vályi Andrásnak, aki a földrajztudomány, a pedagógia és a nyelvoktatás területén is újat és maradandót hozott létre. Vályi a magyar mint idegen és környezeti nyelv oktatásának abban az időszakában alkotott, amikor a nyelvtanítók elsősorban a német anyanyelvűek oktatását látták szükségesnek. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy miért volt szükség ilyen sok német nyelvű magyar grammatikára.⁸

A Magyar Királyság területén élő német nemzetiségek arányát 1790 körül 10%-ra becsülik (Szita: 1996: 88). Jelentős számú német ajkú lakosság először a 12. század közepén, II. Géza király uralkodása idején érkezett a Kárpát-medencébe. Az első nagyobb szász telepek a dél-erdélyi Királyföldön (*Königsboden*) keletkeztek. Ezen szász telepéseknek biztosított széleskörű önrendelkezést II. András király kiváltságlevele, az *Andreanum* 1224-ben.⁹ A szászok jogait Károly Róbert, majd Hunyadi Mátyás is megerősítette. Mátyás király 1486-os oklevele az egymástól távol lévő erdélyi szász városokat és körzeteket is egyesítette, így jött létre az *Universitas Nationis Saxonicae in Transilvania*, és ezzel egy több mint négyszáz éven át fennmaradt a virágzó erdélyi szász közösség. Hatalmas német közösségek alakultak ki a szepességi városokban és a felvidéki bányavárosokban is. A felvidéki szászoknak, más néven cipszereknek V. István királyunk adott szabadságjogokat, és az *universitas saxonum* nekik is különleges autonómiát biztosított. Mindezek csak egyes, bár igen lényeges példái annak a folyamatnak, amelyek megvilágítják, miért volt kivételesen jelentős a Magyar Királyságban a német ajkú polgárok, kézművesek, földművesek szerepe. És nemcsak az említett erdélyi szász és felvidéki cipszer „egyetemen”, hanem szerte a királyi Magyarország területén Soprontól Újvidékig.

8 A 18. század végétől a 19. század második feléig Éder Zoltán szerint körülbelül 80 könyv jelent meg, ezek közül közel hatvan német nyelvű, „s az arány még inkább a német nyelvű könyvek javára tolódik el, ha azt is számításba vesszük, hogy több, nemegyszer 6-8-10 kiadást is megérték” (Éder 1983: 312).

9 Az erdélyi szászok maguk is több kibocsátó területről, több hullámban érkeztek (Nagy 1984: 294–297).

A 150 éves török uralom és az azt követő küzdelmek (az 1699-ig tartó felszabadító háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc) után az ország jelentős része szinte teljesen elnéptelenedett,¹⁰ így „a birodalom gazdasági irányítói, a teljesen feudális széttagoltságban lévő, németországi territóriumok népességeleslegét irányították az újonnan szerzett magyarországi területeire” (Zielbauer 1996: 64). A betelepítésekre három szakaszban került sor: III. Károly (uralkodott 1711–1740), Mária Terézia (uralkodott 1740–1780) és II. József (uralkodása 1780–1790) idején.

Vályi Andrásról

Vályi K. Andrásról Szinnyi József alapján (1914: 809–810) megtudjuk, hogy Miskolcon született 1764. november 30-án, és élete 37. évében, 1801. december 2-án hunyt el Pesten. Lőcsei iskolai éve alatt lehetősége nyílt nyelvismeretének bővítésére, tehetségének és kiváló tanárainak köszönhetően tanulmányai végén latinul, németül, tótul, franciául és olaszul is beszélt. 1784-ben a lőcsei nemzeti iskola tanítójának nevezték ki. Itt ismerte meg Kazinczy Ferencet, aki hamar felfigyelt Vályi tehetségére: kinevezette a kassai nemzeti iskola¹¹ oktatójának.

Kassai működése idején adta ki *A norma és a levéltíró...* (1789) című tanügyi művét, az első magyar levelezőkönyvet. A könyv első részében kifejti, hogy a nemzeti iskolák feladata a mindennapi életben való boldoguláshoz szükséges ismeretátadás: „Ez a nevezetes különbség a normális és a régi oskolák között, hogy azokban a közönséges életben előfordulható esetekre megkívántató tudományok, írások, melyek a lakosoknak okvetlenül szükségesek, nagy gonddal taníttatnak. Kirekesztve voltak ezek a régi kisebb oskolákból, vagy legalább csak mellesleg taníttatnak. Egy szóval minden, ami a jó lakost boldoggá, sorsához képest okossá teheti, a normális és nemzeti iskolákban taníttatni egyáltalán fogva parancsoltatik.” (Vályi 1789: 3)

10 Wellmann Imre (1989) becslései szerint a népességszám a következőképp alakult: 1700-ban 3,9 millió, 1711-ben 3,8 millió, 1720-ban Horvátországgal 4,3 millió.

11 Tudvalevő, hogy a *Ratio Educationis* egyik történeti jelentőségű rendelkezése „[a] hazai iskola-rendszer állami (felekezeten felüli) irányítására és ellenőrzésére” (Pukánszky–Németh 1997: 297) létrehozott tankerületek felállítására volt. Minden tankerületben létrehozott úgynevezett normaiskolákat, ahol a „királyi katolikus püspökök számára képeztek tanítókat” (Pukánszky–Németh 1997: 298). Ezeknek a normáknak egyike volt a kassai nemzeti iskola 1778-ban.

Később a levélírás szabályait ismerteti pontokba szedve. Ezek közül néhány: „Arra kell főképen vigyázni a levélírónak, hogy kinek ír.”; „Hogy írásának módja (stilus) tiszta legyen.”; „Untató hosszúságú ne legyen.” E rövid részletekből is látható, hogy Vályi szempontjai napjainkban is relevánsak.

A mű módszertanában a Johann Ignaz Felbiger nevéhez köthető „norma-módszerre” (*Normal-Methode*) épít: az ún. „osztályfoglalkoztatási rendszer” öt elvét emeli ki a népiskolai tanítók számára. Ezek az *együttes tanulás elve*, a *katekizálás módszere*, az *együttes olvasás*, a *kezdőbetűzés módszere*, valamint a *táblázatba foglalás elve*. Vályi az egyes módszerek lényegét és célját részletesen kifejti, a *katekizálás* módjáról például így ír: „Az illy kikérdezgetés által lessz a Tanító bizonyossá, hogy Tanítványi a tanított Dolgot figyelmetesen hallgatták, tudják, s’ illendően értik [...]” (Vályi 1798: 65).

1789-ben Vályi új hivatalt kapott. A tankerületeket kisebb járásokra osztották, melyekbe altanfelügyelőket (vizitátorokat) neveztek ki. Vályi ezt a tisztséget szülőföldjén, Borsod vármegyében tölthette be.¹² A beiktatásra Kassán került sor, a beszédet Kazinczy tartotta.¹³ Vályi ezt a feladatot is kiválóan teljesítette: „Tanfelügyelői tevékenységéért többször részesült királyi dicséretben, s Pethő Jakab helytartótanácsi referens, a budai gimnázium igazgatója, őt a legkiválóbb tanerők közé sorolta.” (Éder 1999: 88)

Vályi András honismereti műve, a háromkötetes *Magyar Országnak Leírása*¹⁴ (1796, 1799, 1799) az első magyar nyelvű helytörténeti betűrendes helységnévtár, amely a korabeli Magyarország településeit (szám szerint 12 530-at!) sorolja fel, ismertetve azok gazdasági és népességi, nagyobb városok esetében pe-

12 Ezt a hivatalt csak rövid ideig tölthette be, mert II. Lipót regnálása alatt az egész tanügyi rendszert, így a vizitatori tisztséget is átszervezték.

13 A beszéd magyarul és németül is megjelent, a magyar nyelvű cím a következő: *Hivatalba vezető beszéd, melyet a kassai tudománybeli megye nemzeti vizitátoraihoz tartott Kassán december 20. 1789.*

14 A mű teljes címe: *Magyar Országnak Leírása. Mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszta; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a’ betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak.*

dig történelmi adatait is. Elkészítésére többek között az 1792-es törvény¹⁵ is ösztönözte, erről főműve második kötetében így ír: „Az az Ország Törvénye is, melly a’ nemzeti nyelvnek terjesztésére nézve hozattatott, és a’ melly Törvény engemet e’ nagy munkának elkészítésére ismét felélesztett, méltó reménységet nyújtott nékem, hogy a’ Haza, a’ Törvény által meghatározott, s’ kihirdetett tzellyát eszközlő munkámat nem fogja segedelem nélkül elnézni” (Vályi 1799: o. n.).

Műve¹⁶ honismereti jelentőségén túl névtani szempontból is releváns adatokat nyújt, valamint korának magyar nyelvű tudományos (elsősorban természetföldrajzi) terminológiáját gazdagítja.

Rendkívül alapos, mikrofilológiai pontosságú munkavégzését, gazdag szókincsét, árnyalt kifejezésmódját – mely egész munkásságát áthatja – az alábbi kiragadott idézet Miskolc városának leírásával is jól példázza. Nem véletlen, hogy a lexikont „[a] néprajz, a társadalomtudomány- és a szociológiatörténet mint egyik adatközlő forrásaként tartja számon” (Both 2014: 41).

„MISKÓLCZ. Népes gazdag mező Város Borsod Várm. s’ a’ K. Koronához tartozik, lakosai katolikusok, ó hitűek, evangélikusok, reformátusok, görögök, és zsidók. [...] Épületei kivált a’ piatz körül díszesek, s’ a’ Görögök által is nagyon szaporítottak. Szentegyházai között nevezetes a Minoritáké, melly két toronnyal díszesítettik; a’ Klastrom is meg lehetős nagyságú épület; mellette a’ deák Oskola, mellyhez a’ nevezett Klastrombéli Atyák taníttják az Ifjakat. [...] A’ Reformátusoknak is két szép Templomjok van [...]. Az evangélikusoknak is van különös Templomjok, a’ görögöknek pedig pompás; és szép harangokkal hívják feleiket öszve, valamint a’ reformátusok is. Világi épületei között emlékezetet kíván a’ Vármegye háza [...]. Által ellenben van ezzel a’ Káptalanháza, ehez közel pedig a’ Városháza. Újjabb

15 „Az 1791:16. törvénycikkely czéljának gyorsabb elérése végett, Ő királyi felsége helyeslésevel határozzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentul rendes tantárgy legyen, [...] A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak. (1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról – Részlet. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>) (a letöltés időpontja: 2024. augusztus 28.)

16 *A Magyarországnak leírása* munkálataihoz Vályi András felhasználta Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése, Bécs, 1735–1747) című művét.

épületei között legnevezetesebbek. Almásy Uraságnak háza, közel ehez Pataky Úr háza, ’s több számos épületekkel is jelesen díszesíttetik. Dr. Rátz Sámuel Úrnak háza is emlékezetet kíván, kivált belső készüléteért; melly márvány kő formára ki simítatott. Emlékezetet kíván továbbá a’ reformátusoknak Oskolájok, (*Particularnak*) hívják, mellyben számos, idegen tanúlok öszve gyülekeznek, ’s azután Patakra mennek nagyobb tudományi előmenetel végett. Vásárjai neveztesek, ’s gyakorta olly héti vásárok esnek itten, mellyek a’ Pesti héti vásárt meszsze felül haládgýák. Borai híresek, kivált némelly helyeken, ’s a’ Lengyelek által különösen kedveltetik: gyümölsők jó időben sok terem, és szépek; a’ kenyér sütésben is híresek a’ Miskóltziak. Lakosai szorgalmatosak, ’s a’ kereskedésre hajlandók. Határja a’ Városnak szűk, földgye jó, réttye igen kevés, fája hasonlóképen; mindazáltal sok faluk lévén vidékje körül, mindent könnyű áron szerezhhetnek. Piatza híres, és a’ lakásra levegője is kedvező lévén elég alkalmas, és kedves helyet szolgáltat.” (Vályi 1799: 616–618)

A pesti egyetem első magyartanára

A Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635-ben alapított nagyszombati egyetem először Budára, majd 1784-ben Pestre költözött. Ekkor a Pesti Királyi Tudományegyetem nevet viselte. A magyar nyelv és irodalom első egyetemi katedrójának megalapítására 1791. március 12-én került sor. A tanszék élére Vályi Andrást nevezték ki. Beiktatását a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* adta hírül:

„Amiről élesztő reménységet nyújtottunk volt, hogy t.i. a’ Magyar Nyelvnek és a Stílusnak közönséges taníttatása minden órán el fog kezdődni a’ Pesti Universitásban: immár bé tellyesedett. E’ folyó hónapnak 7-dikén iktattatott bé, az e’ végre ki rendelt Tanító N. Vályi András Úr hivatalába, kinek hazafíúi tüzetől, s esmeretes szép tehetségeitől sokat várhatunk.” (Bécs, 1791. június 14.)

Egyetemi székfoglalóját *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd* címmel tartotta meg. Beszédének *Ajánló levelében* a magyar ifjúságot ma is érvényes gondolatokkal szólította meg: „[...] a’ Nemzeti nyelvnek mívelése, a’ meny nyiben tsak kitelhetik, minden Hazafiaknak különös kötelessége; mind azért, hogy Magyar születésűek lévén, az Ország’ Nyelvén illendőképen írni ’s beszélni tudgyunk: mind azért, hogy a’ Nemzeti nyelvbéli tökéletesség, általunk, jó

Hazafiak által terjedgyen. Hathatósan érzik ezen kívül a' nemes Ifjak azt is, hogy a' Magyar Hazának tagjai lévén, az Ország nyelvét még sem tudni, nem tsak disztelen hidegség, avagy alatsónság, hanem sok tekintetekben bosszantó háládatlan-ság" (Vályi 1791:o. n.). A tanszék feladatait három pontban foglalja össze. Az első „az Ország Nyelvének terjesztése és annak tisztogatása.” Ezt mai terminológiával nyelvi korpusz- és részben státusztervezésnek nevezzük. A „tanítószék” küldetése emellett az ifjúság nevelése az anyanyelv fontosságára és a tudatos (anya) nyelvhasználatra, valamint a magyar nyelvű könyvek „mineműsegeinek rendbe szedése, és azokban az ízlésnek, a' szépnek, és a' természeti rendnek kimutatása” (Vályi 1791 :11). Beszédének híre Sándor Lipót főherceg, nádor érdeklődését is felkeltette, aki Vályi *Beszéd a nemzeti nevelésről* című előadásán személyesen megjelent. Erről a beszédről is elmondható, hogy egyes részletei akár egy mai eseményen is elhangozhatnának. A nevelés fontosságáról például így elmélkedik: „[...] a' közönséges előmenetelnek, a' nemzeti boldogulásnak, és az elhíresedésnek kiváltképen való fundamentoma a' *Nevelés*; az az: egész Magyar Országban az életnek különböző nemeihez képest, a' mennyire lehet alkalmaztatott buzgó Keresztyények, jó Hazafiak, szorgalmatos Polgárok, és hív Lakosok' készítése. Az ilyen közönséges tanítást méltán nevezhetnénk *nemzeti Nevelésnek*.” (Vályi 1791: 4) Az említett nemzeti nevelés iránti szakmai elhivatottságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ösztönzésére megalakult a Pesti Magyar Társaság, amelynek ifjú tagjai buzgón szálltak síkra a magyar nyelv gyarapításáért.

Egyetemi tanárként első feladatainak egyike a tanterv elkészítése volt. A tervezetet úgy kellett összeállítania, hogy az mind az egyetemi, mind pedig a gimnáziumi nyelvoktatásban alkalmazható legyen. Az első változatnak nyoma veszett, tartalmának egy részét az utókor a fennmaradt bírálatokból ismerheti meg. A második változatban – melyben megjelennek a bírálat¹⁷ alapján beépített tartalmak – a magyar grammatika, a magyar nyelvtörténet és irodalomtörténet is helyet kap: „Nemcsak nyelvtani szabályokat tanított, de előadásaiiban, bár vázlatosan, kiterjeszkedett a magyar nyelvtudomány egész területére is, és planuma sejteti, hogy a nyomtatásban megjelent irodalmi termékeken kívül a nyelvemlékekről

17 A bírálatokat részletesen ismerteti: Kemény 1935.

is tartott előadást hallgatóinak *De historia factorum linguae hungaricae* címen” (Kemény 1935: 228). Vályi András élete végéig, 1801-ig szolgálta a magyar nyelv ügyét a pesti egyetemen. Halála után helyét Révai Miklós vette át.

Vályi András pedagógiai és módszertani munkái

Vályi András *Fundamenta lingvam ungaricam practice docendi et discendi, cum tabella in hunc finem preparata* című műve 1792-ben jelent meg. A könyv – minimális eltérésekkel – német nyelven is napvilágot látott *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen: nebst einer hiezu (sic!), eingerichteten Hilfstabelle*¹⁸ (a továbbiakban: *Grundlinien*) címmel. Ahogyan az Sági könyvészeti összefoglalójából (1922: 43, 71) is kiderül, mindkét kötet név nélkül jelent meg, s a kiadás helyét (Pest) és a nyomdát (Trattner Mátyás nyomdája) is csak a latin nyelvű változat tünteti fel.

A könyv(ek) helyét a korabeli nyelvtanok között Benkő Loránd jelöli ki, s a „kifejezetten iskolai használatra írt, pusztán didaktikai célokat szolgáló, viszonylag rövid terjedelmű nyelvkönyvek” közé sorolja, továbbá megállapítja, hogy „Vályi összefoglalása (Fund.) annyira rövid, hogy szabályaiból ítélni igen kevéssé lehet, a hozzá fűzött szövegek azonban az akkori irodalmi nyelvi eszménynek nagyon jó tükrözői” (Benkő 1960: 324). Mészáros István szintén „rövid nyelvtankönyvként” hivatkozik a szóban forgó mű(vek)re, „amely a főbb magyar nyelvtényeket a latin grammatika szerkezeti keretei között tárgyalja” (Mészáros 1976: 177). Kiss Áron szintúgy tankönyvnek nevezi (Kiss 1874: 27).

Éder Zoltán azonban nem csupán nyelv(tan)könyvként tekint az említett mű(vek)re, hanem egyúttal a magyarnyelv-oktatás első módszertani kézikönyveként definiálja az(oka)t (Éder 1999: 90). Ezt a kettős funkciót maga Vályi András is megerősíti könyve bevezetőjében: „Amíg ezek a segédeszközök elkészülnek, szolgáljanak jelen *Alapvonalak* kezdeti példaként mindazoknak, akik a magyar nyelvet tanítani vagy tanulni akarják [...]”¹⁹.

18 A cím magyarul Éder Zoltán (1999) fordításában: *A magyar nyelv gyakorlati tanításának és tanulásának alapvonalai erre a célra készített táblázattal*.

19 „Bis diese Hilfsmittel geleastet werden, dienen gegenwärtige Grundlinien als Anfangs-

Vályi nem részletekbe menő, hanem általános érvényű javaslatokra épít. Ennek eklatáns példája a bevezető rész első mondata, amelyben azt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv tanulásának fő alappillére a „jó, érthető és pontos kiejtés”, amelyet egy anyanyelvi beszélőtől sokkal könnyebben és érthetőbben megtanulhatunk, mint írott szövegből, éppen ezért könyvében nem is bocsátok részletesebb magyarázatokba, ami a kiejtéstaniást illeti.²⁰ Ehhez a gondolathoz kapcsolódik az az összevető nyelvszemléletet tükröző megjegyzése, amely szerint – a latin vagy német betűket már ismerő nyelvtanulóknak – elsősorban azokra a hangokra kell koncentrálni, amelyek a magyar nyelv sajátjai.²¹ Ide sorolja az *ö* és az *ü*, valamint a *gy*, *ly*, *sz*, *cs*, *ty*, *c*, *s*, *sz*, *zs*, *z* hangokat. Itt annak a nyelvtanítási szemléletnek a csírája érhető tetten, amelyet ma előzetes tudásra való építésnek nevezünk. Vályi munkája tehát megerősíti azt a megállapítást, amely szerint „[a]z egybevető módszert annak ellenére, hogy tudományos megalapozására csak a legutóbbi évtizedekben történtek komolyabb kísérletek, a nyelvészetben ösztönös formában már régóta alkalmazták” (Balázs 1989: 63).

Ahogy arra Adámi Mihály is utalt 1773-as német nyelvű grammatikájának előszavában, széles körben elterjedt az az előítélet, hogy a magyar nyelvet nehéz megtanulni, hiszen abban nincsenek általános, szilárd szabályok (Adámi 1763: o. n.). Adámihoz hasonlóan – akinek nyelvmesterére a *Grundlinien* bevezetője is utal – Vályinál is megjelenik az a törekvés, hogy ezeket a tévhiteket eloszlassa, éppen ezért zárja művét a következő megjegyzéssel: „Tehát a fő szabályok alapvonalainak e rövid kifejtéséből kiderül, hogy milyen egyszerű és könnyű a magyar nyelv [...]”²² (Vályi 1792: 30). Szintúgy ez a pedagógiai szándék érhető tetten

beispiel allen, die die ungarische Sprache lehren, und lernen wollen [...]” (Vályi 1792: 5).

20 „Der erste Hauptvortheil, den Erlernung der ungarischen Sprache ist, die gute, deutliche und genaue Aussprache.” (Vályi 1792: 3).

„[...] und man kann selbige viel leichter, und deutlicher aus dem Munde eines Ungars, als aus der Schriftanzeige erlernen, daher wurde hier die Erklärung selbiger gänzlich ausgelassen” (Vályi 1792: 3–4).

21 „[...] jemand der die ungarische Sprache erlernen will, schon die lateinischen, oder deutschen Buchstaben ausdrücken kann, bleiben ihm nur selbige übrig, die allein der ungarischen Sprache eigen sind [...]” (Vályi 1792: 3).

22 „Es ist demnach aus diesen möglichst kurz angegebenen Grundlinien der Hauptregeln zu ersetzen wie einfach, und leicht die ungarische Sprache sei [...]”

az igeragozást taglaló megjegyzésben, ahol a szerző kiemeli, hogy a magyarban más nyelvekhez képest kevés a rendhagyó igék száma (Vályi 1792: 29).

A *Bevezető (Einleitung)* után azok a „fő szabályok” (Hauptregeln) következnek, amelyek Vályi szerint segítik a kezdő nyelvtanuló dolgát a nehézségek leküzdésében – legyen szó akár iskolai, akár magán keretek között zajló nyelvtanulásról. Ezek a „fő szabályok” a főnév- és a melléknévragozás, a birtokos személyragozás, valamint az igeragozás tanításának és tanulásának módját tárgyalják.

A latin nyelvtani modell követése és a latin leíró hagyományhoz való ragaszkodás – amely természetesen nem csak a magyar nyelvű grammatikaírásban volt tetten érhető – a 17. század végén, a 18. század elején kezdett megszűnni, amikor érződött „az egyes nyelvekről való gondolkodást, a szemlélésük módját erőteljesen felszabadító elveknek, nevezetesen a Port Royal-i grammatika tanításainak, a racionalizmus, az empirizmus filozófiájának hatása a nyelvleírásra” (Szili 2001: 35). A latin mintától való elszakadás szándéka Vályi nyelvtanában is megjelenik: nem a nyelvtani kategóriákból indul ki, hanem a – mai terminológiát használva – mondatközpontú nyelvoktatást helyezi a középpontba.

Módszere – miszerint a nyelvtant egy, a korában autentikusnak számító szövegen keresztül mutatja be – napjainkban is megállja a helyét. A *Tanulásról* című szöveghez fűzött megjegyzésében azt hangsúlyozza, hogy ha bizonyos szövegek túl szárazzá, unalmassá válnának, és nem lennének elég szórakoztatók, azokat a körülményeknek megfelelően az események és a személyek megváltoztatásával át lehet alakítani „kann man ja die Beispiele nach den Umständen richten, [...] und mit Veränderung der Zeitfälle und Personen [...] und der Gegenstand weder trocken, noch ermügend sein wird.” (Vályi 1792: 18). Ezzel a kijelentésével Vályi a mai élményközpontú nyelvoktatáshoz hasonló nézetet képvisel, amelynek lényege így foglalható össze: „[a] pedagógusnak a nevelési, oktatási év során olyan témákat kell feldolgoznia, amelyek megjelennek a gyermekek mindennapjaiban, így azokon keresztül számos kommunikációs helyzetet teremtve a nyelvi kompetencián túl a szociális kompetenciák is fejleszthetők” (Babai–Kovácsné 2020: 65).

A latin és a német nyelvű könyvek mellé Vályi egy-egy szöveggyűjteményt is készített: *Introductio in linguam Ungaricam sive colloquia CLIX* (1793) és *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény,*

avagy sokféle gyakorlások példái a magyar könyvszerzők munkáiból (1793) címmel. Utóbbi 42 mese, 37 példázat, 12 állatokról szóló és 13 életmódra vonatkozó tanács és 7 vers segítségével tanította magyar nyelvre az akkori diákságot. A következő szövegmutatványból is jól látható, hogy Vályi – a kor gyakorlatának megfelelően – az „egy anyanyelv – egy nemzet”, azaz a kultúrnemzet-felfogás egy korai változatát képviselte, amely előképe annak a nemzetiidentitás-felfogásnak, amely a „Nyelvében él a nemzet” gondolata köré szerveződik.

„Egynehány esztendőktől fogva majd tsak nem úgy lehet e’ részben képzelní Nemzetünket, mint egy iszapban el süllyedett hajót, mellynek már holmi apró tsajkák, és tsónakok a’ hatán hajókáztak el. Ezt az ültt hajót egy emelő ruddal lehetett a’ többek között az iszaptól fel venni, hogy még egyszer a víz színén lebegessen, és ki terjesztetett virtolákkal repülhesen is. Ez az emelő rúd volt a’ nyelv, mellyet minden külömbség nélkül féltének minden igaz Magyarok. Ez a’ nyelv emlékeztette őket az ö vitéz Eleikre, Attilára, Hunyadira, Mátyásra, Lajosra, a’ Bátoriakra, ’s egyebekre ’s a’ t Látták, hogy ha egyszer nyelvünk el törölte-tik, majd csak mint valamelly meséket, úgy fogják emlegetni némelly így és idegen piszkáló írók ezeknek halhatatlan virtusaikat, ’s jelenségeiket. Még eddig az Angolyok Frantziák előtt, a’ kik abban a’ bal véllekedésben vagynak, hogy a’ mi nyelvünk nem egyéb, hanem a’ régi meg romlott Deák, vagy Oláh nyelv, és a’ kik semmit sem tudtak a’ mi magyar Literatúránkról, menthettük magunkat azzal, hogy nekünk többnyire mindenkor a belső ’s külső ellenségekkel kellett hartzolnunk, míg ők a Minerva Táborában kedvekre mulatoztak. De ha már ezután is tsak arról fogják az Ángolyok, és a Frantziák tudni hogy Magyar Ország is van a’ világon, hogy itt terem a’ tokai bor, és ha nyelvünknek ékességét ’s a’ Literatúrának szépséget, tíz ’s húsz esztendőök alatt velek meg nem esmértettyük; úgy magunk menthetetlenek leszünk.” (*A magyar nyelv* című példázat)

A *Grundlinien* bevezetőjében kilátásba helyezett részletesebb nyelvten (lásd 11. lábjegyzet) 1798-ban elkészült, de sajnos kéziratban maradt. A grammatikáról írt bírálatok azonban fennmaradtak (*Vályi András magyar grammatikája felől iratott hivatalos vélemények és ezekre adatott feleletek*, 1799 augusztus 9.), jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzik. Kőszegi Rájnis József e sorokkal méltatta a szóban forgó művet: „Egyáltalában szóllván imez

új Grammatikáról meg vallom, hogy a' Magyar Grammatikák közül, a' melyeket olvastam, egy sinsz, a' melly éhez fogható volna. Ditséretre méltó ebben a' tiszta Magyarság, az illő elrendelés, a' világos tanítás, a' kellemetes rövidség, melly mindazonáltal a' Magyar nyelvnek többnyire minden kintseit magában foglalja. A' helyes Mesterszok, 's a' tanításhoz alkalmaztatott szép és hasznos gyakorlások ezt a' munkát mint szinte annyi gyöngyök ékesítik." Vályi soraiból kiderül, hogy a grammatikát magyarul, latinul (deákul) és németül is elkészítette, de szlovák (tót) és horvát nyelvű fordítását is szükségesnek látta.

Zárógondolatok

A tanulmány a magyar nyelvkönyvírás, művelődéstörténet és a magyar (mint idegen és mint környezeti) nyelv oktatásának egyik megkerülhetetlen alakjáról nyújtott összefoglaló képet, kitekintéssel a kor történeti háttérére.

Vályinak sajnos rövid élet, mindössze 37 esztendő jutott osztályrészül, de a néhány, ám annál termékenyebb alkotói éve alatt mindvégig kitartott legfőbb célja, a „nemzeti nyelven szóló közoktatás” (Kiss 1874: 19) megerősítése mellett. Reményeim szerint e tanulmány többünket arra ösztönöz, hogy elgondoljunk rajta, mit is jelent ma számunkra Vályi András, és miben követhetjük útmutatásait. Zárásként álljon itt Baróti Szabó Dávid versrészlete Vályi Andrásról:

*„Isméri Wályit a Budán gyűlt egész
Országnak eleje: tudva van, mit tett magyar
Nyelvünk virágzására, rendszerint való
Tudományi karba, hogy felhágott; ő vala
Egyik főbbik eszköz; az ő könyörgő s hathatós
Levelére lett meg a jeles törvény: soha
El nem felejtí nemzetünk ezt; élni fog
Emlékezetében pártfogójának neve.” (Vályi 1796: o. n.)*

IRODALOMJEGYZÉK

Elsődleges források

Vályi 1791. *A' magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd.* Pesten Fűskúti Landerer Mihály' Betüivel. 1791.

Vályi 1796. Vályi András: *Magyar Országnek Leírása.* I. kötet. Budán a Királyi Universitásnak Betüivel. 1796.

Vályi András Magyar Grammatikája felől iratott hivatalos vélemények és ezekre adatott feleletek. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 607.

Wályi 1789. Wályi K. András: *A' norma és a' levél író.* Kassán Fűskúti Landerer Mihály' Betüivel. 1791.

1791. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (a letöltés időpontja: 2024. augusztus 28.)

Egyéb hivatkozott irodalom

Ágoston 1990. Ágoston István: Vályi András, az első magyar honismereti lexikon írója. *Honismeret* XVIII. évf. 5–6. szám. 42–45.

Babai–Kovácsné 2020. Babai Zsófia – Kovácsné Vinkovics Éva: Élménnyel az élményhez vezető úton. Élményközpontú korai idegennyelv-elsajátítás. In: Lipóczi-Csabai Sarolta (szerk.): *Élményközpontú nyelv- és irodalomoktatás*

Balázs 1989. Balázs János: Az egybevető /kontrasztív/ módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyaroiktatásban. *Hungarológiai Ismerettár*, 1. évf. 1. sz. 58–91.

Benkő 1960. Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

- Both 2014.** Both Mária: Pusztító vizek szemtanúi a 18. században. 39–42. Hidrológiai Tájékoztató, Magyar Hidrológiai Társaság
- Éder 1989.** Éder Zoltán: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Magyar Nyelvőr* 107. évf. 3. sz. 309–323.
- Éder 1999.** Éder Zoltán: Vályi András, a magyar nyelv tanára. In.: Éder Zoltán (szerk.): *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 86–96.
- Hajdu 1985.** Hajdu Lajos: A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények* 1985. 56. évf. 1. sz. 145–200.
- Johann 1791.** Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* [1791] In: Wolfgang Pross (szerk.): *Werke.* III/1. köt. Carl Hanser Verlag, München, 2002.
- Kemény 1935.** Kemény György: Vályi András egyetemi előadásainak planuma. *Magyar Nyelv* 31. évf. 7-8. sz. 222–231.
- Kiss 1874.** Kiss Áron: Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez. Budapest, 1874.
- Kolozsvári 1979.** Kolozsvári Grandpierre Emil: *Herder árnyékában.* Magvető, Budapest, 1979.
- Margócsy 2005.** Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2005, 71–153.
- Mészáros 1976.** Mészáros István: Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén. *Magyar Nyelvőr* 100. évf. 2. sz. 177–184.
- Nagy 1984.** Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Nádor 2014.** Nádor Orsolya: Vályi András emlékezete. *Anyanyelv-pedagógia* VII. évf. 4. szám. o. n.
- Pomozi 2021.** Pomozi Péter: Kárpát-medencei többnyelvűségi minták Trianon előtt és után. Merre tovább? In: Pomozi Péter (szerk.): *A magyar nyelv a Kárpát-medencében Trianon előtt és után. Nyelv- és oktatáspolitikai tanulmányok.* Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2021.

- Pomozi 2023.** Pomozi Péter: Milyen a magyar nyelv? In: Pomozi Péter (szerk.): *Magyar nyelvű otthon 5. Kárpátalja*. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2023. 41–50.
- Pukánszky–Németh 1997.** Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Ötödik átdolgozott, bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.
- Sági 1922.** Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1922.
- Szili 2001.** Szili Katalin: A magyar főnévi esetrendszer sajátosságairól (a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait is tekintve). *Hungarológiai Évkönyv* 2. évf. 1. sz. 34–48.
- Szili 2014.** Szili Katalin: Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv* 108. évf. 3. sz. 341–357.
- Wellmann 1989.** Wellmann Imre: *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, 1989.

SASHALMI-FEKETE TAMÁS

A SZÁSZFÖLDI SZENT LÁSZLÓ- LEGENDACIKLUS FALKÉPEINEK ÁBRÁZOLÁSAIRÓL

KIVONAT: A történelmi, illetve a mai értelemben vett Szászföld területén előkerült Szent László-legenda falképciklusok vizsgálatának eredményei kerülnek összegzésre. Ismertetem az adott településekhez kapcsolódó okleveles források közösségekre utaló információit (mennyiben lehetünk biztosak szász jelenlétre), az ábrázolástípusok jellegzetességeit, amelyek a magyar szent királyok kultuszának részét képezték. A falképciklusok szimbolikai elemzésén túl a viseletek, fegyverzetek datálása és a művészettörténeti párhuzamok ismertetése adják a tanulmány gerincét. A leányrabló kun legendáját bemutató szakralizált történet erdélyi variánsai kismértékben ugyan, de eltérnek a Kárpát-medence többi területén található freskók változataitól. Erdélyben jól kirajzolódnak a különféle etnikai és kulturális interakciók (székely–magyar–szász együttélés), amelyeknek reprezentációs igényei azonban eltér(het)tek egymástól.

KULCSSZAVAK: Szászföld, Szent László-legenda, falképciklus, ikonográfiai ábrázolásmód, székelyek, Székelyföld, freskók, Somogyom, Ecel, Szászivánfalva, Universitas Saxonum

TAMÁS SASHALMI-FEKETE

ON THE DEPICTIONS OF THE WALL PAINTINGS OF THE SAINT LÁSZLÓ LEGENDARY CYCLE IN SAXONY

ABSTRACT: The results of the analysis of the St. László Legend wall paintings cycles found in the historical and present-day area of the Transylvanian Saxon Land are summarized. I will describe the information on the communities provided by the documentary sources related to the settlements in question (to what extent we can be certain of a Saxon presence), the characteristics of the types of depictions that formed part of the cult of the Hungarian Saint Kings. In addition to the symbolic analysis of the wall painting cycles, the dating of costumes and armaments and the description of art historical parallels constitute the main part of the study. The Transylvanian variants of the sacralised story telling the legend of the Kun abductor slightly differ from the variants of frescoes found in other areas of the Carpathian Basin. In Transylvania, the various ethnic and cultural interactions (Szekler-Hungarian-Saxon coexistence) are clearly visible, but their representational needs (may have) differed.

KEYWORDS: Transylvanian Saxon Land, legend of Saint László, mural cycle, iconographic representation, Szekler, Szeklerland, frescoes, Somogyom, Ecel, Szászivánfalva, Universitas Saxonum

A magyar–székely és szász kultúra egymásra hatása megfigyelhető az erdélyi építészetben, falképfestészetben, a szentkultuszban egyaránt. A mai értelemben vett Szászföldön (Királyföldön) számos középkori művészettörténeti emlék maradt fenn, amelyben az úgynevezett „háromkirályok” falképeit festették meg. Az Árpád-házi szent királyok tiszteletének emléke ez, amely az egész Kárpát-medencében és Erdélyben is kedvelt ábrázolástípus volt. Szent Istvánt, Szent László királyt és Szent Imre herceg portréját jelenítették meg jellegzetes attribútumaikkal.

Szent László király Erdély védőszentje, kiemelt figyelem irányult személye irányába. Az elsősorban lovagkirályként tisztelt uralkodó tettei hosszú évszázadokra példát mutattak a katonai feladatokat is ellátó nemzeteknek: szászoknak, székelyeknek, magyaroknak egyaránt. Több alkalommal viselt hadat az országba betörő keleti lovasnépekkel szemben, személyesen vett részt a csatákban. Vitézsége, bátor helytállása mellett a krónikákban és legendákban rögzített jámborsága és szerénysége a keresztény férfiideálok közé emelte őt. Kiemelt tisztelete valószínűleg már nem sokkal halála után elterjedt az egész országban, erre utalnak népszerű történeti mondái. Gyakran ábrázolták őt együtt a Megváltóval, sőt akár Krisztus-arccal Gelencén, vagy patrónusának, Szent Mihály arkangyalnak páncéljában (Székelyderzs). Őseink hittek abban, hogy ő közvetítő az égiek és a földi halandók között.

Művészettörténeti emlékek és interkulturális viszonyok

Szent László királyunk tiszteletére utaló történelmi emlékek erőteljesebben csoportosulnak dél-Erdély bizonyos térségeiben: Hátszeg vidéke, Hunyad vármegye, Szebenszék, Medgyesszék, Segesvárszék, Küküllő vármegye és Székelyföld. Vizsgálatunk szempontjából kiemelkedik ebből Székelyföld, Szászföld és a vármegyei területek (elsősorban Küküllő vármegye) találkozási pontja. Ezen területek vegyes etnikumú lakói együtt éltek évszázadokon át, ennek következtében a kulturális egymásra hatás természetes velejárója a történelmi folyamatoknak. Medgyes és Segesvár közelében, illetve közöttük fekvő területen neki szentelt

plébániák (1332 Kisszentlászló, 1402 Nagyekemező, 1822 Somogyom),¹ nevét viselő helységnevek (1308 Szászszentlászló, 1332 Kisszentlászló) vagy földrajzi nevek (László-pataka)² viselik nyomát.

A jellegzetes attribútumokkal megjelenő Árpád-házi szent uralkodók fal-képei szintúgy megtalálhatóak, többek között Somogyom, Darlac, Almakerék és Berethalom templomaiban is fellelhetők.³ Nem tárgya a tanulmánynak dél-Erdély másik régiója, pedig Kéménd, Kristyór, Ribice és Nagyszeben templomaiban is találhatóak Szent Lászlót ábrázoló falképek.⁴ Egyes településeken található falképek jelenléte kiemelten hangsúlyosak, hiszen a középkorban Szeben a szász közösség gazdasági, adminisztratív és egyben vallási központja (prépostság), Berethalom pedig a koraujkorban évszázadokig evangélikus püspöki székhely volt. Mivel a szászok közvetlenül az esztergomi érsekség alá tartoztak, így nagyfokú önállóság jellemezte vallási közösségeik szervezését.⁵

A középkorban elterjedt magyar szentkultusz és tisztelet sajátos emlékei – a Kárpát-medencében jól ismert⁶ – azon szakralizált jelenetek, amelyek a leányrabló kun és Szent László epikus küzdelmét mutatják be. A Szent László-legendaciklus ismert a szászok körében is, átveszik a meghatározott jelenetek ábrázolásmódját, azokat sajátos és egyedi részletekkel egészítik ki. A freskókon a leányrabló kun alakjával birkózó herceg az óvó erőket, a lovagi eszményeket és a történelmünkben jól ismert, a magyar uralkodókra jellemző magatartást (a hadakozásban való személyes jelenlét) tárja a szemlélő elé. Ezek Dél-Erdélyben is megtalálhatóak Homoróddaróc, Somogyom, Ecel, Szászivánfalva, Boroskrakkó középkori eredetű templomaiban.⁷ Szent László alakja köré archai-

1 Fodor 2016, 44–45., 93., 104., 126.

2 Apaújfaluánál eredő és Szászszentlászló községet átszelő, Maros és Szeben megye határában, délnyugat-északkeleti irányban a Nagy-Küküllőbe ömlő patak.

3 Szabó 2018, 77–117.

4 Szabó Tekla alapos tanulmányában bemutatta az ismert erdélyi ábrázolásokat és 32 helyszínt vitt térképre. Szabó 2018, 116–117.

5 Bereznyai 2011, 81.

6 Sashalmi–Németh–Gondos 2022.

7 Kiss 2018, 65–76.

kus aspektusok fonódtak, amelyek a sebezhetetlen hőst, védelmező lovagkirályt és az égiek által kiválasztott harcost jelenítik meg.⁸

A Szászföldön található Szent László-legendaciklusok helyszínei

A mai értelemben vett Szászföld egy tágabban vett földrajzi terület, hiszen a középkorban még jóval szűkebb régiót értettek ezalatt, mint most a 21. században. Az erdélyi szász jog és territórium első írásos említése 1224-ben az *Andreanum-ban* került rögzítésre, melyben Szászváros, a sepsi székelyek földje Daróccal, illetve keletről Barót helységek közötti földek lettek megemlítve határpontokként.⁹ Jelen írásban azon dél-erdélyi települések is vizsgálat alá kerülnek, amelyek etnikai összetételére nézve nem lehetséges teljesen tiszta képet adni, vagy közigazgatás szempontjából korábban nem a szász székek (*sedes*), vagy nagyobb közösségük az *universitas saxonum*, hanem vármegyei fennhatóság alá estek. Egyházi szempontból sem egységes a tárgyalt plébániák helyzete, hiszen a tárgyalt települések más területi egységhez tartoztak. Így a közösségi igények és a falképeket megrendelő donátorok indíttatásán túl azt kell hangsúlyoznunk, hogy a középkorban Szent László tisztelete erőteljes hatást gyakorolt az egész régióra. A korábbi tanulmányomban¹⁰ vizsgált sajátos uralkodókép és szentkultusz nemcsak a székelyek körében lehetett jellemző, hanem a szász, magyar és vlach (román) kultúrában egyaránt. A legendában rögzített jelenetek részleteinek azonos kidolgozása, az egységes szimbólumcsoportként való megjelenítése erősíti azt az elképzelést, miszerint a 14–15. században Erdélyben élő etnikumok (magyarok, székelyek, szászok, románok) szent királyaink iránti tisztelete közös alapokon nyugodott. Jelen tanulmány azonban csak a Segesvár és Medgyes városok közötti és környéki Szent László legendaciklusokra koncentrálnak.

8 Sashalmi-Fekete 2023, 35–59.

9 „*Ita tamen quod universus populus ineptiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus et sub uno iudice censeantur, omnibus comitatus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus.*” Urkundenbuch I. nr.43. <https://siebenbuergerurkundenbuch.ub.rpt.de/catalog/43>

10 Sashalmi-Fekete 2023.

Somogyom falképciklusa

A település a 14. században Küküllő vármegye területén¹¹ helyezkedett el és a küküllői főesperesség alá tartozott egyházjogilag.¹² Első írott forrásos említése egy Károly Róbert által Temesváron kiállított oklevélben (1317. március 29.) tűnik fel először *Sumugun* néven.¹³ Almás, Darlac és Somogyom birtokokat adományozza kegyeltjének, Szalók nemzetségbeli Simon bánnak és különleges védelemben részesíti azokat a megyesi szászokkal szemben megerősített jogokkal. Bármely szabad ember letelepedhet és királyi oltalomban részesül.¹⁴ 1325-ben *Symyg*, 1352-ben *Sumugy*, 1389-ben *Sumugyon*, 1587-ben *Somogyon* formában fordul elő.¹⁵ Tehát a falképek születése és használata alatt vegyes etnikai képet lehet feltételezni, hiszen magyar nemescsaládok birtoka, betelepülő szabad jogállású népek lakják, akiket különleges jogokkal védenek.

A somogyomi evangélikus templom előzetes falszondázásait, majd a vakolatrétegek kibontását követően magas művészi színvonalú freskók kerültek napvilágra. A templomhajó északi falát több regiszterben is díszítették bibliai jelenetekkel, szentek történeteivel, köztük Szent László és a leányrabló kun legendája is helyet kapott. A somogyomi Szent László-legendá freskóinak elhelyezése beleilleszkedik a Kárpát-medencében megismert szentkultusz falképprogramokba,¹⁶ azaz a szokott módon a templom északi hajófalának legfelső regiszterében festették meg, amely leginkább jellemző e szimbólumcsoportra nézve. Szimbolikai rendszere és ikonográfiája is nagyrészt megegyezik az eddig ismert falképciklusokkal. A törzsjelenetek (Csata, Üldözés, Birkózás, Lefejezés) jól elkülönülve azonosíthatóak, azonban a nyitójelenet nem a kivonulással, ha-

11 Hoffmann–Rácz–Tóth 2012, 78., illetve XXII. tábla térképe. vö. Bereznay 2011, 79.

12 Bereznay 2011, 81.

13 Urkundenbuch I. nr. 349./321. <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/340>

14 Urkundenbuch I. nr.349. <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/340>

15 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. 559.

16 Sashalmi – Németh – Gondos 2022, 335–353.

https://epa.oszk.hu/04300/04336/00003/pdf/EPA04336_magyarsagkutato_intezet_evkonyve_2021_335-354.pdf (a letöltés időpontja: 2024. szeptember 11.)

nem Szent László imádságával kezdődik. Egy püspökalkak előtt térdel, akinek egyházi jelvényei a mitra és a pásztorbot jól azonosíthatóak.

A mitrát mint főpapi dísz és méltóságjelvényt, csak a liturgiában viselnek be- és kivonuláskor, illetve olvasmányok alatt, áldás osztásakor. Ráadásul itt a *mitra simplex*, az egyszerű, díszmentes fehér fejfedőtípus jelenik meg, amelyet a püspökök nagypénteken, gyertyaszentelés, a halottas officium (zsolozsmák, ravatal körüli szolgálatok) és a gyászmisék alatt viseltek.¹⁷ A méretét tekintve is az archaikusabb, szerényebb kivitelezésű formát kapta a falkép klerikusa, pedig a 15. századtól erősen megnyúlik az ég felé a mitra két szarva.¹⁸ A bögszi freskón ismerjük ennek párhuzamát, hiszen a glóriával (!) szentként ábrázolt püspökalkak is a legszerényebb változatát hordja. Ezzel ellentétes például a székelyderzsi falképen ábrázolt fejfedő, amely egyrészt láthatóan gyöngyökkel díszített, jelentősen megnyújtott formájú, tehát az újabb divatot követi. Feltevésem szerint ennek szimbolikus jelentősége van, hiszen a püspöki mitra középkori liturgikus használata biztosra vehető: a halotti szertartások, gyertyaszentelés és gyóntatás, a miséken a közösség irányába végzett szertartásos cselekedetek közben és áldás osztásakor. Véleményem szerint ez annak az elterjedt szokásnak a megjelenítése a freskón, mely szerint a csatába indulás előtt gyónást végeznek, felkészülnek az esetleges halálra, majd imádságban kérik az égiek áldását, segítségét. A legenda templomokban való megjelenítése egyrészt a lovagi ideálokat, a heroikus küzdelmeket mutatja be, másrészt a krónikákból ismert, úgymond pogányokkal vívott kerlési csata (1068) történéseit. Ebből kifolyólag érdemes a Képes Krónika azon sorait idézni, mely a fentebb említett liturgikus cselekedethez köthetőek és Salamon király, Géza, valamint László hercegek csata előtti imádságáról szólnak: „Pénteken kora hajnalban felkeltek, az oltáriszentség vételével mindannyian megerősítették magukat, és rendezett sorokban a pogányok elleni összecsapásra indultak.”¹⁹

Figyelemre méltó, a legendaciklusokban ritkán ábrázolt motívum jelenik meg e kezdőjelenetben. A püspökalkak jobb kezét áldásra emelve Szent László-

17 Braun 1901, 6–7. Ez ugyan 19. századi rendszabályzat szerint van meghatározva, a középkori liturgikus használata azonban területenként eltérő volt. Lásd. Braun 1901, 86–89.

18 Braun 1901, 80–86.

19 Képes Krónika 1986, 131.

ra tekint, akinek tekintete transzcendens elmélyülést tükröz. Szent László koronával ékesített feje felett egy glóriával körbevett áldó kéz jelenik meg, mely valószínűleg Isten kezét jelképezi. Mindössze egyetlen falképcikluson ismerjük jelenleg e sajátos szimbólumot, a székelyföldi Gidófalva töredékes freskóján. Ez valamiféle kapcsolatot feltételez a Sepsiszéken és Medgyesszéken alkotó mesterek legendaismerete és szimbólumhasználata között. A gidófalvi jelenet annyiban különbözik,²⁰ hogy abban a háttérben álló apród egyik kezében a király Szög nevű paripájának gyepelőjét tartja, másik kezében egy nyitott koronát, Szent László pedig az áldó kéz alatt kibontott hajjal imádkozik.

Többféle rendhagyó kezdőjelenetet ismerünk Székelyföldön, amihez, úgy tűnik, mégis jól illeszkednek a szászföldi változatok. Homoródszentmárton elpusztult falképein és Gelence teljes Szent László-legendaciklusában volt először azonosítva az ún. kihallgatás jelenete,²¹ melyben a király alakja előtt térdel egy férfialak, s közben imára kulcsolt kézzel a hódolatát fejezi ki. Bár a kihallgatás egyes kutatások szerint nem tartozik a legendához,²² elgondolkodtató az oklándi legendaciklus, melyben a király felkenésével és Szent László angyali koronázásával indítja a festő az epikus történetet.²³ Az angyali koronázás egyedi szimbóluma csak Ecelen fordul elő Erdélyben, igaz, nem kezdőjelenetben, hanem a lefejezés jelenetében. Gidófalván érdekes koncepcióval dolgozott a mester, mert a korona jelenléte hangsúlyosan ki van emelve a falképkompozícióban. Bár töredékes a freskó, az jól látszik, hogy egy püspöksüveges alak előtt térdel a szent király, mögötte egy apród tartja a koronáját.²⁴ Az áldó Isten keze pedig csak ezen alkotáson és a somogyomi templom falképein jelenik meg. A leggyakoribb kezdőképtípus azonban a kivonulás jelenetének azon pillanata, mikor Szent László kivonul egy várból, vagy városból, amelynek kapujában egy kezét áldásra emelő püspök alak áll. Erre konkrét példákat csak a Székelyföldön ismerünk.

20 A gidófalvi falképciklus abban is sajátos, hogy jobbról balra haladva festette meg a piktor a jeleneteket. Ez a fordítottság mindössze Ecelen és Marosvásárhelyen tapasztalható.

21 Mások szerint donátorokat ábrázoló kép. vö. László 1993, 65.; Jánó 2021, 60.

22 László 1993, 65.; Jánó 2021, 60.

23 Jánó 2021, 118–120.

24 Jánó 2021, 159., 163.



1. kép Somogyom kezdő jelenetei (Áldás és csata). Kiss Lóránd fotója.

A somogyomi kezdőjelenetben a szent király alakja mögött az Árpádok sávozott címeres fegyverkabátját viselő szakállas, előkelő harcos áll. Fején a körvonalak alapján valószínűleg karimás vaskalapot visel (roncsolódott a falkép), lábvértje mívés darab. Tekintete már a mellette kavargó küzdelem irányába néz. A csatajelenet elrendezése megegyezik a Székelyföldön ismert sajátos részletekkel, ugyanis az üstökön ragadás vagy első lefejezés pillanata is megtalálható.²⁵ A csata forgatagából gyakran kiemelkedik ez a kép, amelyben jól látható módon Szent László egy kun harcos hajába belemarkol (olykor a sisakjába, mint Maksa elpusztult freskóján), hátra rántja és eközben bárdjával többnyire a nyakára sújt. Erre másutt példát a Kárpát-medencében mindössze a gömör-rákosi és talán a necpáli freskókon ismerünk. A Székelyföldön található épebb legendaciklusokon azonban az üstökön ragadás a csatajelenet állandó motívuma,²⁶ így ezt erdélyi sajátosságnak vehetjük.

25 Ugyan Somogyomban nem a kun üstökébe markol, de vitathatatlanul ugyanazon mozdulatot látjuk.

26 Nagyajta, Oklánd, Székelyderzs, Gelence, Sepsikilyén, Maksa, Sepsibesenyő I., Homoród-karácsonyfalva falképein jól azonosíthatóak.

A csatajelenetben több sajátosságot vélek, egyrészt a kunok nem a szokványos keleti kúpos süveget viselik, hanem turbánban vannak ábrázolva. Ez lehetséges, hogy Luxemburgi Zsigmondhoz kapcsolódó, őt dicsőítő reprezentáció, hiszen a törökellenes küzdelmek időszakában született a műalkotás. Alátámasztani látszik e feltevést Szent László arcának megjelenítése, amely eltérő a székelyföldi változatoktól. Könnyen ráismerhetünk ugyanis a somogyomi falképeken Luxemburgi Zsigmondra. Horváth Illés egy korábbi tanulmányában hívta fel erre a tendenciára a figyelmet,²⁷ miszerint az uralkodó vonásai rendre megjelennek művészettörténeti emlékeinken. Véleménye szerint az ún. birodalmi stílus jegyeit fedezhetjük fel azokban. Meglehetősen hasonló arckép, szakáll- és hajviselet köszön vissza ránk az ulmi városházán (1427–1430) található Luxemburgi Zsigmond-szobron.²⁸ A sávozott tornapajzsot tartó király páncélos alakja ugyan már mellvértet visel, de a lombkoronás portré, az arc megjelenítése véleményem szerint a somogyomi freskóval rokonítható.



2. kép A somogyomi legendaciklus üldözés jelenete. A leány imára kulcsolt kézzel a kunhoz kötözve. Magyarai Hunor felvétele.

27 Horváth 2017, 136–144.

28 Körber 2006, 16.

A csata és az üldözés jelenetének elválasztására rendhagyó módon egy városábrázolást alkalmazott a festőművész. A sziklára épült, háromszoros fallal kerített városkép ilyen megjelenítésére párhuzamot aligha ismerhetünk a legendaciklusokban, azonban a székelyszentléleki középkori templom külső falképei közül a *miles Christianus* ábrázolástípuson megtalálható nyomokban. Szent György sárkánnyal való küzdelme mellett Szent László egy vérmedvével küzd, mely a Várad környéki embereket sanyargatta, pusztította.²⁹ A kettős keretbe foglalt küzdelmi jelenetek jobb harmadában roncsolt, kerek objektumok láthatóak.³⁰ A hasonlóképpen sziklára emelt kerek formájú töredékek hajdan valószínűleg városokat ábrázoltak. Szent György ikonográfiájában ugyanis elmaradhatatlan elem, Szent László esetében pedig talán a kultuszához és a medve legyőzetésének legendájához kapcsolódó Váradot jelenthette.

Az üldözés jelenetében Szent László csatabárdját egy mellette lovagló neimesúr hordozza. A kissé hosszúnak tűnő lovas kopját a kun testéhez szegezi a hős. Az elrabolt leány kibontott haját párta övezi, az előkelőkre jellemző, valaha vörös színű ruhája erősen megkopott az idő vasfoga által. Kezeinél a falkép roncsolódott, a karja kontúrjaiból kiindulva mégis arra enged következtetni, hogy kezeit imádkozó gesztussal maga előtt tarthatta és eközben a szent hercegre tekint. A székelyszentléleki falképeken egy kivétellel – Székelydályán Szent László kopjájára markol rá – a kun íját tartja egy lány gesztussal,³¹ itt azonban sajnos nem vehető ki biztosra. Ráadásul a falképen mintha a kun derekához lenne kötözve kötéllel, amelyre nem ismerünk példát. Az adatok alapján mégis elmondható, hogy nagyrészt része a szimbolikának a leány íjat fogó gesztusa. Valószínűleg közös mintakincs alapján festették meg a legendaciklusokat közel

29 Sashalmi-Fekete 2021, 12–16.

30 Korábbi írásomban már jeleztem a székelyszentléleki háttér problematikáját. Sashalmi-Fekete 2020, 116.

31 Erdélyben Erdőfüle, Homoródszentmárton, Maksa, Székelyderzs, Sepsikilyén, Sepsibensenyő II., Gelence, Somogyom, Felvidéken: Rimabánya, Vitfalva, Kakaslomnic, Karaszko, Magyarországon: Tereske templomában maradt fenn e részlet. Négy falképen a derekát fogja a kunnak (pl. Bögöz, Zsegra, Bántornya, Ecel), két freskón a kunt lerántja a lováról (Bántornya, Svábfalva), vagy egy ízben, Szepesmindszenten leesik a leány. Ezek alapján elmondható, hogy nagyrészt része a szimbolikának a leány íjat fogó gesztusa.

másfél évszázadon át. Kisebbségi eltérések azonban nyilvánvalóan vannak, ezért kell alaposabb vizsgálat alá venni őket, mi tartozhatott eredetileg az alapvető jelképrendszerhez.

Nagyon kifejező a kun lovának emberszerű szeme és vad nyerítésének megjelenítése. Szent László alakját ritkán ábrázolják – a somogyomihoz hasonlóan – sisakban, de az sem szokványos, hogy híres Szög nevű paripáját nem fehérén (vagy almásderesen), hanem sötét színnel ábrázolta a mester. A háttér és környezetet lombos fákkal, a csatamének lába körül virágzó növényekkel gazdagította a mester. A legenda folytatásaként az epikus birkózás jelene következik a freskón, amelynek elrendezése a megszokott. A fegyverek (kard, szablya, tör) a hüvelyükben maradnak és fegyvertelenül folytatódik a küzdelem. A kun Szent László lábára tapos, karjaikkal szorosan fogják egymást derekukon, vállukon. A leány beleavatkozik a küzdelembe és Szent László csatabárdjával a kun horgasínjába vág. A megsebzett kunt ezután Szent László a hajánál fogva tartja a jól ismert módon. A küzdő felektől jobbra a paripák egymás mellett állnak, mintha maguk is küzdenének. Tekintve, hogy több hasonlóságot véltem felfedezni a székelyföldi falképekkel, ezért a falkép sérülése ellenére azt gondolom, hogy a háttér is küzdött. A lovak ezen elhelyezésére és ábrázolására jó párhuzam éppen a szászivánfalvi vagy Székelyföldön a gelencei, székelyderzsi, Felvidéken pedig a karaszközi legendaciklus. A lefejezés jelenetének kulcsmotívuma az, hogy a kunt a saját szablyájával fejezi le a leány, melynek fontosságáról már értekeztem.³² A kunt lefejező leány gesztusa sajátos, ez a fajta életszerű mozdulat³³ mindössze Marosvásárhely, Magyarremete, Székelyderzs, Karaszko, Rimabánya és Ócsa falképein látható.³⁴ A pihenés jelene erősen sérült, nem értelmezhető jelen állapotában.

32 Sashalmi-Fekete 2020, 35., 39.; Sashalmi-Fekete 2022, 101.

33 Ez a fegyvertartás egy a vívókódexekből jól adatolható ún. „büszke asszony” (itáliai vívóiskolánál, Fiore dei Liberié), vagy másképpen „dühítés” („Zornhau” a német vívóiskolákban, pl. Talhoffer) alapállása.

34 www.szentlaszlo.com

A somogyomi falképek hadi viseleteiről és fegyverzetéről

A somogyomi falképeket a 15. század első harmadára datálhatjuk, amelynek pontosabb meghatározásához a hadi viseleteket és azok párhuzamait szükséges megismernünk. A hadi viseleteket és egyéb ábrázolásokat áttekintve egyidős kell legyen a szepesmindszenti, rimabányai, székelyderzsi, székelyszentléleki falképekkel. A Szent László oldalán harcoló lovagok fegyverzete gazdag képet mutat a korszak felszereléseiből, ami arra utal, hogy a mesterek jól ismerték és látták ezeket a hadi eszközöket. Az alábbiakban igyekszem ezt alátámasztani.

A csatajelenetben ábrázolt harcosok fejét felfelé kúpolt *bascinet* típusú sisak védi, amely alatt a nyak védelmére szolgáló, fémpikkelyes csuklya látható. Szent László fejét koronával ékesített vaskalap fedí, karimájának íve a homlok közepéig benyúlik. Hasonló sisak látható a kezdőjelenetben ismertetett harcoson, ábrázolására több párhuzamot ismerünk. Kolozsvári Tamás 1427-ben megfestett Kálvária oltárán Jézus keresztre feszítésének jelenetében látható karimás, orrvédővel ellátott vaskalap.³⁵ A somogyomi freskón látható uralkodói megjelenésre azonban Károly Róbert Képes Krónikában ábrázolt miniatúráját³⁶ vagy I. (Nagy) Lajos bolgárok feletti győzelmét bemutató Sankt Lambrecht-i oltárképét³⁷ érdemes megemlíteni. Mindkettő esetben koronás-vaskalapos hadi viseletben látjuk királyainkat.

Teljes testet befedő pikkelyvértzetet hordanak, ami felett színes, gombokkal ellátott fegyverkabátot viselnek. A felsőruházat ujjai és alsó szegélye félköríves díszítésekkel van ellátva. Védőfegyverzetük kiegészül a részletesen kidolgozott, teljes kar- és lábvérttel, ötujjas páncélkesztyűvel, illetve függőlegesen ívelő tárcsapajzzsal. A tárcsapajzs használatát a hónalj alá szorított kopjatartással³⁸

35 Körber 2016, 82.

36 Képes Krónika 138. https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:K%C3%A9pes_kr%C3%B3nika_-_138.oldal_-_K%C3%A1roly_R%C3%B3bert_kir%C3%A1ly.jpg (a letöltés időpontja: 2024. október 9.)

37 Sarobe - Tóth 2009, 366.

38 Ugyanezen tartásmódot a gelencei, sepsikilyéni, székelyderzsi és karaszközi falképcikluson láthatunk.

az üldözés jelenete örökítette meg. Csípőre engedett széles fegyverövet viselnek,³⁹ melyre hasonló példákat ismerünk a székelyderzsi, székelyszentléleki falképeken. Az övre szíjon felfüggesztve vagy övbe dugva keresztvas nélküli ún. *bollock* tört (alakjánál fogva vesetőr vagy heretőr a megnevezése) viselnek. A több évszázadon (1300–1600)⁴⁰ keresztül alkalmazott fegyver ábrázolására példákat az oklándi, homoródkarácsonyfalvi és az elpusztult homoródszentmártoni falképeken ismerünk. Bár mindkét törtípust alkalmazhatták a középkori magyar hadseregekben,⁴¹ az Erdélyben és Székelyföldön fellelt harci kések többségének pengeformái azonban inkább az egyélű, Székelyderzsen is ábrázolt típusba sorolhatóak.⁴² A sikertelen magyar törökellenes hadjárat és a várnai csatavesztés (1444) után visszavonuló seregektől származtatott fegyverleletekben⁴³ szintén az egyélű harci kések képviseltetik magukat. Formaviláguk megegyezik a Székely Nemzeti Múzeum 14. századra datált késleletével.⁴⁴



3. kép. A somogyomi freskó csatajelenete. Kiss Lóránd fotója.

39 Ezen övtípusokat és korabeli párhuzamait egy korábbi tanulmányomban már bemutattam a Székelyföld 2020. szeptemberi számában. Sashalmi-Fekete 2020, 107–108.

40 Reviczky 1995, 32–33.

41 Hidán 2015, 102–110.

42 Oťa-Samson 2016, 199–209.

43 Yotov 2015, 100.

44 Bordi 2009. 53. A harci kés leltári száma I.394. Az egyélű fegyver megjelenésében kísértetiesen hasonlít a székelyderzsi freskón látható, Szent László oldalán függő késsel.

A csatajelenetben részt vesz Szent László oldalán (háta mögött) egy előkelő nemesúr. Kezében körte alakú markolatgombbal ékesített másfélkezes kard látható, amellyel mellkason dőf egy turbános kun vitézt. A kard pengéje hosszában elkeskenyedő, keresztvasa enyhén előre hajló. A pengetőnél barnás színű felülettel megfestett félköríves rész valószínűleg a keresztvas anyagának megnyújtott kiegészítése, amely a kéz védelmére szolgált, talán a penge háritására vagy leszorítására is alkalmas lehetett. Ilyen kialakítást Erdélyben a *Muzeul Național Brukenthal* M 3548-as számú, 15. századi kardletétén ismerünk.⁴⁵ A falképen ábrázoltak alapján jó párhuzamnak vélem a formailag nagyon hasonló, Luxemburgi Zsigmondtól származó kardokat. Egyik az általa, York városának adományozott kardja, amelynek tipológiája és a körte alakú markolatgombja is hasonló.⁴⁶ A másik példa Zsigmond király drezdai kardja, amelynek a fentebb ismertetett keresztvasa és a pengeformája is megegyezik a falképen lévővel.⁴⁷

A kunok turbánszerű fejedőt, rövid ujjú keleti köntöst (?), alatta pedig szűk, karra simuló alsóruházatot viselnek. Kezükből keresztvassal ellátott, erősen ívelő szabványokat és keleti típusú íjakat tartanak. A csatajelenet forgatagában jól kivehetően látszanak a barna bőr készenléti íjtegezek. Az íjak rövidebb szarvval és íjkarokkal rendelkeznek, keleti típusú, de formája alapján kissé archaikus vonásokat mutat.⁴⁸ Az üldözés jelenetében Szent László egy tekintélyes méretű lovaskopját használ. A leányrabló kun kezében megfeszített íj, a nyílvesző rombusz alakú hegyben végződik. Fegyverövje jobbán – ez az ún. tegzes oldal⁴⁹ – egy keleties homokóra formájú nyíltegez függ, amelynek felső ablaka nyitva, a benne ábrázolt nyílveszők hegygel felfelé állnak. A nyíltegez alsó harmadának kialakítása erőteljesen ível kifelé, a székelyföldi falképeken ismertek párhuzamai Maksa, Erdőfüle, Gelence, Sepsikilyén, Bibarcfalva, Homoródszentmárton templomaiban megfestett legendaciklusokban. Ezen típust U. Kőhalmi Katalin a „régii fordított fedeles tegeznek” nevezte,⁵⁰ ezek azonban

45 Nițoi 2007, 30.

46 Kalmár 1971, 63–64. (107. kép)

47 Kalmár 1971, 63. (106. kép)

48 U. Kőhalmi 1972, 40. Az íjak időrendi táblázata.

49 U. Kőhalmi 1972, 166.

50 Uo. 134.

átalakított, későbbi változatai azoknak. Az eurázsiai tegeztípusok ezen fajtája már a 10-11. századtól adatolható, s a kunok hozták magukkal a Kárpát-medencébe.⁵¹ A leányrabló kun vezér és harcosainak viselete eltér a megszokottól és a hagyományos kun viselettől. Vörös csizmát és szűkre szabott fehér nadrágot, testhez simuló vörös alsóruházatot visel. Efölött rövid, térdig érő, arany színű felsőruházatot visel, amelynek redőzött, magas nyakpereme jól kivehető. A csatajelenetben harcoló kunok turbánt viselnek, amelyet alul a nyaknál kötöztek meg.

A lószerszámok ábrázolása is élethű, a nyergek és kengyel mellett a lecsüngő farmatringokat is megfestette a mester. Meg kell említeni, hogy Szent László párijának farka fel van kötve, melyre példát Székelyderzszen is találunk. E különleges felkötési módot valószínűleg akkor alkalmazták, ha a lónak hosszabb volt a farka, vagy megelőzőképpen, nehogy a csata hevében belegabalyodjon valamibe. A küzdelem forgatagában is könnyen észrevehető, hogy csataméneket festett a mester.

Ecel

Az egyházi szempontból az esztergomi érsekség és a nagyszebeni prépostság alá tartozó plébánia a középkori Medgyesszék közigazgatásához tartozott, első írásos említése egy 1283. június 23-án keltezett oklevélből ismert, amikor a Medgyes környéki (Ecel, Berethalom, Nagykapus, Küküllőszáros, Muzsna, Riomfalva, Szászivánfalva plébánosai gyűltek össze) szász papok összegyűlnek Péter erdélyi püspök hívására.⁵² A papok nevei szászokra utalnak: *Walterus, Henricus (2 ízben), Siffri-dus, Theodericus*. A település, vagy onnan származó személyek neve leggyakrabban Eczel(l) formában olvashatóak a középkori forrásokban.⁵³ 1283-ban *villa Echelini*, 1289-ben *villa Heclini*, 1359-ben *Hetzelini villa, villa Eczlen*, 1365-ben *Ecczel*, 1526-ban *Eczel*, 1548-ban *Heczeldorf* néven jelentkezik a forrásokban.⁵⁴

51 Pálóczi Horváth 2014, 123–124.

52 Urkundenbuch. I. nr. 203. <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/199>

53 Urkundenbuch VI. nr. 3846. <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/4156>

54 Léstyan 2000, 35. <https://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1167.html>

Falképei különlegesek, hiszen a legendaciklus iránya jobbról balra halad,⁵⁵ ráadásul a templom északi külső szentélyfalára kerültek kifestésre. A szentély későgótikus átépítése során a sekrestye padlására került, így majd hatszáz éven át eltűnt a szemek elől.⁵⁶ A viszonylag épen maradt jelenetek körvonalai és színhasználata jól látszanak, azonban a falképek alsó harmada nem látható már.

Az eceli freskó beleillik az erdélyi és más ismert legendaciklusok koncepciójába, elrendezése az irányától eltekintve a megszokott. A törzsjelenetek közül az üldözés, birkózás, lefejezés maradt fenn, amelyek azonban nagyon hangsúlyosan emelik ki a küzdelem epikus jellegét. Erre utalnak azon részletek, miszerint Szent László glóriájába fűrődnek a kun nyílvevesszői, de nem hatolnak át rajta. Egyes falképeken nemcsak megállnak a nyílvevesszők a szent arca előtt, de akár el is törnek a glórián.⁵⁷ Számos falképen kitűnően látszódik e pillanat: Gelence, Székelyderzs, Székelydália, Sepsikilyén, Szacsva, Erdőfüle, Sepsibesenyő I-II., azaz a templom mindkét korszakában megfestett, 14 és 15. századi falképén is! Ez alátámasztani látszik azon állítást, miszerint az epikus jelenetek közül ezt is tipikus erdélyi specifikumnak vehetjük. A kun torkon szúrása is jól látszik, mégis a fegyvertelen birkózással folytatódik a harc. Eszünkbe juttathatja a *Ruthenus-versnek* a kun sebezhetetlenségéről szóló sorait:

„25 S bátran megmarkolja amannak az éjszínü torkát,
Sokszor próbálja ölni a vad katonát.
27 És a szűz maga villámló fejszét ragad, azzal
Vágni akarja a vad férfiu lába inát.
23,1 Csakhogy semmi csapás nem okozhat kárt a galádnak,
És a vad test fel sem veszi a sebeket...”⁵⁸

55 Erre példát csak Laskodon, Gidófalván és Marosvásárhelyen ismerünk.

56 Kiss 2018, 73.

57 <https://www.szentlaszlo.com/gallery.php>

58 Fehér Bence fordítása. Sashalmi-Fekete 2022, 108–110.

Csak a leány közbelépése és az égiek segítségével folytán dől el a sebezhetetlennek harca.⁵⁹ Újabban már román és székely kutatók is osztják azon véleményt, hogy a Szent László alakjában valójában ősi archetípusok jelennek meg, amelyek az ókorban gyökereznek.⁶⁰



4. kép Szent László alakja az üldözés jelenetében. Jól látszanak a sebezhetetlen hős jegyei, glóriájánál megállnak a nyílvevesszők. Ecel freskótöredékei. Magyarai Hunor fotója.

Több tekintetben is teljesen egyedi sajátosságoknak lehetünk tanúi az eceli falképeken. A jelenetek képkereteiből három ízben is angyal nyújtja és tartja a koronát Szent László feje felett. A somogyomi falképeknél korábban említett sajátos kezdetek (angyali koronázás, a király felkenése és imádkozása, Isten áldó keze) mind az égiekkel való szoros kapcsolatát hangsúlyozza. Az eceli és az oklándi legendaciklus eszünkbe juttathatja a Képes Krónika azon részletét, mely szerint: „És bár a magyarok – akarata ellenére ugyan – királlyá választották őt, sohasem

59 Sashalmi-Fekete 2022, 113.

60 Tapodi-Trifescu 2024, 17–21.; Tőkés 2024, 127–140.

tette fejére a koronát, mert inkább a mennyei koronát óhajtotta, mint a földi, élő királyt megillető koronát.”⁶¹

Más aprónak tűnő eltérések is mutatkoznak a falképen. A leány szokatlan módon a kun előtt ül a lovon, mindkét kezével az íj idegét markolja az üldözés jelenetében, azaz akadályozza őt, amely a Ruthenus-vers harcias nőképét mutatja.⁶² A falképciklusokon általában lány gesztussal tartja az íj alsó szarvát (íjkart). Jól kivehető a leány kibomlott haja és a fején ábrázolt párta bekarcolása. A kun süvege szintén eltér a megszokottól, hegyesen elkeskenyedő, majd oldalra leomló fejfedőt visel. A lefejezés jelenetében térdre rogyva Szent László felé tekint, ami szintúgy kivételes. A kun alakja rendszerint a szent királynak háttal van ábrázolva, aki varkocsába markolva hátra húzza fejét, hogy a leány lesújthasson rá. A lefejezés jelenetében jól látszik a koronát tartó angyal alakja, amellyel kizárólag egy sajátos falképciklus, az oklándi angyali koronázás állítható párhuzamba.



5. kép A kun és az elrabolt leány alakjai az üldözés jelenetében. Sajátosan a leány ül elől a nyeregben. Ecel falképtöredékei. Magyarai Hunor felvétele.

61 Képes Krónika 1986, 165.

62 Sashalmi-Fekete 2022, 113.

Szászivánfalva

A Fehérvári főesperességhez tartozó község a 14. században még Fehér vármegye közigazgatása alá tartozott, 1305-ben *villa Isontelke*, 1359-ben *villa Ispois*, 1520-ban *Isofalva*, 1532-ben *Ybesdorf*, 1560-ban *Eybestorf* néven jelentkezik az okiratokban.⁶³ Első írásos említése talán egy 1283. június 23-án keltezett oklevélből ismert, amikor a Medgyes környéki szász papok összegyűlnek Péter erdélyi püspök hívására.⁶⁴ Az egyik helység helyett ugyanis egy pap beszédes neve jelenik meg *Siffridus de monte Mariae*. Egy 1414-ből való oklevélből ugyanis kitűnik, hogy Szűz Mária tiszteletére szentelt temploma van, az pedig éppen egy dombra épült.

Falképciklusa igencsak kilóg a sorból a maga sajátos megjelenésével. Egyedi háttérábrázolása erőteljes színhasználattal tagol, a vörös, kék és sárga adja az alapot. Sziklás tájképek határolják az egyes jól azonosítható törzsjeleneteket, melyekből négy maradt fenn. Az üldözés és birkózás jelenetei töredékesek, a lefejezés és pihenés részletei azonban épebben maradtak. Az üldözés töredékeiben Szent László lovas alakját láthatjuk csak, amint bevágással rendelkező tárcsapajzsára támasztott kopjával rohamoz. Pajzsán az Árpádok hétszer vágott vörös-ezüst címere. Szög nevű paripája a somogyomi freskóval megegyezően szürke színt kapott és farka rövidre fel van kötve. Fején a székelyderzsi és székelydályai falképekről ismert, hátrafelé kúposodó *bascinet* típusú sisak van, feje körül glória.

A birkózás jelenete a megszokott elrendezésű, a leány Szent László csatabárdjával sújt le a kun horgasínára. Jobbra tőlük a paripák küzdelme bonthatozik ki, Szög leszegett fejjel, a kun barna lova kétlábra állva a küzdők felé tekint. Szinte egybeér vele a lefejezés jelenete, melynek külön érdekessége és egyedisége a kicsavart nyakú szakállas pogány arca. Kunoknak csak hegyesre pödört bajuszt (pl. Székelyderzs) szoktak ábrázolni, dús arcszőrzetet nem. A kun hosszú keleti köntöst visel, amelynek kiszélesedő szabása és redői

63 Léstyán 2000, 136. <https://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1274.html> (a letöltés időpontja: 2024. október 12.)

64 Urkundenbuch. I. nr. 203.

jól látszanak. Szent László az Anjou-kor végére jellemző viseletben látható, lábait és karját azonban már páncél fedi. Rövid felsőruházatot hord a vértje felett, csípőre eresztett fegyverövével. A leány kékes színű ruhát visel, szőke haja hullámosan omlik a vállára. A kunra lesújtó mozdulata a korai székelyföldi ciklusokéval (Gelence, Homoródkarácsonyfalva, Maksa) egyezik meg vagy állítható párhuzamba.



6. kép Szászivánfalva, a lefejezés és a pihenés jelenete. Utóbbi archaikus előképeken nyugszik és a leány fontos szerepet játszik a történetben. A szerző felvétele.

A pihenés (fejbenezés) jelenete több szempontból is tartogat érdekességeket. Szent László a fejét a megszokott módon a leány ölébe hajtotta. Sajnos csak glóriája látszik a testéből, más nem, a király vízszintes pozíciója azonban kikövetkeztethető a töredékek alapján. A leány nem az elszunnyadó hősre tekint le, hanem a király paripájával együtt a falképciklus előző jelenetei felé. A háttérben patáját harapdálva tisztítja magát, nyeregtakarója az Árpá-

dok vörös-ezüst címerszíneivel díszített. A legfontosabb szimbólum azonban a fegyverek fára felfüggesztésének jelképe, amelyet számos falképciklus pihenés jelenetében azonosíthatunk.⁶⁵ A fegyver, pajzs, sisak, vaskesztyű fára akasztása mellett a levágott, kopjára tűzött fej is megjelenik.⁶⁶

A fegyverek, pajzs fára felfüggesztése és a fa alatti pihenés keleti párhuzamaira már többek között Nagy Géza, László Gyula és Makkay János is már rámutatott.⁶⁷ Makkay János kapcsolatot vélt felfedezni a Szent László-legenda, az iráni szarmata hagyományok és az Erőskezű Walter (*Waltharius*) legendája között.⁶⁸ Jómagam is kiemelten fontosnak vélem,⁶⁹ ebben ugyanis az ún. *Kyffhäuser-mondatípust*, az alvó és visszatérő hősök nemzetközi szimbolikáját azonosíthatjuk.⁷⁰ Ennek lényege a halhatatlan és visszatérő hős király archaikus alakja, aki a végső veszedelemben feléled és népét megsegíti.⁷¹ A *Kyffhäuser-mondatípus* és a Szent László-legendaciklus összehasonlításáról nincs tudomásom,⁷² ugyanakkor elgondolkodtató, hogy nemcsak Szent László visszatérő-segítő lovagkirály alakja egyezik az alapmotívummal, hanem a mondatípus további elemei is megtalálhatóak: a fára függesztett fegyverek és pajzs, az általuk kizöldellő fa és a hős szendergése (alvása) mind megtalálható a Szent László-legenda freskóin is. A feltámadott-visszatért Frigyes császárról az a legenda élt a 14. századi *Sibylla-könyvek* szerint, hogy a győztes csata után pajzsát egy kiszáradt fára akasztotta, amely azután újra kizöldült.⁷³ A Szent László-legenda falképciklusának pihenés (fejbenzés) jelenetében a pajzs is láthatóan egy lombos (élet)fára van akasztva és ezt fon-

65 Erdőfüle (pajzs, kopja), Székelyderzs (kopja, kard), Zsegra (páncél és vaskesztyű), Szepesmindszent (koronás sisak, kopja), Karaszko (korona, vaskesztyű, pajzs), Rimabánya (pajzs), Tereske (korona, kard és pajzs), Szentmihályfa (kopja, pajzs, kard, vaskesztyű), Szászivánfalva (pajzs).

66 Marosvásárhely, Székelyderzs, Csíkmenaság, Szepesmindszent, Pónik, Szentmihályfa falképein ismeretes megjelenítése.

67 Munkácsy–Nagy 1913, 260.; László 1993, 35–38., Makkay 1998, 60–78.

68 Makkay 1996, 78–82.

69 Sashalmi–Fekete 2023, 44.

70 Schröder, 1896, 23.; Magyar 2001b, 136–137.

71 Schröder 1896.; Magyar 2001a, 54.

72 A mondatípus elemeinek néprajzi kutatásáról és magyarországi vizsgálatával lásd: Magyar 2001a, 193., 205–209., 218–220.

73 Schröder 1896, 23.

tosnak tartották megjeleníteni.⁷⁴ Szent Lászlóhoz kapcsolódik egy csángó monda Klézséről, amely szerint az egyik öreg fát maga a szent király ültette.⁷⁵ Nevezetessége, hogy sorsfordító időkben kihajt, más nevezetes történelmi személyek idején (Rákóczi, Kossuth) is megújult, kizöldült.

A *Szent László fája* elnevezés Csíkban is ismeretes, ahol még néhány falat ételt és italt is hagytak alatta tiszteletük jeléül,⁷⁶ amely ősibb rítusokra utal.⁷⁷ Érdekes, hogy éppen Szent László első törvénykönyve tiltja a fák melletti szertartásokat, ugyanakkor éppen az ő tiszteletére hagynak hátra étel- és italáldozatot. A Kárpát-medence területén élő népek körében a feltámadó hős is jól ismert motívum, nemcsak Szent Lászlóról, hanem számtalan történelmi személyről (pl. Csaba királyfi, Mátyás király, Rákóczi Ferenc) azt tartja a néphagyomány, hogy visszatérnek a nehéz időkben és segítenek.⁷⁸ Szent László alvó és készülő seregéről gyűjtöttek mondát Szádelőn (Felvidék),⁷⁹ a király szellemének egy román javasasszony általi megidézéséről pedig Tordaszentlászlón (Erdély). A holtából is visszatérő király Torda környékén ismert mondája szerint pedig a szent király szelleme a csatában megjelenik, sőt patája dobogását is hallani lehet ilyenkor.⁸⁰ Az egyik legismertebb visszatérés motívum azonban a Lackfi által vezetett moldvai hadjárathoz (1345) kapcsolódik. Szent László megelevenedésének legendáját a Névtelen Minorita 14. századi leírásából ismerhetjük. A legyőzött tatár hadifoglyok vallomása szerint nem a magyarok és székelyek győzték le őket, hanem ama László vitéz hatalmas csatabárdjával, aki felett a Napbaöltözött Asszony ragyogott teljes dicsőségében.⁸¹ A váradi egyháziak beszámolója szerint ezen időszakban nem találták Szent László hermáját. Har-

74 Felvidék: Karaszko, Rimabánya, Szentmihályfa, Erdély: Szászivánfalva, Erdőfüle, Magyarország: Tereske.

75 Magyar 2021.a, 125. Magyar 2022, I. kötet 116–125. Köszönettel tartozom ugyanakkor Gyöngyössi János történelmi grafikusnak ezért az információért. Szent László Kárpát-medencei legendáriumának gyűjtése közben 2017-ben gyűjtötték ezen információkat.

76 Magyar 1996, 367.

77 Szent László törvényéről lásd Corpus Juris Hungarici 1896, 26. I. dekrétum 22. fejezet.

78 Magyar 2001a, 79–220.

79 Magyar 2021, 147. A monda típus- és motívumindexe: MZ D 219. Magyar 2001b, 136–137.

80 Magyar 2021, 146–147. A monda típus- és motívumindexe: MZ D 217.1.

81 Névtelen Minorita 2000, 51.

madnapra váratlanul előkerült és legnagyobb megdöbbenésükre az ereklyetartót izzadtnak vélték, „mintha munkából tért volna meg.”⁸². A nép ajkán élő, életre kelt uralkodó sírhelye – érthető módon – évszázadokra a zarándokok kedvelt célpontjává vált. A germán kultúrában is jól ismert visszatérő hősök, királyok a szászok körében is ismertek lehettek, így könnyebben érezhették magukénak a Szent László-legenda történetét.

Összefoglalás, következtetések

A falképeket áttekintve úgy vélem, hogy szoros interetnikus viszony állt fenn a szászok, székelyek, magyarok, románok között. Annak ellenére, hogy az Erdélybe bevándorló különféle népcsoportok erősen őrizték jogait, közigazgatási egységeik sérthetetlenségét, szokásaikat és akár saját nyelvüket, mégis átvették a magyar kultúra és nyugati egyház jelentős szellemi örökségét. A szászok átveszik és meghonosítják az Árpád-házi szentek tiszteletét, köztük a „háromkirályok” (Szent István, Szent László és Szent Imre herceg) ábrázolásának ikonográfiáját.

A Szent László-legenda híres története sem kerülhette el figyelmüket, hiszen az uralkodók, a főnemesség és a katonáskodó elemek egyaránt kiemelt reprezentációként kezelték a témát. Eurázsiai hősepikánk és a keresztény lovagi ideál nagyszerű szintéziseként került szakrális térbe, azaz templomainkba. A leányrabló kun legyőzetésének történetét több mint kétszáz éven át örökítették meg a magyar krónikák, Itáliában népszerűsítették az Anjouk, de megírták az Orosz Évkönyvek, Mügeln Henrik német krónikás és Paulus Crosnensis Ruthenus krakkói professzor is. Mondhatjuk, hogy az egyik legismertebb szakralizálódott kaland, amelyet a szlavóniai Újhelyszentpétertől a háromszéki Gelencéig megfestettek templomainkban.

Jelen tanulmányban igyekeztem a Szászföldön és Székelyföldön ismert falképciklusok ikonográfiai kapcsolatait kimutatni. Az időbeli különbségek okán azt feltételezem, hogy a Székelyföld területén lévő 14. századi falképek adhatták

82 Névtelen Minorita 2000, 50.

a mintát a három szászöldi templomban található freskónak. Az egész Kárpát-medencében ismert, tanmeseként is szolgáló mitikus küzdelem meghatározott jelenetsorait, jellegzetes ábrázolásmódját átvették a szász mesterek. Nem eshetett nehezükre, hiszen a germán és angolszász kultúrában (utóbbi szarmata örökségként) is számos szimbolikai elem ismeretes. A Kyffhäuser-mondatípus halálból is visszatérő, népét megsegítő hősei erős támaszt nyújtottak a nehéz időkben. Hitük alapkövei és egyben példaképei lettek a közbenjáró magyar szent királyok. Szent László tetteihez kapcsolódó egyéb egyházi legendák és világi mondák révén folyamatosan gazdagodott kultusza. A személyéhez folyamatosan hozzátapadó újabb hagyományok okán sajátos és egyedi részletekkel egészültek ki a falképek.

IRODALOMJEGYZÉK

Források

- Corpus Juris Hungarici 1896.** Magyar Törvénytár (1000-1526) válogatás, <https://mek.oszk.hu/01300/01396/01396.pdf> (a letöltés időpontja: 2024. szeptember 22.)
- Képes Krónika 1986.** *Képes Krónika.* Fordította Bellus Ibolya, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Névtelen Minorita 2000.** *Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról.* Ford. Kristó Gyula, Osiris Kiadó, Budapest, 2000. (Milleniumi Magyar Történelem források), 41–64.
- Ruthenus 1509.** Paulus Crosnensis Ruthenus: *Panegyrici ad diuum Ladislaum Pannoniæ regem uictoriosissimum & sanctum Stanislaum præsulem ac martyrem Poloniæ gloriosissimum,* Wien, 1509. Österreichische Nationalbibliothek 38.R.52 leltári számon.
- Urkundenbuch I.** *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Bd. 1–7.* <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/>

Szakirodalom

- Bereznay 2011.** Bereznay András: *Erdély történetének atlasza.* Méry Ratio Kiadó, Somorja (Šamorín, Slovakia), 2011.
- Bordi 2009.** Bordi Zsigmond Lóránd (szerk.): *A székelyek a kereszténység védelmezői.* Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2009.
- Braun 1901.** Braun József S. J.: *A főpapi ruhák története nyugaton.* A csánád-egyházmegyei sajtó nyomása. Temesvár, 1901. <https://mek.oszk.hu/18000/18073/18073.pdf> (letöltés ideje: 2024. szeptember 17.)
- Fodor 2016.** Fodor János: *Szent László templomok a Kárpát-medencében. Belső út a felemelkedéshez.* Pannónia Nyomda, Budapest, 2016.

- Győrffy 1987.** Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Hegedűs 2018.** Hegedűs Enikő (szerk.): *Szent László király. Erdély védőszentje. A lovagkirály ábrázolásai a történelmi Erdély területén.* Verbum Kiadó, Kolozsvár, 2018.
- Hidán 2015.** Hidán Csaba: *Fegyverek magyar kézben.* Unicus Műhely, Budapest, 2015.
- Hoffmann–Rácz–Tóth 2012.** Hoffmann István – Rácz Attila – Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves – Küküllő vármegye.* Debreceni Egyetemi Kiadó 2012.
- Horváth 2017.** Horváth Illés: Szent László kultusza Luxemburgi Zsigmond uralkodói reprezentációjában. In.: *AETAS történelmi folyóirat*, 32. (2017), 3. sz. 128–144.
- Isó–Kollár–Kovács 2021.** Isó M. Emese – Kollár Tibor – Kovács Gergely (szerk.): *Lovagkirály. Kárpátok Eurorégióért Regionális Fejlesztési Közhasznú Egyesület – Iskola Alapítvány Kiadó, Nyíregyháza – Kolozsvár, 2021.*
- Jánó 2021.** Jánó Mihály: A hitvalló lovagkirály – A Szent László-legenda falképei a székelyföldi templomokban. In.: Isó M. Emese – Kollár Tibor – Kovács Gergely (szerk.): *Lovagkirály. Kárpátok Eurorégióért Regionális Fejlesztési Közhasznú Egyesület – Iskola Alapítvány Kiadó, Nyíregyháza – Kolozsvár, 2021.*
- Kalmár 1971.** Kalmár János: *Régi magyar fegyverek.* Natura Kiadó, Budapest, 1971.
- Kerny 2017.** Kerny Terézia: Szent László tisztelete a képzőművészetben. In.: Kovács Andrea – Medgyesy S. Norbert (szerk.): *Énekek Szent László király tiszteletére. Cantiones de Sancto Ladislao Rege.* Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2017. 35–52.
- Kiss 2018.** Kiss Lóránd: Eddig ismeretlen Szent László-ábrázolások szász templomokban a Küküllő mentén. In.: Hegedűs Enikő (szerk.): *Szent László király. Erdély védőszentje. A lovagkirály ábrázolásai a történelmi Erdély területén.* Verbum Kiadó, Kolozsvár, 2018. 65–76.

- Körber 2016.** Körber Ágnes (szerk.): *Luxemburgi Zsigmond. Művészet és kultúra 1387–1437. A Sigismundus – Rex et Imperator kiállítás katalógusa.* Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2006.
- László 1993.** László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei.* Tájékorok-múzeumok Könyvtára 4. szám, Budapest, 1993.
- Léstyán 2000.** Léstyán Ferenc: *Megszentelt Kövek. Az középkori erdélyi püspökség templomai.* A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség kiadása, 2000.
- Magyar 1996.** Magyar Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlopa” *Szent László a magyar kultúrtörténetben.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Magyar 2001a.** Magyar Zoltán: *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.
- Magyar 2001b.** Magyar Zoltán: *Tornai megyei népmondák..* Balassi Kiadó, Budapest, 2001. (Magyar Népköltészet Tára I.) 136–137.
- Magyar 2021.** Magyar Zoltán: *Erdély védőszentje. A Szent Lászlóról szóló mondák típus-és motívumindexe.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2021.
- Magyar 2022.** Magyar Zoltán: *Moldvai csángó mondakatalógus. Típus- és motívumindex I-II.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2022. I. kötet, 116–125.
- Makkay 1996.** Makkay János: *Indul a magyar Attila földjére.* Közdoc, Budapest, 1996.
- Makkay 1998.** Makkay János: *A sárkány meg a kincsek.* A szerző kiadása, Budapest, 1998.
- Munkácsy-Nagy 1913.** Munkácsy Mihály és Nagy Géza könyvismertetése: Orosz műemlékek és régiségek. Kiadják gr. J. Tolstoj és N. Kondakov, I-VI. kötet. Szentpétervár, 1889-1899. In: *Achaeologiai Értesítő* 47. (1913), 255–261. https://real-j.mtak.hu/320/1/ARCHERT_1913_uf_033.pdf (a letöltés időpontja: 2024. október 14.)
- Nițoi 2007.** Anca Nițoi: *Arme și armuri în colecțiile Muzeului Brukenthal.* Sibiu, 2007.
- Oța-Samson 2016.** Silviu Oța – Andra Samson: Several observations on the Medieval Battle Knives Found on the Territory of Romania (The MNIR Collection) In: *Ziridava. Studia Archaeologica.* Museum Arad, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016. 189–210.

- Pálóczi Horváth 2014.** Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei.* PPKE BTK Régészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba, 2014. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 2.)
- Reviczky 1995.** Reviczky Béla (szerk.): *Fegyvertípusok enciklopédiája. Hét évezred fegyvereinek kézikönyve.* Gemini Budapest Kiadó, 1995.
- Sarobe–Tóth 2009.** Ramon Sarobe – Tóth Csaba (szerk.): *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009.
- Sashalmi-Fekete 2020.** Sashalmi-Fekete Tamás: A székelyszentléleki katolikus templom külső falképeinek sajátos ábrázolásairól és Zsigmond-kori kapcsolatairól. In: *Székelyföld*, 24. (2020) 9. sz. 102–121.
- Sashalmi-Fekete 2021.** Sashalmi-Fekete Tamás: Szent László és a vérmedve, avagy egy legenda születése. In: *Honismeret*, 49. (2021), 4. sz. 12–16.
- Sashalmi-Fekete 2022.** Sashalmi-Fekete Tamás: Paulus Crosnensis Ruthenus és a Szent László-legenda falképei. Egy új forrás tanulságai. In: *Székelyföld*, 24. (2022), 4. sz. 101–114.
- Sashalmi-Fekete 2023.** Sashalmi-Fekete Tamás: Egyedi sajátosságok a középkori székelyek Szent László-tiszteletében. In: *László királytól Szent Lászlóig. Új közelítések Árpád-házi királyunkhoz.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2023. 35–59.
- Sashalmi–Németh–Gondos 2022.** Sashalmi-Fekete Tamás – Németh Zsolt – Gondos Béla: A Szent László-legenda falképciklusok földrajzi elhelyezkedése és rendszerezése. In: *A Magyarságkutató Intézet évkönyve*, MKI, Budapest, 2021. 335–353. doi.org/10.53644/mkie.2021.335
- Schröder 1893.** Richard Schröder: *Die deutsche Kaisersage und die Wiedergeburt des Deutschen Reiches.* Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1893. <https://books.google.com/cu/books?id=s7JZAAAA-MAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (letöltés ideje: 2024. október 14.)
- Szabó 2018.** Szabó Tekla: A magyar szent királyok ábrázolása a középkori Erdély templomaiban. In: Hegedűs Enikő (szerk.): *Szent László király. Erdély*

védőszentje. *A lovagkirály ábrázolásai a történelmi Erdély területén.* Verbum Kiadó, Kolozsvár, 2018. 77–117.

Tapodi–Trifescu 2024. Susana-Monica Tapodi – Valemtn Trifescu: *Athleta Christi – Athleta Transylvaniae. Rezentări ale Sfântului Ladislau în artă și literatură.* Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2024.

Tőkés 2024. Tőkés Lóránt: „...Ragadd meg a kunt övénél fogva...” (Az övfogás archaikus formái és mitológiai háttere a Szent László-legenda falfestményeken) In: *Székelyszó*, 28. (2024), 9. sz. 127–140.

Yotov 2015. Valeri Yotov: Traces of the retreat after the battle near Varna in 1444: European weaponry and equipment discovered in North-Eastern Bulgaria. In: Zeno Carl Pinter – Anca Nițoi: *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe.* Editura Astra Museum, Sibiu, 2015.

U. Kóhalmi 1972. U. Kóhalmi Katalin: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

Digitális adatbázisok falképekről

www.szentlaszlo.com

www.lovagkiraly.org

B. SZABÓ JÁNOS

A NYUGAT- ÉS DÉL-DUNÁNTÚL URAI A 10. SZÁZADBAN: KOPPÁNY *DUXTÓL BULCSÚ KARCHASIG*

KIVONAT: A magyar történetírás messzemenőkéig figyelembe vette, hogy a mai Dunántúl nyugati része a karoling Pannonia, a honfoglalás után is igazgatási egység maradt. A 10. század közepén Bulcsú karchas, a század végén egy Koppány nevű dux uralta a területet.

Bár Koppányt az 1910-es évek óta Árpád-házi fejedelemnek tekintik, ez a feltételezés az adatok hiánya miatt nem igazolható. Legalább ennyire valószínű, hogy Koppány Bulcsú családjához tartozott, és területük csak Szent István győzelme után került az Árpádok uralma alá.

KULCSSZAVAK: Bulcsú, Koppány, karchas, Árpád-ház, Pannonia a karoling korban, magyar honfoglalás

JÁNOS B. SZABÓ

THE RULERS OF WESTERN AND SOUTHERN TRANSDANUBIA IN THE 10 TH CENTURY: FROM KOPPÁNY *DUX* TO BULCSÚ *KARCHAS*

ABSTRACT: Hungarian historiography has seriously taken into account the fact that the western part of present-day Transdanubia remained a governmental unit of Carolingian Pannonia even after the Hungarian conquest.

In the middle of the 10th century, the area was ruled by *karchas* Bulcsú, and at the end of the century by a *dux* named Koppány.

Although since the 1910s Koppány has been regarded as a prince of the House of Árpád, this hypothesis is not proven due to a lack of data

It is at least as probable that Koppány belonged to the Bulcsú family, and that their territory came under the rule of the Árpáds only after the victory of St Stephen.

KEYWORDS: Bulcsú, Koppány, *karchas*, Árpád-dinasty, Carolingian Pannonia, Hungarian conquest

Árpád és utódai 10. századi Kárpát-medencei államának belső történései jószerével felderíthetetlen fehér foltot jelentenek magyar történetírás számára. Sajátos módon erről az ismeretszegény világról és a Dunántúl nyugati és déli részét

uraló két személyről Bulcsú karchaszról Koppány duxról rendelkezünk relatíve a legtöbb ismerettel.

Ez az a terület, amely kapcsán a 2018-ban megjelent Veszprémi-émlékkönyvbe írt tanulmányomban már felhívtam a figyelmet, hogy kiterjedése milyen figyelemre méltó, szívós állandóságot mutat a korszakban.¹ A Szőke Béla Miklós által készített legújabb térképen „Mosaburg grófság törzsterülete és vonzaskörzete” néven valószínűsíthető terület ugyanis meglehetősen egyezéseket mutat a középkori Zala és Somogy megyék együttes területével.² Ha pedig a Braslav sisciai dux Dráva–Száva közti territóriumát is hozzá számítjuk – s ezt bizton tehetjük, mivel a honfoglalók támadásának hajnalán Arnulf az ő gondjaira bízta Mosaburgot is³ –, tulajdonképpen különböző időmetszetekben újra és újra kirajzolódik egy olyan uralmi terület, amihez „Somogy és Zala megyék mellett ugyanis hozzá kell még számítanunk a Drávántúl nyugati részének a Szávaig terjedő területét (azaz a későbbi Varasd és Körös megyéket, valamint egy keveset Zágráb megyéből is)”,⁴ melynek nem csak a honfoglalók általi meghódításáról nem tudunk lényegében semmit,⁵ de biztosnak tűnik, hogy a honfoglalók általi benépesítése is csak igen részlegesen – főként a Balaton-partvidéki medencék-re koncentrálva – történt meg.⁶ Ezt a térséget, úgy tűnik, jobbra nem lakták a honfoglalók – sőt, a terület jó részét a honfoglaláskor régészete a lelethiány miatt egyszerűen lakatlannak véli⁷ –, ugyanakkor egyes részei mind a késő Ka-

1 B. Szabó 2018.

2 Hóman 1912, 95; Bogát és Bulcsú feltételezett szállásairól: Györfly 1970a 217–219; 222–223; Szőke 2014, 10.

3 Szőke 2010, 12.

4 Zsoldos 2010, 305.

5 Ez egy olyan területen, ahová Zágráb kivételével még Anonymus képzelete sem „vezetett” honfoglaló hadjáratokat, amint azt már Györfly György is megállapította: „a nemzeti hagyományokat őrző Anonymus a Komárom—Veszprém—Bodrog—Csanád—Zaránd és Doboka vonalától nyugatra és délre eső területek hagyományanyagát nem jegyezte fel” (Györfly 1958, 31.). A régészet eredményeinek fényében azonban ma már akár az is megkockáztatható, hogy ez esetben talán nem is nagyon voltak feljegyezni való nyugat-dunántúli hagyományok a foglalásról – esetleg azon kívül, hogy a Bulcsú vezette honfoglalók „Zalában a Balaton tó környékén” találnak maguknak otthont (Kézai 2004, 104.).

6 A hazai honfoglaláskoros régészet által megfogalmazott, úgynevezett „Dunántúl jelenséghez”: Mesterházy 2002; Langó–Siklósi 2013.

7 Révész László szerint „a Dunántúl Vörs–Kaposvár vonaltól DNy-ra eső részéről egészen

roling korban, mind a kora Árpád-korban a Kárpát-medence területének egyik legsűrűbben lakott és gazdaságilag az egyik legprosperálóbb térségeiként tűnnek a szemünk elé,⁸ melyben bizonyos egyházi intézmények esetében ténylegesen is számolni lehet valamiféle folyamatossággal a honfoglalás előtti és a keresztény magyar királyság megalapítása utáni korszak között.⁹

Ennek az óriási kiterjedésű territóriumnak – melyet Szabados György a későbbi megyétől való megkülönböztetésképpen Ős-Somogynak nevezett el¹⁰ – a birtoklása, vagy legalábbis ellenőrzése, nyilván komoly hatalmi súlyt adott az ehhez szükséges ranggal, befolyással rendelkező személyeknek, akár a magyar fejedelemség harmadik főméltóságáról, az egykori Karoling-határtartomány népességét ellenőrző Bulcsú *karchaszról* legyen szó, akár Géza fia István *rexről*, aki észak-dunántúli patrimoniuma mellé elsőként épp eme Ős-Somogy feletti hatalmat szerezte meg.

A térség élén álló két jelentős személyről nemrégiben új feldolgozások születtek: Bulcsúról Bácsatyai Dániel készített kismonográfiát,¹¹ Koppány esetében pedig Szabados György foglalta össze két ízben is igen részletesen a rendelkezésünkre álló ismereteket.¹² Így most csupán két új szempontot, illetve historiográfiai kérdést kívánok felvetni. Ugyanis egyik szerző sem vette igazából górcső alá Bulcsú és Koppány lehetséges kapcsolatát, illetve Bulcsú nemzetségének lehetséges honfoglalás előtti kapcsolódását a Kárpát-medencéhez.

Szabados az egészen a reneszánszig visszanyúló historiográfiai hagyomány ismertetésével és értékelésével ugyan nagy alapossággal taglalja Koppány

a 11. század végéig egyetlen temetőt sem ismerünk. E sűrű erdővel borított terület lakatlan lehetett (az volt már az avarok idején is)” (Révész 2015, 49.). A ritkán lakott, erdős vidékek jellegéhez jól illlett a középkori Szlavónia sajátos adófajtája, a *maturina*, a nyestbőr adó, amit azonban a 11. század végétől kezdve a Magyar Királyságban már bizonyosan pénzben szedtek: Weiss 2010.

8 Költő-Szentszéki, 1996; Szőke 2014, 55–104; Romhányi 2015, 46.

9 Tóth 1999, különösen 31–36. o.; a Győr nembeli Atha (Ottó), somogyi ispán és nádor 1061-ben Szent Jakab hegyén alapította monostorát, ahol korábban már állt egy templom, amely „szerfölött régisége és elhanyagoltsága miatt már pusztán állt” (Kumorovitz 1964, 53.).

10 Szabados 2009, 39; Zsoldos a „nagy” Kolon megye területét 28734,5 km²-re becsülte (Zsoldos 2010, 306.).

11 Bácsatyai 2024.

12 Szabados 2011, 240–279.

és apja, Tar Zerind lehetséges Árpád-házi származását, más vélekedésnek azonban elég kevés figyelmet szentel: csupán Nagy Géza egyik 1914-es cikkére utal, amelyben az idézett szerző érintőlegesen szólt csupán a kérdéséről.¹³ Ám már ezzel is jóval messzebbre jutott a probléma plurális szemléletében, mint nagynevű elődje, Györffy György. Ő 1970-es alapvető tanulmányában az ellenvélemények historiográfiájának mellőzésével egyszerűen leszögezte, hogy „a magyar történeti irodalomban ma uralkodó az a nézet, hogy Koppány az Árpád-ház tagja volt és Géza fejedelem halála után a seniorátusi trónöröklés jogán tartott igényt a trónra, a levirátus jogán pedig Géza özvegyére” – Karácsony János egy 1906-os cikkére visszavezetve ezt az elképzelést.¹⁴

Koppány „Árpád-házisága”, amely ma megkérdőjelezhetetlennek tűnő tudományos állításnak tűnik, azonban korántsem volt mindig vitathatatlan tény a magyar medievisztika számára. Úgy tűnik, hogy a fordulat e téren – mint oly sok más esetben is – nagyjából az első világháború időszakában ment végbe.

1877-ben Szabó Károly szerint Koppány még csupán „a hét nemzetségfőnök egyikének utódja” volt,¹⁵ s azt is leszögezte, hogy „Koppánynak Saroltával vagy Istvánnal való rokonsága, mi nélkül az „incestuosum connubium” nem gondolható, semmi legkisebb adattal nem támogatható”.¹⁶ (Szabó egyszerűen koholt vádnak, egyfajta 11. századi „karaktergyilkosságnak” minősítette a Koppány ellen felhozott vádakot.) Hasonlóképpen bizonytalanul fogalmazott Koppány családi hátterét illetően Pauler Gyula is: „a felkelés vezére Koppány volt, a tar Szerind fia, alkalmasint valamely nem vezére, talán István rokona”.¹⁷

Később azonban már több kutató is – bár továbbra sem foglaltak mind egyértelműen állást –, mégis azt valószínűsítette, hogy Koppány meglepő módon inkább Bulcsú leszármazottja lehetett. Marczali Henrik szerint: „meglehet, hogy Árpád véreből való volt, valóbb színű, hogy valami más híres vezérnek, talán Bulcsúnak volt rokona. Erre mutat legalább az a vidék, mely zászlaját kö-

13 Szabados, 246. 785. j.

14 Györffy 1970, 5-30.

15 Szabó 1877, 419.

16 Szabó 1877, 420. 4. j.

17 Pauler 1893, 33; Karácsonyi 1904, 14-16.

vette, a Balaton melléke, a hol a híres karkhásznak törzse táborozott”.¹⁸ Fehér Géza már 1908-ban eljutott oda, hogy feltegye: „Koppánynak és Géza özvegyének tehát ugyanazon nemzetséghez kellett tartoznia. Mivel pedig Koppány «herczegsege, ducatusa» a Balaton mellékén volt, Kál és Bulcsu karchasok fedelmi nemzetségéből kellett származnia és pedig — úgy látszik — a Bulcsu apjának megtett Bogát «rex» ágából, tekintve a somogy-megyei Bogát nevű pusztákat, míg az erdélyi Gyulák egy másik ágból valók voltak”.¹⁹ Hóman Bálint 1912-ben, A honfoglaló törzsek megtelepedése című tanulmányában pedig még ennél is messzebb ment: „Bulcsutól származtatta magát egy nemzetség, melyet forrásaink hol Lád-nak, hol Vérbulcsunak neveznek. Birtokai azon a vidéken terültek el, a hova a Krónika szerint Bulcsu telepedett. Nevezetes tagjai közé tartozott Bulcs csanádi püspök. A helységneveket is segítségül hiva, Kál emléket a tiz zalamegyei Kál község, fiáét, Bulcsuét Somogy és Zala falvai tartották fenn, míg az Anonymus említette Bogát idetartozását a somogyi Bogát falu igazolja. *A harmadik törzs, melynek fejei a X. században az egyik főbirói (karkhasz), méltóságot viselték, a későbbi Zala, somogy, Veszprém megyék területén telepedett le.* E törzs főnökei nagy szerepet játszottak a X. században, a mi első sorban a geográfiai elhelyezkedés következménye volt, a mennyiben a törzs szálláshelye gócpontja a Német-, Olasz- és Görögország felé vezető hadi utaknak. Bulcsu törzsét uralta a Rába völgyén nyugatra, a Drávavölgyön Olaszország felé s a valkói sikon, a Száva völgyén Bizáncz felé vivő ut. Nagy valószínűség mutat arra, hogy Koppány, a somogyi vezér, kit Szent István vert le, a karchászok utóda s ennek a törzsnek vezére volt. A Vérbulcsu (Lád) nemzetség birtokainak aránylag csekély kiterjedése azt bizonyítja, hogy itt birtokvesztésnek, konfiskálásnak kellett történnie, miként az Ajtony javaival is megtörtént.”²⁰

Ez a nézet ritka kivételként a mai szerzők között csak Tóth Sándor Lászlónál bukkan fel.²¹ Ám jól jelzi a kérdés bonyolultságát, hogy Zsoldos Attila egy 2010-es munkájában a saját „óriás-vármegyék” keletkezéséről alkotott teóriáját

18 Marczali 1895, 233.

19 Fehér 1908, 154.

20 Hóman 1912, 95.

21 Tóth 2010, 243–244.

és Koppány „Árpád-háziságát” szemmel láthatóan ellentmondásosnak látta, s ezért ismételtlen magyarázatra szorulónak tartotta az általa alkotott mintázatba illő, nem az Árpád-háziak kezén lévő, egy törzsi terület sajátosságait mutató Somogy–Kolon óriásvármegye esetét.²²

Mi történhetett 1912 után a hazai történettudományban, hogy szinte nyom nélkül tűnt el szem elől egy, jelentős kutatók által képviselt álláspont, ami érvként a két személy által kormányzott terület és a Vérbulcsú (Lád) nem birtokainak állandóságán nyugodott? Hogyan sikerült radikálisan megcáfolni ezt a következtetést? Talán új forrásokra bukkantak a kutatók? Nos, nem.

1913-ban jelent meg Balogh Albin cikke a Katolikus Szemlében, Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról címmel.²³ Ebben azt fejtegette, hogy „a krónikák szerint, Koppány Tar Zerind fia. Ugyancsak a krónikák és egyéb följegyzések más Tarról, Szárról (calvus) is beszélnek ... Erről a Tar (Calvus) Lászlóról mindenki elfogadja, hogy az Árpádházból származik. Igaz ugyan, hogy ebből még teljesen nem lehet bebizonyítani Koppánynak Árpádtól való leszármazását, de mindenesetre gondolkodóba kell, hogy ejtsen a korban és körülményekben való megegyezés az ugyanolyan jelzővel föl-ruházott Árpádházi herceggel.

Egy újabb körülmény még jobban kedvez annak a fölfogásnak, hogy a Koppány-féle lázadás voltaképpen trónörökösödési ügy volt²⁴ ... Itt azonban nehézség merülhetne föl, hogyan lehetett vezér Koppány már Géza idejében is, ha Árpádházi lett volna? A hely maga, ahonnan a mozgalom kiindult, a karchas Bulcsu területére mutat. Marczali csakugyan ezt tartja valószínűnek²⁵ – S itt következett az a Balogh-féle „huszárvágás”, amellyel látszólag egycsapásra úrrá lett a történeti források hiányán:

„Itt azonban talán arra a szempontra lehet fölhívni a figyelmet, hogy Géza fejedelem előtt abban az időben kitűnő példa-kép állott. I. Ottó, a nagy német császár úgy oldotta meg a német nemzet egységesítését, hogy a széthúzó fejedelemségeket legyőzésük után, rokonaira ruházta. ... Gézáról tudjuk,

22 Zsoldos 2010, 305., 310.

23 Balogh 1913, 844–850.

24 U. o. 846.

25 U. o. 847.

hogy ő trónralépése idején követséggel tisztelte meg Ottót, akinek nagy sikerei az ő lelkét aligha hagyták érintetlenül. Hiszen a középponti hatalom hanyatlása, a törzsekre bomlás, széthúzás vitte a magyarságot a 955-iki katasztrófához és verte vissza a Balkánról is. Az egység gondolata, ezzel a nemzet talpraállítása, megerősítése lebeghetett Géza szeme előtt is. S ennek megvalósításához «véres kézzel» látott. Minden állást, méltóságot meg nem szüntethetett egyszerre, ha mindjárt a vezérek egyikét-másikát el is tette láb alól, hiszen «severius et crudelius potentialiter in suos» bánt a magyarokkal — aligha csak a köznéppel — hanem állásukat rokonaira, családjá tagjaira ruházta. ... Ennek alapján következtethetünk arra, hogy Géza a karchas méltósággal is hasonlóan járt el: Tar Zerindre, avagy egyenesen fiára, Koppányra bízta s így családjá egyik tagjával, avagy mondjuk, egyik rokonával töltötte be. Ez valóságos hercegséget jelent, ami ugyancsak emelhetette Koppány önértetét, másrészt meg nagy hatalmat juttatott kezébe.”

Még ha időről időre akadt is egy-két kétkedő,²⁶ a kör szemmel láthatóan bezárult: ez a minden konkrét adatot nélkülöző „hipotézis” tette lehetővé, hogy a kérdéssel foglalkozó középkorkutatók a továbbiakban minden különösebb aggály nélkül a Koppány-féle házassági ajánlattal bizonyíthassák a levirátus létezését az Árpád-házban, amelyre visszautalva ugyanakkor igazolni lehetett Koppány Árpád-házi mivoltát is.²⁷

Karácsony János már 1913-ban magának követelte – méghozzá joggal – az Árpád-házi teória alkotójának elsőbbségét,²⁸ s mivel a Magyar Történet megírásakor a nagy tekintélyű Hóman Bálint is megváltoztatta véleményét e kérdésben,²⁹ 1938-ban Deér József már a világ legtermészetesebb módján nyilatkozta azt, hogy a „legnagyobb vetélytársától, Bulcsú horkától megszabadulva Géza vezér maga állított hadnagyot a dunántúli horkatörzs élére, rokonának Tar Szerindnek, Koppány apjának személyében”.³⁰

26 Tóth 1947, 35-36; Mezey 1964, 189; Kosztolnyik 1981, 4; Berend 2019, 99; 102.

27 Berend 2019, 102.

28 Karácsonyi 1913.

29 Hóman 1935, 177.

30 Deér 1938, 67.

A máig szilárd „common opinion” ellenére azonban az újabb vizsgálatok továbbra sem erősítik ezt a feltételezést. Bagi Dániel nagyszabású közép-európai komparatív vizsgálatai rámutattak, hogy még a dinasztiakon belüli viszályok esetében – a korábbi, gyakran felületes szemlélők benyomásai dacára – sem lehet minden gyanúba fogható eseményt a seniorátus rendszeréből levezetni: kiskorú trónörökös esetében első lépésként ugyanis a gyámság megszerzése is igen vonzó lehetőség volt – és nem csak a rokonság tagjai számára. (Akár a főhatalom megszerzése felé vezető úton is.)³¹ Márpedig István hivatalos nagykorúsítása előtt, Koppány és Sarolt házassága épp ezt a helyzetet idézte volna elő Koppány és István számára.

Figyelemre méltó, hogy a magyarországi Árpádokkal párhuzamosan regnáló, steppei eredetű, az oguz törökök közé tartozó Szeldzsuk–dinasztia birodalmában a kiskorú szultánok mellé állított, nem a dinasztiából származó, úgynevezett „atabégek” pontosan úgy jártak el, ahogy a beszámolók szerint Koppány kívánt fellépni: igyekeztek feleségül venni a kiskorú uralkodó anyját, így nem pusztán gyámként, hanem immár mostohaapaként kormányozhattak helyette. (A részekre bomló birodalomban, a kései Szeldzsuk szultánok mellett pedig számos országrészen a hatalom rendre átcsúszott az így létrejövő, néhol meglepően hosszú életű „atabég”dinasztiák kezébe.)³² Hogy ez a politikai konstrukció mennyire elterjedt volt a steppei világban, az már a 19. századi magyar tudomány számára sem lehetett titok, Vámbéry például az 1874-ben kiadott Bokhara történetében részletesen ecsetelte, hogy így jutott a Szarmarkand feletti uralomhoz Muhammad Sajbáni kán is.³³

A kifogásolt és elítélt házassági ajánlat sem kínál biztosabb fogódzót, hiszen mint azt Dóry már 1938-ban jelezte: „ha a krónikás az incestuosum connubium alatt csakugyan vérfertőző házasságot kívánt érteni, a szöveg csak úgy volna értelmezhető, hogy Koppány Géza özvegyének vérrokona volt. Az incestuosum connubium kifejezést azonban nem szükséges feltétlenül vérfertőző házasságra

31 Bagi 2017, 269-292; Bagi 2018.

32 ATÁBAK – Encyclopaedia Iranica (<https://www.iranicaonline.org/articles/atabak-turkish-atabeg-lit>) Letöltve: 2024. július 3.

33 Vámbéry 1873, 43–46.

magyarítani; jelenthet az általában meg nem engedett, tehát sógorsági viszonyban levők közti házasságot is. Az is feltehető, hogy Koppány Géának volt vérrokona, s így özvegyével sógorsági viszonyban állott”.³⁴ Azaz e fogalom alapján a tilalom alá eső lehetséges rokoni kapcsolat (vagy kapcsolatok) iránya valószínűleg eldönthetetlen.

Györffy György rendkívül nagy súlyt helyezett Koppány „dux” titulására is, amely az ő elmélete szerint csak az Árpád-házi hercegeket illette volna meg. Ám Molnár Péter páratlanul alapos elemzése nemrégiben kimutatta, hogy ez a fogalom korántsem kapcsolódott kizárólagosan az Árpád-házhoz a korai magyar történetírásban.³⁵

További támpontként azonban még mindig felmerülhet a Koppány és Bulcsú által birtokolt/uralt terület azonossága, melyet a jelenkori kutatók közül Szabados György a tágan értelmezett Ó-Somogy fogalom megalkotásával, indirekt módon, 2009-ben még maga is elismert.³⁶

A saját analogikus vizsgálataim alapján pedig elég nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy Balogh 1913-as felvetése – miszerint Géza „mindjárt a vezérek egyikét-másikat el is tette láb alól” – valóban megtörténhetett volna az uralkodó dinasztia és a limitált számú államalkotó törzsek/nemzetségek kettősén nyugvó, alapvetően duális steppeállami struktúrában, amilyennek az Árpádok állama tűnik a 10. század végéig – még a töredékes források alapján is.³⁷

Ezekben ugyanis épp azon alapult a tartós hatalommegosztás, hogy az ilyen típusú steppeállamokban az államalkotó törzsek/nemzetségek egymással szövetségben álltak ellen az uralkodó dinasztiaiák túlhatalmi törekvéseinek³⁸ –, így ebben a rendszerben nem nagyon lehetett egyenként „levadászni” egy-egy főszereplőt, hacsak az az uralkodóval szembekerülve meg nem sértette a fő po-

34 Döry 1938, 561-562; Fügedi Erik szerint a középkor későbbi századaiban házasság szempontjából nőágon negyedéziglen volt tiltott a rokonság. (Fügedi 1980, 368.) Berend Nóra azonban azt is jelezte, hogy ez a tiltás 1215 előtt hetedéziglen érvényes volt! (Berend 2019, 102.)

35 Molnár 2023, 193-331.

36 Szabados 2009, 39; V. ö. Szabados 2011, 246. 785. j.

37 B. Szabó 2016; B. Szabó–Sudár 2021, 137-162.

38 B. Szabó 2016, 367–368.

litikai aktorok által közösen elismert szokásrendet. De még egy-egy ilyen esetben sem csorbultak alapvetően a megbüntetett törzs/nemzetségfő törzsének/nemzetségének jogai, amelynek élére az ott szokásos vezető nemzetség egy másik tagja került. Az Árpádok számára tehát lehet, hogy politikailag hasznos, de a közös normarendszer szempontjából a többi államalkotó nemzetség számára még elfogadhatatlanabb lett volna egy ilyen akció az után, hogy épp egy közös törzsszövetségi hadjáratban vesztette életét Bulcsú, a nemzetség vezére.³⁹

Ezért is lehetnek érdekesek azok a sajátos jegyek, amelyek Koppány lehetséges őseit, Bulcsút megkülönböztetik a honfoglaláskor többi szereplőjétől. Ilyen az a kései lejegyzésű hagyomány – vagy magyarázat – miszerint a vezér nagyapja még „hunként”, ott harcolt „Krimhild csatájában”, s az ő végzete szülte azt a kegyetlen bosszúvágyat, mely leszármazottját még a 10. század közepén is fűtötte, s amivel kiérdemelte volna a Vérbulcsú nevet.⁴⁰ Azaz Kézai művében, ha áttételesen is, az Abák mellett Bulcsú „hun” őse révén kerül szóba egyedül egy nemzetség korábbi Kárpát-medencei jelenléte. Azaz a gesztairónak hallgatólagosan be kellett sorolnia a nemzetséget vagy a vereség után helyben maradók, vagy a Csabával keletre menekülő és a Csaba-leszármazott Edöménnel a honfoglalókkal együtt visszatérő kelet-európai „hunok” körébe. Érdemesnek tűnik így felvetni azt a lehetőséget, hogy Bulcsú családjának valóban a későavar-korra visszanyúló gyökerei voltak a Kárpát-medencében, s esetleg Anonymus „kumánjaihoz” hasonló módon a Kárpátoktól keletre csatlakoztak Álmos és Árpád népéhez.

Amennyiben Koppány is e nemzetség tagja lett volna, úgy az sem túlságosan meglepő, hogy a neve/címe esetében épp a későavar-korból is ismert qapqan/kapaan méltóságnév merült fel, mint etimológiai forrás: a capcanus ugyanis a frank uralom kezdetén a frank uralom alá került, hunnak nevezett népesség vezetőjeként Carnuntum és Savaria vidékére költözött népével.⁴¹

39 Bácsatyai 2024, 48–53; 112–137.

40 Kézai 2004, 104.

41 Balogh 2017, 235–237; Német 1991, 82; Ligeti 1986, 146. A 19. században Kazahsztánban gyűjtött török névanyagban pedig megtalálható a magyar Koppány név egy közeli párhuzama, az 'erős', 'győztes' jelentéssel bíró Qupa/Qopa és Qupan/Qopan név is, Rásonyi–Baski 2007, II. k. 473.

Ahogy azt már korábban is jeleztem, az továbbra is megválaszolandó kérdés, hogy vajon Kál, majd Bulcsú *karchasz* játszhatott-e hasonló szerepet a nyugati határvidékén élő hódoltatott népek fölött, mint később az adószedéssel megbízott, egyfajta helytartói funkciót is ellátó *sihna*-k a Kara Kitáj Birodalomban, vagy a *daruga*-k és a *basqaq*-ok a Mongol Birodalomban. Kál és Bulcsú *karchasz* címének megfeleltetett *Harka* terminusban⁴² ugyanis jó eséllyel az iráni nyelvekből – mint például a párthus és szogd – ismert adó szó rejtőzhet, amelyből a későbből oly jól ismert oszmán kori harács kifejezés is származik.⁴³

A rendelkezésünkre álló töredékes információk alapján megállapíthatjuk, hogy a Bulcsú *karchasz* által és a Koppány dux (sőt már az apja) által uralt terület lényegében egybeesett, s a források tudósításai nem szolgáltatnak nyomós okot arra, hogy kizárjuk annak lehetőségét, hogy e területi egybeesésből következően Koppány Bulcsú leszármazottja vagy oldalági rokona lehetett. Koppány „közismert” Árpád-házi rokonságára ugyanis egyetlen direkt utalás sincs a forrásokban, s minden erre vonatkozó 20. századi tudósi spekuláció elég gyenge lábakon áll.

42 Gyóni 1943, 66-67.

43 Biran 2005, 120–121. o; Vásáry 1976; Vásáry 1978; Schwartz 2003. Az utóbb lehetőségre egy „Afrikaans” nicknevű fórumozó hívta fel a figyelmet az Index fórumán, amit ez úton is köszönök neki.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bácsatyai 2024.** Bácsatyai Dániel: *Bulcsú*. Corvina, Budapest, 2024.
- Bagi 2017.** Bagi Dániel: *Diviso regni Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2017.
- Bagi 2018.** Bagi Dániel: Szeniorátusi trónöröklés vagy harc a gyámi pozícióért? Adalékok Béla herceg és I. András vitájához. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2018. 24-36.
- Balogh 1913.** Balogh Albin: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katolikus szemle*, 27. (1913) 844–850.
- Balogh 2017.** Balogh László: Megjegyzések a Kárpát-medence 9. század eleji történelméhez. In: Takács Melinda (szerk.): *Az Alföld a 9. században II.: válogatás „Az Alföld a 9. században II. - Új eredmények” című konferencián 2014. május 21-23. között elhangzott előadások anyagaiból (MTA SZAB Székház, Szeged)*. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Szeged, 2017.
- Berend 2019.** Berend Nóra: Koppány és a szent jobb: Szent István-legendák nemzetközi keretben. In: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. FIKP „Magyarország a középkori Európában” és a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, Szeged–Debrecen, 2019. 98-112.
- Biran 2005.** Michal Biran: *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World* [Cambridge Studies in Islamic Civilization] Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Deér 1938.** Deér József: *Pogány magyarság keresztény magyarság*. Nyomtatta a K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.

- Döry 1938.** Döry Ferenc: Szent István családi története. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 2. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938, 561–562.
- Fügedi 1980.** Fügedi Erik: Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez. *Ethnographia*, 91. (1980) 361–371.
- Gyóni 1943.** Gyóni Mátyás: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. [Magyar-görög tanulmányok 24.] Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filozófiai Intézet, Budapest, 1943.
- Györffy 1958.** Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzs-től az országig. 1. rész. *Századok*, 92. (1958) 1–4. sz. 12–87.
- Györffy 1970a.** Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő*, 97. (1970) 2. sz. 191–242.
- Györffy 1970b.** Györffy György: Koppány lázadása. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 1*. Kaposvár, 1970, 5–30.
- Hóman 1912.** Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. *Turul*, 30. (1912) 3. sz. 89–114.
- Hóman 1935.** Hóman Bálint: *Magyar történet I*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- Karácsonyi 1904.** Karácsonyi János: *Szent István király élete*. Szent István-Társulat, Budapest, 1904.
- Karácsonyi 1913.** Karácsonyi János: Még egy szó Koppány lázadásáról. *Katholikus Szemle* 27. (1913) 10. sz. 1064–1068.
- Kézai 2004.** Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Fordította Bollók János. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. Osiris, Budapest, 2004.
- Kosztolnyik 1981.** Kosztolnyik Zoltán: *Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rom*. East European Monographs, Boulder, 1981.
- Költő–Szentpéteri 1996.** Költő László – Szentpéteri József: A Vörs-Papkert „B” lelőhely 8–9. századi temetője. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár–Zalaegerszeg*, 1996. 115–121.

- Kumorovitz 1964.** Kumorovitz Lajos Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. „Pest” legkorábbi említése. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 16. (1964) 43-84.
- Langó–Siklósi 2013.** Langó Péter – Siklósi Zsuzsanna: 10. századi temető Balatonújlak–Erdő-dűlőn. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Szeged, 2013, 143–160.
- Ligeti 1986.** Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- Manaster Ramer 2023.** Alexis Manaster Ramer: L'affaire d'un chargé? Ghuzz <kwdrkyn> 'deputy (of any ruler or chieftain)' ≠ Qarluq/Uyyur Kül Erkin 'epithet of a supreme ruler'. *Journal of Old Turkic Studies*, 7, (2023) 2. sz. 506–533.
- Mesterházy 2002.** Mesterházy Károly: Dunántúl a 10. században, *Századok*, 136. (2002) 2. sz. 327–340.
- Mezey 1964.** *Képes Krónika*. A krónika latin szövege. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Mezey László. Budapest, 1964.
- Molnár 2023.** Molnár Péter: *Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana*. Hun- Ren Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023.
- Nagy 1908.** Nagy Géza: Szent István vérsége s a magyar külföldi kútforrások. *Turul*, 26. (1908), 11-24; 110-122; 145-157.
- Németh 1991.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Pauler 1893.** Pauler Gyula: *A magyar nemzet története 1301-ig*. I. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, Budapest, 1893.
- Rásonyi-Baski 2007.** Rásonyi László – Baski Imre: *Onomasticon Turcicum I-II*. k. Indiana Univ. Denis Sinor Inst. for Inner Asian Studies, Bloomington, Ind, 2007.
- Révész 2015.** Révész László: A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények) In: Hoff-

- mann István–Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok*, 11. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 45-54.
- Romhányi 2015.** Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 1. sz. 1-49.
- Schwartz 2003.** Martin Schwartz: The xarj Taxation and the Pahlavi Document Berk. No. 27. Part III:2 In: G. Azarpay, K. Martin, M. Schwartz, and D. Weber (eds.): *New Information on the Date and Function of the Berkeley MP Archive*, *Bulletin of the Asia Institute* 17 (2003 [2007]), 17–29.
- Szabados 2009.** Szabados György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság*, 52. (2009) 5. sz. 30-59.
- Szabados 2011.** Szabados György: *Magyar államalapítások. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011.
- B. Szabó 2016.** B. Szabó János: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete steppetörténeti párhuzamok tükrében. *Történelmi Szemle*, LVIII (2016) 3. sz. 355–381.
- B. Szabó 2018.** B. Szabó János: Koppány népe, hej! Symigtől, Symegig, Koppány duxtól Bulcsu karchaszig – kései széljegyzetek a „Somogy-vitához”. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprény László tiszteletére*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2018. 18-23.
- B. Szabó–Sudár 2021.** B. Szabó János–Sudár Balázs: *Az Árpád-ház nyomában*. Budapest, 2021.
- Szabó 1877.** Szabó Károly: *A vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Ráth Mór, Budapest, 1877.
- Szőke 2010.** Szőke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Anteus: Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31–32. (2010) 9-52.
- Szőke 2014.** Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében: a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. [Szerk. Gergely Katalin, Ritoók Ágnes]. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014.

- Tóth 1947.** Tóth Zoltán: Szent István legrégebbi életirata nyomán. *Századok*, 81. (1947) 1-10. sz. 23–94.
- Tóth 1999.** Tóth Endre: Szent Adorján és Zalavár. *Századok*, 133. (1999) 3–40.
- Tóth 2010.** Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században.* Historiantik Könyvesház, Budapest-Szeged, 2010.
- Vámbéry 1873.** Vámbéry Ármin: *Bokhara története.* 2. kötet. Budapest, 1873.
- Vásáry 1976.** *Vásáry István: The Golden Horde Term “Daruğa” and its Survival in Russia.* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30. (1976) 187–197.
- Vásáry 1978.** *Vásáry István: The Origins of the Institution of Basqaqs.* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32. (1978) 201–206.
- Weiss 2010.** Weiss Boglárka: Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. sz.). In: Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004).* Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 2010, 125–136.
- Zsoldos 2010.** Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése.) In: Hermann István – Karlinszky Balázs. (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* [A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22.] Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010, 299–318.

SZUROMI RITA

KULTUSZKÖZÖSSÉG EGY NEMESI FALUBAN

ESETTANULMÁNY A ROKONSÁG IDENTITÁSFORMÁLÓ EREJÉRŐL

KIVONAT: Az elmúlt évek családtörténeti kutatásai kevés változást hoztak a hagyományos családmodellek működésének értelmezésében. A történetírásban továbbra is döntően klasszikus, fiúági családfákat használnak, amelyeken nem jelennek meg a nőági kapcsolatok, vagyis a rokonság. A család belső működésének a bemutatására sokkal alkalmasabb a hálózatszerű modell, még akkor is, ha a modernizáció előtt az egyén döntési szabadsága korlátozottan érvényesült, stratégiáját főleg kollektívumának (rokon kapcsolatrendszerének) sikeres érdekérvényesítése határozta meg.

A hazai történetírásban a klasszikus nemesi nagycsaládot a nemzetség fogalmával jelölik. A nemzetség egy közös őstől származó ivadékok sora. Eleinte a közös anyától, később a közös apától való leszármazást vették figyelembe. A 11-12. században a nemzetség fogalma helyett viszont még a rokon (germanus) szó élt. A klán fogalma idegen maradt a hazai történetírásban. A nemzetség és klán közti különbségre Fügedi Erik mutatott rá: a klán több mint a nemzetség, tagjai vérrokonságtól függetlenül képesek azonos identitás mentén közösséggé szerveződni.

A tanulmány a hevesvezekényi nemes családok kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálja a rokonság identitásformáló hatását, a szolidaritás és a kultusz-

közösség működését, amely várhatóan rámutat egy családközösségnek belső dinamikájára.

KULCSSZAVAK: nemesség, klán, identitásközösség, kultuszközösség, rokonság, dinamika, asszimiláció

RITA SZUROMI

CULTURAL COMMUNITY IN A NOBLE VILLAGE

CASE STUDY ON THE IDENTITY- FORMING POWER OF KINSHIP

ABSTRACT: Research on family history in recent years has brought little change in the understanding of how traditional family models work. Historiography continues to predominantly use classical, male branch family trees that do not show female branch relationships, i.e. kinship. The network model is much more suitable for describing the inner functioning of families, even if, before modernisation, the freedom of choice of individuals was limited and their strategy was mainly determined by the successful representation of the interests of their collective group (kinship relations).

In domestic historiography, the classical noble extended family is referred to by the term *gens*. A *gens* is a line of descendants from a common ancestor. At first, descent from a common mother, later from a common father, was taken into account. In the 11th and 12th centuries, however, the term *gens* was replaced by the word relative (*germanus*). The concept of *gens* remained unfamiliar in domestic historiography. The difference between *gens* and clan was highlighted by Erik Fügedi: a clan is more than a *gens*, its members are able to organise themselves into a community along the same identity, regardless of blood relationship.

The study examines the identity-forming influence of kinship, the functioning of solidarity and cult community through the network of relations of

noble families in Hevesvezekény, which is expected to reveal the internal dynamics of a family community.

KEYWORDS: nobility, clan, identity community, cult community, kinship, dynamics, assimilation

Az elmúlt évtizedek családtörténeti kutatásai kevés változást hoztak a hagyományos családmodellek működésének értelmezésében. A professzionális és műkedvelő történetírás továbbra is többnyire a klasszikus családfákat használja, amelyek a fiúági leszármazást vertikális irányban egyszerűsítik le. Ebben a relációban nem jelennek meg a nőági horizontális kapcsolatok, vagyis a rokonság. A család belső mechanizmusának a megértését a hálózatszerű családmodell hatékonyabban segíti,¹ még akkor is, ha a rendi társadalomban az egyén döntési szabadsága korlátozottan érvényesült, távlati stratégiáját és mobilitását nem elsősorban saját döntése, hanem kollektívumának (rokoni kapcsolatrendszerének) sikeres érdekérvényesítése határozta meg. A rendiség időszakában a történelmi szereplő társadalmi helyzetét jogállása jelölte ki, de identitásának változására és értékválasztásaira hatott a rokonság belső morális rendje.

A nemesség története ma is többnyire birtoklás- és/vagy politikátörténet. A föld Mohács előtt rangemelő okirat, címer és előnév nélkül is nemesített. Ez azonban megváltozott a kora újkorban, amikor a rangemelések már nem jártak birtokadománnyal. A 17. században tízezer nemes családnak kevesebb, mint har-

1 A hálózat tartós, nem alkalmi interakciót feltételez a történelmi szereplők, az intézmények (állam, egyház, hadsereg) között, a kollektívum kohézióját a legtöbbször a közös érdek adja. A cselekvés alternatíváit pedig az egyén és közösség egymásra gyakorolt hatása dönti el (Szántó–Tóth 1993, 48.). A hálózattudomány mint interdiszciplináris módszer és elemzés a 21. században új perspektívákat nyitott, ugyanakkor a hálózatok jelenléte nem újdonság a történelmi tárgyú munkákban, csak éppen nem így nevezték őket. A mai kor történészeire vár a feladat, hogy a hálózatként leírható struktúrákat felismerjék, és kutatásaikban (újra) hasznosítsák azokat. Ballabás 2019, 33.

mada, 2500-3000 rendelkezett földdel. A birtok nagysága befolyásolta a reprezentációs képességet, az életmódot, de a nemességhez tartozás nem volt földfüggő.²

A nemesi társadalom működésének, dinamikájának újraértékelését nehezíti, hogy a kutatók többsége a 19. század végén és 20. század első harmadában keletkezett klasszikus családtörténeti genealógiákat használja.³ Ezek a munkák többnyire hitelesen mutatják a fiúági leszármazását, a politikai- vagy közéleti szerepvállalását, de a családstratégia, vagy a normarendszert kijelölő értékek nem állapítók meg általuk.

A hazai történetírásban a klasszikus nemesi nagycsaládot rendszerint a nemzetség fogalmával jelölik. A *nemzetség* egy közös őstől származó ivadékok sora. Eleinte a közös anyától, később a közös apától való leszármazást vették figyelembe. Mohács előtt a magyar tulajdonjog alapintézménye a nemzetség volt, igaz, az Árpád-házi királyok évszázadaiban a nemzetség fogalmat ritkán használták, inkább a rokon (*germanus*) szó terjedt el a családi viszonyok

2 A 17. század elején a Magyar Királyság területén a nemesek száma a megközelítette a 10 ezret, családtagjaikkal együtt a 80 ezret, ami a lakosság 2,5 %-a volt.

3 Ezek harmadlagos források. A nemesi családok leszármazásának legkorábbi összegzése a kiegyezés előtt megjelent (Kövári László: Erdély nevezetesebb családai, 1854.) Három évvel később kezdték el kiadni a nemesek legrészletesebb „korabeli adatbázisát” (Nagy Iván: Magyarország nemesi családjai. Cimerekkel és nemzedékrendi táblákkal 1-13. 1857-1868.). A kiegyezés évében jelent meg egy nemesi faluközösség kutatása (Herényi István: Az alsóőri nemesi közbirtokosság genealógiája. 1867.) Részletes megyei genealógiák a 19. század végére készültek el: Zala megyei oklevéltár (1886), Esztergom egyházi vagy praediális nemeseinek és birtokosainak összegzése (1887), a bácskai nemesek bemutatása (1888., 1890). Illésy János és Pettkó Béla: A királyi könyvek 1527-1867 (1895). A századforduló és az első világháború között adták ki Vas- (1900), Temes- (1905), Heves- (1906), Baranya- (1909), Szepes- (1909), Békés- (1909), Szatmár- (1910-1912), Komárom- (1911) és Csanád vármegye (1913) nemesi genealógiáit. Az első világháborúig több fontos kiadvány is megjelent (Pettkó Béla – Reiszig Ede: Magyar Nemzetségi Zsebkönyv 1905., Kempelen Béla: Magyar nemes családok 1911-1932., Kempelen Béla: A nemesség. Útmutató az összes nemesi ügyekben. 1907., Ölyvedi Vad Imre Nemességi könyv 1907., Kempelen Béla: Magyar nemesi almanach 1910., Kempelen Béla: A Magyar nemes családok címerei 1914. A trianoni trauma után indul el egy évkönyvkiadás (Daróczy Zoltán: Nemesi évkönyv. 1923.), a korszak utolsó nagy munkái pedig a háború előestéjén jelentek meg (Gerő József: A Magyar Királyi Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937. 1938., Gerő József: A Királyi Könyvek. 1940., Ákosfalvi Szilágyi László: Útmutatás a nemesség, előnév és címer igazolásához. 1943). A rendszerváltás után vármegyei archontológiák, adattárak, vagy lokális település- és családtörténetek készültek.

körülírásra. Ennek oka, hogy a nemzetség több, egymással rokonságban álló család, esetenként családok halmaza volt, akiket ekkor már az apai ági (patrilineáris) vérrokonság kötött össze.⁴ A családok halmazának pedig horizontális és vertikális iránya is van.⁵

A *rokonság* fogalma a rendi társadalomban lényegesen szélesebb spektrumon mozgott, mint napjainkban. A házastárs mai fogalmaink szerint nem rokon, hiszen a házastársak között nincs vérségi kapcsolat. A rokonság kialakulásakor a tradicionális társadalmakban a vérrokonság nem volt kizáró tényező, s hatott a nagycsalád belső működésére, értékrendjére is.

A *klán* fogalma a hazai történetírásban nem gyökeresedett meg, a 19. századi kézikönyvekben, értelmező szótárakban nem szerepel. A klán egyik legkorábbi magyarázata 1927-ben jelent meg, a szó eredete kelta, jelentése: törzs.⁶

A nemzetség és klán közti összefüggés magyarázatát Fügedi Erik konstrukciójának tekintjük. Elméletét az 1970-es évektől következetesen képviselte.

„A középkori nemesség nem a mai értelemben vett családban (amely ekkor ismeretlen fogalom volt), nem is a mai értelemben vett háztartásban gondolkodott, hanem klánban, ami alatt az egy férfiőstől leszármazók összessége értendő. A klán anyagi alapját a fekvőbirtok alkotja, nemesi státusz és presztízs ettől az egy őstől öröklődik a klán minden tagjára. (...) A klánt nagyfokú

4 Fügedi 1999, 7.

5 A kutatás helyszínével, a Hevesvezekénnyel szomszédos Átányban még a 20. század közepén is úgy tartották, hogy „a felnőtt gyerekek jelentik az ágasodást: amikor a törzs, a törzsök az apa, aki gyerekesedik, ágasodik, több ágra szakad. (...) Más ágba tartozik a férj és másba a feleség. A feleség mindvégig a maga ágába tartozik. A gyermekek az apa ágába sorolódnak, csupán a törvénytelen gyermekek tartoznak az anyáéba. (...) Ágasodik a nép, összeágadzik a rokonság. Az ágat felfelé, lefelé és oldalirányban tartják számon. a gazdák oldalra ötödízig számolják, sőt a hagyomány szerint az elődök hetedízig tartották. A közös nevet viselő családok ma már több ágra szakadtak. A tudat azonban, hogy valamikor együvé tartoztak, nem veszett ki”. Ebben a zárt közösségben még élt a hadak kifejezés is. A had a családnál nagyobb, de az ágnál kisebb rokonság. Működése hasonlít az ágéhoz, de itt csak a legidősebb élő ősig vezették vissza a származást. Ismert volt még az „ősi ház” fogalma is, vagyis a fiatal családok igyekeztek a régi családi ház közelében építkezni. Ezzel nemcsak a vérségi összetartozást fejezték ki, hanem külső támadás, vagy természeti katasztrófa esetén védelmet is tudtak egymásnak nyújtani (Fél–Hofer 2010, 165.).

6 Tolnai Új Világlexikona 1927, 258.

*szolidaritás jellemzi. Még a legnagyobb hatalommal rendelkező apa sem tagadhatja ki fiát (...), mert nincs joga a klánból kizárni.*⁷

A 15. század végén Magyarország lakosságának (4–4,5 millió fő) csak egy százaléka volt nemes, ami körülbelül 40 ezer embert jelentett. Amennyiben elfogadjuk, hogy 1700 nemesi klán élt hazánkban, akkor egy-egy klánhoz 23–24 férfi tartozott.⁸ A középkori klánon belül óriási egyenlőtlenség állt fent a férfiak és a nők között, az apai rokonság sokkal erősebb és jelentősebb volt, mint az anyai. A nő (anya és feleség) szerepe csupán akkor erősödött fel a klánon belül, ha a férj (apa) halálakor kiskorú gyermeke gyámjának a feleséget (anya) nevezte meg. Ekkor a nő a gyermek gyámjaként, a birtok védelmezője és érdekeinek képviselőjeként egyenrangú tagja lett a klánnak. A kora újkori klánok belső működése ezen a ponton lényegesen különbözik a középkori klánokétól.

A klán fogalmának használata az 1970-es években reneszánszát élte. Működését, tartalmának vizsgálatát azonban többnyire csak az őstársadalmakra korlátozták.⁹

Fügedi a klán működésének megértéséhez két fogalmat használt: a *szolidaritást* és a *kultuszközösséget*. A klán belső kohézióját a szolidaritás (közösségvállalás) adta, jellege *kultuszközösség* volt. Mindkét fogalmat korábban a vallástörténethez kötötték. A latin *cultus* szó egyrészt *tiszteletet* jelent, másrészt egy olyan *cselekvéssort*, amelynek révén az egyén vagy a közösség kapcsolatba lép a transzcendens világgal, azaz annak tagjait egy közös rituálé kialakulásában és elfogadásában egyesíti. A kultusz tehát nemcsak közös (vallási) rituálét jelent, hanem magába foglalja a szellemi és tárgyi világ hagyományait, a jelenést hordozó tárgyak, mítoszok közös tiszteletét, vagyis mindazt, amit ma kultúrának nevezünk. A kultúra- és kultuszközösség tehát az összetartozás egyik legősibb megnyilvánulási formája, melynek jelentéstartalma tovább bővült. A közös őstől eredő leszármazottak idővel egy kultuszközösség tagjaiként élik meg a közös múltélményt, annak spirituális vagy materiális megnyilvánulásaival

7 Fügedi 1984, 950.

8 Fügedi 1992, 3.

9 Lásd: Láng 1974.; Láng 1978.

együtt. Utóbbit fejezték ki a kora újkorban az ősgalériák, a közös temetkezőhelyek, egyes keresztnevek preferálása, vagy a családgyűlés hagyománya.¹⁰ A kultuszközösségben kialakult a morális rend, amely több nemzedéken keresztül azonos értékminták és szabályok mentén erkölcsi iránymutatásként szolgált. Utóbbiak a nagy társadalmi, gazdasági átalakulások időszakában összetartó (megtartó) erőt jelentettek.

A klán működését tehát – a marxista történetírás téziseivel szemben – nem kizárólag a materiális javak eredete határozza meg. Szerephez jutott a közös eredet, a közös eredetmonda, a családiaranykor-mítosz és a közös értékvállalás is. A klán tehát több mint a nemzetség, mert tagjai vérrokonságtól függetlenül képesek azonos identitás mentén kultuszközösségbe szerveződni. A kultuszközösség idővel identitásközösségé alakul.

A kutatásban egy kora újkori klán működési törvényszerűségeit, kultuszközösségének gyökereit vizsgáljuk. A vezekényi nemesek rokoni rendszerének feltárásakor igyekszünk mellőzni minden olyan fogalmat, amely ezt a közösséget egységes, kategorizálható (közép)osztályként, réteggént ábrázolná. Ahol szükséges, ott a rendi társadalom felolvadása után a társadalmi közép fogalmát használjuk,¹¹ amely lényegesen nagyobb teret ad a történelmi szereplő helyzetének, státusának meghatározásához, mint a középosztálya fogalmi toposza.

A hangsúlyokat nem a vagyoni (anyagi) javak bemutatására, hanem az összetartozás-tudat kialakulásának folyamatára helyezzük. A belső morális rend idővel a kultuszközösséget identitásközösségé alakítja, ami a 20. századi traumák hatására sorsközösségé válik, végül pedig emlékezetközösségé szelődül. A klán kohéziója tehát eltér a nemzetségétől.

10 Ballabás 2016, 20.

11 A posztmodern történetírásban használt társadalmi közép fogalma alatt azon polgárok tömegét értjük, akiket az elkülönülés tart össze: elkülönülnek a legfelső elitől és elkülönülnek az alsó, iparból és mezőgazdaságból élőkől. Önmaguk között gazdasági, kulturális vagy családi kapcsolataikkal tetszés szerint alakíthatnak hálózatokat és sokféle alkalmi vagy tartós viszonyrendszert építhetnek ki egymás között. Nem törvényszerű, hogy a társadalmi közép egységét a vagyoni helyzet, a foglalkozás, a mentalitás tartsa kohézióban, sokkal inkább az egyéni vagy kollektív, pillanatnyi vagy tartósan fennálló érdekek, melyek kapcsolatokat kialakítják, fenntartják, formálják és működtetik. Tomka 2009, 168.

Körber Fülöpné földet vásárol

(Heves)Vezekény Heves vármegye déli részén, a hevesi járásban található község.¹² E helyen – a 13. században a *Várad* regestrumban megőrzött istenítéletek alapján – már falu állt.¹³ Vezekény első okleveles forrása 1234-ből származik, amikor IV. Béla megerősítette II. Endre adományát, miszerint *az Aba nembeli Sixtus fiának, Demeternek adományozott hat birtokot, közöttük Pélt és Patának azt a negyedrészt, amely eddig a hevesi várhoz tartozott. Itt történt említés a területtel határos Wesequen (Vezekény) földjeiről.*¹⁴ A vármegye déli területein a 14. században is voltak Aba birtokok, 1343-ban is e nemzetség leszármazottjai által kezdeményezett perben fordult elő Vezekény neve.¹⁵

A 14. századtól az itteni birtokosok királyi emberek: 1325-ben *Vezekényi Miklós fiát, Olivér mestert* a Kompolt-fiak osztozásához szomszédos megyei emberként hívták.¹⁶ *Két évtizeddel később*, 1344-ben Olivér mester kezdemé-

12 A falu a hevesi várkörzet egyik szolgáltató falujaként alakult ki a 10. században. A korai faluhelyen élőknek útbiztosító feladata volt a Hevesről Abád(szalók)ra vezető hadi úton (B. Huszár 2000, 60.). A faluhely neve a középkorban határbejárásokban és birtokvitákban szerepel. A településnek nevet adó Vezekény (Wezeken) nemzetség névetimológiailag besenyő (török) eredetű (Kiss 1988, 594.; B. Huszár 2000, 43.). A hevesi várkörzet déli, dél-keleti peremterületein nagy számban található török eredetű helynév (Pély, Átány, Tűrügy), ami egyes etnikumra utal.

13 A 13. században keletkezett magyar nyelvemlék (szórványemlék), helyneveink és személyneveink történetének fontos forrása. A nagyváradi székeskáptalan latin nyelvű, 1208 és 1235 közt készült jegyzőkönyve a váradi székesegyházban Szent László sirja előtt történt istenítéletekről szól, és a káptalan előtt bevallott jogügyletek 43 magyar vármegye 711 helynevét és 2500 személy nevét említik. A 78. oklevél szerint a Bágya falusi Peth lopással vádolta Vezekény faluba való Póását. Bíraskodásra Pál Heves(vármegyei) udvarbírórt kérték fel. Pósa nem állta ki a tüzesvas-próbát ezért elmarasztalták. Kandra 1898, 189.

14 Wenczel 1867, 546–548.

15 Az Aba nemzetségből származó Makranczai Simon és László pert kezdeményezett 20 ekealjnyi földért. Az ekealjnak két típusa volt: a szokásos mértéke 120 hold, amely 33,6 hektárral azonos. A másik a királyi ekealj, ez 150 királyi holddal, vagyis 126,63 hektárral azonos. A terület, ami ma is a Pereshát nevet viseli tehát minimum 672 hektár, maximum 2532,6 hektár lehetett. Bogdán 1987, 66.

16 A megyei ember a vármegye szolgálatában álló nemes ember 1291-től jelenik meg a magyar jogrendben, működése összefüggésben áll a vármegyék kialakulásával. Feladata volt, hogy a hiteleshelynek a kérésére a per vagy vita helyszínén tájékozódott, majd visszatérve

nyezett egy pert Kömlő faluval szemben Balogpéterhalma területéért, mert azt állította, hogy az Vezekényhez tartozik. *Vezekényi Ispán György* (Georgius Ispan de Wezekény) pedig jegyzőkönyvbe mondta, hogy Tárcazy Miklós kömlői birtokáról indult a mohácsi csatába.¹⁷

Buda eleste után a terület kettős adóztatás alá került. A hódoltság előtt a faluban már templom állt, ennek romjai 1746-ban a föld alatt voltak.¹⁸

A hódoltság megszűnése után új, a Vezekényiekkel nem kontinuus család szerzett földet a Hanyi mentén. *Körber Fülöp özvegye, Furtiny Johanna Dorottya* megvette a falu határának harmadát 1698-ban. Férje, Körber Fülöp nem tartozott a megyei nemesség kötelékébe, kamarai alkalmazottként 1687 után érkezett Egerbe. „1687. december 13-án a Pozsonyi Kamara arról tudatta a szolnoki és a szegedi prefektusokat, hogy a vár átadása után a város igazgatását nem rájuk, hanem Fischer Mihályra, a Kassai Kamara adminisztrátorára bízák. (...) 1687. december 17-én a városban az itt maradt rác lakosokon kívül csak 53 török család és császári zsoldos tartózkodott. Mivel az utóbbiak létszáma sem a vár őrzésére, sem a város közbiztonságának védelmére nem volt elegendő, egy századnyi hajdú letelepítésére tettek javaslatot.”¹⁹ Körber élelmezési tisztként vett részt a töröktől visszafoglalt város adminisztrációs rendszerének helyreállításában. Vagyonos ember volt, mivel 1688-ban egy orgonát adományozott az Eger lakosságát katolikus hitre térítő két jezsuitának.²⁰ Egyik háza a Ferencesek rendháza mellett állt, amit később eladott Kovács György hajdúnak. Emellett volt még két másik háza is, az egyikhez pince tartozott.²¹ Körber meggazdagodását nem kötjük itteni működéséhez, hiszen ehhez túl kevés időt töltött Egerben, ellenben udvari szolgálata és kamarai működése megalapozhatta tehetőségét.²²

jelentést tett, amit a hiteleshelyen írásba foglaltak és azt a megye, ritkábban a király felé továbbították. Kristó 1994, 354.

17 Berzeviczky 1894, 746.

18 A török és magyar dézsmajegyzékek összevetéséből tudható, hogy a 16. század közepén 6–7 portát tudtak itt adóztatni, két évtizeddel később az adófizetők száma meghaladta a húszat. Bán 1981, 140., Bán 1988, 107.; 307., Bayerle 1988, 114.; MNL HML XV-61/9.

19 Kovács 2006, 13., 22.

20 A Cisterci Rend egri kath. főgymnasiumának értesítője. 1895, 11.

21 Kovács 2006, 86.

22 Karrierútja több hasonló vonást mutat az erdőtelki Buttler-dinasztia megalapítójáéhoz,

A prefektus korán felismerte, hogy a töröktől visszafoglalt megyében kedvező lehetősége adódik földvásárlásra. A végvárrendszer peremterületeit nemcsak a folyamatos népességmozgás, hanem a rendezetlen birtokviszonyok is sújtottak.

Körberék földvásárlása jelzi a tőkével és udvari kapcsolatokkal rendelkező új, idegen eredetű elit stratégiáját: Körberné a „bizonyos szükségleteitől viseltetvén” a földjeinek eladására kényszerült Nyári Páltól vásárolta meg a vezekényi földet 1698. január 25-én 158 rénes forintért.²³

A nők tulajdonszerzése, földvásárlása, eladása, cseréje nem volt idegen a magyar jogtól és gyakorlattól a középkorban sem. Történetírásunk és tanításunk egyik hiányossága, hogy a rendszerint pénzben kiadott atyai leánynegyed (*quarta puellaris*) és a férj által lekötött hitbér (*dos*) mellett a nők önálló gazdasági szerepéről és lehetőségeiről kevés szó esik. Furtiny Dorottya Johanna földvásárlását viszont már egy „polgári” magatartásformának tekinthetjük: az asszony önálló vagyonszerzése, üzleti döntése, a kialakuló – zömmel idegen eredetű – polgárság megerősödésére utal.²⁴

Körber Fülöpnek és Furtiny Dorottya Johannának két lánya született: Janka Polixéna és Mária Borbála. A hagyományos családfa alapján a Körber család tör-

az 1689-ben az egri várparancsnoki feladataival megbízott Buttler János Józsefével. Az eredetileg Buttlar nevet viselő János József báró ezredes nemességét Esterházy Pál nádor 1691-ben honosította. A kurlandi nemes keménykezü és célratörő ember volt, az egri vár parancsnokaként 1694-ben gróf Nigrelli Oktáv megintette őt, hogy a megye joghatóságába ne avatkozzon, s a közmunkát saját céljaira ne használja. Tartós és alkalmi birtokszerzéseiről már a 17. század végétől rendelkezünk adatokkal. Egy ideig a ma Egerfarms részét képező Szőke puszta területét birtokolta, de azt a tulajdonos hamar visszazerezte tőle. 1698-ban Dorich Miklós kispópost a javadalmához tartozó Kistályát adta bérbe Buttler Jánosnak 90 forintért és egy hordó egri borért. Buttler 1692-ben Alsó- és Felsőerdőtelket, Átány egy részét, Pusztahanyit, 1693-ban Pázmándpusztát vásárolta meg, később pedig még Tenk pusztával is gyarapította vagyonát. Gyermekei nem születtek, s hogy a család nevét, rangját és vagyonát fenntartsa, ezért 1701-ben örökbe fogadta unokaöccsét, János-Lajost, akit 1714. február 23-án honfűsítettak. Szuromi 2015, 76.

23 Az iratban – amely családi tulajdon, s ezúton köszönöm Szalghári Évának a kutatás lehetőségét – Körber Fülöpnek Kerber János (!) özvegyeként említik.

24 A férj közösen gyakorolta a feleségével a vagyonjogot, ezt folytatta lánya, Körber Mária Borbála is, aki Szalgháry Józseffel együtt használta a Körber-örökség részét képező Eger környéki szőlőskerteket. Borosy-Szabó 2000, 117–118.

ténete itt véget ér. Az özvegy vásárlásai és lányai öröklése viszont alapját képezi az itt kialakuló vezekényi kultuszközösségnek.

A kultuszközösség kezdetei

Körberék a vásárlást követően birtokosokká váltak, a földtulajdon ekkor még adománylevél nélkül is nemesített. A család kiváltságainak eredete nem ismert, a Pest megyei nemes családok jegyzéke annyit közöl róluk, hogy címerpecsétjüket egy végrendeleten őrzik az okmánytárban.²⁵

Körberné halála után lányai egyenlő részben örökölték a vezekényi földet. *Körber Janka Polixéna* Haász Károly (Haas vagy Haasz) kamarai alkalmazotthoz, a vármegye pénzbeszedőjéhez ment férjhez.²⁶ Haász feladatai közé tartozott többek közt a fegyverválság címén megállapított összeg átvétele, illetve a megyei adók kezelése.²⁷ A házasságkötéskor (1701) Haász nem volt nemes ember, kiváltságát 1712-ben kapta III. Károlytól.²⁸ Neje már nem élt, amikor 1725 körül elhunyt felesége birtokán kilenc cseléddel kialakította a maga gazdaságát. Haász lányai ekkor már házasok voltak: Haász Anna Mária pápai *Vratarics Farkas*, Haász Terézia pedig *Csókás János* (1708 körül – Vezekény, 1759) neje volt.²⁹

A Csókás család 1583-ban Hont vármegyében kapott kiváltságlevelet, amit Heves vármegyében 1753-ban hirdettek ki.³⁰

Vratarics Farkas ősei szintén nem tartoztak a Mohács előtti magyar nemesiséghez. Vratarics Péter feleségével, Baxafalvy Annával, valamint testvéreivel, Mihálllyal és Jánossal 1667-ben nyert adományt a Tolna megyei Eőssi falura és Pápán egy kőházra.³¹ Nevük –ics végződése arra enged következtetni, hogy

25 Kőszeghi 1899, 188.

26 Tisztségét Egerben 1718–1719 között töltötte be. Bán 2011, 86.

27 Benedek 2002, 236.

28 Nagy 1859, 4.

29 Haász Terézia első férje Nagy Miklós egri ügyvéd volt, akinek korai halála után Csókás János felesége lett.

30 Orosz 1906, 48.

31 Szuromi 2014, 8.

szláv területről menekültek a törökök elől északra, s katonai szolgálatot vállaltak.³² A nemességszerző János fia, *Vratarics II. János* 1705-ben került Egerbe Rákóczi seregeinek élelmezési tisztjeként. Nejével, Vincze Annával a Vezekénynyel határos Dormánd nyolcadrészt adómentesen birtokolta.³³ Közös gyermekük, Vratarics Farkas vette feleségül Haász Károly lányát, Anna Máriát. Közös fiuk, Vratarics István János 1738-ban már Vezekényen született.

Körber Mária Borbála Szalgháry József (1677–1727), Pest-Pilis-Solt vármegye kamarai provizorának és harmincadellenőrének a felesége lett 1696-ban.³⁴ A család eredetmondája szerint a Salgariak Itáliából származnak, de erre nincsenek bizonyítékaik. A magyar nemeslevelet Szalgháry József apja, *id. Szalgháry Péter* (1645 körül – 1692) kapta 1689-ban.³⁵ A nemességszerző Budán lakott és a Bécsi Udvari Kamara postamestere volt. Pályája magasra ívelt, polgármester, majd városi tanácsos lett, Buda visszafoglalása után megbízást kapott a Buda és Győr közti hadiposta rendes postává szervezésére is. Neje 1702-ben meghalt. Szalgháry Pesten élt, s majd csak fia, *Szalgháry II. Péter* (1700–1735) – akit 1720-ban vettek nemesi jegyzékbe Pesten – kezdte el 1730 körül használni a vezekényi birtokot. Nagyméretű vályogházat épített és letelepedett Vezekényen.

A vezekényi gazdaság a Magyar Királyság sorsát hosszú időre meghatározó Pragmatica Sanctio elfogadása után (1723), a belső viszonyok stabilizálódása után épült ki. A vásárolt földeket Körberné egyenlő arányban osztotta meg lányai között. Körber Mária Borbála ágáról a Szalgháryaknak a falu felében 6,

32 A „vrata” szó a szláv nyelvekben kaput, ajtót jelent, az -ics végződés pedig a valakinek a fia birtokos szerkezet megjelenése. Hasonló eredetet feltételeznek a Heves vármegyében jelentős birtokokkal rendelkező Grassalkovich és Keglevich családok esetében is.

33 A házaspárnak két gyermeke született, Farkas és Anna. A testvérek nem ápoltak túl jó viszonyt egymással, 1744-ben még pereskedtek is a dormándi birtokért, melyet végül Vratarics Annának ítélték. Ekkor már mindketten birtokos nemesek voltak, mivel a végzést Annának Dormándra, Farkasnak pedig Vezekényre küldték. – Családi iratok. Saját gyűjtemény.

34 Borosy–Kiss–Szabó 2003, 13.

35 Az 1733. évi átirat szerint Szalgháry Péter azért kapta a nemességet, mert hősiiesen küzdött a szentgotthárdi ütközetben (1664. augusztus 1.) Bécs, Esztergom védelmében és a párkányi csatában (1683. október 7–9.).

Körber Janka Polixéna ágán a Csókás és a Vratarics családnak a falu negyed-negyed részében 3-3 jobbágya volt ekkor.

A falut benépesítő új birtokosok nemesi kiváltságaikat a 16. század után nyerték. A Körbereket és a Haászokat a kamarai adminisztráció juttatta vagyionhoz és ranghoz, a Szalgháryak, a Vrataricsok és a Csókások fegyverrel szereztek kiváltságaikat. A 18. század első felének birtokosait (Szalgháry, Vratarics, Csókás) házasságkötésük juttatta földhöz Vezekényen.

A vagyonközösség Körberné halála után megszűnt, a birtokszomszédok közti rokonság jelentősége felerősödött. *„A rokonságban lévő személyek kötelezettségekkel bírhattak és elvárásokat táplálhattak egymással szemben, amelyek előmozdítói lehetnek a mindennapi boldogulásnak, a társadalmi emelkedésnek, a karrierépítésnek, a vagyonszerzésnek.”*³⁶ Szalgháry Péter özvegye, Szokolóczy Éva férjhez ment Zbiskó Gáspárhoz, aki Trencsény vármegyéből származott, s aki a kiskorú Szalgháry gyámja lett. Zbiskó 1749-ben törlesztette rokona, Csókás János adósságát.³⁷ A Zbiskó család presztízse megerősödött, így a nemzetiség egyik tagja, Imre már feleségül vehette Vratarics Farkas lányát, Klárát.

A klán a 18. század végéig dinamikusan bővült. A falu új birtokosai – akik identitásukban gyorsan elmagyarosodtak – között már működött a szolidaritás. A magas gyermekszám miatt, amely mind a Vratarics, mind a Szalgháry családot jellemezte, új nemzetségekkel bővült a rokoni hálózat. A lányok házasságkötésük után is tagjai maradtak a klánnak, férjeik rokonsága pedig úgy kínált újabb házassági kapcsolatokat, hogy a vérségi kötődés még elkerülhető volt.

Ez a rokonságalapú, vidéken gazdálkodó elmagyarosodott identitásközösség alig fél évszázad elteltével újabb asszimilációs lehetőséget kínált az indigenáknak és a címeres nemeseknek. Az előbbihez tartoztak a *Rottensteinek*, akik négyszer kerültek házassági kapcsolatba a vezekényiekkel: kétszer a Vrataricsokkal házasodtak (Vratarics Klára – Rottenstein Pál, Vratarics Vilma – Rottenstein József), egyszer a Szalgháryakkal (Rottenstein Rozália – Szalgháry Ignác), egyszer pedig a Mlinkó családból választanak házastársat (Rottenstein Lajos – Mlinkó Borbála).

36 Ballabás 2019, 33.

37 Köszönet a forrásért Szalgári Évának!

Birtoktalan nemes család volt az 1764-ben kiváltságot kapott Góth, akik két házasságot létesítettek (Góth Ferenc – Vratarics Viktória, Góth Sándor – Makay Antónia).

A *Dessewffy* és a *Jekkelfalussy* családok Mohács előtt már rendelkeztek nemesi kiváltsággal, tehát a régi elit tagjainak számítottak, vagyoni helyzetük alapján viszont csak törpebirtokosok. Társadalmi presztízsük miatt az identitásközösség egyenrangú tagjai lettek. Mindkét nemzetség kétszer-kétszer házasodott Vezekényről, háromszor a Vratarics családból, egyszer a Makayból (Dessewffy Klára – Vratarics Antal, Dessewffy Rozália – Makay Ágoston, Jekkelfalussy Andor – Vratarics Rozália, Jekkelfalussy Kázmér – Vratarics Amália).

A családokat jellemző magas gyermekszám segítette az újabb nemesi rokoni kapcsolatok kialakítását. Az egyre bővülő rokonság még mindig a „mater patriae”, azaz Körber Fülöpné birtokán élt.

Szolidaritás – rivalizálás: a rokonság működése

A Vezekényen élő rokonság – s itt elsősorban a legalább három nemzedéken át a településen élő Szalgháry, Vratarics, Mlinkó, Makay, Zbiskó, Góth családokra gondolunk – vagyoni helyzete már a 18. században eltérő volt.

Az első földszintes köépületet *Szalgháry Péter fiának, Jánosnak* (Eger, 1733 – Vezekény, 1788) sikerült felépíteni a 18. század második felében.³⁸ A földbirtokos 1780-ban adott megrendelést egy templom felépítésére is, de ennek befejezését már nem érte meg. Az építkezést neje, Kozma Mária folytatta, aki a templom

38 Szalgháry Péter háza leégett, így fia új, kőből készült házat rendelt. A kőművesek Quadri Kristóf és Quadri József olasz származású, elsősorban Gyöngyösön és környékén tevékenykedő, jelentős kőművesmesterek. Quadri Kristótot barokk kastélyok és templomok tervező- és építőmesterének tartják, így hozzájuk kötik a pétervásári kastély építését, a gyöngyössólymosi templom javítását, a gyöngyöspüspöki templom építését, a megyei quartélyház munkáit, a gyöngyösbenei kápolna kőművesmunkáit, a gyöngyösi ispotály ámbitusának beépítését, a leégett gyöngyösi Szent Orbán-templom újjáépítését, a jászdózsai templom építését, a tarnaméri Almássy-kastélyt, az egerszóláti Csernus-kastélyt, a bocnádi Szelezky-kastélyt, a vezekényi Szalgháry-kúriát. 1780-ban már néhai megjelölésekkel szerepelnek. Joó 1979, 150.

felszentelése előtt meghalt. Halála előtt 1793-ban egy telket és több ezer forintot hagyott a munkálatok folytatására. A falu szakrális központjának első patrónusa ezért a Szalgháry család lett, és adományaik miatt igényt tartottak arra, hogy a templom kriptájába temetkezzenek. Ez pedig a lokális eliten belül tekintélyt biztosított számukra.

A klánon belül a státuszok átrendeződése időnként ellentétekhez is vezetett. Góth Sándor, Makay Antónia férje a püspökhöz fordult Szalgháry Ignác viselkedése miatt, mert „*némely Franczia nevezetű egyházi történetek írója könyvének fogatkozott itilettel végzett olvasása az egyházi személyek iránt viseltető megvetése és utálata miatt háznépét sem engedi templomba járnai, és azzal fenyegetőzik, hogy a templomot magtárrá teszi*”.³⁹ A templomot végül kijavították, de annak festését már Szalgháry József özvegye, csebi Pogány Poxelina végeztette el. Góthnak sem vagyona, sem tekintélye nem volt ahhoz, hogy patronátusi reményeit érvényesíteni tudja.

A 19. század elején a Szalgháry család elitpozíciója megtört. Elsőként a Vrataricsok pozícionálták magukat, mégpedig azon a területen, amelyet a Szalgháryak elhanyagoltak: az egyházi mecénatúra terén. Vratarics Antal (1756-1828) 1802-ben egy fából készült keresztet állíttatott a temetőben, de felújítási alapot nem hagyott, mert pénze nem volt, így azt 1831-ben Szalgháryné csebi Pogány Poxelina újította fel.⁴⁰

A Vrataricsok családi stratégiája eltért a Szalgháryakétól. A falu földjeinek már a 18. század elején is csak a negyedét birtokolták, ezért Vratarics Farkas és Haász Anna Mária leszármazottjai különböző utakat járnak be. Vratarics Mihály és Radics Júlia ága lett az úgynevezett elfalusiasodott ág, amely a maradék földeken gazdálkodott, egyre kevesebb eredménnyel. Erről egy családi legenda is fennmaradt. „*Élt egykor Vezekényen egy Vratarics, aki közölte két fiával, vagyona nagyobb részét annak adja, aki előbb megházasodik. Ezt hallva az egyik fia azonnal elment gazdaasszonyához, egy ropogós vezekényi parasztlányhoz, s így szólt: No, Rozi, vedd fel az ünneplőd, mert megyünk a paphoz! Tréfál a tekintetes*

39 Dercsényi-Voit 1978, 302.

40 Szuromi 2013, 68.

úr – szabódott a fehérnép, aki már bizonyára többször beugrott jókedvű gazdája tréfájának. Ám ez a Vratarics mégis beültette Rozit a kocsiba, nem előre a bakra, hanem maga mellé. Rozi még mindig azt hitte, csak tréfa az egész, ám amikor a templom elé értek, már kezdte hinni, hogy komoly a dolog. Amikor a pap áldásával kiléptek a templom kapun, Vratarics ismét megkérdezte: no, hiszed-e már Rozi? Mire az ifjú asszony így felelt: hiszem, édes uram!⁴¹ Vratarics Antal és Dessewffy Klára leszármazottjai a földet egy kézben tartották, fiúgyermekük a vármegyei és a járási adminisztrációban találtak megélhetést. Ennek a stratégiának az eredménye lett, hogy a 19. század közepén már vagyon és presztízs tekintetében lényeges különbség mutatkozott a falusi Vrataricsok és a tudás-elitbe került Vrataricsok között. A Szalgháryak negatív mobilizációjából a Vrataricsok profitáltak.

A 19. század közepén a templom állagmegóvásáról továbbra is Szalgháry családnak, Ignác árváinak kellett gondoskodni. Az árvák gondviselője Vratarics Antal fia, Lajos volt, akit köteleztek a munka elvégzésére. Ő ennek eleget tett, de a Szalgháry vagyon terhére. A templom patrónusa nem változott, de a Vrataricsok tekintélye megnőtt. A presztízsváltást jelezte, hogy Vratarics Károly vármegyei főjegyző 1829-ben „Isten Dicsőségére és Nepomuki Szent János tiszteletére” szobrot állíttatott a faluközpontban, s 50 forintot tett letétbe a szentet ábrázoló szobor későbbi felújítására. Erre hamarosan szükség volt, mert a szobor megkopott. Nepomuki Szent János alakjának felújítását végül testvére, Vratarics Lajos végeztette el, mert Károly 1853-ban elhunyt.⁴²

A faluban álló klasszicista Vratarics kúria felépítését is Vratarics Lajos rendezte meg 1840 körül. Az épület előkelőbb lett, mint a Szalgháry-féle kúria. Ez már a presztízsváltást jelzi.

A kiegyezés nemcsak társadalmi, hanem gazdasági téren is új helyzetet teremtett. A vidéki gazdaságok modernizációs kényszer előtt álltak, s erre a klánnak két, eddig „látens” nemzetsége tudott jól reagálni. A Mlinkók, akik 1698-ban I. Lipóttól kaptak címet, de címerüket Heves vármegyében csak 1805-ben

41 Szuromi 2014, 15.

42 Családi iratok. Sgy.

hirdették ki. Mlinkó János már a 18. század elején is a vezekényi közösség tagja volt, felesége, Csókás Júlia ágán. Anyagi erejüket azonban meghaladta egy nagyobb építkezés, kúriájukat csak a 20. század elején tudták megrendelni.⁴³

A másik pozitív választ adó család a Makay volt.⁴⁴ Makay János (1756–1824) felesége a vezekényi klánnal többszörös rokonságban álló Dessewffy Rozália volt. Itteni rezidenciális házukat, egy nagyméretű ötszobás vályogportát a 19. század közepén rendelte meg Makay Félix. A feltörekvő család e században kétszer is rokonságba kerül a Szalgháryakkal: Ágoston Szalgháry Polixénát, Emil pedig Szalgháry Beatrixot vette feleségül.

A 19. században egy új nemesi családdal bővült a klán. Szalgháry József lánya, Rozália (1795–1863) 1835-ben ment feleségül *könyöki Gáspárdy Lajoshoz* (1804–1855), aki 1834-ben került Egerbe, mint sómázasáló. A család nemeslevelét 1663-ban Nyitra megyében jegyezték be, amit a „Szent Koronának tett szolgálataikért” kaptak I. Lipóttól. Nemeslevelüket a klánba történő bekerülésük után öt évvel, 1840-ben hirdették ki Heves- és Külső-Szolnok vármegyében. Szalgháry Rozália jelentős földterületet vitt a házasságba, amin majd a házaspár fiai, Gyula és Géza osztoznak. Ezzel újabb földbirtokos családdal gyarapodott a klán, mégpedig ismét anyai ágon. Szalgháry Rozália gyermekei Egerben éltek, de unokája, Gáspárdy Elemér a 20. század elején betagozódott a vezekényi közösségbe. Lánya, Sarolta 1924-ben Szalgháry Tibor felesége lett.

A kiegyezés után három nemzetség is pozitív mobilitási pályával törte meg a korábbi Szalgháry–Vratarics rangsort. Közülük ketten már a 18. században is tagjai voltak a közösségnek (Makay, Mlinkó), de a Gáspárdyak – akik 1895-ben a legnagyobb birtokkal, 749 kat. holddal rendelkeztek Szalgháry Rozália örököseiként – újnak számítottak. Velük szemben Vratarics Lajosnak 236 kat. hold földje volt, a Makayak 333 kat. holdon gazdálkodtak, a két Mlinkó családnak

43 A Mlinkó család tagjai Besenyőtelken éltek, életvitelszerű megtelepülésük Vezekényben csak a 20. század elején történt. Földszintes, a homlokzaton kőből készült családi címert ábrázoló vezekényi kúriájukat Mlinkó Áron építteti fel az 1920-as évek elején. Szuromi 2013, 116.

44 A Makay család úgy tartja, hogy a Csanád nemzetségből származik, de nemeslevelük csak 1581-ből való. Hevesben 1810-ben hirdettek ki nemesi kiváltságukat.

pedig összesen 344 kat. hold maradt. Az egyház patrónusi feladatait ellátó Szalgháryak birtoka csak 100 hold volt.⁴⁵

Ebben a kultuszközösségben még mindig maradtak látens tagok: a Zbiskók, a Ragók és a „falusi” Vrataricsok. Ezek a családok a 18. században nemesek voltak, de életmódjuk már a parasztsághoz kötötte őket. A gazdaság modernizációja és a polgárosodás viszont lehetőséghez juttatta őket, s ezzel a Zbiskó és a Ragó családok élni is tudtak: 1935-ig folyamatosan vásárolnak földeket, a második világháború kitörésekor már a falu határának egyharmadát ők művelték. Növekvő gazdasági hatalmuk és rokoni kapcsolataik ellenére azonban kiszorultak a kultuszközösségből. Ennek oka pedig az volt, hogy mentalitásuk már a 18. század végén is a kisbirtokos parasztsághoz kötötte őket, vagyis „elfalusiasodtak.”

A 20. századi identitásközösség

Horthy Miklós kormányzói jogköre 1920 után nem tette lehetővé a nemesi címek adományozását, így hazánkban a rangemelések története 1918-ban befejeződött. Ennek következményeként megkezdődött a nemesi múlttudatú társadalmi közép kasztosodása. Erre a történelmi csoportra komoly nyomás nehezedett: a földvásárló parasztság és a tőkét földvagyonba fektető polgárság, ami erős elzárkózásra kényszerítette őket. A kiegyezés után eltelt időbeli távolság közben elindította a feledés folyamatát is: összemosódott a valós múlt a családiaranykor-mítoszokkal, kialakult a társadalmilag elfogadott nemesség, akik jogot formáltak a múlt presztízisére.

Vezekény nemesi közösségét ekkor már öt család alkotta: a Vrataricsok, akiknek kúriáját nyaranta Szinay Béla és neje használta,⁴⁶ a Makayak, a Mlin-

45 Ekkor Szalgháry Ernő neje, Mlinkó Róza birtokán gazdálkodott. Gazdacímtár 1897, 196–197.

46 Vratarics Lajos (1862–1916) és Szabó Janka lányát, Vratarics Johannát (1889–1949) Szinay Béla (1880–1948.) a Ludovika Akadémia parancsnoka vette feleségül 1908-ban, így lett a Vratarics kúria Szinayné tulajdona. A Szinay család 1667-ben kapott nemeslevelet Torna megyében. Szinay 1899-ben végzett a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamán, majd tiszthelyettségé avatták. 1910-tól lett a Ludovika tanára. Harcolt az első világháborúban, 1921-ben vitézi címet és ezredesi rangot kapott. 1928-ban nevezték ki a Ludovika

kók, a Szalgháryak és a Gáspárdyak. A legnagyobb birtokkal, 258 kat. holddal Szalgháry Tibor rendelkezett, Szinayné Vratarics Johanna földje 236 kat. hold volt, Mlinkó Áron 261. kat. holdon, Makay Lajos 207 kat. holdon, Szalgháry Rozália unokája, Gáspárdy Elemér⁴⁷ pedig 117 kat. holdon gazdálkodott.⁴⁸ A klán tagjai a 20. század első felében még mindig a Körberné által vásárolt földeket használja.

A rokonság mellett a nemesi múlt vállalása jelentette ennek a közösségnek a belső kohézióját. A vérrokonság ellenére a Ragók és a Zbiskók kihulltak, hasonlóképpen a Rottensteinek, Dessewffyek, Földváryak, Jekkelfalussyak, Kállayak is, akik viszont földrajzilag kerültek távol a kultuszközösség földrajzi helyétől. A kultuszközösség alapja nemcsak a birtok, hanem az élő rokoni kapcsolattartás, az azonos mentalitás és a közös múltélmény (emlékezet) is.⁴⁹

A nemesi múlt ekkor már az elkülönülés egyik lehetősége volt. Eltérő volt viszont a „régii nemes” presztízse „új nemesekétől”, hiszen az utóbbiak nem adóztak vérrel a hazáért és nem voltak tagjai a nemzetmegtartó történelmi nemességnek. A történelmi nemesség mentalitásában, életmódjában igyekezett elkülönülni a polgárságtól is, akik ugyan a nemzetállam gazdasági motorját jelentették, viszont ez a sokszínű, zömmel asszimilálódott családokat tömörítő markáns csoport nem volt kontinuus a rendi monarchia elitjével. Ebben az egyre zártabbá váló társadalomban a rivalizálást felváltotta a szolidaritás.

Vezekényen a 20. században életvitelszerűen már csak a Makay és Mlinkó családok éltek. A Gáspárdyak, Szinayak és Vrataricsok, akik ekkorra már

Akadémia parancsnokának, 1928-ben tábornok lett. 1931–1936 közt a csendőrség felügyelője, 1937-től az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának főparancsnoka volt. 1944 és 1948 közt az angol orientáció híveként az ellenállási mozgalom egyik katonai vezetője. Az ÁVH zaklatásai miatt lett öngyilkos Budapesten. Szuromi 2013, 89.

47 Gáspárdy Elemér (1881–1963) Kolozsváron doktorált államtudományból, 1906-tól a Kereskedelemügyi Minisztériumban szolgált, szakterülete a vasút volt. Vasúti földrajzot és történetet oktatott. 1919-ben rövid ideig az Országos Menekültügyi Hivatalban dolgozott, 1926-tól az Egységes Párt országgyűlési képviselője volt 1935-ig, amikor nyugdíjazták. Gáspárdy 2009, 136.

48 Gazdacímtár, 1937, 137.

49 Az öt család közül kettő kérte nemessége igazolását a Horthy-korszakban, Vratarics György 1937-ben, Szinay Béla 1935-ben. Gerő 1938, 352., 393.

a tudás-elit tagjainak számítottak, egri, majd fővárosi lakosok, de a nyarakat – függetlenül attól, hogy milyen mértékben voltak érintettek a nyári mezőgazdasági munkákban – valamennyien Vezekényen töltötték. A nap vadászatokkal telt, esténként Szinayné Vratarics Johanna kúriájában gyűltek össze, a gyerekek Makayék portáján játszottak.⁵⁰ „A félelem és a tisztelet, melyet már említettem, vezekényi nyaralásaim során az egész Szinay-ház iránti érzéssé erősödött bennem. Hűvös, barátságtalan és ünnepélyes volt ott minden és mindenki. A folyosó hidegen kongott, a szobák a kert hatalmas fáinak árnyékában sötétek és barátságtalanok voltak. A gyermekszobában folyton újabb, s újabb inzultusok vártak. András német nevelőnője naponta többször lesikálta rólunk az udvaron nagy nehezen magunkra játszott port és homokot. Az ebédek meg egyenesen félelmetesek voltak. Jana néni vasvilla szeméi folyton rajtunk ültek, Baba néni Évát etette, Béla bácsi komolyan és szótlánul táplálkozott. (...) Hamar rájöttünk, hogy a szomszédban, Gáspárdyék házában minden másképpen van. Ott a családtagok egymás közötti érintkezéséből hiányzott minden formatisztelet, a ház maga sem volt ősi és komor, egyszerű parasztház volt, igen csekély átalakításokkal. Az udvaron nagy pingpong csatákat lehetett vívni, a gyereksereg birtokba vett mindent, a ház ura, Gáspárdy Elemér velünk játszott, s a felesége, Sári néném (anyám húga) vidám mosollyal nézte el helytelenkedéseinket. (...) A könyveket Makayék kölcsönözték. Lajos bácsi igen komoly, kevésszavú csendes, jóindulatú bácsi volt. Ford autóján gyakran vitt bennünket Hevesre. Két kerékpárt is tartott, üveges verandáját a saját készítésű üveg-fényképei díszítették, ezek közül akkor már sokat kikezdett az idő. Kitűnő fegyverei voltak, de ritkán vadászott: nem volt szenvedélye. Felesége gyorsbeszédű, roppant szíves néni volt, saját négy gyereke mellett vendégszobáiban egész nyáron át mindig volt 4-5 felnőtt és gyerek-rokon vagy vendég náluk.”⁵¹

A rokonság jelentősége felértékelődött. Vratarics György nemességigazolását Szinay Béla segítette, Vratarics korán elhunyt apját pedig Gáspárdy Elemér pótolta.⁵² A klán tagja, Szalgháry Tibor 1924-ben feleségül vette Gáspárdy

50 A vezekényi nyarakat részletesen megírta Vratarics György (1908–1987), akinek Egri preludők zongorára című emlékirata 2014-ben megjelent a Kornétás kiadó gondozásában.

51 Szuromi 2015, 89.

52 Uo.

Elemér lányát, Saroltát. A házaspár négy év múlva elvált, de a közös gyermek, Szalgháry Tamás gyámja Makay Lajos lett.⁵³ Szalgháry Tibor nem nősült újra, háztartására és gyermekére az „elfalusiasodott” Vratarics Rozál vigyázott.⁵⁴

A szolidaritás az egymásrautaltságból, az emlékezetközösségből és a vérségi kapcsolatból táplálkozott. Nem függött már a vagyontól, hanem a tudatban gyökeredzett, ezért nem tudta azt a Rákosi-éra és a Kádár-korszak felszámolni. A családok a 20. század második felében is segítették egymást.

A rendszerváltás után vezekényi látogatásaik rendszeressé váltak, 2013-ban pedig közösen avattak táblát a Szűz Mária tiszteletére felszentelt hevesvezekevényi templomban az öt nemes család (Szalgháry, Vratarics, Mlinkó, Makay és Gáspárdy) emlékére. Ők a mai napig évente „hajazárnak” és misét mondatnak őseikért a vezekényi templomban. Ez már egy emlékezetközösség, amelyet a közös múlt és az azonos attitűd tart össze.

Összegzés

A tanulmányban szereplő nemes családok 17–19. századi történetét fel lehetett volna vázolni hagyományos családfák alapján is, amelyek viszont nem mutatták volna meg a rokonság jelentőségét: a rokonság több a vérségi leszármazásnál, az egyben kultusz- és identitásközösség. *„A kultusz jelensége, megléte vagy hiánya, egy településnek, sőt egy családnak is sajátos arculatot ad. Bátran mondhatjuk, hogy a kultusz: megtartó erő. Kultusz hiányában lazulnak, majd feledésbe merülnek a hagyományok. (...) Természetes módon alakul ki a kultusz a közösség számára kimagasló értékek mentén. Ezek az értékek főként erkölcsi természetűek, ezért gyakran a kultusz a közösség erkölcsi állásfoglalását, azonosulását fejezi ki.”*⁵⁵

A vezekényi nemesi közösség lokális terét a Körber Fülöpné által vásárolt birtok adta. A Körber család története azonban éppen olyan rövid volt, mint

53 Szuromi 2013, 114.

54 Szalgháry Tamás egyetlen bőrrönddel hagyta el 1950-ben Vezekényt, a Szalgháry kastélyban maradt családi levéltárra évekig Vratarics Rozál vigyázott, majd átadta azt tulajdonosának. – Családi közlés.

55 Keresztesné Várhelyi 2000, 118.

a Haász családé, hiszen egyikben sem született fiú utód. A családi hálózat azonban több, mint a közös férfi őstől történő leszármazás, abban az oldalági rokoni kapcsolatoknak, tehát a leányoknak, asszonyoknak is szerepe van.

A másfél évszázados hódoltság alatt kihalt vagy szétszóródott nemesség helyét zömmel idegen eredetű, a Mohács előtti nemzetségekkel nem kontinuus családok foglalták el. A vidéki életmód, a földbirtok a 17. század végén is presztízsertékű volt. Haász Károly hamarabb lett vidéki birtokos, mint nemes. A magyar földön megtelepedett idegen eredetű nemzetségek identitásukban gyorsan elmagyarosodtak, az új magyar nemesség pedig újabb asszimilációs lehetőséget kínált az indigenáknak és a címereseknek.

A rendiség megszűnése után az integráció helyébe az exkluzivitás lépett. A rendi nemesség értékközösségének fenntartásának lehetősége az azonos identitás alapján történő elkülönülés lett. Hasonló, vagy azonos kulturális értékek mentén ugyanis közösségbe tudtak szerveződni a különböző gazdasági, jövedelmi, műveltségi helyzetű csoportok is. Így jött létre egy kultusz- és identitásalapú új kollektívum, amely a kiegyezés után is egységben tartotta a társadalmi középnek azokat a tagjait, akik azonos értékek mentén éltek. E kultuszközösség így már közös morális szabályok, értékek és múlttudat alapján tudott elhatárolódni a modern nemzetállam különböző mentalitású és múltélménnyel rendelkező csoportjaitól.

A rokonság az összetartozás egyik legősibb kifejeződése. Rokonságba kerülni annyit jelent, mint közös értékek, normák, kulturális hagyományok mentén élni. A nemesi identitású kollektívum ezen a téren napjainkig megtartotta identitását.

E kultuszközösség és a politikai rezsimek alatt elszenvedett üldöztetések (kitelepítés, B-listázás, vagyonvesztés) hatására a 20. század végére sorsközösséggé vált. Összetartó ereje az átélt trauma nagysága lett. A traumaközösség a rendszerváltás után megpróbált ismét kultuszközösséggé szerveződni, de már csak emlékezetközösségként létezik.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ballabás 2016.** Ballabás Dániel: A Széchenyi nemzetség szerepvállalása Széchenyi István kultuszában a Horthy-korszakban, *Turul*, 89. (2016). 1. füzet, 20–25.
- Ballabás 2019.** Ballabás Dániel: Családfákon innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Konferenciák, műhelybeszélgetések XVI. Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*. Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, Eger, 2019. 33–67.
- Bán 1981.** Bán Péter (közvetési): Dézsmajegyzékek 1548. In: Kovács Béla (szerk.): *A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai*, Eger, 1981.
- Bán 1988.** Bán Péter (közvetési): Dézsmajegyzékek 1549. In: Kovács Béla (szerk.): *A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai*, Eger, 1988.
- Bán 2011.** Bán Péter (szerk.): *Heves megye történeti archontológiája (1681-1687-2000)*. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14., Eger, 2011.
- Bayerle 1998.** Bayerle Gusztáv: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*. Hatvan Lajos Múzeumi Füzetek 14., Hatvan, 1998.
- Benedek 2002.** Benedek Gyula: Jász-Nagykun-Szolnok megyei iratok 1701-1800. In: *Zounuk* 17. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, Szolnok, 2002. 221-312.
- Berzeviczy 1894.** Berzeviczy Edmund: A Tarkóiek hatalmi törekvései Sárosban a XIV., XV. és a XVI. század folyamán. III. és befejező közlemény. *Századok*, 28. (1894) 728-747.
- Bogdán 1987.** Bogdán István: *Régi magyar mértékek*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Borosy-Szabó 2000.** Borosy András – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok III. 1721-1740*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 32., Budapest, 2000.
- Borosy-Kiss-Szabó 2003.** Borosy András – Kiss Anita – Szabó Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok III. 1717-1730*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 35., Budapest, 2003.

- Dercsényi–Voit 1978.** Dercsényi Dezső – Voit Pál (szerk.): *Heves megye Műemlékei*, III., Budapest, 1978.
- Fél–Hofer 2010.** Fél Edit – Hofer Tamás: „*Mi, korrekt parasztok...*” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest, 2010.
- Fügedi 1984.** Fügedi Erik: A köznemesi klán szolidaritása a 13-14. században. *Századok*, 118. (1984) 1. szám, 950–973.
- Fügedi 1992.** Fügedi Erik: A nemesi klán a középkori Magyarországon. *História*, 14. (1992) 9. szám, 3–5.
- Fügedi 1999.** Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Gáspárdy–Gáspárdy 2009:** Gáspárdy András – Gáspárdy László: *Gáspárdy de Könyök ab anno Domini 1659*. Budapest. (Magánkiadás)
- Gerő 1938.** Gerő József: *A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937*, Kovács–Szegedy Ny., Budapest, 1938.
- B. Huszár 2000.** B. Huszár Éva: Heves megye helyneveinek vizsgálata. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk 15. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*, Szolnok, 2000. 9–95.
- Joó 1979.** Joó Tibor: A sajládi pálos kolostor. In: Bodó Sándor és Kunt Ernő közreműködésével Szabadfalvi József (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 17–18., Miskolc, 1979. 131–166.
- Kandra 1898.** Kandra Kabos: *A váradi regestrum*. Szent-István-Társulat, Budapest, 1898.
- Keresztesné Várhelyi 2000.** Keresztesné Várhelyi Ilona: Egy kultusz metamorfózisai. A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*. A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9., Budapest, 2000. 188–197.
- Kiss 1998.** Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Kovács 2006.** Kovács Béla: *Agria recuperata. A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első évei*. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 13., Eger, 2006.
- Kristó 1994.** Kristó Gyula: *Korai magyar történeti lexikon 9-14. század*. Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.), Budapest, 1994.

- Kőszeghi 1899.** Kőszeghi Sándor: *Nemes családok Pest vármegyében.* Hungária, Budapest, 1899.
- Láng 1974.** Láng János: *Lélek és Isten. A vallás alapvető fogalmainak kialakulása.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- Láng 1978.** Láng János: *Az őstársadalmak.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.,
- Nagy 1859.** Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Beimel és Kozma Ny., Pest, 1859.
- Orosz 1906.** Orosz Ernő: *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai.* Egri Ny., Eger, 1906.
- Szántó–Tóth 1993/1.** Szántó Zoltán – Tóth István György: A társadalmi hálózatok elemzése. *Aula*, 15. (1993) 1. sz., 30–55.
- Szuromi 2013.** Szuromi Rita: *Falu a nemesek földjén. Életképek Hevesvezekény történetéből.* Hevesvezekény Község Önkormányzata, Hevesvezekény, 2013.
- Szuromi 2014.** *Egri prelüdök zongorára. Dr. Pápai Vratarics György művésznár élete (1908–1987).* Kornétás Kiadó, Budapest, 2014.
- Szuromi 2015.** Szuromi Rita: *Erdőtelek története.* Erdőtelek Község Önkormányzata, Erdőtelek, 2015.
- Tomka 2009.** Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- Wenzel 1867.** Wenzel Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VI. 890–1235.* Pest, 1867.

Források

Családi iratok (Szalghári Éva, Miskolc)

MNL HML XV-61/9.

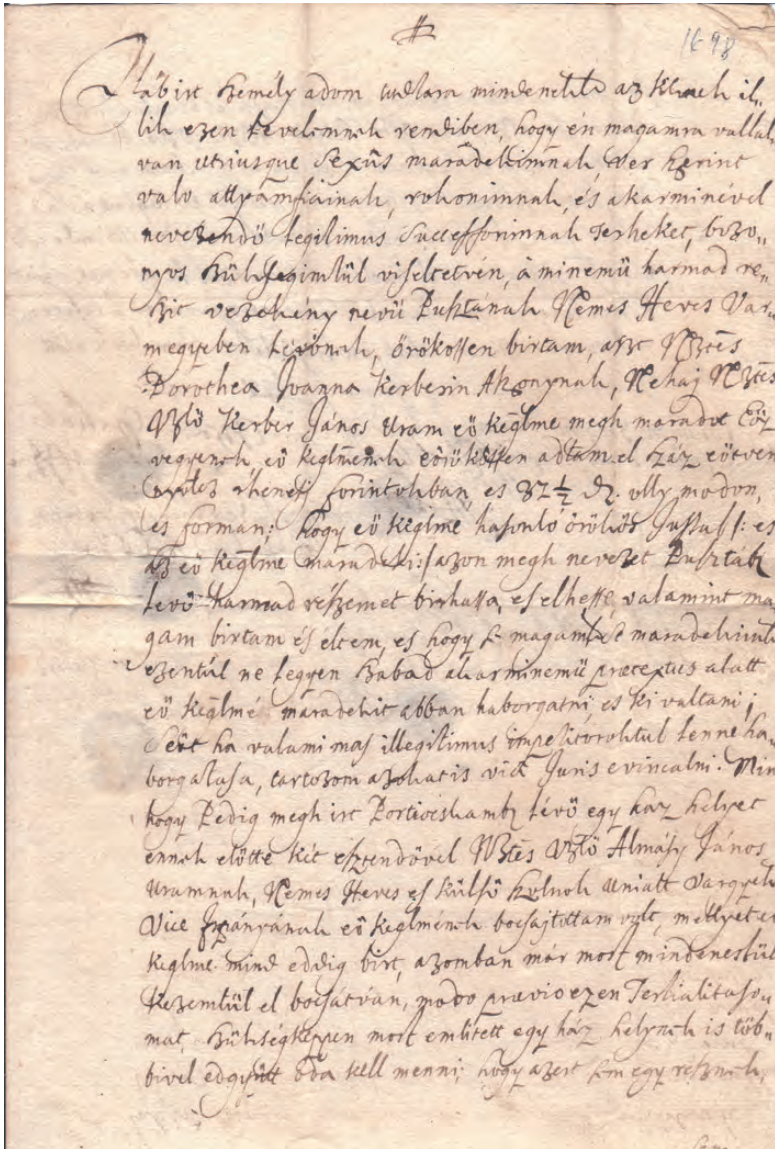
A Cisterci Rend egri kath. főgymnasiumának értesítője. 1895. Eger.

Gazdacímtár 1897. *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája,* II. Gazdacímtár. Budapest.

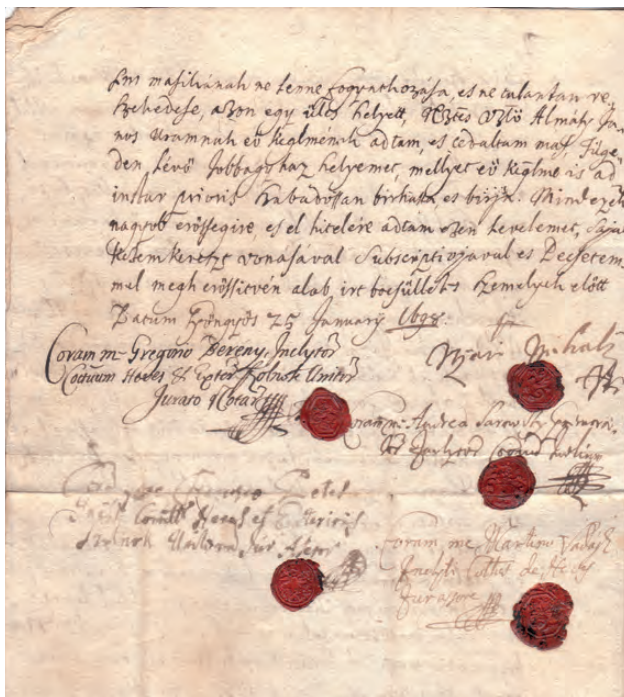
Gazdacímtár 1937. *Magyarország földbirtokosai és földbérlői,* Budapest.

Tolnai Új Világlexikona 9. 1927. Budapest.

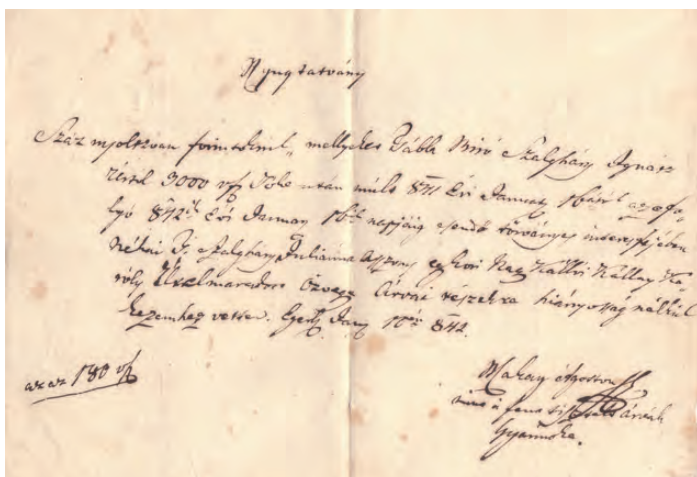
Képmelléklet



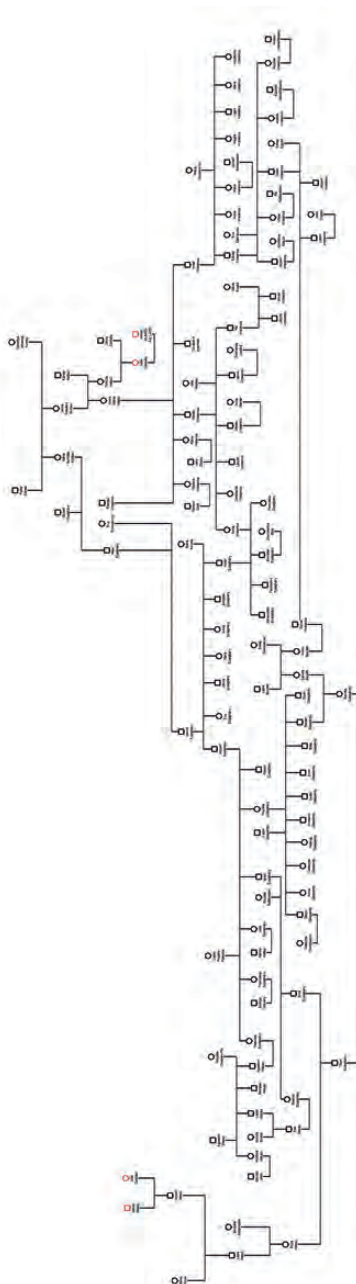
1. kép. Körber Fülöpné földvásárlása, I.



2. kép. Körber Fülöpné földvásárlása, II.



3. kép. Makay Ágoston, Szalgháry Julianna árváinak gyámja



6. kép. A vezekényi családok rokonsága

TÁNCZOS VILMOS

HOGYAN HALNAK MEG A NÉPI TÁRGYAK? EGY CSÍKI GAZDASÁG PÉLDÁJA

„A mi kicsi birodalmunk összeomlott.”
(Tánczos Simon, adatközlő)

KIVONAT: A tanulmány egy csíki parasztgazdaság tárgyállománya kapcsán azt vizsgálja, hogy hogyan következtek be változások a paraszti kultúra tárgyi világában. Hogyan hat az ipari civilizáció a hagyományos világra? Melyek az újításokat késleltető tényezők? Gyakorlati funkcióik megszűnése után milyen új, revival jellegű funkciói lehetnek a hagyományos tárgyaknak a modernitás körülményei között? Mihez kezdhetünk a ma múlt romjaival? Milyen lehetőségei és milyen korlátai vannak a néprajzi tárgyak múzeumi megőrzésének? A tanulmány – miközben a régi tárgyak életét és halálát vizsgálja – arra a fő kérdésre keresi a választ, hogy a hagyományos tárgyi világ eltűnésével hogyan alakul át maga az ember a környezetéhez, a társadalomhoz és a transzcendenciához való viszonya tekintetében.

KULCSSZAVAK: néprajz, hagyományos néprajzi tárgyak, modernizáció, muzeológia, hagyomány és újítás, Székelyföld

VILMOS TÁNCZOS

HOW DO FOLK OBJECTS DIE? AN EXAMPLE OF A FARMHOUSE IN CSÍK

ABSTRACT: Writing about the objects of a peasant farm in Csík, the essay examines how changes occurred in the material world of peasant culture. How does industrial civilization affect the traditional world? What are the factors delaying innovations? After their practical functions cease to exist, what new, revitalised functions can traditional objects fulfil under the conditions of modernity? What can we do today with the ruins of the past? What are the possibilities and limitations of preserving ethnographic objects in museums? By examining the life and death of old objects, the author seeks to answer the main question of how the disappearance of the traditional material world is accompanied by the transformation of the relationship of humans themselves to the environment, society and transcendence.

KEYWORDS: ethnography, traditional folk objects, modernization, museology, tradition and innovation, Szeklerland

A Hogyan idézik a tárgyak a múltat? című korábbi írásomban¹ a tárgyakra mint az elmúlt idők élő tanúira tekintettem, és egy székely parasztgazda-

1 Tánczos 2023b.

ság, saját egykori csíkszentkirályi otthonom² régi tárgyait megvizsgálva arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a tárgyak a múlt őrzői lehessenek a közösségi emlékezetben. Gondolatmenetem folytatásaként most – ugyanezen tárgyállomány alapján – a hagyományos néprajzi tárgyak és a múltó viszonyát vizsgálom, különös tekintettel a tárgyak életével és halálával összefüggő emberi dimenziók átalakulására. Végső soron az foglalkoztat, hogy a tárgyi világban végbement változások hogyan formálják magát az embert, ezek a folyamatok hogyan alakítják át az ember és a környezet, az ember és a társadalom, sőt az ember és a transzcendencia viszonyát.

Egy alapfogalom: a tárgyak életének idővonala

Amikor a népi kultúra múltjáról beszélünk, hajlamosak vagyunk a múltnak egy elképzelt és sokszor szelektíven idealizált állapotát kimerevítve megjeleníteni (például múzeumokban, tájházakban, vizuális ábrázolásokon stb.) és ezt a *hagyományos paraszti világnak* nevezni. Erre a múlt nagy időtávlatában állandónak, öröknek és szépnek elképzelt állapotra vonatkoztatva a szakirodalom az „etnográfiai jelen” terminust használja.³ Ilyen örök paraszti világ azonban nem létezett soha, mert a kultúra mindig állandó változásban volt. Ezért a paraszti kultúra tárgyainak életét is helyesebb egy keletkezést és elmúlást is tartalmazó idővonalon elképzelni, mintsem valamiféle kimerevített „etnográfiai jelenben”. Bizonyos tárgytipusok a múltban is születtek, és idővel meghaltak. Igaz, ezek a folyamatok régen lassúbbak voltak, és nem eredményezték a tárgyállományok radikális kicserélődését. A továbbiakban a mi korunkat megelőző

2 A szóban forgó mintegy 2500 négyzetméter összterületű beltelek egy 1920 táján épült régi parasztházat, valamint hozzá tartozó gazdasági épületeket (csűr, istálló, székérszín, nyári konyha, gabonás) tartalmaz, amelyek nagy számban őriztek meg régi tárgyakat. A telek tulajdonosai az utolsó száz évben Tánczos Mózes nagyapám (1889–1950) és felesége, Tánczos Katalin nagyanyám (1889–1978), majd Tánczos Simon édesapám (1928–2016) és felesége. Gál Irén (szül. 1935) édesanyám voltak. Ezekre a személyekre alább a tanulmány szövegében olykor hivatkozom.

3 A szemlélet összefoglaló igényű bemutatása: Pina-Cabral 2000.

életvilágra vonatkoztatva mégis kénytelen vagyok használni a „hagyományos”, a „régí”, a „paraszti” és más hasonló jelzőket. Ugyanis a keletkezés és elmúlás folyamatos idővonalán a lassan változó múlt és az ezt felváltó jelen oppozíciója valóban létezik. A következőkben épp erre fogok reflektálni.

Mi okozza a változásokat?

A történelemnek lehetnek olyan nagy eseményei, amelyek a tárgyi világ nagymérvű pusztulását eredményezik. A vizsgált székely porta (1. és 2. kép)⁴ esetében ilyen volt az első világháború: *„A háború után itthon nálunk béütött a nagy szegénység. A régi magyar világba nagyapám ebbe a tízesbe (= falurészben) szinte első gazda vót, s amikor édesapám a háborúból hazajött, az se vót, ahova hazamenjen. A háború megemésztett mindent. Ez a telek, ez a belső itt bé a patakig megvót, de rajta az épületek mind omlajába vótak, a csűrnek a teteje bé vót dudva, s a vén ház ódalán a kutyák ki s bé jártak. Körbe még a kertek (= kerítések) es mind el vótak tüzelve, egy karó nem vót sohult.”*⁵ Fél évszázaddal később, 1962-ben „a mezőgazdaság szocialista átalakítása”, az ún. „kollektivizálás” is elpusztított bizonyos gazdasági tárgyakat. Ekkor főleg a földművelés és erdőgazdálkodás nagyobb eszközeit (szekereket, szánakat, ekéket, boronákat, jármokat, szekérekerekeket stb.) gyűjtötték be hatóságilag, és ezek nagyobbik részét meg is semmisítették, de értékesebb tárgyaiat az emberek a rekvirálók elől elrejtették: *„[Magától mit vitték el, amikor kollektivizáltak?] Egy szekeret, egy boronát, egy ekét s egy tajigát. Egy félvágás szekeret. Nem es adtam, honn se vótam. [Mit csináltak ott vele?] Nekiálltak, esszetörték s eltüzelték. [...] Általába a jobbacska szekereket s a jobbacska szerszámot a nép eldugdosta. Nem csináltak házkutatást. Nekem a hordószeker es megvót, a csűrbe vót, de szerte vót szedve. S így osztá a hordószekeret nem vitték el. Megvan most es.”*

4 Lásd még: Tánczos 2023a, 1. kép; Tánczos 2023b, 1. kép.

5 Az idézett népi szövegek, ha más forrást nem jelölök meg, édesapámtól, Tánczos Simontól (1928–2016) származnak. A gyűjtések a halála előtti években különböző időpontokban történtek.

Az ilyen felülről jövő hatásági utasítások, bár kétségkívül lehetnek nagyon pusztítóak, mégsem okoznak rendszer szintű strukturális változásokat, mert a történelmi katalizmák elmúltával az emberek a meglévő hagyományos minták alapján újra beszerzik, illetve maguk létrehozzák az elpusztultakhoz hasonló új tárgyaikat, és ezekkel a régi módon folytatják tovább életüket. A nagy változások, újítások háttérben mindig valamilyen új, korábban még nem létező technikai körülmény áll, amely a tárgyhasználat változását lehetővé, sőt észszerűvé, indokoltá teszi. Például a fémművesipar gépesítése és ennek nyomán a vasból készült gazdálkodási eszközök fokozatos elterjedése a 19. század második felétől jelentős mértékben hatott a tárgyhasználatra. A földművelés központi eszközén, az ekén végbement változások például szembeötlőek. A régi ekék *gerendelyén* lévő lyukak egyikébe régen még ún. *kakasszeget* helyeztek, amellyel a talaj- és terepviszonyok függvényében a szántás mélységét lehetett szabályozni, és amelyre a *talyigán* át a *tézsollá*hoz és így közvetve a járomhoz vezető *vonószíjjut* akasztották. Később a tímárok által erős bőrből készített *vonószíjjut* vaslánc, a *kakasszeget* pedig az *eke* aljára helyezett vaskampó (*kankó*) váltotta fel. Az ekén az *ekefeje*re a földet lent hasító *laposvas* mellé erősítették rá a földet fordító *kormánydeszkát* vagy *kormányt*, amelynek *deszka* megnevezése egyértelműen utal arra, hogy az ekének ez a része valamikor fából készült.⁶ Ugyancsak a nyelv árulkodik arról, hogy a járompálca (*járompáca*) valamikor nem vasból, hanem fából készült. (22. kép)⁷ De ez az utóbbi változás nem törtenhetett nagyon régen, hiszen egyes fából készült eszközökre az öregek még emlékeznek, vagy legalábbis hallottak ezekről. („Ezelőtt még a járompáca es fából vót, borsikából csinálták, met az jó szíjjas vót s erőss, nem törött ki.”) Ugyanez a helyzet a még vasráf nélküli szekérkerékkel, az úgynevezett *fakókerek*ekkel, amelyek a 20. században már egyáltalán nem volt használatban („Azt a vas nélküli kereket, aminek kerekfala vót csak, fakókereknek hitták.”). A kádakra, csebrekre helyezett külső faabroncsok emlékét ugyancsak őrzi a népi emlékezet. („Ezelőtt a káposztáskádat nem es abronccsal csinálták, hanem magyarófaabroncsot

6 Az eke részeit ábrázoló fényképek: Tánczos 2023a, 2. kép; Tánczos 2023b, 64. és 65. kép.

7 Lásd még: Tánczos 2023a, 8. kép; Tánczos 2023b, 44. kép.

csináltak. Most meg lehetne herélni, hogy faabroncsot tegyen valaki a kádra!”) A nagyszekér (*egészvágás szeker, hordó szeker, nagy szeker*) fából készült lócseinek vaslőcsökkel való helyettesítése jóval később, mondhatni napjainkban történt⁸, és hasonló változás következett be a kisebb szekér (*félvágás szeker, kicsi szeker*) deszkáit kívülről tartó *rókancák* esetében is⁹. A boronák átalakulása fokozatosan, történt: a teljesen fából készült könnyebb faboronát előbb a favázás, de vasfogas változat helyettesítette, majd a teljesen vasból készült nehéz eszközök váltak teljesen általánossá. Ugyancsak egy nyelvi survival jelenség, a *boronaház* és a *boronafal* szavak utalnak arra, hogy a borona (*borna*) szó eredeti jelentése ’fagerenda’ volt, amit a felszántott föld elegyengetésére, *bornálására* is használtak.¹⁰

A fokozatosan végbemenő változások legjellemzőbb típusa, amikor egy tárgy eredeti funkciója megmarad, de az új technikai lehetőségek hatására a tárgy részleteiben vagy egészében átalakul. Amint előbb láttuk, a földművelés eszközeinek lassú fejlődése ezt a változást példázza. Hasonló módosulásokon mentek keresztül a vizsgált telken álló épületek is. A sütés-főzés és a kenyérsütés eredetileg a sárral tapasztott *kemence* és a *gócalja* fölé, illetve köré épített *nyári konyhában* (a Székelyföldön más néven: *sütő*) zajlott, amely ún. *banklábakon* állt, és oldalait deszkák képezték. Ez a kezdetleges építmény az 1940-es évek második felében alakult át egy téglából épített, tartósabb és a *gabonással* kiegészülve most már kétosztatú épületté.¹¹ Az 1896-ban épült régi csúrt és istállót 1964-ben teljesen átépítették, de megőrizték annak eredeti formáját és az eredeti épület faanyagát is, csupán az istálló rész kialakításakor helyettesítették téglával a régi fagerendákat. Ezt az utcára néző, fából összerótt hatalmas épületet ekkor 90 fokban az udvar irányába átfordították, azért, hogy a teherrel való befordulás a *csúr közire* könnyebb legyen. (2–5. kép)¹² Az átfordítás következménye lett az is, hogy így élesebbé vált a falu közterülete és a magántelek közötti

8 Lásd: Tánczos 2023a, 6. kép.

9 Lásd: Tánczos 2023a, 9. kép.

10 MNL I. 1977, 333–335., *boronafal* címszó; MNL II. 1979, 173–175., *fogas* címszó;

11 Lásd: Tánczos 2023b, 4. kép.

12 Lásd még: Tánczos 2023a, 1. kép; Tánczos 2023b, 42., 43., 51., 86., és 87. kép.

határvonal, a porta mintegy bezárkózott. A nagyapám által az első világháború utáni tornácos lakóház (1. kép)¹³ időközben ugyancsak korszerűsödött: a gerendás mennyezetet felvakolták, az ajtókat és ablakokat kicserélték, kéménnyel látták el stb. A telekhez tartozó valamikor teljesen fából készült gémeskút részei is fokozatosan cserélődtek ki, de maga a kút a régi formájában és funkciójában máig megmaradt. A kútágast egy hasonló alakú tartósabb fémszerkezet, a kútkávát egy gyári eredetű cementgyűrű, a tölgyfából készült vedret egy bolti pléhveder váltotta fel, csupán a továbbra is fából készült kútgém és a kútostor maradt változatlan, időnként igényelve a régi módon történő megújítást. (1., 16. és 17. kép)

Az ipari termelés átalakító hatása

A legfontosabb tárgyak (épületek, fontosabb és nagyobb gazdasági eszközök) a hagyományos paraszti kultúrában értékes időminőséget képviseltek, mert kisebb-nagyobb mértékben megújulva több nemzedéket is kiszolgáltak, és végső soron egy életmódbeli folytonosság hordozói is voltak. Amint láttuk, egy-egy technikai körülmény megváltozása (például a vas fokozatos elterjedése) régen a tárgyi kultúrában csak lassú változást, fejlődést eredményezett. A parasztgazdaságok hagyományos tárgyainak bizonyos része még a 20. század utolsó harmadában is használatban volt, teljes pusztulásuk csak az ezredfordulón, vagyis a közelmúltban következett be. Ekkor egyes tárgytipusok a tömeges ipari termelés következtében nemcsak átalakultak, hanem teljesen el is tűntek, és ezzel az emberek életmódja is megváltozott. A gépi cséplés megjelenésével a kézi cséplés eszközei, a cséphadarók a 20. század első felében fokozatosan elveszítették funkciójukat, és a század derekára értelmetlen tárgyakká lettek. Megszűntek a csűrökben egész télen át zajló kézi cséplések, és a falu szegényebb emberei már nem jártak el távoli vidékekre (a Szászföldre, a Kárpátokon túli román vidékekre) ilyen idénymunkára. Az, hogy egy már mintegy száz évvel ezelőtt funkcióját elveszített csonka cséphadaró a vizsgált tárgyak között, a *csűr gerezdjibe* beszurva egyáltalán

13 Lásd még: Tánczos 2023b, 1. és 2. kép.

fennmaradt, szerencsés véletlen csupán. (5. kép)¹⁴ A kenderfeldolgozás és a szövés-fonás teljes eszközkészlete¹⁵ az 1950-es években vált funkciótlaná, amikor a „szocialista iparosítás” következtében fokozatosan megszűnt a második világháború utáni áruhiány, és a boltokban az ipari eredetű öltözeti cikkeket elérhető áron meg lehetett vásárolni.

Egy-egy új, viszonylag egyszerű tárgy megjelenése is mélyreható változásokat eredményezhet, átalakíthatja a gazdálkodás teljes szerkezetét. A gyári terméként megjelent *fahúzó csákány* (más néven: *capina*¹⁶) a 19. század második felében, ha nem is épp forradalmasította, de rendkívüli mértékben megkönnyítette a fakitermelést a hatalmas erdőségekkel borított Székelyföldön. Ennek a radikális változásnak az emléke, bár az újítás a 19. század végén történhetett, néhány évtizeddel ezelőtt még élt az idősebbek tudatában. Gazda József néprajzkutató egyik 1900-ban született kovásznai adatközlője így beszélt erről: „*Mikor én már gyermek vótam, akkor capina vót, de azelőtt még előttem, hallottam, nem es vót capina, s rudakkal mesterkedtek; de hát capinával sokkal könnyebb vót. Ne menjek messze, mikor én már kezdtem erdőlni, a szörcseiek rudakat hoztak, s úgy felemelték az öklibe, s úgy tették a talyigába a fát. De hát amit ők megcsináltak négyen, én egyedül megcsináltam capinával.*”¹⁷ Száz évvel később a helyi kereskemesterek által készített régi *ráfos kerekeket* (10. és 11. kép)¹⁸ ugyanilyen gyorsan váltották fel a gyári *gumikerekek* (8. kép)¹⁹, amelyek magának a szekérnek a szerkezetét is átalakították. A Szentkeresztbányán a 19. század közepén létrejött vasüzemben öntött érckályhák (26. kép)²⁰ a Székelyföld egész területén fokozatosan kiszorították a sütés-főzésre és fűtésre szolgáló *gócaljákat*²¹, és ennek következtében

14 Lásd még: Tánczos 2023b, 89. kép.

15 Lásd: Tánczos 2023b, 25–34. kép.

16 A *capina* név az az olasz *zappo*, a karintiai *zappin*, a szlovén *capin* közvetítésével alakult ki. Kádár 1993, 70. Lásd a tárgyról készült következő fényképeket: Tánczos 2023a, 4. kép; Tánczos 2023b, 57. kép.

17 Idézi: Kádár 1993, 70.

18 Lásd még: Tánczos 2023b, 43. és 45. kép.

19 Lásd még: Tánczos 2023a, 5. és 6. kép; Tánczos 2023b, 62. kép.

20 Lásd még: Tánczos 2023b, 23. kép.

21 A *gócalja* kandallós nyílt tűzhely helyi neve. Lásd erről bővebben, rajzokkal: MNL III. 1980, 22–27., *kandalló* címszó.

a lakásbelsőket teljes belső tere is gyökeresen megváltozott. („*A gócalja alatt es laktak. A csempébe a tűz benn égett. Fűttötte es a házat. Hosszan a góc alá tették bé a fát. A góc alá lefeküdt, s a talpát a tűz sütté.*” „*Tánczos Káruly, mikor nősült, odanősült a góc alá. De most francia ágyba nősülnek. Azétt francia ágy, met a haja es borzos, s az es cifraság. Sokan most nem tudják, hova tegyék a pénziket, s most nincs gócalja.*”) A régi *gócalják* a régebben épült parasztházakban még a 20. század első felében is megvoltak, de az újonnan épülő parasztházakat már az érckályhákkal való fűtésre tervezték. A nagyapám által az első világháború után épített kétosztatú boronaház nagyobbik szobájában (az ún. *házban*) elhelyezett érckályha füstjét kezdetben még a régi módon a padlástérbe vezették, majd miután belső kéményt építettek az épülethez, lehetővé vált az is, hogy mindkét lakóhelyiségben egy-egy gyári érckályhát helyezzenek el. A szocializmus éveiben a nagyobbik szobában, a *házban* az érckályhát a *mosztos* (*mosztoskályha*)²² váltotta fel, amelyet a faluban 1954-től működő hordó- és parkettagyár (*dongagyár*) melléktermékével, a *mosztnak* nevezett fűrészporral fűtöttek. Az 1989-es rendszerváltozás után a gyár megszűnése újabb változást eredményezett: a *mosztost* egy főzésre is alkalmas *csempékályha* váltotta fel. A földgáz 2006-ban történt bevezetése nyomán a falu legtöbb házában ma változatos módon oldják meg a fűtés és a sütés-főzés szükségletét (fűtőtestek, padlófűtés, napelemek stb.). A fűtési technológiák 20. századi átalakulásának folyamata fokozatosan kiesik a faluközösség kommunikatív emlékezetéből, a *gócalja* nevű régi nyílt tűzhelyekre ma már a legerősebbek sem emlékeznek.

Mi hat az újítás ellen?

Az ipari civilizációhoz köthető újítások kétségkívül előnyösek voltak, mert hatékonyabb munkavégzést tettek lehetővé vagy pedig az anyagi javak előállításához szükséges munkaidőt rövidítették le.²³ A cséplőgépek megjelenése előtt a házilag végzett kézi cséplés például egész télen át tartott, a kender-

22 Lásd: Tánczos 2023b, 3. és 35–37. kép.

23 Erről részletesebben, több termelőszközre való kitékintéssel: Varga 1965.

és lenfeldolgozás, illetve a szövés-fonás ugyancsak időigényes asszonyi munka volt, amit éjszakánként is folyamatosan végeztek.

Amint ezt az előbbi példák is szemléltetik, az újítások a hagyományos világban rendszerint nem hirtelen következtek be, hosszabb időre volt szükség ahhoz, hogy általánosan elterjedjenek. Melyek voltak azok a tényezők, amelyek az újítások ellen hatottak?

A hagyományos világ parasztgazdaságai kétségkívül nagyon sok tárggyal rendelkeztek, de csak olyan tárgyakat tartalmaztak, amelyekre a gazdaságban szükség volt. A meglévő tárgyakat pedig megbecsülték. A tárgyak azért voltak értékesek, mert a házilag is elkészíthető új tárgyakhoz csak időigényes munkával lehetett hozzájutni, a mesteremberek által készített és a megvásárolható ipari tárgyak pedig pénzbe kerültek, amit az önellátó székely parasztgazdaságokban mindig nehéz volt megszerezni. A tárgyhasználat ökonomikussága és familiaritása kétségkívül gazdasági kényszerűség is volt.

A tárgyakat lehetőleg igyekeztek eredeti funkciójukban megőrizni, és sokáig használni, de még a használatra már alkalmatlanná vált tárgyakat is felhasználták valamire vagy pedig átdolgozták azokat. Az eldobhatóság gondolatát a hagyományos világ gyakorlatilag nem ismerte. A tartósra tervezett tárgyak állandó javítása természetes volt. A „női tárgyakat” a nők, a „férfi tárgyakat” pedig a férfiak javították. (6., 10–13. kép)²⁴

A székely falusi társadalom konzervativizmusára jellemző, hogy még a vilányáram 1942-ben, a „kicsi magyar világ” idején történt bevezetése fölötti lelkesedés és öröm sem volt osztatlan a faluban, mert a villamosítás anyagiilag megterhelő volt: *„1942-ig a gázlámpa (= petróleumlámpa)²⁵ mellett fontak az asszonyok. Még a legjobbk eset vót, amikor vót gáz (= petróleum). Met akkor a négy esztendő alatt gázt, petróleumot nem lehetett kapni. Nem vót mivel világítani. Faggyuból, ebből-abból öntöttük a gyertyát, ki amit ki tudott találni. A vénasszon a tűz világánál font. Vagy máskor kiült nyárba a ház elejibe, s*

24 Korábbi tanulmányomban már közreadtam néhány képet, amelyek ugyancsak a tárgyak megjavításának igényét példázzák. Lásd: Tánczos 2023b, 79–82. kép.

25 Lásd: Tánczos 2023b, 21. és 22. kép.

a hódvilágon font. Osztán a bécsi döntés után 1942-be lett a villamosítás. De még akkor es kerültek olyanok, akik vonakodtak. Jöttek a villanszerelők, s úgy szervezték bé a népet, hogy vezettessék bé a villanyt, mind amikor annakidejin jöttek a kollektivizálók. A nép akarta vóna, de inkább a pénzzel vót a baj. Met azt ki kellett fizetni. De végül majdnem mindenki kifizette. Egy tízesbe (= falurészben) csak egy-két ház maradt, ahol nem vezettették bé, de utólag osztán ők es bévezették. Más vót a hangulat, amikor felgyúlt a villany. Amikor két-három napja égett a villany, én azt mondtam, hogy a villanynek valami szagja van. De hát nem a villanynek vót szaga, hanem a lakásokba az a gázlámpa szag kivétel nélkül benne vót, s amikor az kitisztult, akkor a helyiségbe rögtön más levegő lett.”

A gazdasági kényszerűség mellett az újítás ellen hatott az is, hogy olykor a régi tárgyaknak voltak olyan előnyös tulajdonságai, amelyekkel az új tárgyak nem rendelkeztek. Például a kádakra, csebrekre, dézsákra, légelyekre, vajköpülőkre húzott régi, házilag vagy a kádárok által készített mogyorófaabroncs nemcsak olcsóbb, hanem állandóbb is volt, mint a rozsdásodásnak kitett vasabroncsok. (23. kép) Utóbbiak javára végül az döntött, hogy a faabroncsok előállítására körülményes volt, bizonyos szaktudást igényelt. Előfordult, hogy egy valahol még meglévő régi tárgyat épp az új tárgytypustól eltérő valamely jó tulajdonsága miatt mások is kölcsönkértek. („*Lakatos Jósának, Lakatos Mihály apjának vót egy fabornája, annak a foga es fából vót. Mikor herét vettek, az apró heremagot a val húzatták belé, hogy a vashorna ne húzza erőssen belé. A vashorna túl nehéz vót.*”)

Az újítások elutasításában szerepet játszhatott az ismeretlen újtól való félelem, vagy legalábbis a tőle való ódzkodás. Az előbb már említett gócalják ércályhákkaival való kicserélése hosszú folyamat volt, az új tárgyat sokan fenntartásokkal fogadták: „*Akkor nem vót ércfűttő. Vlahicán kezdték vót önteni az ércályhát. De Vercse Pista azt mondta vót: »Nekem nem kell! Én récét nem veszek!«*” Ugyancsak a „kicsi magyar világban” terjedtek el a vetőgépek, és ekkor kezdődött a burgonya ekével való ültetése, valamint az így kialakított burgonyasorok töltögetőekével való feltöltése is. De ezeket a technikai újításokat kezdetben szintén kételkedve fogadták: „*Az én gyermekkoromba a harmincas évekbe még eke után nem ütették a pityókát. Itt a faluba pityókakapáló ekéje legelőre, azt hiszem, Vitos Gábornak vót Kövesutcán. Apáink ejjsze meg es üttek lenne*

(= agyon is ütöttek volna), *ha meglátták vóna, hogy lóval vagy marhával a pityóka közti bémentünk. Olyan nem létezett! Ezelőtt úgy vélekedtek, hogy az állattal nem szabad a pityókafődre reamenni, s ott tapodtatni. De osztán reajött mindenki, hogy így mégis csak szaporább, s osztán eke után kezdtük rakni a pityókát. Az sorba jött, s a kapálás es könnyebb vót, ha sor vót. Met heába vót sorba, de kapállógép akkor még nem vót. Magyar világba került vót több húzatóeke ide, ami elébb nem es a pityókának, hanem a törökbúzának vót gyártva. Met annak csak kessei vótak, de nem vót hompolója, nem lehetett a sort még feltöteni vele. Osztán a kovácsok csinálták meg a hompolót, a tötögetőt. De eleyen kapállógépet nem tudott mindenki külön venni, hanem hárman-négyen vettünk egyet, s osztán avval úgy közösen kezdtük a pityókát kapálni s húzatni.”*

A kellő tapasztalati háttérrel nem rendelkező újítások mindig kockázatosak is. Kudarcs esetén ezek nem válnak részévé az átalakuló, modernizálódó kultúrának. A kenyérsütő kemence²⁶ fölött *banklábakon* álló régi *sűtő* helyére 1947-ben épített *nyári konyha*²⁷ deszkafedelét apám az 1950-es évek második felében, a katonai munkaszolgálatról való hazatérte után az ottani barakkokon látott és általa megcsodált vékony palacserepekkel cserélte ki, de mivel ezek túl törékenyek voltak, a megoldás nem bizonyult megfelelőnek.

A gazdaságosság, a jobb minőség, a hatékonyság, a jobb időkihasználás olyan motivációk, amelyek végül a hagyomány lerombolásához vezetnek. A régi és új szembenállása végül mindig az újítás győzelmével végződik. És ez a szembenállás sohasem pusztán technikai kérdés, hanem mindig társadalomlélektani probléma is. Kétségtelen ugyanis, hogy a technikai jellegű újítások következtében nemcsak az anyagi világ változik meg, hanem ezzel együtt megváltoznak a tárgyakkal elő emberek társadalmi kapcsolatai is, sőt egymással szembeni attitűdjei is. Ezeket a folyamatokat maguk a tárgyakat használó emberek is érzékelik, és észreveszik az újító változások negatív következményeit is. Ezért van az, hogy ma a régi világ nosztalgikus felidézésének számos megnyilvánulása-

26 Lásd: Tánczos 2023b, 21. kép.

27 Lásd: Tánczos 2023b, 4. kép.

val találkozunk. A szórakoztatóipar mint lehetséges jövedelemforrással számol az elveszített múlt iránti nosztalgiával.

Esetelemzés: egy szekérelő megújításának kudarcos kísérlete

A továbbiakban a hagyományos világ emberének régi tárgyakhoz és az újításokhoz való viszonyát egy hagyományos tárgy megújítási kísérletének értelmezésével próbálom megvilágítani. A 6. számú fényképfelvételen egy összetörött, majd megjavított *szekerelőt* láthatunk, amelyik édesapám *félvágás* (*kicsi*) *szekeréhez* tartozik. (6. kép) Ez a nagyobb szekéralkatrész a részét képező eltörött *ágas* miatt szorult javításra. Az ekkor már idős, 80 éves apám maga próbálta megjavítani a régi szekérrészt, de az a javítás csak úgy-ahogy, inkább rosszul, mint jól sikerült. Évekkel apám halála után egyik sógora, egy ugyancsak idős, hozzáértő ember elítélőleg nyilatkozott a javítási műveletről: „Az *ágasra* az *éha* helyett egy *vas* van felszerelve, s *oldalt* még két valami *vas*. A *párna* ott van rajta, s *erre* jó még a *fürgentyü*. A *likba* belémenyen még a *derékszeg*. Az *ágas* orra es le van törve, ide két *vas* fel van téve, s egy *fa* közepén bé van oda *mókolva*. A *hasított rúdat*, a *mókságot* *reatette*. Evvel *megindulni* életveszélyes! *Terhire* ne *menjen*²⁸, de ez *tiszta tokányolás!* *Hát métt* nem *csináltatott* apád egy *rendes szekere*lőt?!”²⁹ Ez a „szakvélemény” helytálló. Apám annakidején maga sem volt megelégedve javítása végeredményével, ezért ugyancsak „házzilag” hozzáfogott egy teljesen új *ágas* elkészítéséhez, amit az elromlott régi *szekerelőbe* tervezett beilleszteni. Csakhogy az öregséggel járó fizikai gyengeség, valamint a megfelelő szerszámok hiánya folytán ezt a „projektjét” nem sikerült befejeznie. Egy már régebben félig megmunkált, eredetileg minden bizonnyal nem is elő-, hanem utóágasnak szánt jókora bükkfadarabból végül csak az eltörött előágas egyik felét

28 Vallásos-mágikus szemléletet tükröző nyelvi kifejezés, amely a szómágia révén hat. Jelentése: a halottal kapcsolatosan említett negatív dolog, esetleg általa elkövetett bűn, ne legyen terhére a másvilágon.

29 Id. Udvari István (szül. 1939.) közlése. 2022.

sikerült kifaragnia. (7. kép)³⁰ De mivel a szekérral a javítással való próbálkozás közben is nap mint nap közlekedni kellett, ezért egyik szomszédjától kölcsönkért egy teljesen vasból készült, azidőtájt korszerűnek számító szekérelőt, majd miután a saját kísérletei nem sikerültek, meg is vásárolta azt. A „korszerűsödési” folyamat betetőzéseként³¹ végül a régi, fából készült szekérutót is egy kölcsönkért vas szekérutóval helyettesítette, sőt a *félvágás szekér* régi ráfos kerekeit is felfújható *gumikerekekkel* cserélte le. (8. kép) Az ily módon „megújult” jármű 2010-ben működött utoljára, amikor tulajdonosa már 82 éves volt. Úgy tudom, ez volt az utolsó tehénfogat a faluban, sőt talán egész Csíkban.

A szekérelő házi megjavításával való fent leírt próbálkozás kétségkívül beilleszkedik a tárgyakkal szembeni hagyományos, konzervatívnak mondható paraszti magatartásba, ami ebben az időben már kétségkívül erősen anakronisztikus volt. De miről árulkodik ez a kétszer is kudarcba fulladt küzdelem? Milyen volt, hogyan működött ez a magatartás? Milyen lélektani háttér húzódik mögötte?

A választ keresve kézenfekvő arra a tárgyakra vonatkozó fenomenológiai szemléletre alapozni, miszerint minden tárgy magán viseli az idő és a készítője nyomait, azaz materiálisan, fizikailag is leképezi, megjeleníti az őt ért hatásokat, és így szó szerint is kézzel fogható nyoma egy adott emberi viselkedésnek.³² Mindenekelőtt azt kell észrevennünk, hogy a kialakult krízishelyzet mindkét megoldási kísérlete (az elromlott szekérelő megjavításával majd az új alkatrész házi elkészítésével való próbálkozás) egy erős hagyomány követése volt, amely a régi állapot helyreállítását célozta. Apám mintát követett egyfelől akkor, amikor az elromlott régi tárgyat egy ugyanolyan újjal akarta helyettesíteni, másfelől az attitűdjével is, amikor ezt önerőből próbálta megvalósítani. A falu mesterembereit hagyományosan csak olyankor vették igénybe, amikor ezek munkájára valóban szükség volt, azaz rendszerint csak akkor, ha tőlük valamilyen nehezebben elké-

30 Ez a tárgy is látható az előző felvételen (6. kép), együtt a rosszul megjavított szekérelővel.

31 Az átmenet egy korábban közreadott felvételen (Tánczos 2023b, 61. kép) szemlélhető: a *félvágás szekér* hátsó részét még a hagyományos módon fából készült és ráfos kerekekkel ellátott szekérutó, az első részét már a vasból hegesztett, *gumikerekekkel* és *vasrókancákkal* ellátott szekérelő képezi. Az átmenet folyamatához lásd még: Tánczos 2023a, 5. és 6. kép; Tánczos 2023b, 61. és 62. kép.

32 Wilhelm 2016, 75. et passim

szíthető új eszközt rendeltek. A tárgyak javítása a portán élők feladata volt: „Ez-előtt mindenvel nem futtak a mesteremberhez. Ha valamid otthon vót, azt nem vették (= dobták) el, hanem a csűr gerezdjibe felszúrták, s ha valami elromlott, akkor tokányolták meg.”³³ (14. és 15. kép)

Egy-egy ilyen hagyománykövető magatartás mögött mindig az autonóm és szuverén ember áll. („Én örökké úgy szerettem, hogy én valahogy a magam zsírjába süljek meg, hogy ne legyek reautalva senkire.”). A szóban forgó kialakult krízishelyzetben ennek a szuverenitásnak az öregség, a fizikai erő elfogyása és a szerszámhiány szabott korlátot, végül kudarcra ítélve a próbálkozást. Roland Barthes a gyermekjátékokról szóló írásában a saját készítésű hagyományos fatárgyak megmunkálását démiurgoszi teremtésnek nevezi³⁴, vagyis a tevékenységet metafizikai távlatba helyezi. A démiurgosz platóni értelmezés szerint is olyan kézműves mesterember, aki az ideák látható világának megalkotójaként munkájával arra törekszik, hogy formába öntse, megjelenítse a tökéletes ideákat.³⁵ A démiurgosz tehát nem isten, mert az ideát készen kapja, de már nem is ember, mert képes egy isteni ideát megvalósítani. Egy hagyományos szekérelő ideáját is. És ebben az alkotói folyamatban ebben az összetett tárgyhoz tartozó alkatrészek minden darabkája és ezeknek minden négyzetcentimétere számít: a megtervezés, a darabonként különböző faanyagok (fafajták) megválasztása majd előkészítése, a kivitelezés részletei – mind-mind egy démiurgoszi teremtő aktus részei. A 7. számú fényképfelvételen is jól látható, hogy a szekérágasnak szánt, alapos szaktudással kiválasztott fát a végső elkészítés és felhasználás előtt még nyersen megfaragták, majd végül meg is égették, hogy ellenállóbb legyen és hogy kiszáradáskor ne hasadozzon majd meg. Egy-egy ilyen kézműves tevékenység idő- és erőigényes, és – mint minden teremtés – kétségkívül izgalmas. Azért, mert egyedi és egyszeri, valamint mert a tökéletlen megvalósítás, sőt a kudarc lehetőségét is hordozza. Csak egyetérteni tudunk Roland Barthes-tal,

33 Id. Udvari István (szül. 1939.) közlése. 2022.

34 Barthes 1983, 67.

35 Platón 1984. III., *Timaios* 28a.

aki a gyermekjátékok kapcsán megállapítja, hogy a készen vásárolt tárgyak a teremtett tárgytól eltérően mindig unalmasak.³⁶

A hagyományos ember előbb említett szuverenitása régen organikus közösségek keretén belül valósult meg. Közösségi háttér, társadalmi segítség nélkül ez a szuverenitás akkor sem lett volna teljes mértékben érvényesíthető. A fából készült régi szekérelő megújításának két kudarcos kísérletével végül is a teremtő ember szenvedett vereséget. Az első javítási kísérlet után – a hagyományos világ logikával gondolkodva is – apámnak „mesteremberhez” kellett volna fordulnia, és új szekéralkatrészt rendelnie („*Hát métt nem csináltatott apád egy rendes szekérelőt?!*”), csakhogy ekkor már nem volt kihez. Az új évezred első évtizedében ugyanis a környéken már nem volt olyan „mesterember”, aki egy hagyományos szekér faalkatrészeinek elkészítésével és ezek felvasalásával foglalkozott volna. A kialakult krízishelyzetet tehát a modern világban hagyományos módon már nem lehetett megoldani. Amikor a régi világ embere tárgyaival együtt időből kiesetté és ezáltal halálra ítéltté lesz, el kell viselnie ennek a helyzetnek minden gyakorlati és lélektani következményét.

Apám egy olyan munkát akart maga elvégezni, amit ma ún. „szakemberre” bízánk. De ő nem így gondolkodott, mert az ő régi világában mindenki teremtő egyéniségként működött, a demiurgoszi magatartás nem is olyan régen még a világkép természetes sajátossága volt. A mai fogyasztói társadalomban még a „specialista” sem lehet igazi teremtő, mert a sorozatgyártás folyamatában a legnagyobb tudású és legnagyobb tehetségű embernek sincs szuverenitása, egyénisége nem érvényesülhet. A hagyományos világban a személyes alkotásra való törekvés még minden emberben egyformán benne volt, és a teremtő tettekkel való próbálkozás mindenki számára legitim lehetőséget jelentett. A személyesség, az egyediség minden nem ipari eredetű tárgyat jellemzett, akárki is készítette azt. Akkor még nem a köznapi ember teremtő tetteinek legitimitását vonták kétségbe, amint ez ma gyakran megesik, hanem abból indultak ki, hogy a teremtés képességével mindenki rendelkezik, és ez nemcsak emberi jog, hanem erkölcsi feladat is.

36 Barthes 1983, 67.

Ugyanannak a teremtő munkafolyamatnak kétségkívül különböző szintjei és lehetőségei vannak. Régen is nagy különbségek léteztek a hétköznapi tudással, képességekkel rendelkező emberek és a mesteremberek között. Az ácsokat, kovácsokat, kerekéseket, kádárokat, kőfaragókat, asztalosokat, tímárokat egy-egy közösségen belül ismerték és megbecsülték, mert olyan értékes tárgyakat tudtak kiváló minőségben készíteni, amire az emberek többsége nem volt képes. A tisztelet megnyilvánulása volt, hogy még haláluk után is sokáig számon tartották őket, a hátrahagyott tárgyaik révén is emlékeztek a munkájukra: *„Ravasz Mihály vót itt kerekes Szentkirályon s André Feri. Az es nehéz munka vót a kerekes munka. Sorbán Misi apja, Sorbán Mihály pedig kőfaragó vót. Macskakő árkába szaggatták a malomkövet. Itt Tiván pedig Dénes Feri, Legendi Gabi nevelőapja vót kőfaragó. De kovács má nincsen egy se a faluba. Szentimrén még kettő van most es.”*³⁷

Az eltörött szekérelő dolgában kikényszerített megoldás, azaz a vasból készített alkatrész elfogadása majd megvásárlása, kétségkívül költséghatékony és technikailag is megfelelő megoldás volt, de ugyanakkor a tárgytól való elidegenedés és a használati tárgyak személytelessé válásának egyik megnyilvánulása is. A fiatal szomszéd, akitől édesapám a vas szekérelőt megvásárolta, majd a vas szekéruót is kölcsön vette, azidőtájt otthoni mellékkeresetként sorozatban hegesztette ezeket az alkatrészeket, és 400 lejes áron (mintegy 80 euró értékben) árusította azokat. Az ilyen személytelen tárgyaknak a pénzben kifejezhető értékükön és gyakorlati felhasználhatóságukon túl nincs olyan eszmei értékük, amellyel a saját készítésű tárgyak rendelkeznek. A demiurgoszként meghatározott mesterember személyes tudással és személyes munkával létrehozott fából készült tárgyai az ő saját énjének meghosszabbításai. Ezek a tárgyak nem a vásárlás, hanem a befektetett kétkezi munka révén válnak igazán személyes jellegűvé és valódi tulajdonná. Az a világ pedig, amelyik ilyen tárgyakat alkot, emberképű és emberléptékű. A kézműves demiurgoszok valóban életet teremtenek maguk körül. Sokatmondó, hogy a Székelyföldön a tárgyakkal teli belső telkeket az „élet” szóval nevezik meg.

37 Id. Udvari István (szül. 1939.) közlése. 2022.

A személyes és emiatt egyedi tárgyak akkor is őrzik teremtésük emlékezetét, amikor készítőjük vagy használójuk már nem él. A tárgyak látványa, tapintása, hangja, illata képes erőteljesen megidézni valamit a múltból. Az ilyen tárgyakkal találkozó ember ilyesfélét gondol: „Ezek az én tárgyaim, ezek a mi tárgyaink, ezekben ismerek önmagamra.” Természetes, hogy a fontos régi tárgyak emlékezte narratívumokban, a tárgyakhoz kapcsolt emlékek elmesélésében vagy legalább a nyelvi megnevezésükben („nagyapám szekere”, „anyám imakönyve” stb.) igyekszik kiteljesedni. Ezért a tárgyakhoz való személyes, közvetlen viszony nemcsak a tárgyak maradandóságát erősíti, hanem az emlékezés révén a múltat is megteremti. A múlt, ha nem örökít át a jelennek ilyen személyes, egyéniséggel rendelkező tárgyakat, és ezekhez kötődő narratívumokat, teljesen megsemmisül.³⁸ A személytelen tárgyak könnyebben helyettesíthetők, ezért kevésbé alkalmasak arra, hogy a múlt tanúi legyenek.

A világnak ez a valamikori, a hajdani demiurgoszi magatartások által létrehozott egysége megszűnik, amikor a készen vásárolt tárgyak teljesen úrrá lesznek az embereken. Manapság gyakori, hogy az emberek készen berendezett lakásokba költöznek. A fogyasztói társadalomban élő ember idegen a maga környezetében, mert alig vannak olyan tárgyai, amelyekhez valóban köze van, sőt olyan idegen tárgyainak van kiszolgáltatva, amelyeket nem is ért. Az ilyen ember ugyanakkor magányos is: amikor körülöttünk minden eldobható, akkor egy rémisztő metafizikai magánnyal szembesülünk, mert nincs mibe megkapaszkodnunk.

Végül ki kell térnünk az elidegenedés jelenségének egyik legfontosabb fenomenológiai vonatkozására, nevezetesen az anyagiség kérdésére, esetünkben a fa szembenállására a vassal, de legfőképpen a műanyagokkal. Roland Barthes az előbb említett tanulmányában a gyermekjátékok fából készült tárgyai kapcsán ezt írja: „Meghitt és költői ez az anyag, amelynek révén a gyermek állandó kapcsolatban van az erdővel, az asztallal, a padlóval. [...] A fából készült játék mindig lényegi és örökké tart.”³⁹ A fára vonatkozó további pozitív tartalmú jelzőknek, nyelvi kifejezéseknek írásában se szeri, se száma: „a tapintás öröme”,

38 Erről korábban bővebben: Tánczos 2023b. 114–116.

39 Barthes 1983, 67–68.

„emberi gyöngédség”, „szilárdság és meghittség”, „hangja tompa és tiszta”, és így tovább.⁴⁰ Ebben az összefüggésben Barthes „megdöbbentő változásnak” tartja azt a jelenséget, hogy napjaink technikai civilizációjában a meleg, gyöngéd és örök életű faanyagokat a „durva és higiénikus” műanyagok, valamint a „sebet ütő”, „vegyileg hideg” fémek helyettesítik, amelyek „rövid életűek” és haláluk után nincs semmiféle utóéletük.

A hagyományos paraszti kultúrában zajló lassú változásokat előbb a fából készült tárgyak megvasalásával, vasrészekkel való megerősítésével példáztuk. Azonban amikor ezek a változások történtek, a vas a fából készült tárgyakkal még csak kis részét alkotta, és csak ott került alkalmazásra, ahol a „vegyileg hideg”, „sebet ütő” (Roland Barthes jelzői) erős fém erejére valóban szükség volt, például ekék, boronák, járomvasak, fejszék, fahúzó csákányok stb. esetében. (16. és 25. kép)⁴¹ Ekkor még, egy eredendően faanyagokra épülő kultúrában, a vas nem vált még a világtól való elidegenedés, a világban való otthontalanság eszközüvé. Fenomenológiai, sőt metafizikai vonatkozásban is sokatmondó, hogy ebben a hagyományos népi kultúrában a legnagyobb tisztelettel, sőt szeretettel beszélnek az erdőről, mint olyan közegről, amely az itt élő emberek létezésének feltétele: „Nekünk az erdő vót az élet. [...] Régen itt a hegyeken őserdők vótak, azokba az erdőbe nőttünk mü fel, azokból az erdőkből éltünk, de azok a nagy erdők nincsenek meg má, most a bükkcsenger veszen fel mindent. Az erdőnek nekiestek, s má rég, hogy eszik. [...] Letarolták a fenyőerdőköt, s most maradtunk a semmivel, most má rájuk a kujukunkot, ittmaradtunk a csutakokkal. S még most es nyesik az erdő ódalát. Ó jaj, ha a szegény erdő sóhajtani, sírni tudna! Mit vágtak engemet, s még most es nyesik az ódalamat! Elege van az erdőnek!” (30. kép)

Mit tehetünk a múlt romjaival?

Jean Baudrillard *A tárgyak rendszere* című nagy hatású könyvében kifejti, hogy a hagyományos világban a tárgyak iránti tisztelet vallásos dimenziót kapott, mert

40 Úgy vélem, a barthes-i gondolat igazságát a fából készült tárgyokról készült fényképek is igazolják. Lásd: 3–7., 9–13., 22–24. kép.

41 Lásd még továbbá: Tánczos 2023b, 56–60. kép.

ebben a világképben a tárgyak örök értékeket testesítettek meg.⁴² Ma számunkra a saját idejükből kiesett, értelmezésük vallásos dimenzióját elveszített, de még közöttünk jelen lévő tárgyak inkább kihívást, sőt feladatokat jelentenek. Mindenekelőtt azért, mert ezek a fölöslegessé vált tárgyak megtöltik, elfoglalják azokat a tereket, amelyeket legtöbbször más célokra akarunk felhasználni. Halálra vannak ítélve tehát. Mivel már nincsen szükség rájuk, ha elromlanak, már nem újítjuk meg őket, vagy nem helyettesítjük őket ugyanolyan tárgyakkal. Az emberek még a tárgyak működtetéséhez szükséges technológiai tudást is elfelejtik, és így előfordul, hogy egy adott tárgyat akkor sem tudnak használni, ha az történetesen még nem pusztult el. Leghamarabb a bonyolultabb, már nem használat tárgyakra vonatkozó tudás felejtődik el: „*Most meglőhetnék akár melyik fehérnépet, hogy az osztovátán egy nyistet megkössön. Még a bégóást es! Még akkor ezelőtt se tudta mindegyik!*”⁴³

A kiselejtezés a hagyomány tárgyaitól való megszabadulás radikális módja. A modernizálódó falvakban az elmúlt évtizedekben tárgyak tömkelegét pusztították el, legtöbbször azért, mert szükség volt az általuk elfoglalt terekre. („*Nálunk es vót sokféle. Járom s sokféle, ami nem es kell. De Andri, az öcsém mindent de mindent esszevágott. Nála olyan tiszta a padlás, hogy nincs semmi. Például osztovátát, jarmat vagy szekerelöt vagy utót, mindent esszevágott. S a vasat az ócskavasba. Mindent! Andrinál egy karódarabot nem kapsz, ha valamire kell.*”⁴⁴) A kiselejtezés a használati tárgyak esetében végérvényesen szokott történni, hiszen ezek a tárgyak általában csak egyetlen művelet elvégzésére alkalmasak. Az élvezeti cikkek vagy a vallásos szimbolikus, esetleg esztétikai jelentéssel is bíró tárgyak ezzel szemben időben tartósabbak, és selejtezésük terén az emberek engedékenyebbek.⁴⁵ Georg Kubler amerikai művészettörténész *Az idő formája* című munkájában arról értekezik, hogy a változatlan állandóságra, a biztos metafizikai alapokra törekvő hagyományos ember a tárgyak

42 Baudrillard 1987, 18.

43 Id. Udvari István (szül. 1939) és Udvari Istvánné Gál Erzsébet (szül. 1944) közlése. 2022.

44 Ugyanők.

45 Kubler 1992, 124–125.

eldobását még barbár, civilizálatlan magatartásként értékelte.⁴⁶ Ez a megőrző szemlélet régen még a csekélyebb értékű tárgyra is kiterjedt, azaz azokra is, amelyeket a kutatók ma azért értékelnek, mert egy-egy élethelyzet vagy egy-egy viselkedési mód hiteles dokumentumait látják bennük. (18–21. kép)

Az itt vizsgált tárgyak némiképp kivételesek, hiszen ebben a tárgyállományban még nem került sor radikális pusztításra. A tárgyak korábbi tulajdonosai is inkább a megőrzésre törekedtek, így a végbement változások inkább a tanulmány első felében leírt spontán folyamatok eredményei voltak, azaz olyan természetes jelenségek, amelyek jobbra az ipari termékek fokozatos elterjedésével magyarázhatók. A tárgyak többsége relikvia-szerűen maradt meg, úgy, hogy előbb a funkciójukat, majd magukat a használóikat is elveszítették.

A védelem nélkül maradt tárgyak maguktól is elpusztulnak (szú, moly, rozsdás, elkorhadás stb.), de további létük mégis leginkább az emberektől függ. Magam apám tárgyainak örököseként kialakítottam egy saját viszonyt ezekhez a tárgyakhoz, ami természetesen különbözik attól, amely apám és tárgyai kapcsolatát hajdan jellemezte, és eltér attól is, ahogyan ma egyes más emberek viszonyulnak ezekhez az elárvult tárgyakhoz. Számomra ez a rám maradt tárgyi világ elsősorban múzeumi tárgy és emléktárgy funkciókkal rendelkezik. Ez még azokra a tárgyra is áll, amelyeket olykor továbbra is rendeltetésszerűen használók (például kaszálás, kapálás, favágás stb.). De közben tudatában vagyok annak, hogy ezek a tárgyak voltaképpen már halottak, valós léteik lezárult, és létezésük idővonalán egy másik korszak kezdődött el. Egy múzeumi tárgy értelmezési kerete pedig teljesen más, mint egy élő tárgyé. Az új múzeumi funkciók a tárgyak új életében leltározást, tárgyleírást, tárgytörténet-gyűjtését, állományvédelmet, sőt a lehetőségek függvényében felújítást is feltételeznek.

Mindez azonban csak ebben az intellektuális múzeumi paradigmában egyértelmű. A tárgyra vonatkozóan továbbra is létezik az a gyakorlatias paradigma is, amely azt feltételezi, hogy ezek a tárgyak nem haltak meg, hanem továbbra is őrzik azokat az értékeket, amelyekkel régi, valós életükben rendelkeztek. Ebben a régi paradigmában a tárgyak új múzeumi paradigmája értel-

46 Kubler 1992, 120–122.

mezhetetlen. Így egyes kevésbé értékesnek ítélt tárgyak mintegy közkinccsé lesznek, és új tulajdonosokra tesznek szert („neki már úgysem kell”), vagy pedig kiselejteződnek („már nem jó semmire”). Előfordul, hogy értékesebb vagy értékesebbnek vélt tárgyaknak rejtélyesen nyomuk vész, de a leggyakoribb az, hogy valakik mintegy saját örökségüknek tekintve, végleges használat céljára elkérik ezeket a tárgyakat. Egy kerítésen betekintő falubeli férfinak a fémből készült malátás ládára lett volna nagy szüksége, az újévi házszenteléskor a pappal járó szomszéd ministráns gyermekek, az ún. „csengettyűsök” a marhák nyakába tett csengettyűkre tartottak igényt, a félvágás szekeret pedig egy idős szomszéd azért kérte magának, mert ez az övénél jóval könnyebb („az utaját jobban el bírnám vetni”), a csűr oldalára akasztott *egyed járom* valakinek fiatal *előhasú tehene* betanítására, járomba fogására lett volna éppen alkalmas, és így tovább.

A múzeumi perspektíva azonban nem tolerálhatja a tárgyakhoz való másféle viszonyulásokat. Mindezeket a kéréseket kénytelen voltam megtagadni, sőt az állományvédelem érdekében minduntalan kényszermegoldásokra kényszerültem. Ilyen volt például az is, hogy a puszta megőrzés érdekében sok tárgyat el kellett mozdítanom eredeti helyéről, noha közben jól tudtam, hogy ezek a saját helyek a tárgyak önazonosságának szerves és fontos részét képezik. A használat vagy a tárolás helye ugyanúgy része egy-egy tárgy identitásának, mint a tárgy többi jellemző tulajdonsága (anyaga, formája, mérete, színe stb.). A hely megváltoztatása – előbb szó volt a régi csűr átfordításáról, a nyári konyha (*sütő*) terének megnövekedéséről stb. – egyértelműen utal a funkció megváltozására. Ha pedig a radikális változások során egy tárgy teljesen elveszíti eredeti helyét, terét (pl. múzeumba, tájházba kerül, használati tárgyból emléktárggyá válik stb.), ez azt is jelenti, hogy elveszíti egyediségét is. A gabonásban egy polcra feltevére találtam egy középen kifúrt kerek követ (27. kép), ami valamikor őrlőkö lehetett, de a családban több generáció óta már csak a nyomtatókö szerepet töltött be egy pincebeli káposztáskád tetején. Ez a tárgy akkor halt meg teljesen, amikor ezt az új, másodlagos funkcióját is elveszítette, és a káposztáskád tetejéről egy polcra került. Egyes szerencsésebb régi tárgyak, megváltozott használati funkciót kapva egy ideig még életre kelnek és dacolnak a pusztulással. Egy nagyon régi malomkő az istálló bejárata elé helyezve kapott új szerepet (29. kép), a kutyaól

a még megmaradt néhány tyúk tojóhelyévé változott (21. kép), a fonókerékre rá-szereltek egy köszörűkövet stb.

Az élő tárgyak mindig személyesek, tehát antropomorfofok, a kiállított múzeumi tárgyak pedig személytelenek. Utóbbiak épp azért halottak, mert elvesztették azt az egyéni koncepciót, ami létüknek valaha értelmet adott, és ami egymáshoz való viszonyukat is meghatározta. Jean Baudrillard a polgári enteriőrök berendezéséről szólva megállapítja, hogy a nagycsaládon belüli személyes viszonylatok egyetlen kiegyensúlyozott tárgyegyüttesbe integrálódnak és abban jelenítődnek meg. A tárgyak épp a személyesség révén válnak környezetük házi szellemeivé. Az itt lévő bútoroknak és tárgyakkal elsősorban az a funkciójuk, hogy megszemélyesítsék az emberi kapcsolatokat, hogy benépesítsék a közös teret, és hogy lelkük legyen.⁴⁷ Nos, az ilyen fajta személyességet, antropomorfiát jelleget, és az ebben megnyilvánuló erkölcsi dimenziót a múzeumban kiállított tárgyak óhatatlanul elvesztik.

Amint látjuk, magam gyakorlati szinten is szembesültem a muzeológusi paradigma alapvető és ugyanakkor feloldhatatlan ellentmondásával: a tárgyakat eredeti állapotukban, sőt puszta létükben csak múzeumi körülmények között lehet megőrizni, de ez csak úgy valósítható meg és tartható fenn, ha megszüntetjük a tárgyak eredeti élő kontextusát. Egy múzeumi beavatkozás már azzal is hamisít, ha megmentésükkor máshová helyezi át a tárgyakat. Márpedig a múzeumi kiállítások terei soha nem az eredeti helyszíneken jönnek létre, és ezek a terek korlátozottak. A hely géniuszának tiszteletben tartása művi környezetben nem lehetséges. A múzeumi tárgyra teljesen másként tekintünk, mint a maguk természetes környezetében élő tárgyra. Ha egy tárgyat elmozdítunk az eredeti helyéről, az már nem ugyanaz a tárgy. Ha a csűr oldalának gerendái közé beszúrt kisebb-nagyobb vas- és fatárgyakat a rendezés során csupán egyetlen gerendasorral helyezem feljebb vagy alább, máris hozzájárulok értelmüktől való megfosztásához. (14. és 15. kép)⁴⁸

47 Baudrillard 1987, 17–18.

48 Lásd még: Tánczos 2023b, 51. kép.

Az itt vizsgált tárgyak egy része még mindig az eredeti helyén van, sőt vannak közöttük még használatban lévő, azaz csak félig halott tárgyak is. A tárgyak haldoklása valahol az élet és a reprezentáció köztes terében zajlik. Utóbbi múzeumi mumifikációval, előbbi pedig fizikai elpusztulással fenyeget. Ezt a paradoxont nem lehet feloldani. Azok a múzeumi kísérletek, amelyek élőként próbálnak feltüntetni már meghalt tárgyakat, a maguk rafináltságában származásuk, olyanok, mint a hullafodrások próbálkozásai.

Az a törekvés, hogy az élő jelen részévé tegyük a hagyományos tárgyakat, egyidős a ezek pusztulásának felismerésével. Az európai és a magyar értelmiség a 19. század végén, de hangsúlyosan a századfordulón kezdett azzal próbálkozni, hogy a néphagyomány bizonyos tárgyaira ne csak mint múzeumi örökségre tekintsen, hanem az élet részeként is megőrizze azokat. Erdélyi vonatkozásban olyan folklorizmus jelenségekre gondolhatunk mint az 1930 táján megjelenő ún. „szőttesmozgalom”, a Kós Károly nevével fémjelzett népi építészeti és lakberendezési stílus terjedése, majd újabban a sajátos tárgyhasználatot is feltételező táncázás életforma, magatartás, és így tovább. A hagyomány tárgyainak élő felhasználására való törekvés szelektív jellegű, általában csak a szépnek és ugyanakkor valamilyen tekintetben hasznosnak minősülő tárgyak revival jellegű felhasználására terjed ki, a kevésbé szépnek vélt hétköznapi tárgyakat ezek a mozgalmak rendszerint nem igyekeznek megmenteni.

Az örökül kapott saját székellyföldi telkemen egy revival szemlélet jegyében újíttam meg a gémeskutat (kicseréltem a letörött kútgémet, a pléhveder helyett tölgyfából készítettem el merítővedret (1., 16. és 17. kép), újratapasztottam a *nyárikonyha* ércályháját (26. kép)⁴⁹, kijavítottam egyes szerszámokat, próbáltam kezelni, megerősíteni és így még ideig-óráig éltetni a tájjellegű öreg gyümölcsfákat. Közben megállapítottam, hogy a teljes általam öröklött tárgyalomány valamiféle köztesség állapotában van: a már biztosan egészen halott tárgyak mellett vannak csak félig halott, azaz részben még élő tárgyak is, sőt olyanok is, amelyek ma is a régi életüket élik tovább. Az élő tárgy és a múzeumi tárgy határvonalát nem mindig lehet határozottan megállapítani.

49 Lásd még: Tánczos 2023b, 23. kép

A múzeum mindig az idő megállításával próbálkozik. Nagy kérdés az, hogy ezt miért teszi. Egyik ilyen cél a múlt megismerése lehet, ami a múlt megőrzését feltételezi. Reinhart Koselleck értelmezésében a tárgyakban megragadható a történelem „időtapasztalata”, és így a múlt tárgyai az elképzelt jövő kiindulópontját jelentik.⁵⁰

A múzeumi reprezentáció mögött meghúzódó nosztalgianak mélyebb lélektani vonatkozásban vallásos-mágikus háttere van: hiszünk abban, hogy a régi tárgyak egy olyan elveszített világképet és hozzá tartozó ugyancsak elveszített életvilágot jelenítenek meg, amely a mai ember számára is alternatívát jelenthet.

A régi tárgyakkal teli épületeket és a hozzájuk tartozó csíkszentkirályi telket szemlélve óhatatlanul az a gondolat merül fel az emberben, hogy valahogy életszerűen kellene megőrizni ezt az életteret. Csakhogy ez természetesen lehetetlen. Az élet és annak reprezentációja elkülönülnek egymástól, sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem lehetnek egymással azonosak. Az élet magában hordja a változást, a keletkezést és az elmúlást, a múzeumi reprezentációk pedig mindig halottak. Egy-egy reprezentáció – és itt nemcsak a múzeumi, hanem a tudományos, a művészi reprezentációkra is gondolok – a maga törvényei szerint csak utánozni, felidézni vagy újra megkonstruálni tudja az életet, de soha sem válhat azonossá az általa megjelenített élettel.

„A mi életünk egy múzeum” – jelentette ki édesapám nem sokkal halála előtt, és ezt a kijelentést nem büszkén, hanem ironikusan tette. Az irónia helyénvaló voltáról, az önmagát beteljesítő jóslat igazságáról akkor győződtem meg valóban magam is, amikor apám 2011-ben kezdődött betegségével, majd 2016-ban bekövetkezett halálával az ő élő tárgyai valóban és megfellebbezhetetlenül mumifikálódtak. Azok a tárgyak, amelyeket addig használt – a gazdálkodás eszközei, a szerszámok, a belső lakberendezés sok tárgya, az öltözeti darabok stb. – mind-mind olyan élettelen „régiségekké” lettek, amelyeknek csak a skanzenek számára vagy valamiféle etnobiznisz vonatkozásában lehet eszmei vagy akár pénzben is kifejezhető értékük. A „régiséggé” válás illetően felértéke-

50 Koselleck 2003.

lődését néprajzi gyűjtőútjaim során máshol magam is sokszor megfigyeltem. Moldvában még az is előfordult velem, hogy adatközlőim magáért a kivesző-félben lévő magyar – ott „csángósnak” nevezett – beszédért is pénzt kértek, amikor látták, hogy magnóra szeretném venni azt, amit elmondanak.

Az etnobiznisz érték- és jelentéstulajdonításaival természetesen nem lehet egyetérteni, csak vizsgálat tárgyává lehet tenni ezt a jelenséget. A néprajzi tárgyak muzeologizálással kapcsolatban pedig magában a szakirodalomban is sorjáznak a kérdőjelek. A múzeumi reprezentáció mindig szelektál, számára csak bizonyos tárgyak értékesek. Mivel a muzeológus a megrendezett kiállítással mindig el akar mondani valamit, ezért saját koncepciója szerint használja fel a tárgyakat, következképpen ezek valamiféle múzeumi metamorfózison mennek át.⁵¹ A koncepciónak alárendelt szelekció végeredménye pedig mindig sokkal szegényebb a valóságnál. Előnye viszont, hogy legalább érthető. Ezt az érthetőséget a múzeumlátogató el is várja, hiszen a megértés ilyen leegyszerűsítéseken alapul. Egy jól megszerkesztett kiállítás esetében a reprezentációnak egyszerűnek kell lennie, mert az élet valósága mindig bonyolult, nehezen érthető, következképpen nehezen is közvetíthető. Az élet összes tárgyát nem lehet megőrizni, mert a „főlősleges” tárgyak csak zavarják a kiállítási koncepciót. Az élet és reprezentáció szembenállásának dilemmája tehát ezen a ponton is feloldhatatlan. Tudomásul kell vennünk, hogy a múzeumi reprezentáció eltakarja épp azt a valóságot, amelynek valamely részletét megjeleníteni szándékozik.

Gyakran épp a szóban forgó érthetőségre való törekvés jegyében következik be az is, hogy a muzeológus valamiféle eszményített múltbeli állapotot jelenít meg, és az előbb már tárgyalt „etnográfiai jelenbe” ragadja a k szelektált tárgyait, miközben nincs tekintettel a tárgyak életének valós idővonalára. A múzeumlátogatónak könnyebb „megértenie” egy ilyen kimerevített (és leggyakrabban esztétizált) állapotot, mint valóban – idézőjel nélkül – megértenie a történelmi változások tárgyakba sűrített bonyolult összefüggéseit. A múzeumok ezért is rákényszerülnek arra, hogy megszüntessék a kiállított tárgyak eredeti kontextusát. Nemcsak azért, mert a teljes kontextus megőrzése lehetetlen, hanem a meg-

51 A tárgyaknak erről a múzeumi metamorfózisáról lásd: Gazda 2008, 17.

ismerés illúziója miatt is, amelyet maguk a látogatók is igényelnek. A nosztalgia jegyében felújított népszokások (pl. hagyományos lakodalmak, aratókalákák stb.) szervezői, ha akarnák, sem tudnák a teljes paraszti életvilágot rekonstruálni, amelynek keretében az illető népszokásra sor került, de nem is törekednek erre, a valóság ugyanis mindig bonyolult, és csak az illúzió az, ami egyszerű, érthető és nem mellékesen szép is. A hagyományos életvilág egy-egy összetett jelensége pedig eltűnik az időben a hozzá tartozó, azt kifejező és jellemző tárgysorozatokkal⁵² együtt.

A faanyagok pozitív – Roland Barthes által szuggesztív módon leírt, előbb már említett – emberi érzékelésére is visszautalva, végezetül megjegyzem azt is, hogy ha egy tárgy múzeumi környezetbe kerül, fenomenológiai érzékelhetősége is rendkívül korlátozottá lesz. Legföljebb látható – mondjuk egy üvegvitrinben nézzük szépen megvilágítva, saját tükörképünkkel együtt, esetleg egy szalagkorlát mögött stb. –, de már nincsen tapinthatósága, hangja, íze vagy illata. Akik egy nosztalgia jegyében az elveszített néphagyomány gyakorlati megidézésével próbálkoznak, ezt épp arra hivatkozva teszik, hogy a múlt fenomenológiai érzékelése így újra lehetségessé válik, csak hogy ez valójában soha nem következik be.

Az általam itt felvetett kérdésekre magam sem tudok megnyugtató válaszokat adni, következésképpen megoldásokat sem tudok javasolni. A reprezentáció reprezentáció voltát el kell fogadni, a meghalt tárgyakon nem lehet az élő tárgyak életét számon kérni.

Megjegyzem végül azt is, hogy a meghaló tárgyak és tárgyegyüttesek vizsgálatának és megőrzésének a fentiekén kívül más módozatai is vannak. Maga a néprajztudomány is különböző paradigmákat kínál, amelyek széles skálán helyezhetők el a leírástól és az adatbázisépítéstől kezdve a leírt tárgyak filozófiájáig. A művészi reprezentációk pedig, akár az írott szóra, akár a vizualitás médiumaira (fényképek, filmek, online internetes felületek) alapoznak, a tárgyak megidézéséhez és művészi megőrzéséhez a múzsákat, és a múzsák anyját, Mnemoszünét, az emlékezés istennőjét hívják segítségül.

52 Georg Kubler elmélete szerint a tárgyak történetileg változó sorozatokba szerveződnek, amelyek a tárgyak egymáshoz való viszonyai és bizonyos formai kritériumok alapján jönnek létre. Kubler 1992, 23. et passim.

IRODALOMJEGYZÉK

- Barthes 1983.** Barthes, Roland: *Mitológiák*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Baudrillard 1987.** Baudrillard, Jean: *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Budapest, 1987.
- Fejős 2003.** Fejős Zoltán: Tárgyak az időben. In: Uó: *Tárgyfordítások*. Néprajzi Múzeumi Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003, 83–91.
- Gazda 2008.** Gazda Klára: *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány*. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2008. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 4.)
- Kádár 1993.** Kádár Zsombor: Székelyföldi erdészet- és fatörténeti jegyzetek. *Erdészettörténeti Közlemények*, 11 (1993). 1–230.
- Koselleck 2003.** Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő*. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Budapest, 2003.
- Kubler 1992.** Kubler, George: *Az idő formája*. Megjegyzések a tárgyak történetéről. Gondolat, Budapest, 1992.
- MNL 1977–1982.** *Magyar Néprajzi Lexikon*. I–V. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Paládi-Kovács 2003.** Paládi-Kovács Attila: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2003.
- Pina-Cabral 2000.** Pina-Cabral, Joao de: The ethnographic present revisited. *Social Anthropology*, 8 (2000). 3. 341–348. Online: <https://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/48144/1/JPC%20Ethnographic%20Present.pdf> (A letöltés időpontja: 2024. augusztus 21.)
- Platón 1984.** *Platón összes művei*. I–III. Európa Könyvkiadó, Budapest (Bibliotheca Classica)
- Tánczos 2023a.** Tánczos Vilmos: Egy csiki parasztgazdaság tárgyai és a tárgyakkal kapcsolatos nyelvi kifejezések (igavonás, teherszállítás, szántás). In: Bíró Csilla-Nagy Dóra (szerk.): *A Magyarorsággkutató Intézet Évkönyve 2022*. Budapest, Magyarorsággkutató Intézet, 2023. 447–479. (A Magyarorsággkutató Intézet Kiadványai) doi.org/10.53644/mkie.2022.447

- Tánczos 2023b.** Tánczos Vilmos: Hogyan idézik a tárgyak a múltat? Egy csíki gazdaság példája. In: Dóka Krisztina (szerk.): *Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2023. 105–196. doi.org/10.53644/mki.multidezo.2022.105
- Varga 1972.** Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914.* Tanulmányok. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. I. 267–348.
- Wilhelm 2016.** Wilhelm Gábor: *Antropológiai tárgyelmélet.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 2016. (Tabula Könyvek 13.)

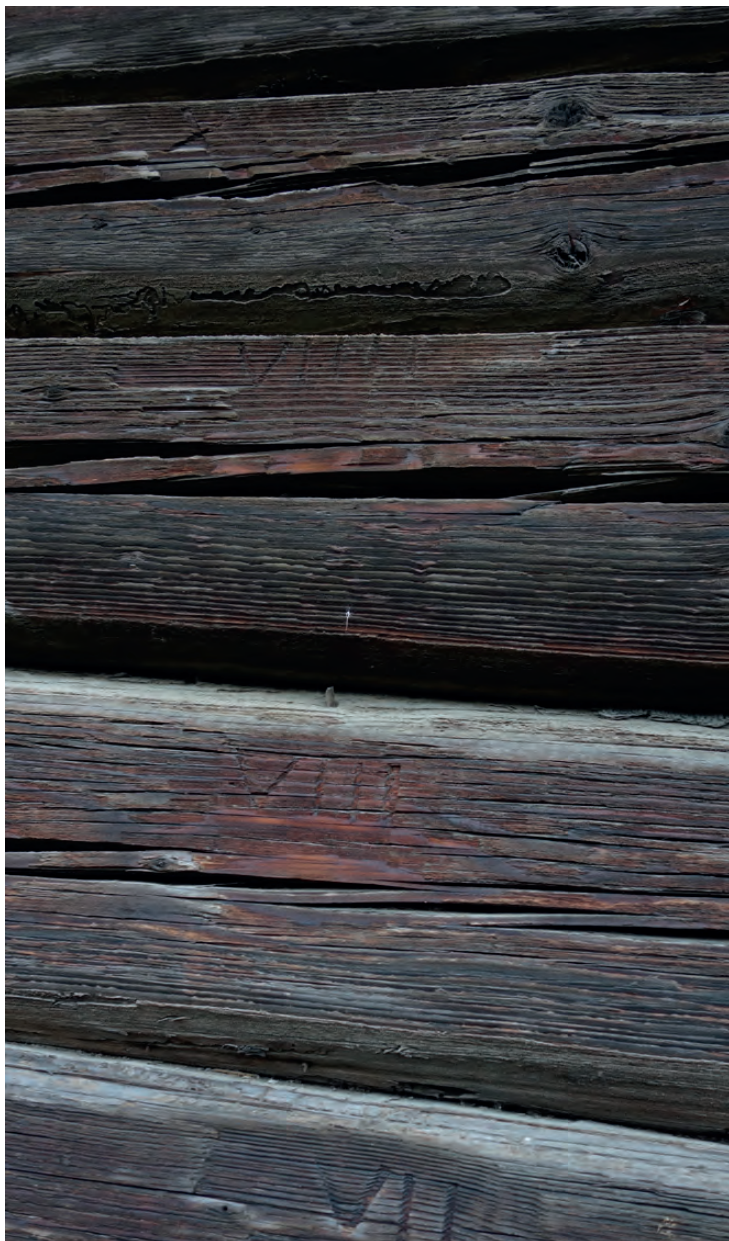
Képmelléklet



1. kép. A telek (*besső*) és épületei.



2. kép. A *csűr* és az istálló, a *hátussó udvar*. Az 1895-ben teljesen fából készült *csűr*t 1964-ben átépítették, és a telek irányába fordították, de eredeti formáját és méreteit megtartották. Az épület részét képező istálló kőből és téglából készült el, a régi *zsëndely* helyett az új épületet cseréppel fedték be.



3. kép. A csűr boronafalának gerendáit az átépítéskor megszámozták, hogy az épület szerkezeti elemeit eredeti formájukban megőrizték.



4. kép. A csűrkapu. A kapu hevedérei kívül vannak, hogy a csűrben bent cséphadaróval végzett kézi csépléskor a gabonamagvak a kapu belső sima felületéről a csűr közire pattanjanak vissza.



5. kép. Csonka, törött cséphadaró a csűr padozatán. A padozat deszkáit szorosan illesztették egymás mellé, hogy csépléskor a gabonamagok a csűr közin maradjanak.



6–7. kép. Egy rosszul megjavított *szekerelő* és egy majdani új ágas egyik felének szánt bükkfadarab. A nyersen megfaragott szekéralkatrészt szalmával megégették, hogy erősebb legyen és ne hasadozzon.



8. kép. Gumikerekű félvágás szeker, vasból hegesztett szekerelő.



9. kép. Szekér- és szánalkatrészek.



10. kép. Ráffal behúzott szekerkerekek, javításokkal.



11. kép. Házilag megjavított szekerkerek.



12. kép. Fészünyekek a favágón.



13. kép. Göreblyefejek a kertnek támasztva.



14. kép. A csűr gërezdjibe felszúrt tárgyak.



15. kép. Tárgyak a csűr ódalán.



16–17. kép. A *gémeskút* összeomlott régi favedrének vasazata és a kádárral tölgyfából (*cserefából*) újra elkészítettett *kútvider*.



18. kép. Az istállóbeli *ganyéhányás* pusztuló szerszámai.



19. kép. A tehénfejés és állatgondozás istállóbeli eszközei az istállóajtó előtt.



20. kép. *Disznyófogó. Disznyóölés*kor a dróthurkot az állat szájába tették, majd a fogára szorították, így húzva ki a *disznyópajtából*.



21. kép. *Kutyapajta a csűr sarkánál a tetején patkányütővel.*



22. kép. Pókhálólepte kettősjárom az istálló hídlásán.



23. kép. Tárgyak a nyárikonyhában: szita, küpillő, disznyóhólyag (túró tárolására szolgál), légely (vizet vagy tejet szállítottak benne) és túrósdézsza. A küpillőbe a disznyóléskor készített csavarthús füstölésére szolgáló, vékony spárgával (siritett cérnával) átkötött pálcakötegek vannak beleállítva. A fából készült tárgyakon fémabroncsok vannak.



24. kép. Megomlott *káposztáskád* fémabronccsal.



25. kép. Szekérjavításhoz szükséges *vaszat*.



26. kép. Ércfűtő és érclábos a nyárikonyhában.



27. kép. Régi őrlőkő. Utolsó funkciója az volt, hogy a pincebeli káposztáskád tetején lévő deszkák *nyomtatéka*ként használták.



28. kép. Régi *malomkő* az istálló bejárata előtt. Rajta törött *kővállu* és a tehének által kinyalt *bogsó* darabja.



29. kép. Istállóajtó napmotívummal, előtte régi *malomkő*. A kő közepén lévő *likat* bebetonozták.



30. kép. „Nekünk az erdő volt az élet.” Juhászok és erdőőrök a Dél-Hargitán, Büdös tartományában 1946-ban. Középen Tánczos Mózes (1889–1950) nagyapám, a telek tulajdonosa.

TEISZLER ÉVA

I. KÁROLY MAGYAR KIRÁLY ÉS FELESÉGE, ERZSÉBET KIRÁLYNÉ KETTŐS- ÉS GYŰRŰSPECSETJEI

KIVONAT: A történeti és művészettörténeti szakirodalom I. Károly (Róbert) magyar királynak (1301–1342) három kettős- és két gyűrűspecsetjét, utolsó feleségének, Łokietek Erzsébetnek pedig egy gyűrűs- és egy kettőspecsetjét tartja számon. A jelenlegi írás ezek készítésének hátterével és a házaspár korábban nem nyilvántartott pecsetjeivel foglalkozik.

KULCSSZAVAK: I. Károly magyar király, Károly Róbert, Łokietek Erzsébet magyar királyné, Martell Károly, IV. Béla magyar király, V. István magyar király, kettőspecset, gyűrűspecset, közeppecset, királyi pecset, királynéi pecset, ellenpecset, sigillum duplex, sigillum anulare, sigillum mediocre, contrasigillum, cancellária

ÉVA TEISZLER

DOUBLE AND RING SEALS OF KING CHARLES OF HUNGARY AND HIS WIFE QUEEN ELISABETH

ABSTRACT: Historical and art-historical literature records three double and two ring seals of King Charles I (Róbert) of Hungary (1301-1342) and one ring and one double seal of his last wife, Elizabeth of Łokietek. The present paper deals with the background to the making of these seals and the couple's previously unrecorded seals.

KEYWORDS: Charles I of Hungary, Charles Robert, Elizabeth of Łokietek Queen of Hungary, Charles Martel, Béla IV of Hungary, Stephan V of Hungary, double seal, ring seal, middle seal, royal seal, queen's seal, counter-seal, sigillum duplex, sigillum anulare, sigillum mediocre, contrasigillum, chancellery

Bevezetés

I. Károly (Róbert) magyar király kettős- és gyűrűspecstjeit Gárdonyi (Grünn) Albert vette számba az 1900-as évek elején, meghatározva ezek használati idejét is. Gárdonyi állapította meg azt, hogy első Anjou uralkodónk három nagypesctet, valamint egymást követően két gyűrűspecstet használt, felesége, Erzsébet királyné pedig egy nagy- és egy gyűrűspecstet.

Gárdonyi és az ő nyomán Kumorovitz Lajos Bernát volt az, aki a *sigillum secretum* felirattal ellátott királyi középpecstet vizsgálatára aránylag nagy hang-

súlyt fektetve felvázolta a Károly-kori uralkodói pecséthasználat jellemzőit, valamint az ezzel szorosan összefüggő kancelláriai működést, illetve annak reformjait, alapjaiban véve a mai napig elfogadott és érvényes módon.

Több, az Anjou-kori pecséthasználat részkérdéseivel foglalkozó tanulmány azonban nyilvánvalóvá tette, hogy e megállapítások legalábbis részleteikben pontosíthatók, pontosítandók, és azt is, hogy I. Károly korának pecséthasználatával kapcsolatban még nem tisztázott világosan minden kérdés.

Gárdonyi szfragsztikai megállapításaira, továbbá a történettudomány általános fejtegetéseire – érthető módon – a művészettörténetírás is alapozott, különösen Károly első és második nagypecsétjének hazai párhuzamait kutatva.

A jelen tanulmány Károly első nagypecsétjét illetően a hazai párhuzam kérdéséhez, második nagypecsétjét illetően a keletkezési okok magyarázatához kíván hozzászólni, míg Károly és felesége gyűrűspecétjei kapcsán a Károly-kori kancelláriai működés újragondolásának szükségességére szeretné felhívni a figyelmet.

I. Károly és IV. Béla első kettőspecétjének kapcsolata

I. Károly első nagypecsétje használatba vételének a kezdeteire vonatkozóan Gárdonyi nyomán¹ a mai napig általánosan elfogadott az az I. (Nagy) Lajos király 1360-as években használt megerősítő záradékainak² információira alapozott nézet, amely szerint Károly első nagypecsétjét a királlyá koronázása óta használta,³ ez alatt pedig az első koronázást⁴ kell érteni, mert bár Ká-

1 Gárdonyi 1907, 34–35.

2 I. Lajos király megerősítő záradékaira nézve lásd Grün 1901.

3 „Mi tehát előre gondoskodván afelől, nehogy pecsétünknek ily módon történt elvesztése miatt alattvalóink jogaira nézve a jövőben veszély támadhasson, magunk számára két példányban új pecsétet metszettünk és elrendeltük, hogy ezt minden kiváltságlevelünkre és néhai Uratyánk Károly királynak is, a megkoronázása idején metszett, de ugyan általa (mivel úgy tapasztalták, hogy igen sok hűtlenséget követtek el vele) megsemmisített előbbeni; valamint a Havasalföld vidékén véletlenül elveszett második pecsété alatt keltekre is, a mondott három pecsét mellé odailleszszék.” (I. Lajos király 1360-as években használt megerősítő záradékának részlete – Tripartitum II. rész 14. cím, 23. §.; Werbőczy 184.)

4 I. (Anjou) Károly első koronázására vonatkozóan legutóbb lásd Zsoldos 2009. és Kádár

roly kényszerűen három alkalommal is átesett a királyavatási szertartáson, saját uralkodási idejét 1301. január 1-től számította,⁵ első nagypecsétje oklevelein 1302-től fogva mutatható ki,⁶ így tehát ennek a *sigillum*nak az alkalmazását az 1301. évtől kezdődően kell valószínűsíteni.⁷

Radvánszky Béla 1879-ben az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain közzé tette I. Károly magyar király apja, Martell Károly magyar királyi címmel ellátott kettőspecsétjét, és egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy az nagyfokú hasonlóságot mutat I. Károly első kettőspecsétjével.⁸ A kérdéssel Gárdonyi is foglalkozott, megállapítva, hogy „Martell Károly pecsétje Olaszországban olasz izlés szerint készült s miután fia, I. Károly, azzal mindenben azonos izlésű pecsétet vésetett, világos, hogy I. Károly király első pecsétje olasz eredetű.”⁹ A művészettörténeti szakirodalom e gondolatmenetet némiképpen tovább vezetve határozottan úgy véli, hogy Károly első nagy-, illetve kettős- avagy felségpecsétjét már trónkövetelőként magával hozhatta, tekintve, hogy annak közvetlen mintaképe apja, Martell Károly magyarországi trónigényét hangsúlyozó kettőspecsétjében ragadható meg.¹⁰

Miután Martell Károly magyar trónigényt kifejező kettőspecsétje a magyar uralkodói pecséthasználatra jellemző hagyományokat követ, okkal merült fel, hogy az ő – és őutána a fia első – pecsétjének megalkotásához milyen magyarországi minta állt rendelkezésre. Marosi Ernő elképzelhetőnek tartotta mind IV. Béla király első kettőspecsétjének, mind az ő fia, a későbbi V. István király pecsétjeinek hatását Martell Károlyéra és I. Károly magyar királyéra egyaránt,¹¹ Takács Imre viszont Károly első felségpecsétjének magyarországi párhuzamait illetően kifejezetten IV. Béla tatárjárás előtti, azaz első kettőspecsétje mellett tette

2015, 46–63.

5 Engel 2001. *Arch.*

6 Anjou-oklt. I. 278. sz.

7 Bándi 1982, 167.

8 Radvánszky 1879.

9 Gárdonyi 1907, 37–38. Az idézett szöveg a 38. oldalon olvasható.

10 Takács 2011, 10.; Marosi 2015, 137.

11 Marosi 2015, 137–139.

le a voksát.¹² I. Károly *sigillum duplex*ével kapcsolatban megjegyzi ugyan, hogy a „pecsét köriratába foglalt uralkodói titulus azokat a magyar koronabirtokokat sorolja fel, amelyeket ebben a formában Károly Róbert dédapjának, a nápolyi Anjoukkal dinasztikus szövetségre lépő V. István magyar királynak a pecsétjéről ismerünk”,¹³ összességében mégis úgy véli, hogy „Károly Róbert nyilvánvalóan olyan magyar pecséthagyományhoz tér vissza, amely a királyságban már jó három évtizede ismeretlen, Nápolyban azonban, Mária királyné családjában éppen ez az V. Istvánnal letűnt, részben erősen régies, részben a gyanús magyarországi rokonok szokásaitól elütő forma számított az elfogadható, jó tradíciónak”.¹⁴ A „nápolyi herceg kétszeresen is a magyar korona örökösének tudhatta magát. Mint IV. Béla ükunokája a szent királyok dinasztiájához tartozott. Apja, az 1295-ben elhunyt Martell Károly, Magyarországi Mária fia révén pedig egy legalábbis címe szerint magyar király közvetlen leszármazottjaként formálhatott igényt az Árpádok trónjára”.¹⁵ Ez utóbbi gondolatmenet mögött voltaképpen az a művészettörténetírásban már régen kikristályosodott álláspont tapintható ki, amely szerint a nápolyi Anjouk és I. Károly magyar király V. Istvánon keresztül tulajdonképpen IV. Bélára vezették vissza magyarországi uralmi igényüket.¹⁶

Az kétségtelen, hogy Martell Károly, illetve I. Károly és IV. Béla első kettőspecsétjei sokkal inkább rokoníthatók egymással, mint I. Károlyé és V. Istváné,¹⁷ ami különösen a hátlap kettőskereszt ábrázolásában fogható meg, hiszen V. Istvántól kezdődően a királyi pecsétekre helyezett kettőskeresztet töviskoszorú fonta át,¹⁸ Martell Károly és fia pecsétjének magyar tradíciója mögött azonban – az alábbiakban kifejtett okoknál fogva – nem érdemes a IV. Béla személyére mint ősré építő ideológiai hátteret keresni, már csak azért sem, mert

12 Takács 2011, 9.; IV. Béla első kettőspecsétje a muhi csatában a tatárok kezére került, ezért újat kellett készíttetnie. IV. Béla pecsétjeire lásd Takács 2012, 122–125.

13 Takács 2011, 9. A magyar királyi cím bővülését a pecséteken nyomon követi Bodor 2001, 2–3.

14 Takács 2011, 10.

15 Takács 2011, 8.

16 Marosi 1982, 140–142.

17 Takács 2011, 9.

18 Takács 2011a, 85–86., 91.

az nem adna kellő magyarázatot arra, hogy az Anjouk saját pecsétjeik elkészítetésekor IV. Bélának miért éppen az első kettőspecsétjéhez nyúltak vissza.

I. Károly nagyszülei, Árpád-házi/Magyarországi Mária és II. (Sánta) Károly házasságára I. Károly nápolyi király és [V.] István ifjabb király – tehát nem IV. Béla – 1269. évi megállapodásának köszönhetően került sor 1270-ben.¹⁹ Az ekkor tizenhárom éves magyar királylány családjával együtt már megszenvedte az apja és nagyapja közötti, fegyveres összecsapásokig fajuló ellentétet,²⁰ így nem valószínű, hogy Máriát IV. Bélához szoros érzelmi szál vagy a jól sikerült nápolyi-magyar dinasztikus kapcsolat létrehozása miatti hála kötötte volna. A nápolyi Anjouk ráadásul magyarországi trónigényüket nem IV. Béla, hanem következetesen V. István király személyére alapozták. Erre utalt II. Károly nápolyi király akkor, amikor kinyilvánította, hogy a Magyar Királyság trónja IV. (Kun) László utód nélküli halála miatt annak testvérére, a nápolyi királynéra, Máriára szállt.²¹ Egybecseng ezzel VIII. Bonifác pápa és a bíborosok testületének 1303. május 31-i megállapítása is, amely szerint a Magyarország feletti uralom örökös jogból ered, a legutóbb elhunyt magyar uralkodónak, IV. (Kun) Lászlónak pedig – minthogy V. Istvánnak a leánya – Mária és utódai a legközelebbi rokoniak.²² E szemlélet érvényesülésének a közismertségére utal a következő forrás is: „amikor Magyarország szóban forgó királya, [ti. IV.] László, örökös nélkül meghalt, ahogyan elmondottuk, az ő összes nővére szakadárokkal élt házasságban, kivéve Szicília királynéját, ezért ő, mint katolikus, maradt az ország örököse, és ő adományozta oda ezt az országot elsőszülött fiának, Martell Károlynak; miután ő meghalt, helyébe a királyságban a fia, Károly Róbert lépett, aki most uralkodik az ecsetelt jog alapján”.²³

A nápolyi Anjouknak a magyar trón utódlásával kapcsolatos álláspontja tulajdonképpen az Árpád-dinasztia hagyományosnak tekinthető felfogásához igazodott, vagy legalábbis azt az érvényesülő gyakorlatot követte, amely arra

19 Csukovits 2012, 51.

20 Az eseményeket részletesen ismerteti Zsoldos 2007.

21 Csukovits 2012, 54.

22 Anjou-oklt. I. 392. sz.

23 Borzákne – Szegfű 1988, 24.

törekedett, hogy a vérrokonok között lehetőleg a legszűkebb ágon öröklődjön tovább a hatalom, a családfán csupán a legszükségesebb mértékig lépve vissza a közös őshöz.²⁴ Az Anjouk III. András vonatkozásában ugyan visszavezethetők volna öröklési igényüket IV. Bélára, hiszen II. András gyermekei – köztük IV. Béla – nem ismerték el legkisebb testvérük (?), Utószülött István Árpád-házi voltát, és ebből következően a későbbi III. András magyar királyét sem,²⁵ amivel voltaképpen kizárták, hogy a fiág kihalása után II. Andrást tekintsek annak a közös őznek, akinek leszármazottai közül a magyar trónutód kikerülhet, arra azonban ügyelniük kellett, hogy IV. Bélától más leányági fiúutódok is származtak, így végeredményben nem állt érdekükben az ő személyére építeni jogaikat. Károly és a III. András halála után a magyar trónra meghívott Vencel (László) egyaránt IV. Béla ükunokája volt,²⁶ ráadásul a cseh király fia III. András egyetlen gyermeke, (a később Tössinek nevezett) Erzsébet jegyeseként nápolyi vetélytársánál jóval nagyobb támogatást élvezett Magyarországon. Bármi volt is tehát annak az oka, hogy I. Károly – és apja, Martell Károly – IV. Béla első pecsétjének a motívumaihoz tért vissza, abban biztosan nem játszott szerepet a IV. Bélától való leszármazás gondolata.

Annál is inkább igaz ez, mert Martell Károly magyar trónigényt kifejező *sigillum*án azt hirdette, hogy ő V. István unokája. Pecsétjének felirata a következő volt: S[IGILLUM] KAROLI D[EI] G[RATIA] REGIS HUNGARIAE DALMACIE CROACIE RAME SERVIE GALLICIE LODOMERIE COMANIE ET BOLGARIE FILII KAROLI REGIS JEROSOLIMITANI ET SICILIE QUINTI STEPHANI NEPOTIS.²⁷ A magyar királyi pecsétéken III. Istvántól kezdődően bővül ki a körirat a leszármazási formulával,²⁸ így Martell Károly eljárását akár hagyománykövetésnek is tekinthetnénk, noha az ő esetében nyilvánvalóan nem pusztán erről volt szó, ahogyan III. András esetében sem, aki kettőspecsétjének előlapján ehhez képest hiányos titulussokat sorakoztatta fel: S[IGILLUM]

24 Vö. ezzel Teiszler 2021, 547–553.; Teiszler 2023, 102.; Teiszler 2024. 274–275.

25 Lenkey – Zsoldos 2003, 119–127.

26 Kristó – Makk 1990, 65.

27 A pecsét képét és leírását közli Radvánszky 1879. és Gárdonyi 1907, 38.

28 Bodor 2001, 3.

ANDREE DEI GRA[TIA] HVNGARIE DALMACIE CROACIE RAME SERVIE CUMANIE BULGARIEQ[UE] REGIS, a hátoldalon pedig azt nyilvánította ki, hogy ő II. András király unokája: S[IGILLUM] ANDREE REGIS TERCII NEPOTIS ANDREE REGIS SECUNDI.²⁹ I. Károlynak azonban egyik pecsétje sem tartalmaz leszármazási formulát, ahogyan később a fiáé, I. Lajosé sem. Károly első nagypecsétjének a körirata pusztán a magyarországi tartományok feletti uralmat jelöli: KAROLUS DEI GRACIA UNGARIE DALMACIE CROACIE RAME SERUIE GALICIE LODOMERIE COMANIE BOLGARIEQ[UE] REX.³⁰

I. Károly második kettőspecsétjének használati ideje és a pecsétváltás oka

Károly 1323-ban új kettőspecsétet kezdett használni. Ez a kettőspecsét két jelentős újítást tartalmaz. Kibővült a pecsét körirata (az előlapon KAROLUS DEI GRA[TIA] HUNGARIE DALMACIE CROACIE RAME SERUIE GALICIE LODOMERIE, míg a hátlapon immár a COMANIE BULGARIEQ[UE] REX P[RI]NCE[P]S SALERNITAN[US] ET HONORIS AC MO[N]TIS S[AN]C[T]I ANGELI D[OMI]N[US] olvasható), és gazdagodtak a rajta lévő szimbólumok is: Károly pecsétjei közül ezen tűnik fel először az Anjou-magyar hasított címer.³¹

A család indoklása szerint a pecsétváltásra a királyi nagypecséttel történt visszaélések miatt volt szükség,³² a szakirodalom azonban más okokat is sejtett az esemény mögött, nevezetesen az uralkodói cím bővülését a pecséten,³³ valamint az 1310-es évek második felében induló kancelláriai reformokat, és ezzel összefüggésben egy új, korábban nem használt hitelesítő eszköz, a királyi középpecsét (sigillum mediocre) bevezetését,³⁴ illetve a hatalmát 1323-tól

29 A pecsét képét és leírását közli Takács 2012, 150.

30 Bándi 1982, 167.

31 Bándi 1982, 167–168.

32 Lásd a 3. számú jegyzetet.

33 Gárdonyi 1907, 38–41.

34 Az Anjou-kori kancelláriai reformok összefoglalására lásd Csukovits 2019, 56–60. A sigillum mediocre fogalmára lásd Almási 2005. és Almási 2005a.

konzolidáló Károly korábbi, szükségszerűen tett adományainak felülvizsgálati lehetőségét.³⁵

Valóban található nyoma az okleveles anyagban annak, hogy Károly első felégpecsétjének használata idején királyi oklevél hamisításával próbálkoztak,³⁶ de ilyen eset olyan csekély számban fordult csak elő (jelenlegi tudásunk szerint mindössze két alkalommal), hogy ez nem indokolhatta az uralkodói kettőspecsét visszavonását. Kizárható a nagypecsét megváltoztatásának okai közül az az érvelés is, amely a kancelláriai reformokkal és egy új pecsétípus bevezetésével magyarázza új tipárium vésetésének szükségességét, hiszen a nagypecsétet I. Károly korában a reformoktól függetlenül az alkancellár őrizte és kezelte,³⁷ amelytől minden tekintetben független volt a királyi kápolnaispán(ság) gondozására bízott, újonnan bevezetett, egészen más funkciót betöltő középsécsét, amelynek megjelenése ráadásul nem esik egybe³⁸ a második királyi nagypecsétével.³⁹ Annak az elméletnek a cáfolata pedig, amely az új királyi kettőspecsét bevezetését a korábbi királyi adományok felülvizsgálatával kapcsolta össze, tulajdonképpen már annak megfogánása előtt megszületett.⁴⁰ De még ha ezen indokoknak lenne is valamilyen létjogosultsága, nem adnak magyarázatot arra, hogy Károly miért bővítette a magyar királyok címhasználatát egy itáliai titullussal, és miért éppen az Anjoukra utaló motívumokkal gazdagította új kettőspecsétjét.

Az 1323. évi pecsétváltást magyarázó érvek közül tehát egy maradt: a Károly és az öt megelőző magyar királyok által korábban is viselt uralkodói címek kiegészítése új hatalmi igényeket jelző titulusokkal. Először Gárdonyi Albert hívta fel a figyelmet arra, hogy Károly második nagypecsétjén bővült az uralkodói cím, és hogy ezzel párhuzamosan a királyi oklevelek *intitulatió*jában is megjelenik a Salerno hercege titulus. Ő a rendelkezésére álló adatok alapján még úgy gondolta, hogy Károly első alkalommal 1323. január 20-án használ-

35 Engel 1988, 132.

36 Karácsonyi 1988, 42.

37 Gárdonyi 1907, 45.

38 A kérdésre vonatkozóan lásd Hegedűs 2000.

39 Az I. Károly korában bevezetett királyi középsécsétre vonatkozóan lásd Gárdonyi 1914. és Kumorovitz 1943.

40 Lásd Grün 1901.

ta okleveleinek önmegnevezésében a *princeps Salernitatus et honoris ac montis Sancti Angeli dominus* címet,⁴¹ de azt következetesen csak 1323. február 26-tól kezdődően viselte.⁴² Feltehetően erre alapozódott az a hipotézis, amely szerint I. Károly új hatalmi igényei kinyilvánításának megnyílt a Károly nagyanyja, Magyarország Mária nápolyi királyné 1323-ban bekövetkezett halálával hozható összefüggésbe.⁴³

Gárdonyi adatait Károly címhasználatára vonatkozóan ma már pontosítani tudjuk. A magyar király 1322 decemberében még régi titulussai és első kettőspeccsétje alatt bocsátotta ki privilégiumait. Az erre utaló utolsó adatunk 1322. december 10-ről származik.⁴⁴ Tudvalévő, hogy Károly csak privilégiumaiban használta teljes *intitulatióját*, egyéb okleveleiben nem. 1322. december 10. után nem ismerünk tőle ünnepélyes formában kiállított oklevelet, 1323. január elejétől kezdődően azonban ilyen típusú diplomáinak önmegnevezésében következetesen feltüntette a *princeps Salernitatus et honoris ac montis Sancti Angeli dominus* (igény)címet, amivel együtt járt az új pecsét 1323. január eleji bevezetése.⁴⁵ Mivel Károly nagyanyja, Mária nápolyi királyné csak 1323. március

41 Gárdonyi 1907, 42.

42 Gárdonyi 1907, 39.

43 Takács 2011, 10–11.

44 Anjou-oklt. VI. 862. sz.

45 Anjou-oklt. VII. 1–2. sz. Az 1323. január 3-án és 4-én kelt dokumentumok Károly első oklevelei ebben az évben. Privilégiumként mindkettő teljes, a salernói hercegséget is magában foglaló *intitulatiót* tartalmaz, dátumsoraik azonban más-más személyt neveznek meg kiállítójukként: a január 3. keltezés tartalmazó oklevél András, míg a január 4-re datált László székesfehérvári prépostot és királyi alkancellárt, ezért az első dokumentummal kapcsolatban Anjou-oklt. megjegyzi, hogy az nem keletkezhetett 1323. január 3-án, mert akkor László volt az alkancellár, a méltóságsorban megnevezett Csanád pedig még nem volt egri püspök. A január 4-én kelt oklevél csupán másolatban maradt ránk, így a rajta egykor függő pecsétet – mivel a másoló erre vonatkozóan nem jegyzett fel semmit – nem ismerjük. Az ezt követő olyan diploma, amely teljes *intitulatiót* tartalmaz, és pecséttröredékei is ismeretek, 1323. január 17-én kelt (Anjou-oklt. VII. 9. sz.). Ennek szövege csak arról tesz említést, hogy az iratot kettőspeccséttel látták el, a rajta fennmaradt, ma látható pecséttröredékek alapján azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyikkel. Az oklevél hátlapján viszont fennmaradt az egykori teljes pecsét hátlapjának részleges nyoma is, amely – tekintettel arra, hogy a hegyes talpú pajzson lévő kettőskereszt heraldikai bal oldalán elhelyezett kisebb, osztott pajzs nyomai is láthatók – arra utal, hogy Károly ezen az oklevélen az új kettőspeccsétet alkalmazta. A király 1323. január 20-án kelt privilégiumai (Anjou-oklt. VII. 16. és 17. sz.) már szövegükben is jelzik, hogy ezeket a dokumentumokat az új és autenti-

végén hunyt el, a magyar király címváltoztatásában és pecsétváltásában ennek az eseménynek biztosan nem volt szerepe, valamiféle diplomáciai alku azonban mégis sejthető a történetek mögött, hiszen Károly új *intitulatio*jának és új pecsétjének alkalmazását láthatóan pontosan az új év kezdetéhez igazította, amiből arra következtethetünk, hogy arra tudatosan készülhetett.

Az ellenkirályként útnak indított ifjú Károly, akit első koronázása előtt Magyarország királyának fiaként vagy Magyarországi Károlyként neveztek meg a nápolyi oklevelekben, 1323-ra már régóta küzdött apja címeinek visszaszerzéséért, aminek az lehetett az oka, hogy a salernói hercegi titulus valamilyen módon összekapcsolódhatott a nápolyi királyság utódlásával.

A salernói hercegi címet először Károly magyar király nagyapja, II. (Sánta) Károly viselte, majd őutána második fia, a már elsőszülöttségi jogokkal rendelkező Martell Károly. Ő a teljes Itáliában használt *intitulációja* (*princeps Salernitanus et honoris montis Sancti Angeli dominus ac eius in Regno Sicilie vicarius generalis*⁴⁶) alapján tényleges hatalmat is gyakorolhatott a terület felett. A nápolyi Anjouk Martell Károly halála után óvakodtak e cím odaadományozásától. II. Károly 1285-ben harmadszülött fiát, Róbert calabriai herceget ruházta fel az elsőszülöttség jogaival, a salernói hercegséget azonban senki nem kapta meg. A nápolyi király 1308-ban tett végrendelete, amelyben Martell Károly leszármazottait kizárta az utódlásból, szintén nem rendelkezett e cím felől. Fontos megjegyezni, hogy II. Károly 1285. évi rendelkezése elnyerte a pápai (hűbérúri) megerősítést, 1308-as végrendelete azonban nem, így I. Károly magyar király és utódai számára a nápolyi trón meg/visszaszerzésének legalább az elvi lehetősége megmaradt, ennek elérésében pedig igen fontos szerepet játszhatott a salernói hercegség megtartása. A cím jelentőségét jelzi, hogy az elsőszülötti jogokat magáénak tudható Róbert calabriai herceg 1304-ben önkényesen felvette ezt a titulust is, de használatával Károly magyar király tiltakozására kény-

kus kettőspeccettel erősítették meg. Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Károly 1323. január 17-én, vagy legkésőbb 20-án már biztosan az új kettőspeccét használta, az azonban meglehetősen furcsa lenne, ha az oklevél szövegébe foglalt önmegnevezése eltérne a királyi pecséten feltüntetettől, ezért az új *sigillum duplex* bevezetésének ideje 1323. január első napjaira valószínűsíthető.

46 Dipl. Eml. 92. sz.

telen volt felhagyni. Később, 1317-ben, amikor Róbert immár királyként János nevű öccsének adományozta a címet, I. Károly újabb tiltakozása miatt János letette azt. A magyar király ugyanis 1317 februárjában azzal fordult Beatrix nevű leánytestvérének férjéhez, János viennei dauphinhoz († 1319),⁴⁷ hogy a salernói hercegséget és annak jogait segítsen számára visszaszerezni.⁴⁸ Nem tudjuk, hogy a későbbiekben hogyan alakultak a tárgyalások, és hogy mit kell pontosan a salernói hercegség „jogai” alatt érteni, az mindenesetre tény, hogy I. Károly 1323 januárjától következetesen és kizárólagosan használta ezt a címet.⁴⁹

Erzsébet királyné első és második kettőspeccétje

Károly 1331 elején azt követően, hogy előző évi szerencsétlen végkimenetelű havasalföldi hadjárata során, valamikor 1330 végén⁵⁰ alkancellárjával együtt odaveszett kettőspeccétjének nyomója is,⁵¹ kénytelen volt újat vésetni, noha egyébként ilyen szándéka nem volt. Sienai Péter aranyműves,⁵² aki e feladatot kapta, 1331. március 28-án birtokadományban részesült.⁵³ Az adománylevél Szepes várának megőrzését és az új kettőspeccét elkészítését (*sculptio fabricatio seu paratio*) nevezi meg Péter mester érdeméül. A szepesi alispánságot is betöltő aranyműves legkésőbb 1331. március 6-án kérte Károlytól a Szepes megyei Jamnik (Jemnyk) birtokot, ezen a napon kelt ugyanis az a királyi parancslevél,⁵⁴ amely a szepesi káptalannak meghagyta, hogy a Péter által igényelt birtok határjárását és Péter birtokba iktatását végezze el. Ez a meghagyás még nem részletezi Péter érdemeit, csak a pátens formában kiállított adománylevél, így

47 Wertner 1888, 68.

48 Anjou-oklt. IV. 407. sz.

49 A fentieket részletesebben lásd Teiszler 2015, 73–76.

50 A hadjáratra vonatkozóan lásd Kristó 1988, 80–85., Veszprém 2016.; időpontjának és az összecsapás helyszínének bizonytalanságaira Veszprém–Somogyi 2014, 24–35.

51 Az ezzel kapcsolatos, az 1330-as évek elejéről való okleveles adatokat lásd Veszprém – Somogyi 2014, 37.

52 Gárdonyi 1907, 45., 55.; Zsoldos 2017.

53 Anjou-oklt. XV. 124. sz.

54 Anjou-oklt. XV. 86. sz.

elképzelhető, hogy a kérelmet még csak a szepesi vár megtartása, illetőleg az új királyi pecsétnyomó készítésének folyamatban léte alapozta meg. Valószínűbb azonban, hogy Péter 1331. március 6-*ra* már végzett feladatával.

Az új véseten Károly korábbi pecsétjeitől eltérően a hátoldalon elhelyezett kettős keresztet hordozó hegyes talpú pajzsot két oldalról sárkányok tartják, ami egyértelmű utalás⁵⁵ az első magyarországi – és egyúttal első európai – alapítású világi lovagrendre, amelynek létrejötte 1323–1326. közé tehető.⁵⁶ Ennek a heraldikai újításnak számunkra azért van jelentősége, mert belőle a királynéi nagypecsét használatára vonatkozóan is vonhatók le következtetések.

Lokietek Erzsébet, I. Károly utolsó felesége 1320 júliusában kötött házasságot a magyar királlyal.⁵⁷ Királynéi kettőspeccsétjeit illetően egyetlen, 1331. február eleje előtti értékelhető viaszlenyomat sem maradt ránk. Az első olyan oklevél, amelyen Erzsébet kettőspeccsétje napjainkban is érdemben tanulmányozható, 1331. február 9-én kelt.⁵⁸ Ezen a peccséten, amelyet Erzsébet többek között az imént megnevezett oklevél megerősítésére is használt, már élete végéig, idősebb királyné korában sem változtatott.⁵⁹ Előlapjának felirata: S[IGILLUM] ELIZABETH DEI GRA[CIA] HUNG[A]RI[E] REGINA PRINCEPS SALERNITANA, míg a hátlapé S[IGILLUM] ELISABETH REGINE FILIE LADIZLAI REGIS POLONIE.⁶⁰ Megjegyzendő, hogy Erzsébet királynénak napjainkig ez az egyetlen, jelenleg regisztrált magyar királynéi kettőspeccsétje.

A magyar királynéi kettőspeccsétek feliratukban és egyéb jellemzőikben is a férjeikét követték. Az ismert magyar királynéi kettőspeccsétek sorát IV. Béla feleségéé, Laszkarisz Máriáé nyitja meg.⁶¹ Ő sigillum duplexének előlapján önmagára Magyarország királynéjaként hivatkozott, míg a hátlapon saját családi

55 Takács 2011, 14.

56 Veszprémy 1994, 11.

57 I. Károly házasságaira nézve lásd Kristó 2005.

58 Anjou-oklt. XV. 51. sz.

59 Idősebb királynéként fia második házassága után is ezt a peccsétet használta. Felismerhető töredéke még 1367. december 12-i oklevelén is látható (MNL OL DL 5631).

60 A peccsét leírását a DL 3138-as számú, 1338-ban kiállított oklevelén található példány alapján elkészítette Bándi 1982, 169.

61 Bodor 2001, 9.

származására utalt, ahogyan később utódai is.⁶² Łokietek Erzsébet egyetlen lenyomatában is ismert kettőspeccsétje I. Károly második felségpeccsétje imitációjának tekinthető.⁶³ Miként Károly második kettőspeccsétjén, úgy Erzsébetén is megjelenik a vágott magyar-Anjou címerpajzs mind az elő, mind a hátlapon, de a királyi peccséhez képest más elrendezésben. Hátoldalán a kettőskereszt-ábrázolás a magyar királynék szokásainak megfelelően címerpajzs nélküli.⁶⁴ Előlapki körirata a férje címeire, míg a hátlapé a hagyományoknak megfelelően saját származására utal.

Mivel I. Károly utolsó kettőspeccsétváltása és Erzsébet királyné első ismert kettőspeccsétje lenyomatának a megjelenése feltűnően egybeesik, akár arra is lehetne gondolni, hogy a királyi pár esetleg egyszerre módosított peccsétet 1331-ben. Arról azonban semmiféle hírnök nincs, hogy ebben az évben Erzsébet megváltoztatta volna kettőspeccsétjét, ráadásul a Károly új sigillum duplexén megjelenő sárkány szimbólum a királynén nem látható.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Erzsébet 1331-től képileg és feliratilag is adatolható kettőspeccsétje előlapján a Salerno hercegnéje címet is feltűntette. Ezt a titulust 1323 előtt – miként az a fentebbiekből kitűnik – nem használhatta, privilégiumokat azonban korábban is bocsátott ki,⁶⁵ így szükségyszerűen lennie kellett egy korábbi nagypeccsétjének is. Ő maga is utal erre egy alkalommal, fényt derítve egyúttal a királynéi nagypeccsét cseréjének hozzávetőleges időpontjára: Erzsébet 1323. november 28-án kelt okleveléből arról értesülhetünk, hogy Csanád egri püspök kérésére *most használt kettőspeccsétje* alatt erősíti meg saját, *korábbi kettőspeccsétje* alatt kiállított, 1222. évi privilégiumát.⁶⁶

Noha 1323 novembere előtt a királynéi peccsétváltásra vonatkozó egyéb adatunk nincs, mégis úgy gondoljuk, hogy Erzsébet minden valószínűség szerint a férjével egyidejűleg, 1323 januárjában helyezte használatba második kettőspeccsétjét, amelynek bevezetésére a király új, a királynéi nagypeccsétre is rá-

62 Bodor 2001, 9–11.

63 Takács 2011, 12.

64 Bodor 2001, 9., Takács 2011, 12.

65 Erzsébet királyné okleveladó tevékenysége 1321-től adatolható (Anjou-oklt. 372. sz.), a tőle származó első iratok privilégiumok.

66 Anjou-oklt. VII. 608. sz.

vezetett intitulációja miatt volt szükség. Valószínűleg ekkor kerültek a királynéi pecsétre a hasított Anjou-magyar címerpajzsok is, amelyek a korábbi királyi nagypecséten még nem szerepeltek.

I. Károly és Erzsébet gyűrűspecstjei

I. Károly gyűrűspecstjei közül jelenleg csupán egynek a lenyomatát ismerjük. Ez a *sigillum anulare* kb. 8 mm átmérőjű volt, amelynek példányai a király 1326. és 1342. között keletkezett oklevelein maradtak fenn. Kör alakú mezejükben az uralkodó nevének kezdőbetűje (K) látható, körirata: S[igillum] SECRETUM.⁶⁷ E gyűrűspecstet Károly oklevelein vörös viaszba nyomva önállóan alkalmazta. Korábbi adatunk arról, hogy Károly okmányok megerősítésére önállóan is használta volna gyűrűspecstjét, nincs, sőt, a ránk maradt oklevelek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Egy 1336-ban lefolytatott oklevélhamisítási vizsgálat alapján ezt a *sigillum anularét* király az ujján viselte,⁶⁸ és feltételezhetően az uralkodó *specialis notarius*a kezelte.⁶⁹

Arra már Gárdonyi felfigyelt, „hogy I. Károly királynak 1322-ben egy másik gyűrűspecstje volt, mely 1331-ben már nem volt használatban”.⁷⁰ Gárdonyi e megállapítását I. Károlynak arra az 1331 júliusában⁷¹ keletkezett oklevelére alapozta, amelyben az a kolozsvári hospesek kérésére átírta saját korábbi, 1222-ben kibocsátott pátensét⁷² a kérelmezők szabadságairól. Az 1331. évi dokumentum ugyanis a benne foglalt korábbinak a megpecsételéséről említést téve elmondja, hogy az „*sigillo nostro principali authentico sive maiori et insuper sigillo nostro annuleo priori consignatas*” volt. Gárdonyi azt is kifejtette, hogy ezt a gyűrűspecstet alkalmoszerűen,⁷³ a királyi nagypecsét megerősítésére használták annak mezejébe nyomva, és szerinte azonosnak tekinthető azzal a *sigillum anularéval*,

67 A pecsét leírása: Bándi 1982, 168.

68 Anjou-oklt. XX. 71. sz.

69 Az oklevelet lásd, a pecsét kezelésére vonatkozóan pedig Kumorovitz 1943, 484–485.

70 Grün 1902, 183.

71 Anjou-oklt. XV. 266. sz.

72 Anjou-oklt. VI. 532. sz. Károlynak ez az oklevele eredetiben nem maradt ránk.

73 Grün 1902, 56.

amit több egykori okmányon elhelyezett pecsét tanúsága,⁷⁴ valamint a Werbőczy Tripartitumában foglaltak alapján⁷⁵ Károly uralkodásának elején III. András király nagypecsétjébe *contrasigillum*ként nyomtak.⁷⁶ A leírások alapján ez a gyűrűpecsét ismeretlen (igen kicsi) méretű, nyolcszögletű pecsét volt, közepében

74 Gárdonyi két példát is említ. Ezek egyike „III. Endre királynak 1291 július 12-ikén kelt privilegialis levele, melyben megerősíti István és Béla királyoknak Mogoroy birtokról kiadott adományleveleit. A megerősítő oklevél szövegét követő jegyzetben a pecsétről az van írva, hogy abban a király arczától balra egy igen kis, veres viaszba nyomott, nyolcszögletű gyűrűpecsét látható, melynek sem közepe, sem körirata ki nem vehető” (Grünn 1902. 184.). A kiadás, amelyre Gárdonyi hivatkozik, szó szerint a következőket mondja az oklevél I. Károly általi megerősítéséről: „Veres és zöld selyem zsinórról függ a kettős királyi pecsét egy darabja, melynek a királyt ábrázoló felén a király arczától balra egy igen kis veres viaszba nyomott nyolcszögletű gyűrűpecsét van nyomva; ennek belkörében egy kivehetetlen alak látható, gömbölyű köriratának igen kicsiny betűit csak a legerősebb nagyító üveg segítségével lehetne kivenni. Ezen kis titkos királyi gyűrűpecsét egészen ismeretlen előtünk. Eredetie Inkey József ltban Iharos-Berényben F. 1. 5.” (HO. III. 31. sz. 41.). A Gárdonyi által hivatkozott oklevelet az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke nyilvántartja (Reg. Arp. 2029.), eredeti példánya azonban ma már nem lelhető fel. Gárdonyi másik példaként egy 1411-ből származó oklevelet hoz fel arra, hogy Károly gyűrűpecsétjét III. András oklevelein ellenpecsétként alkalmazták, amelynek szövege szerint „quasdam literas domini Andree dicti de Venetiis olim regis Hungarie privilegiales anno domini millesimo ducentesimo nonagesimo, regni autem sui anno primo emanatas per dominum Karolum regem appositione seu impensione sigilli sui annularis in cera rubra certa imagine ad dextram in sigillo facta confirmatas” mutattak be (ÁUO XII. 167. sz. 200.). Noha Gárdonyi egyetlen 1411. évi oklevelet említ, Garai Miklós nádornak valójában két oklevele (1411. június 3. és 1411. szeptember 3.) említi tartalmi átírásban III. András király szóban forgó, 1290. oklevelét (Reg. Arp. 3689.). III. András ezen oklevelének az eredetije sem maradt ránk.

75 „Werbőczy Tripartitumában ugyanis ezeket találjuk Endre király okleveleiről: «Item literae tertii Andree regis, qui Venetus cognominatus est, non serventur, exceptis illis, si qua, per dominum Carolum regem, immediatum eius successorem annulari sigillo suo, in cera rubra in qua habetur litera K. circa imaginem a parte dextera pro signo confirmationis apposito fuissent confirmatae, nam tales observantur.» Vagyis III. Endre király oklevelei érvényességüket onnan merítették, hogy I. Károly vörös viaszba nyomott gyűrűpecsétjét III. Endre nagy pecsétjének képes oldalára a király arczától jobb felé helyezte” (Grünn 1902. 183.). A Tripartitum magyar nyelvű fordítása némileg megtévesztő, ugyanis az alapján feltételezni lehetne, hogy Károlynak az a gyűrűpecsétje, amelyet III. András okleveleire nyomtak, a pecsétmezőben a K betű mellett valamilyen figurát is tartalmazott: „Továbbá harmadik, vagy melléknéven Velencei András királynak leveleit meg nem tartjuk, kivéve azokat, melyeket Károly király úr az ő közvetlen utóda, az erőben maradás jeléül vörös viaszba nyomott gyűrűpecsétjével, melyben a kép mellett jobb felől K betű van, megerősített, mert az ilyeneket megtartják” (Tripartitum II. rész 14. cím, 17. §. Werbőczy 183.).

76 Grünn 1902, 183.

K monogrammal és körülötte ismeretlen, feltehetően *sigillum secretum* tartalmú körbe futó felirattal.

Gárdonyi úgy vélte, hogy mivel a leírások alapján Károly első és Erzsébet lenyomatában ismert gyűrűspecstje is nyolcszögletű keretben ábrázolta a K monogramot, a különbség közöttük csupán annyi, hogy a királyné gyűrűspecstjének felirata E[LISABETH] SIGILLUM SECRETUM, azaz a körirat a királyné nevének rövidítését is tartalmazza, Károly valamikor 1322. után lecserélte gyűrűspecstjét, a korábbi Erzsébet királynénak ajándékozta, s ennek átalakításával keletkezhetett a királyné gyűrűspecstje.⁷⁷ Gárdonyi ezzel tulajdonképpen azt is mondja, hogy Károly az 1320-as évek elején felhagyott korábban *contrasigillum*ként használt gyűrűspecstjének használatával, új *sigillum anularéj*át már önállóan alkalmazta, a királyné pedig 1322-ben vagy azt megelőzően nem rendelkezett gyűrűspecsttel.

Erzsébet királyné oklevelein valóban csak egy 1324-ben kelt diplomán⁷⁸ sikerült elsőként önállóan használt gyűrűspecst lenyomatát felfedezni, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a királynénak korábban egyáltalán nem volt gyűrűspecstje, annál is inkább, mert egyetlen *sigillum anulareja* az első királyi *contrasigillum* párjának tekinthető. Kérdéses az is, hogy Károly pecstcseréje mögött pusztán az önállóan alkalmazott királyi gyűrűspecst megjelenését kell-e látni. Kumorovitz Lajos Bernát szerint ugyanis Károly egy 1331. szeptember 2-án kelt oklevelén is használt *contrasigillum*ot, amely Kumorovitz leírása alapján 2,1 mm átmérőjű, vörös viaszba nyomott, kör alakú pecst volt az ország és az uralkodóház címerével, felirata alapján pedig *sigillum secretum*.⁷⁹ A Kumorovitz által említett oklevél a MNL OL DF 257 976 (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien; Urkundenabteilung: Allgemeine Urkundenreihe Rep. 1. 12.) számon nyilvántartott irattal⁸⁰ azonosítható, fotóján azonban csak a függőpecst sodratai láthatók, így Kumorovitz állítását nem sikerült ellenőrizni. Amennyiben hihetünk a szfragisztika elismert hazai

77 Grün 1902, 183–186. A királynéi gyűrűspecst leírását lásd Bándi 1982, 169.

78 MNL OL DL 4904.

79 Kumorovitz 1937, 83.

80 Anjou-oklt. XV. 350. sz.

tudósának az általa látott ellenpecsét jellemzőit illetően, az azt jelenti, hogy uralkodása teljes idejét tekintve I. Károly legalább három különböző gyűrűspecsetet használhatott, mi több, uralkodása második felében egyidejűleg kétfélet is. Ebből pedig az következhet, hogy I. Károly akkor, amikor 1331-ben arról szólt, hogy korábbi gyűrűspecsetjét 1322 után lecserélte, az kifejezetten a kisebb méretű, *contrasigillum*ként használt titkos pecsétre vonatkozott, amelynek ábrája korábban K betű volt, a későbbiekben pedig az 1323 januárjától nagypecsétjén is feltűnő Anjou-magyar címer lehetett. 1336-ban egy 1331-re hamisított oklevelet helyeztek górcső alá, de fel sem merült, hogy a királynak másik gyűrűspecsetje is volt. Az eljárás során a kúriában működő kancellária vezetőit kérdezték meg az oklevél *cursus*áról és a királyi pecsétről, amely immár kifejezetten a király ujján hordott pecsétgyűrű lenyomatát vizsgálta, így ha azt feltételezzük, amit a szakirodalom korábban megállapított, hogy a Károly ujján viselt gyűrűspecsetet a titkos jegyző avagy (?) titkos kancellár kezelte, felmerül a kérdés, hogy a Károly idejében ezzel párhuzamosan használt, méretében és ábrájában is eltérő, ugyancsak *sigillum secretum*nak nevezett gyűrűspecset(ek)et mire bízta, s hogy a Károly-kor egészére nézve helytállóak-e az uralkodói pecséthasználatra és a kancelláriai működésre, reformokra vonatkozó korábbi megállapítások, de ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása már túlnyúlik egy pusztán szfragisztikai célzatú írás keretein, mindazonáltal felvetik a Károly kori királyi és királynéi pecséthasználat szisztematikus áttekintésének, és ezzel együtt a Károly kori kancelláriai működés újragondolásának szükségességét is.

Összefoglalás

I. Károly magyar király első kettőspecsetje, és apja, Martell Károly magyar trónigényt kifejező *sigillum duplexe* IV. Béla magyar király első kettőspecsetjével rokonítható, aminek indoklására az Anjouk IV. Bélától való leszármazásának ideológiai felfogását szokás felhozni. Ők azonban következetesen V. Istvánra, és nem IV. Bélára alapozták magyarországi trónigényüket, ráadásul ez a magyarázat arra sem ad választ, hogy az Anjouk miért IV. Béla első, és miért nem későbbi kettőspecsetjét vették alapul saját *sigillum duplexe*ik elkészíttetéséhez,

ezért lehetséges, hogy e pecsétek párhuzama mögött sokkal triviálisabb dolog, vagy esetleg valamiféle más ideológiai megfontolás keresendő.

A magyar király 1323-ban első kettőspecstjét másikra cserélte. Ennek hátterében a történetírás különböző okokat feltételezett, amelyek közül a legvalószínűbb az, hogy I. Károly uralkodói címének megváltoztatása miatt változtatott pecsétet, magyar királyi titulusainak nápolyi igénycímekkel való kiegészítése mögött pedig valamiféle diplomáciai alku sejthető.

Károly 1323. évi pecsétváltása hatással volt a királynéi nagypecsétre is, hiszen arra is rávezették az uralkodó újonnan felvett titulusait, és egy alkalommal maga a királyné is utalt arra, hogy 1323 előtt másik kettőspecséttel rendelkezett, így Erzsébet *sigillum duplexe*inek száma – mégha lenyomatában ismeretlen is – egy újjal bővíthető. Miután 1330 végén a második királyi nagypecsét elveszett, 1331-ben ismételten uralkodói kettőspecsétváltásra volt szükség, ami viszont már nem vonta maga után a királynéi kettőspecsét megváltoztatását.

A kettőspecséten kívül Károly már uralkodásának első felében is bizonyíthatóan használt gyűrűspecsétet, méghozzá elődje, III. András okleveleinek megerősítésére *contrasigillum*ként. Ennek az igen kis méretű *sigillum anularé*nak a nyolcszögletű mezejében a K monogram, köriratában pedig feltételezhetően a *sigillum secretum* felirat volt, miként a király később önállóan oklevelekre nyomott gyűrűspecstjén is, amelyen a pecsét mezejében látható K betűt a felirattól már kör alakban elhelyezett pontozás választotta el, és a köriratot kívülről ugyanilyen kör alakban elhelyezett pontsor szegélyezte. Gárdonyi úgy vélte, hogy Erzsébet királyné pecsétgyűrűjét Károly első, ellenpecsét formájában ismert pecsétgyűrűjének átalakításával hozták létre, amivel közvetve arra is utalt, hogy a királynénak korábban nem volt gyűrűspecstje, Károly pedig felhagyott gyűrűspecstjének ellenpecsétként történő alkalmazásával. Az azonban, hogy Erzsébet királyné gyűrűspecstjének lenyomata 1324 előttről nem maradt ránk, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a királyné korábban nem rendelkezett *sigillum anularé*val. Erzsébet királyné egyetlen lenyomatában is ismert gyűrűspecstje a király első, ellenpecsétként használt pecsétgyűrűje imitációjának tekinthető, hiszen nyolcszögletű mezejében ugyancsak K monogramot tartalmazott, pontsorról körbevett felirata azonban kiegészült saját nevének rövidítésével. A ki-

rállyé ezt a pecsétjét – bizonyíthatóan 1324-től – oklevelein önálló nyomtatásban használta, és feltehetően magyar királynévá válásától kezdődően egészen élete végéig használta. Kumorovitz közlése alapján I. Károly 1331-ben olyan ellenpecsétet nyomott saját *sigillum*ába, amely a korábban *contrasigillum*ként alkalmazott gyűrűspecséthez képest mezejében nem a K monogramot, hanem a hasított Anjou-magyar címert tüntette fel, felirata pedig az akkor már önállóan használt, ujján hordott, ennél nagyobb méretű pecsétgyűrűjéhez hasonlóan *sigillum secretum* volt. Az uralkodópár 1323. évi pecsétváltása, és ezzel egyidejűleg gyűrűspecséteik hivatali iratokon történő önálló használatának kezdete, valamint az uralkodó részéről az ezzel párhuzamosan alkalmazott, nyilvánvalóan más funkciót betöltő, méretében és ábrájában is különböző ellenőrző, gyűrűs, illetőleg titkospecsét használatának gyakorlata felveti a Károly kori pecsét-használat és kancelláriai működés újragondolásának szükségességét.

IRODALOMJEGYZÉK

- Almási 2005.** „Sub mediocri sigillo suo...” Megjegyzések a királyi középpecset fogalmának kialakulásához. In: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érsegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Budapest, 2005. 13–20.
- Almási 2005a.** Almási, Tibor: A contribution to the history of the term sigillum mediocre in the Hungarian Kingdom under the Angevins. *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* 5. Szeged, 2005. 74–84.
- Anjou-oklt.** *Anjou-kori oklevéltár – Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* I–. (szerk.): Almási Tibor – Blazovich László – Géczy Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Papp Róbert – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Szócs Tibor – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Budapest–Szeged, 1990.
- Bándi 1982.** Bándi Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár 1982. évi (állandó és időszakos) kiállításainak katalógusai: a Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítása, 1982. szept. 22-től. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 1. sz. 165–199.
- Bodor 2001.** Bodor Imre: Árpád-kori pecsétjeink I. Az Árpád-ház pecsétjei. Katalógus. *Turul*, 74. (2001) 1–2. sz. 1–20.
- Borzákné–Szeffű 1988.** Borzákné Nacsza Mária – Szeffű László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (Descriptio Europae Orientalis) *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis*, 1987–1988. Szeged, 1988. 13–27.
- Csukovits 2012.** Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon. I. rész. I. Károly és uralkodása (1301–1342).* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012.
- Csukovits 2019.** Csukovits Enikő: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: Neumann Tibor – Ráczy György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerkesztette: MTA Történettudományi

- Intézete – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest–Piliscsaba, 2019. 19–62.
- Dipl. Eml.** Wezcel Gusztáv(szerk): *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból II.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.
- Engel 1988.** Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122. (1988) 1–2. sz. 89–146.
- Engel 2001. Arch.** Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája – Középkori magyar genealógia.* Arcanum Digitéka, 2001. CD-Rom.
- Gárdonyi 1914.** Gárdonyi Albert: *A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon.* Különlenyomat a Századok 1914. évi számából. Athenaeum, Budapest, 1914.
- Gárdonyi 1907.** Gárdonyi Albert: I. Károly király nagypecsétjei. (Két tábla melléklettel és hat ábrával a szövegben). *Turul*, 25. (1907) 30–87.
- Grünn 1901.** Grünn Albert: I. Lajos király oklevél-megerősítő záradéka (A szöveg közt egy hasonmással). *Turul*, 19. (1901) 27–37.
- Grünn 1902.** Grünn Albert: I. Károly király gyűrűpecsétje. (Három közlemény, négy pecséttrajzzal.) *Turul*, 20. (1902) 54–61., 112–121., 181–184.
- Hegedűs 2000.** Hegedűs András: A tornagallér használata I. Károly király pecsétjein. In: Hegedűs András (szerk.): *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból.* Primási Levéltár, Esztergom, 2000. 6–11.
- Kádár 2015.** Kádár Tamás: Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éveit 1305 végéig. In: *Történeti tanulmányok 23.* Debreceni Történeti Intézet, Debrecen, 2015. 42–111.
- Karácsonyi 1988.** Karácsonyi János: *Hamis oklevelek jegyzéke 1400-ig [a Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve].* Szerkesztette és az előszót írta Koszta László. Szeged, 1988.
- Kristó–Makk 1990.** Kristó Gyula – Makk Ferenc: Árpádok. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 61–65.
- Kristó 1988.** Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi.* Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1988.

- Kristó 2005.** Kristó Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas*, 20. (2005) 4. sz. 14–28.
- Kumorovitz 1937.** Kumorovitz B. Lajos: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. In: Miskolczy Gyula (szerk.): *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VIII.* Budapest, 1937. 69–112.
- Kumorovitz 1943.** Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 5. (1942–1943). Stephaneum, Budapest, 1943.
- Lenkey–Zsoldos 2001.** Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
- Marosi 1982.** Marosi Ernő: A 14. századi királyi pecsétek művészettörténeti jelentőségéhez. In: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia (szerk.): *Művészet I. Lajos király korában.* Székesfehérvár, 1982. 139–152.
- Marosi 2015.** Marosi Ernő: A magyar Anjouk és Zsigmond király felségpecsétjei. *Ars Hungarica*, 41. (2015) 2. sz. 134–158.
- Radvánszky 1879.** Radvánszky Béla: Martell Károly, magyar királyi címmel ellátott kettős pecsétje 1295. évből. *Archaeologiai Értesítő*, 13. (1879) 3. sz. 108–111.
- Reg. Arp.** Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II.* MTA – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1923–1987.
- Takács 2011.** Takács Imre: Károly Róbert pecsétjei. *Ars Hungarica*, 37. (2011) 4. sz. 7–15.
- Takács 2011a.** Takács Imre: Címerek az Árpád-háziak pecsétjein. *Turul*, 84. (2011) 3. sz. 84–92.
- Takács 2012.** Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei.* (Corpus sigillorum Hungariae mediaevalis 1.) Budapest, 2012.
- Teiszler 2015.** Teiszler Éva: I. Lajos király nápolyi trónigénye a diplomácia tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 138. Szeged, 2015. 63–79.
- Teiszler 2021.** Teiszler Éva: A dinasztiahoz tartozás mint a legitim királyi hatalom előfeltétele az Árpádok királyságában. In: Horváth-Lugossy Gábor

- Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarágkutató Intézet Évkönyve 2020*. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2021. 537–560.
- Teiszler 2023.** Teiszler Éva: Szent Királyok kultusza – Szent Királyok nemzetsége. In: Kovács Attila – Tóth Anna Judit (szerk.): *László királytól Szent Lászlóig*. Magyarágkutató Intézet, Budapest, 2023. 95–109.
- Teiszler 2024.** In: Kordé Zoltán – Tóth Hajnalka (szerk.): *Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tórh Sándor László 70. születésnapjára*. SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged, 2024. 267–277. DOI: 10.14232/btk.2024.tsl.19
- Tripartitum** Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve, melyet Werbőczy István a királyi felség személyes jelenlétének helytartója a legnagyobb gonddal készítette. In: *Werbőczy 3–320*.
- Veszprém–Somogyi 2014.** Veszprém László – Somogyi Gréta: Károly Róbert magyar király 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 23–41.
- Veszprém 1994.** Veszprém László: Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. A Szent György-lovagrend alapítása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994) 1. sz. 3–18.
- Veszprém 2016.** Veszprém László. A „posadai” csata. In: Pósz László – Veszprém László (szerk.): *Elfelelt háborúk*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016. 232–246.
- Werbőczy** *Werbőczy István Hármaskönyve*. Az eredeti 1517-iki kiadás után ford. Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.
- Wertner 1888.** Wertner Mór: Az Anjouk genealogiája különös tekintettel a magyarországi ágra. (Második közlemény.) *Turul*, 6. (1888) 68–75.
- Zsoldos 2007.** Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király vizsgálja az 1260-as években*. História, Budapest, 2007.
- Zsoldos 2009.** Zsoldos Attila: Anjou Károly első koronázása. In: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest, 2009. 405–413.

Zsoldos 2017. Zsoldos Attila: Sienai ötvösből szepesi alispán. Olaszok és itáliaiak a Druget-nádorok szolgálatában. *Világtörténet*, 7. (2017) 1. sz. 53–74.

A KÖTET SZERZŐI

Agócs Gergely, a Magyarorsággkutató Intézet László Gyula Kutatóközpont és Archívumának tudományos munkatársa

Babucs Zoltán, a Magyarorsággkutató Intézet főigazgatói kabinetvezetője, hadtörténész

Bagi Zoltán Péter, Győr Megyei Jogú Város Levéltárának igazgatója

Borvendég Zsuzsanna, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa

Fabó Edit, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Történelemtudományi Doktori Iskolájának oktatója, témavezetője

Fehér Bence, a Magyarorsággkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának és a Nyelvtervezési Kutatóközpontjának az igazgatója

Horváth Ciprián, a Magyarorsággkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának igazgatója

Illik Péter, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa

Kanász Viktor, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa

Kőő Artúr, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Karának tanársegédje

Magyar Zoltán, a Magyarorsággkutató Intézet László Gyula Kutatóközpont és Archívumának tudományos munkatársa és a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa

Majorossy Imre Gábor, a Magyarorsággkutató Intézet Eszmetörténeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa

Nagy Dóra, a Magyarorsággkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Karának tanársegédje, az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola doktori hallgatója

Sashalmi-Fekete Tamás, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője

B. Szabó János, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának igazgatója

Szuromi Rita, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa

Tánczos Vilmos, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének egyetemi tanára

Teiszler Éva, a Magyarorsággkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa

A kötetet a Magyarságkutató Intézet adta ki .

Postacím: 1062 Budapest, Andrássy út 64 .

Web: mki.gov.hu

E-mail: info@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Prof. Dr. Kásler Miklós, a Magyarságkutató Intézet főigazgatója,
tiszteltelnök

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Karácsony Fanni

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila



A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2023

A Magyarságkutató Intézet 2023. évi évkönyvében az olvasó válogatást talál az MKI Eszmetörténeti Kutatóközpontjában, Klasszika-filológiai Kutatóközpontjában, László Gyula Kutatóközpont és Archívumában, Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjában, Régészeti Kutatóközpontjában és Történeti Kutatóközpontjában folyó tudományos munkából. Az MKI kutatói mellett az Intézettel együttműködő külsős szakemberek dolgozatai is olvashatók a kötetben. A tanulmányok témakörei tág határokat fognak át: időben az ókortól a XXI. századig, térben a Távols-Kelettől a Kárpát-medencéig terjed az a tematika, amit a kutatások áttekintenek. A 18 tanulmány változatos módszertannal vizsgálja tárgyát (politika-, társadalom-, művelődés-, eszme- és művészettörténet, klasszika-filológia, régészet, néprajz), következtetések mindig széles forrásbázison nyugodnak és ellenőrizhetők.

